

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
J U R N A L I**

**FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI**

№ 3

GƏNCƏ – 2025

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti: dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof. Şahin Tağıyev,
prof. Vaqif Novruzov, prof. Mübariz Yusifov,
prof. Sevda Qurbanəliyeva, prof. Telman Quliyev,
prof. Muğan Quliyev, dos. Oruc Hüseynov,
k.e.d. İspəndiyar Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 27 may 2025 –ci il tarixli (protokol №10) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

ELMİ XƏBƏRLƏR – Gəncə, 2025 № 3

MÜNDƏRİCAT**RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA**

Cavadov E.M., Əliyev S.İ., Seyidova İ.A. *Nadir torpaq elementi itterbium (yb) ilə aşqarlanmış g_{2te_3} <yb> monokristalında termostimullaşmış cərəyanın (tsc) tədqiqi.....*
DOI:10.30546/gdu.2025.3.6

Namazov F.R., Yusubova L.E., Dəmirova Ə.Y. *Alüminium əsasında hidrogen energetikasının inkişafı perspektivləri.....*
DOI:10.30546/gdu.2025.3.9

Namazov F. R., Rüstəmov S.K., Dəmirova Ə.Y. *Tam orta məktəblərin yuxarı sinif şagirdlərdə tədqiqat bacarıqlarının formalaşmasında fizikadan yaradıcılıq məsələlərinin rolu.....*
DOI:10.30546/gdu.2025.3.12

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

Sultanova N.H. *Azərbaycanın bitki mikrobiotası.....*
DOI:10.30546/gdu.2025.3.17

Вердиева Н.А.Гусейнова *Влияние состава и количества в рационе питания жирных кислот на развитие сердечно - сосудистых патологий.....*
DOI:10.30546/gdu.2025.3.21

COĞRAFIYA VƏ YER ELMLƏRİ

Hacıyeva N.N., Abbasova K.A., Gülümcanlı Z.E. *İnsan coğrafiyası anlayışının təhlili və onun tədqiqat metodları.....*
DOI:10.30546/gdu.2025.3.26

Məmmədova Ş.M. *Azərbaycanda qeyri-maddi mədəni irs və onun turizmdə rolu.....*
DOI:10.30546/gdu.2025.3.30

Cabbarova L.Y., Zaxarov Z.Ş., Hüseynova Z.O. *Bitum süxurlarından alınmış neftin radiasiya-kimyəvi transformasiyasının mexanizmi.....*
DOI:10.30546/gdu.2025.3.34

İQTİSAD ELMLƏRİ

Həsənova N.Q. *Demoqrafiya və əhali statistikasının predmeti.....*
DOI:10.30546/gdu.2025.3.38

İmamverdiyeva N.T., Həsənova A.A. *Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında investisiya cəlb ediciliyinin təkmilləşdirilməsi.....*
DOI:10.30546/gdu.2025.3.42

Rzayeva Ü.İ., Rzazadə A.Ə. *Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi.....*
DOI:10.30546/gdu.2025.3.46

İmamverdiyeva N.T., Vəlizadə H.Ş. *Azərbaycanda müəssisələrin marketing fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi vəziyyəti: Azərbaycanın bank sektoru timsalında*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.52

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Sadiqova Ş.Ş. *31 Martın Azərbaycan tarixindəki yeri: 31 Mart soyqırımı və onun əhəmiyyəti*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.58

Hüseyn Bəxtiyarlı *Müasir dünyada qloballaşma və inteqrasiya* .....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.66

Şəmilova D. *Türk Ölkələrinin mədəniyyət səylərini birləşdirən Türksöy-beynəlxalq türk mədəniyyəti təşkilatı*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.73

Səlimov M.M. *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda demokratik fikir və seçki sistemi haqqında*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.78

Usenov F.E. *Ağqoyunlu dövlətinin öyrənilməsinin mənbəşünası*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.84

Veyisov A.H., Bədəlova T.S., Mehdiyeva H.Ş. *1941-1946-ci illərdə beynəlxalq münasibətlərdə Güney Azərbaycan məsələsi*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.92

Adigözəlov V. *Rus – Türk münasibətlərində Naxçıvanın geopolitik mövqeyi və Moskva konfransının başlanması*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.101

PEDAQOGİKA

Ağaməmmədov N.T. *Kartoqrafik proyeksiyalar riyazi metod kimi riyaziyyat və coğrafiyanın tədris kontekstində*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.109

Байрамова М.З. *Методика преподавания грамматики русского языка: современные подходы и традиции*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.115

Karimova G.B. *The influence of artificial intelligence in teaching english and language translation* .....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.120

Məmmədov K.K. *Validəynlik vəzifəsi və problemsiz övlad yetişdirməkdə validəyn mövqeləri*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.124

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

- Alizadeh S.M., Nasibova B.T.** *Difficulties in translating English*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.129
- Qocayeva L.V., Əlizadə T.Ş.** *Ədəbi mühitin və fikrin formalaşmasında Üzeyir Hacıbəyli yaradıcılığının rolu*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.133
- Əmrahova F.A.** *İnanclara söykənən alqış və qarğışların konseptual mənzərəsi*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.140
- İsmayılov E.** *Qərbi Azərbaycan toponimləri tarixi mənbələrdə*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.147
- Məmmədova Ş.A.** *Müasir ingilis dilində get feilinin qrammatik xüsusiyyətləri*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.153
- Mustafayeva S.B.** *Süni dillərin yaranma səbəbləri*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.159
- Qaziyev Q.N.** *Hüseyn Arif poeziyasında lirik qəhrəman*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.164
- Qocayeva Z.M.** *Dildə milli xüsusiyyətlər*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.169
- Rüstəmzadə A.V.** *İngilis dilində sözlərin struktur təhlili*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.173
- Səfərova Ş.Z.** *Dialoglarda işlənən yarımçıq cümlələr*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.178
- Vəliyeva C.E.** *Poeziyada təbiət- cəmiyyət arasındakı ziddiyyətlər*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.184
- Xanbutayeva L.M.** *Süni intellekt dövründə ingilis dilinin qrammatikasının öyrədilməsinin aktual məsələləri*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.190
- Zülfiyyə İsmayil** *Azərbaycan dilində eyni səs tərkibinə aid əks mənalı sözlərin yaranmasının sintaktik yolu*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.195
- Zeynalova A.Ə.** *Hüseyn Cavid əsərlərinin dilində metaforların üslubi imkanları*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.202
- Каримова Н.Э.** *Фразеологические единицы в англоязычном дискурсе масс-медиа спортивной направленности*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.211
- Hacıhəsənova L.Ş.** *Azərbaycan dilində ingilis dilində işlənən ictimai təşkilat, ictimai hərəkət və inzibati vəzifə bildirən realilər*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.215
- Təhməzova G.Y.** *Azərbaycan və ingilis dillərindəki siyasi diskursda məcazlar*.....
DOI:10.30546/gdu.2025.3.223

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

UOT 621.315.592

**NADİR TORPAQ ELEMENTİ İTTERBİUM (Yb) İLƏ AŞQARLANMIŞ
GA₂TE₃<Yb> MONOKRİSTALINDA TERMOSTİMULLAŞMIŞ CƏRƏYANIN (TSC)
TƏDQIQI**

*dosent Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu,
dosent Əliyev Sabir İsfəndiyar oğlu, Seyidova İradə Adil qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
elcin.cavadov@gdu.edu.az*

Xülasə: Bu işdə aşqarlanmış nadir torpaq elementləri itterbium (Yb) ilə termal stimullaşdırılan cərəyanın (TSC) tədqiqi aparılır, tədqiq olunan nümunə aşağı temperatura qədər soyuduqda qeyri-tarazlıq vəziyyətinə keçirilir. Ga₂Te₃<Yb> kristalları üçün TSC əyrisində iki cərəyan maksimumu müşahidə olunur. Ga₂Te₃<Yb> kristalında riyazi cərəyan-gərginlik xarakteristikaları otaq temperaturunda tədqiq edilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, kiçik tələlər cərəyan-gərginlik xüsusiyyətlərinə güclü təsir göstərir və onların parametrləri müəyyən edilmişdir.

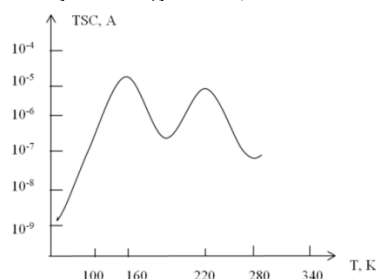
Açar sözlər: yarımkeçirici, aşqar, termostimullaşmış cərəyan (TSC), nadir torpaq elementi itterbium, qadağan zonası, tələ, yürüklük, elektronun yükü, omik kontakt

Ключевое слово: полупроводник, ловушка, полупроводник, заряд электрона, добавка, термостимулированный ток (ТСТ), редкоземельный элемент иттербий, запрещенная зона, подвижность, омический контакт

Key words: semiconductor, additive, thermally stimulated current (TSC), rare earth element ytterbium, band gap, trap, mobility, electron charge, ohmic contact

Çoxsaylı tədqiqatlar göstərmişdir ki, geniş zonalı yarımkeçiricilərdə lokallaşmış yapışma səviyyələrinin tədqiqi üsullarından biri də termostimullaşmış cərəyan (TSC) üsuludur. Nadir torpaq elementi itterbium (Yb) ilə aşqarlanmış Ga₂Te₃ kristalında geniş zonalı yarımkeçiricilər sinfinə daxildir. Geniş zonalı yarımkeçiricilərin qadağan zonasında lokal, yapışma səviyyələrinin öyrənilməsi və həmin maddələrin texnikanın müxtəlif sahələrində tətbiq edilməsi çox əhəmiyyətlidir. Ona görə də Ga₂Te₃<Yb> monokristalının qadağan zonasındakı lokal səviyyələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. TSC üsulu ilə yapışma səviyyələrinin öyrənilməsi bu səviyyələrin necə paylanması və onların xarakteristik parametrləri haqqında müəyyən məlumatlar verir. [1]

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, aşağı temperaturlarda yükdaşıyıcıların rekombinasiyası hadisəsi əsasən aparıcı rol oynayır. TSC-nin maksimumuna uyğun gələn temperaturda isə lokal səviyyələrin effektiv boşalması baş verir (şəkil 1) [1]

Şəkil 1. Nadir torpaq elementi itterbium ilə (Yb) aşqarlanmış Ga₂Te₃ kristalının U=110 V gərginlikdə termostimullaşmış cərəyanın (TSC) əyrisi

Zəif elektrik sahələrində boşalmış sahələrin yükdaşıyıcıları yenidən tutma ehtimalı böyük olduğundan onlar bir neçə dəfə keçiricilikdə iştirak edirlər. Elektrik sahəsinin intensivliyinin artması ilə TSC-nin maksimumunun qiyməti ensizləşir. Şəkil 1-dən aydın görünür ki, elektrik sahəsi intensivliyinin digər qiymətlərində isə bir neçə kiçik maksimuma parçalanır.

Bu hadisə yükdaşıyıcıların təkrar tutma ehtimalının sahənin intensivliyi ilə tərs mütənəsb olaraq azalması ilə izah olunur.

Beləliklə, güclü elektrik sahələrində aparılan ölçmələr lokal səviyyələrin əsas parametrlərini daha dəqiq hesablamağa imkan yaradır. İtterbium (Yb) aşqarları “dayaz” yapışma səviyyələrini kompensasiya edir, ona görə də TSC – ay əyrisində aşağı temperaturlarda kiçik maksimumlar çox olur və dərin səviyyələrin yükdaşıyıcıları tutma ehtimalı azalır.

Çox saylı tədqiqatlar göstərmişdir ki, geniş zonalı yarımkeçiricilərdə yapışma səviyyələrinin tədqiqi üsullarından biri də VAX-dır. [2]

$\text{Ga}_2\text{Te}_3\langle\text{Yb}\rangle$ kristalından hazırlanmış nümunələrdə otaq temperaturunda statistik volt-ampere xarakteristikası (VAX) çıxarılmışdır:

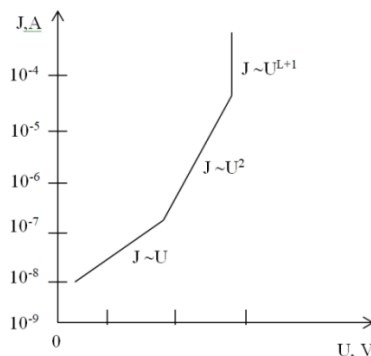
Təcrübələr nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, $\text{Ga}_2\text{Te}_3\langle\text{Yb}\rangle$ -də qadağan zonası müxtəlif parametrlilə lokal səviyyələrlə zəngindir. Bu səviyyələr qeyri-tarazlıq proseslərində mühüm rol oynayır.

VAX-nı öyrənmək üçün nümunələrə indium (Jn) elementindən Omik kontakt edilmişdir. Otaq temperaturunda çıxarılmış VAX-da üç oblast müşahidə olunur. Xətti asılılıq ($J \sim U$), kvadratik ($J \sim U^2$) və cərəyanın kəskin artdığı oblastlar ($J \sim U^{L+1}$)

Burada $L = \frac{T_1}{T}$ -dir. T_1 xarakteristik temperaturdur, temperatur artdıqca qiyməti 5-dən 2-

yə qədər azalır.

Şəkil 2-də $\text{Ga}_2\text{Te}_3\langle\text{Yb}\rangle$ kristalının otaq temperaturunda VAX-ı verilmişdir.

Şəkil 2. İtterbium (Yb) ilə aşqarlanmış $\text{Ga}_2\text{Te}_3\langle\text{Yb}\rangle$ kristalının otaq temperaturunda Volt-ampere xarakteristikası

Şəkil 2-dən görünür ki, otaq temperaturunda və müxtəlif gərginliklərdə injeksiya olan yükdaşıyıcıların konsentrasiyası tarazlıqda olan yükdaşıyıcıların konsentrasiyasını üstələyir. VAX-da kvadratik asılılıq temperatur yüksəldikcə keçid gərginliyi də azalır. [4]

Kvadratik oblastdan sonra cərəyan kəskin artır, bu da $\text{Ga}_2\text{Te}_3\langle\text{Yb}\rangle$ kristalında tələlərin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Tələlərin VAX-da rolu onunla izah olunur ki, yarımkeçiricilərdə tələ olmadıqda injeksiya edən yükdaşıyıcılar həcmi yüklər yaradır. [5]

Tədqiq olunan $\text{Ga}_2\text{Te}_3\langle\text{Yb}\rangle$ kristalının VAX-dan istifadə edərək lokal səviyyələrinin əsas parametrləri aktivləşmə enerjisi, tələlərin konsentrasiyası, yürüklük və digər parametrləri təyin edilmişdir.

Kompleks tədqiqatlar göstərmişdir ki, TSC-in və VAX-ın fiziki xassələri kristal daxili qeyri-bircinslilik və onun yaratdığı potensial relyeflə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. В. Н. Вертопрахов, Е.Г. Сальман. Термостимулированные токи в неорганических веществах. Издательство «Наука». Новосибирск, 1979
2. Тагиев В.Г., Нифтиев Г.И., Алиев С.И. Эффект переключения с памятью в моно кристаллах Ga_2Te_3 . Физика и математика полупроводников Т.13 В.3. Ленинград 1979
3. Əliyev S.İ., Cavadov E.M. Nadir torpaq elementi itterbium (Yb) ilə aşqarlanmış $Ga_2Te_3<Yb>$ kristalında termostimullaşmış cərəyanın (TSC) tədqiqi. GDU-nin Elmi xəbərlər məcmuəsi, Gəncə, 2024
4. Abdinov Ə.S., Həsənov İ.S., Hüseynov T.X. Elektron cihazları və emissiya elektronikasının əsasları. Bakı, 2011
5. Ламперт М., Маркк П. Инжекционные токи в полупроводниках. Мир. Москва, 1973

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕРМОСТИМУЛИРОВАННОГО ТОКА (ТСТ) С ЛЕГИРОВАННЫМИ РЕДКОЗЕМЕЛЬНЫМИ ЭЛЕМЕНТАМИ ИТТЕРБИЙ (YB) ДЛЯ КРИСТАЛЛОВ $GA_2TE_3<YB>$

*Джавадов Эльчин Магомед оглы,
Алиев Сабир Исфандияр оглы, Сейдова Ирада Адиль кызы*
Резюме

В данной работе исследования термостимулированного тока (ТСТ) с легированными редкоземельными элементами иттербий (Yb) исследуемый образец с помощью какого света возбуждения переводится в неравновесное состояния которое «замораживается» при охлаждении до низкой температура. Затем монотонном увеличении температуры образец переходит из возбужденного неравновесного состояния и потом регистрируется ток. Показано что для кристаллов $Ga_2Te_3<Yb>$ на кривой ТСТ наблюдается два максимума тока.

Исследованы при комнатной температуре с математические вольт-амперные характеристики (ВАХ) в кристалле $Ga_2Te_3<Yb>$. Проведенные исследование показали, что на ВАХ сильно действуют мелкие ловушки и определены их параметры.

Все полученные экспериментальные результаты хорошо объясняется с существующей теорией ВАХ и ТСТ.

STUDY OF THERMALLY STIMULATED CURRENT (TSC) IN $GA_2TE_3<YB>$ SINGLE CRYSTAL DOPED WITH THE RARE EARTH ELEMENT YTTERBIUM (YB)

*Javadov Elchin Mahammad oglu,
Aliyev Sabir Isfandiyar oglu, Seyidova Irada Adil gizi*
Summary

In this paper, the thermally stimulated current (TSC) with doped rare earth elements ytterbium (Yb) is studied. The sample is transferred to a nonequilibrium state by means of excitation light, which is "frozen" when cooled to a low temperature. Then, with a monotonous increase in temperature, the sample passes from the excited nonequilibrium state and then the current is recorded. It is shown that for $Ga_2Te_3<Yb>$. crystals, two current maxima are observed on the TSC curve. The mathematical current-voltage characteristics (CVC) in the $Ga_2Te_3<Yb>$. crystal were studied at room temperature. The conducted studies showed that small traps strongly affect the CVC and their parameters were determined. All the experimental results are well explained by the existing theory of CVC and TSC.

Rəyçi: dos. N.İ.Quliyev

ÜTF və texnologiya kafedrasının 07.04.2025-cü il tarixli iclası protokol 8

Daxil olma tarixi 10 aprel 2025-ci il

UOT:544.

**ALÜMINIUM ƏSASINDA HİDROGEN ENERGETİKASININ
İNKİŞAFI PERSPEKTİVLƏRİ**¹Namazov Firuddin Rəşid oğlu., ¹Yusubova Leyla Elman qızı.,²Dəmirova Əfsanə Yaqub qızı¹Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti²Gəncə Dövlət Universitetitunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: Müəyyən edilmişdir ki, ifrat böhran halına qədərki və ifrat böhran halında sulu mühitlərdə alüminiumun yandırılması hidrogen alınmasının effektiv üsulu kimi qəbul edilə bilər. Bu üsulla böyük miqdarda yüksək təmiz hidrogen və alüminiumun xüsusi təmiz nanokristal oksidləri və hidrokksidləri alınması təmin edilir. Bu texnologiya yüksək gəlirli bir sahəyə çevrilə bilər

Açar sözlər : alüminium, karbohidrogen energetikası, hidrogen yanacağı

Ключевые слова: алюминий, углеродная энергетика, водородная топлива

Key words: aluminum, carbon energy, hydrogen fuel

Hazırda karbohidrogen energetikası mobil, mərkəzləşmədən çıxarılmış və müstəqil enerji sistemləri üçün aparıcı istiqamətlərdəndir. Təbii ehtiyatların məhdudluğu və bərpa oluna bilməməsi, karbohidrogen yanacağının istismar sisteminin mürəkkəbliyi və tətbiqinin ekoloji nəticələri, yeni alternativ kimyəvi enerji mənbələrinin axtarışını aktual problemlərdən birinə çevirmişdir. Alüminiumun su mühitində yandırılması əsasında hidrogen alınmasına əsaslanmış alüminium – hidrogen texnologiyalarının işlənməsi [3] və onların energetika qurğularında tətbiqi karbohidrogen energetikasında monopoliyaya son qoyacaqdır.

Təbiətdə yayılmasına görə alüminium metallar arasında birinci yeri tutur, onun yer qabığında miqdarı 8,8% təşkil edir. Yüksək kimyəvi aktivliyinə görə təbiətdə sərbəst halda rast gəlinmir. Alüminiumun əsas kütləsi boksitlərdə, alümitlərdə və s. cəmlənmişdir. Ən qiymətli alüminium filizi tərkibində 50% alüminium oksid olan boksitdir. Alüminium istehsalı, qələvi, turşu, elektrotermik və ya kombinasiya olunmuş üsullarla alüminium filizindən alüminium oksid alınmasından ibarətdir. Tozşəkilli alüminium xüsusi maraq kəsb edir. Belə alüminiumu, sənayenin müxtəlif sahələri üçün sənaye miqyasında, o cümlədən pirotexniki maddələrin, partlayıcı maddələrin və yanacağın istehsalının komponenti kimi alırlar. Toz şəkilli alüminiumun istehsalının əsas sənaye üsulu maye alüminiumun tozlandırılmasıdır.

Alüminium kimyəvi fəal elementdir. Havada tez bir zamanda qalınlığı 50 – 100 mk olan nazik və möhkəm oksid təbəqəsi ilə örtülür. Alüminiumun su ilə oksidləşməsi reaksiyası xüsusi maraq kəsb edir. Belə ki, bu zaman böyük miqdarda hidrogen və istilik enerjisi ayrılır.

Alüminium hidrogen texnologiyaları, alüminium energetikasının tərkib hissəsidir və bərpaolunan enerji ehtiyatlarından istifadə proseslərinə aiddir [4].

Alüminium hidrogen texnologiyaları, hidrogen energetikası, o cümlədən yanacaq elementləri əsasında enerji qurğuları üçün bazadır. Alüminium hidrogen generatorlarının tətbiqi, hazırda maye hidrogendə işləyən hidrogenlə hərəkət edən qurğuların və perspektivli nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsizliyi problemini həll etməyə imkan verdi. Alüminium hidrogen almağın təhlükəsiz və effektiv mənbəyidir (bir alüminium həcmi, suda yanması zamanı 3243 hdirogen həcmnin hasilatını təmin edir, bir həcm maye hidrogen, qazlaşdırılma zamanı 850 həcm hidrogen yaradır) [4].

Alüminiumun energetik xammal kimi tətbiqi, lazım olan enerji ehtiyatlarının yaranmasını təmin edir. Belə ki, onun daşınması və nəqli üçün xüsusi həcmələr və doldurulma stansiyaları tələb olunmur.

Hazırda məlum olan üsullar [1,2,3,4].alüminiumun su ilə oksidləşməsinə tam təmin etmir və az məhsuldardır. Bundan başqa bu üsullarda bahalı ultradispers alüminium tozu [2] və aktivləşdirilmiş alüminium ərintilərdən istifadə olunur [4]. Bunlardan hidrogen alınması üçün istifadə olunması perspektivli deyildir, belə ki, bu üsullar enerji sərfiyyatı çox olan və az məhsuldar üsullardır. Onların maya dəyəri sənaye miqyasında buraxılan alüminium tozundan 100 dəfə yüksəkdir.

Suyun ifrat böhran parametrlərində ($T_b = 374,2^{\circ}\text{C}$; $P_b = 217,6 \text{ atm}$) hidrogen rabitələri tam dağılır və su molekullarında qarşılıqlı rabitə özünü büruzə vermir. Su polyar mayedən qeyri – polyar mühitə çevrilir, diffuziya və onun oksidləşdirmə qabiliyyəti kəskin artır. Su mühitlərində ifratböhran hal parametrlərində diffuziya əmsalları çox böyükdür, kütlə mübadiləsinə qarşı müqavimət praktiki olaraq olmur. Beləliklə, reaksiyanın sürətlə getməsi üçün bütün şərtlər təmin olunur.

Su mühitinin ifratböhran parametrlərində reaksiyanın sürəti, 2300 – 2800 K temperaturda havada yanacağı yanmasının oxşar reaksiyalarının sürəti ilə müqayisə edilə bilər. Hava mühitlərində yüksək temperaturlu əlaqə zamanı böyük miqdarda neytrallaşdırma tələb edən azot oksid yaranır, su mühitində yanma zamanı isə azot oksidi praktiki olaraq yaranmır.

Su mühitində alüminiumun oksidləşməsi prosesinin fəallaşdırılmasının təklif olunan iki istiqaməti ayrı – ayrılıqda da, bir yerdə də reallaşdırıla bilər.

Nəzəri hesablamalar və təcrübi tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, sulu mühitlərdə 1 kq alüminiumun yanması zamanı istilik enerjisi ilə yanaşı (17,1 MC), böyük miqdarda yüksək təmiz hidrogen ayrılır ($1,2 \text{ nm}^3$) və alüminiumun 2 kq xüsusi təmiz nanokristal oksidləri və hidrokidləri yaranır. Bunların bazar qiyməti 1 kq – a görə 50 – 400 dollar təşkil edir.

Hazırda sulu mühitlərdə alüminiumun yandırılması üçün laboratoriya qurğusu hazırlanmış və sınaqdan keçirilmiş, alüminiumun aktivləşdirilməsi üçün təcrübə texnologiyası işlənmiş, aktivləşdirilmiş alüminiumun təcrübə variantı alınmış, alüminiumun sulu mühitlərdə yandırılması üzrə sınaqlar keçirilmişdir. Bu sınaqlar yanmanın yüksək sürətini (30 qr Al/san) və tam yanmanı (99,9%) təsdiq etmişdir.

Beləliklə, alüminiumun ifrat böhran halından əvvəl və ifrat böhran halında sulu mühitlərdə yandırılmasına hidrogen alınmasının effektiv üsulu kimi baxmaq olar. Bu üsul əlavə məhsul kimi alüminiumun xüsusi təmiz monokristal hidrokidlərinin (bemit) və oksidlərinin (koruno) ayrılmasını təmin edəcəkdir. Əmtəə məhsulları kimi alüminiumun oksid və hidrokidlərinin reallaşdırılması şərtilə hidrogenin alınması texnologiyası yüksək gəlirli bir sahəyə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Берш А.В., Клейтенов Б.В. и др. Перспективы развития водородной энергетики на основе алюминия. Информост. 2005, №2(38) с.62-64
2. Yohn Petrovic, George Tomas. Reaction of Aluminium with to produce Hydrogen. Washington. DS:US.Department of energy.2008. p.26
3. Дмитриев А.Л., Иконников В.К. и др. Технология применения алюминия в водородной энергетике ж. «Алтернативная энергетика и экология». 2010, Тезисы докл.

4. Kandasamay Y. Effect of Aluminium Particle Size Galinstan Content and Reaction Temperature of Hydrogen Generation Rate Using Activated Aluminium and Water//Energy and Power Engineering, 2015.№7

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ФОТОСИНТЕЗА КАК АЛЬТЕРНАТИВНОГО ИСТОЧНИКА ЭНЕРГИИ

¹Намазов Фирудин Рашид оглы, ¹Юсубова Лейла Эльман кызы,

²Демирова Ефсане Ягуб кызы,

Резюме

Установлено, что сжигание алюминия в до и сверхкритических водных средах может принят как эффективный способ получения водорода. Этим способом обеспечивается получения большое количества высокочистого водорода и чистых нанокристаллических оксидов и гидроксидов алюминия. Эта технология получения водорода становится, высоко рентабельной.

PROSPECTS FOR USING ARTIFICIAL PHOTOSYNTHESIS AS AN ALTERNATIVE ENERGY SOURCE

²Namazov Firuddin Rashid ., ²Yusubova Leyla Elman.,

²Demirova Afsana Yagub

Summary

It has been established that aluminum combustion in sub- and supercritical water environments can be accepted as an effective method for obtaining hydrogen. This method provides obtaining a large amount of high-purity hydrogen and pure nanocrystalline aluminum oxides and hydroxides. This technology for obtaining hydrogen becomes highly profitable.

*Рәғи: GDU-nun PHŞ-nin Fizika kafedrasının dosenti f.f.d. Hüseynov Rasim Köçəri oğlu
Daxil olma tarixi 11 aprel 2025-ci il*

UOT:53.

**TAM ORTA MƏKTƏBLƏRİN YUXARI SİNİF ŞAĞIRDLƏRDƏ TƏDQİQAT
BACARIQLARININ FORMALAŞMASINDA FİZİKADAN
YARADICILIQ MƏSƏLƏLƏRİNİN ROLU**

¹Namazov Firuddin Rəşid oğlu ., ²Rüstəmov Samirə Komandır qızı,

²Dəmirova Əfsanə Yaqub qızı

¹Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

²Gəncə Dövlət Universiteti

tunzalehuseyinova70@gmail.com

Xülasə: Tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşması üsullarından biri fizika dərslərində yaradıcılıq məsələlərindən istifadə olunmasıdır. Təcrübə göstərdi ki, şagirdlər belə məsələləri maraqla həll edirlər və sonra özləri onları maraqlandıran mövzu üzrə məsələnin şərtlərini formalaşdırma qabiliyyətinə malik olurlar. Bu o deməkdir ki, yaradıcılıq məsələləri şagirdlərdə dərk etmə proseslərinin, intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına təkan verir, yeni biliklərin və praktiki bacarıqların əldə olunmasında şagirdlərin müstəqilliyini inkişaf etdirir.

Açar sözlər : fizika, bacarıqlar, yaradıcılıq məsələləri, yaradıcılıq qabiliyyəti

Ключевые слова: физика, компетенции, творческие задачи, творческие способности

Key words: physics, competencies, creative tasks, creative abilities

Hazırda tədris prosesinin əsas vəzifəsi şagirdlərdə bacarıqlarının formalaşmasından ibarətdir. Fizika elə bir fəndir ki, bu fəndə nəzəriyyə ilə təcrübə bir – birinə qarışmışlar. Ona görə də fizikanın tədrisində nəzəri sualların daha yaxşı başa düşülməsi üçün təcrübə və nümayişlərdən istifadə etmək lazımdır. Bu təcrübə və nümayişlərin gedişində şagirdlərdə məhz tədqiqatçılıq bacarıqları formalaşır.

Tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşması üsullarından biri fizika dərslərində təlim zamanı yaradıcılıq (praktiki) məsələlərindən istifadə olunmasıdır. Yaradıcılıq məsələlərinin bir sıra funksiyaları vardır [3] : 1)şagirdlərdə yaradıcılıq təfəkkürünü inkişaf etdirir; 2)şagirdlər tərəfindən fənnin öyrədilməsini əsaslandırır; 3)dərk etmə marağını fəallaşdırır; 4)yaradıcılıq fəaliyyəti təcrübəsini əldə etməyə imkan verir; 5) tədris probleminin həllini müstəqil axtarmaq bacarığını inkişaf etdirir; 6) şagirdləri təhsildə daha yüksək göstəricilərə nail olmağa səfərbər edir; 7)fizikadan əldə etdikləri biliklərdən texnikada və istehsalatda istifadə ilə tanışlığa, təlimdə nəzəri və praktiki aspektləri vəhdətinin təmin edilməsinə təkan verir.

V.Q.Razumovskiye görə yaradıcılıq məsələləri iki növə bölünür [1]: 1)tədqiqat xarakterli “niyə” sualına cavab verir; 2)quraşdırma xarakterli “necə etməli” sualına cavab verir. Fizikadan hesablama, təcrübə (keyfiyyət), laboratoriya işlərinin qurulması sualları, fiziki praktikum işləri üçün problemlər formasında özünü büruzə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yaradıcılıq məsələlərinin tədris prosesinə daxil edilməsi mərhələlər üzrə aparılmalıdır. Tədris materialının mənimsənilməsi mərhələlərinə əsasən, yaradıcılıq məsələlərindən materialın möhkəmləndirilməsinin yekun mərhələsində istifadə etmək olar.

Yaradıcılıq məsələləri bir sıra xüsusiyyətlərə malikdirlər və sınaq məsələlərindən onunla fərqlənirlər ki, onlarda məsələnin həlli zamanı istifadə ediləcək biliklər və ideyalar olmur, yəni şagirdlər həll üçün lazım olan verilənləri və üsulları özləri seçməlidirlər. Ona görə

də yaradıcılıq xarakterli məsələlərin seçilməsi və tərtibi zamanı, onun həlli üçün lazım olan avadanlıq sadə olsun və ondan istifadə zamanı problem yaranmasın.

Bir çox pedaqoqların işlərini ümumiləşdirərək, O.R. Sifer ixtiyari yaradıcılıq fəaliyyətinin quruluşunun üç əsas mərhələsini fərqləndirmişdir [5]:

- 1) probleminin başa düşülməsi və hipotezin irəli sürülməsi, həll üsullarının axtarışı;
- 2) problemin həlli;
- 3) həllin yoxlanılması, verilmiş mülahizənin məntiqi sübutu və təcrübə vasitələri ilə həllin yoxlanılması.

Yaradıcı məsələləri tərtib edərkən də təxminən belə planı əsas götürmək lazımdır.

Həndəsi optikadan yaradıcılıq məsələlərinə bir neçə misal göstərik:

Misal 1.

Görmənin itiliyi nədir? Görmənin itiliyinin zəifləməsinin səbəbi nədir? Görmənin itiliyi zaman keçdikdə pisləşir. Bu müxtəlif səbəblərdən baş verir. Görmə təbii səbəbdən - orqanizmin qocalmasından zəifləyə bilər. Hazırda bu göstərici gənc yaşlı insanlarda da pisləşir. Bunun səbəbi kompyuterlərdən kütləvi istifadə və insanın pis görməsinə təkan verən bir çox xəstəliklərdən ibarətdir.

Görmənin itiliyi 1-ə bərabərdir. Bu o deməkdir ki, insan normativ və uyğun məsafələrdə müəyyən ölçülü cisimləri fərqləndirməyə qadirdir. Elmi tədqiqatlar göstərmişdir ki, normal insan gözü bir dəqiqədə görmə bucağı altında iki qıcıqlanmanı müxtəlif cür qəbul edə bilər. Bu görmə bucağı kəmiyyəti, görmənin itiliyinin beynəlxalq vahidi kimi qəbul edilmişdir. Gözün tor qişasında belə bucağa işığa həssas hüceyrələrin 0,004mm xətti ölçüləri uyğun gəlir.

Əgər nöqtələrin xəyali qarışıq hüceyrələrə düşərsə, onda bu xəyallar qarışacaq və onların ayrılıqda qəbul edilməsi alınmayacaqdır [4].

Tapşırıq. Görmənin itiliyini təyin edin.

Bunun üçün aşağıdakı bərabərlikdən istifadə edərək görmənin limit bucağını α tapmaq lazımdır.

Şəkil 1.

$\operatorname{tg} \alpha = \frac{h}{l}$ burada h – zolaqlar arasında məsafə, l – həmin nöqtələrin hələ də ayrı görüldüyü ən böyük məsafədir:

Onda $\frac{1}{\alpha}$ kəmiyyəti görmənin itiliyini verəcək. Məsələn, $h=5\text{mm}$, $l=10\text{m}=10000\text{mm}$.

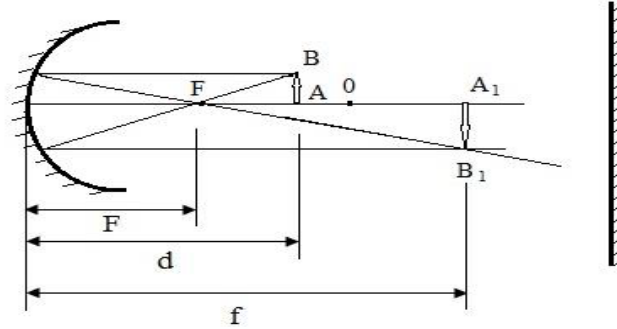
Onda $\operatorname{tg} \alpha = 0,005$ buradan $\alpha = 1,7$ Deməli $\frac{1}{\alpha} \approx 0,6$. Bu halda görmənin itiliyi normaldan aşağıdır.

Misal 2.

Çökük güzgümüz vardır: 1) onun fokus məsafəsini və əyrilik radiusunu təyin edin; 2) 1,5 böyütmə ilə cismin həqiqi xəyalını alın.

Tapşırıq:

a) Məsələnin həli planın işləyin b) lazım olan hesablamaları aparın; c) alınmış nəticələri təcrübədə yoxlayın. Şagirdlər qarşısında aşağıdakı tapşırığı qoymaqla məsələni çətinləşdirmək olar: çökük güzgüdə qurulmuş həqiqi xəyalı müstəvi güzgüdə alın. Müstəvi güzgünü harada yerləşdirmək lazımdır? Müstəvi güzgüdə xəyal çökük güzgüdə hansı məsafədə yerləşəcəkdir. Cihaz və materiallar: çökük güzgü, xətkəş, işıq mənbəyi (dayaq üzərində lampa və ya şam istifadə etmək olar), cərəyan mənbəyi, ekran, müstəvi güzgü.

Şəkil 2. Çökük güzgüdə xəyalın qurulması. F – güzgünün fokus məsafəsi; d-cisimdən güzgüyə qədər məsafə, f- güzgüdə xəyala qədər məsafə

Tapşırığın yerinə yetirilməsi planı aşağıdakı kimi təklif olunur:

- 1) Çökük güzgüdə xəyalın qurulmasının necə qurulduğunu yada salmalı.
- 2) Aşağıdakı ifadəyə əsasən çökük qurğunun fokus məsafəsini təyin edirik:

$$\frac{1}{F} = \frac{1}{\alpha} + \frac{1}{f}$$

- 3) $R=2F$ olduğunu nəzərə alaraq əyrilik radiusunu təyin edirik

- 4) Böyütmənin $Q = \frac{f}{d}$ olduğunu bilərək, f -i təyin edirik. Sonra güzgünün f məsafəsinə

yerini dəyişdirib, xəyalın 1,5 dəfə böyüməsini alırıq.

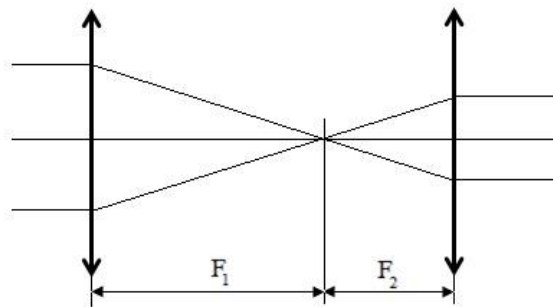
5) Müstəvi güzgünü çökük güzgüdə alınmış xəyalın arxasında yerləşdirərək müstəvi güzgüdə xəyalı görürük

Misal 3.

İki toplayıcı linza var. Onları necə yerləşdirmək lazımdır, hər iki linzadan keçdikdən sonra paralel işıq şüaları əvvəlki kimi qalsın.

Tapşırıq: 1) məsələnin həlli planını işləməli; 2) müvafiq hesablamaları aparmaq; 3) alınmış nəticələri təcrübədə yoxlamalı.

Cihaz və materiallar: naməlum fokus məsafəsinə malik iki linza, xətkəş, ekran, dayaq üzərində qapaqlı lampa, cərəyan mənbəyi, iki lazer.

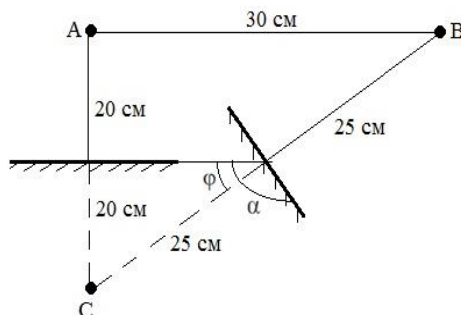
Şəkil 1.

Tapşırıq aşağıdakı plan üzrə yerinə yetirilir: a) təcrübi yolla linzaların fokus məsafəsini təyin etməli; b) linzaları şəkildə göstərildiyi kimi F_1 və F_2 fokus məsafələrinin cəminə bərabər məsafədə yerləşdirməli və işıq dəstələrinin paralelliyi və eləcə də şüaların dönmə olmasından xassələrini təcrübədə yoxlayın.

Misal 4.

İki A və B şamları bir – birindən 30 sm məsafədə yerləşdirilmişdir (şəkil 4)

İki məsafədən biri A şamından 20 sm, digəri B şamından 25 sm məsafədə elə qoyulmuşlar ki, A və B şamlarının xəyalları üst – üstə düşür. Güzgülər hansı bucaq altında yerləşdirmişlər.

Şəkil 4.

Tapşırıq: 1) tapşırığın yerinə yetirilməsi planını işləməli; 2) lazımı hesablamaları aparmalı; 3) alınmış nəticələri təcrübi yolla yoxlamalı

Həlli: Müstəvi güzgüdə xəyal cismə nəzərən simmetrik olduğundan $AC=40$ sm, $BC=50$ sm. Qeyd edək ki, ABC üçbucağı düzbucaqlı üçbucaqdır. (Pifaqor teoremi ödənilir).

$\alpha = \varphi + 90^\circ$, $\sin \varphi = \frac{4}{5}$ olduğunu nəzərə alaraq φ bucağını hesablayırıq: $\varphi = 53^\circ$ burada

$\alpha = 143^\circ$ sonra şəklə əsasən sxem yığılır, hesablanmış nəticələr təcrübi yolla yoxlanılır.

Yekunda qeyd etmək lazım dır ki, yaradıcılıq məsələlərinə aid baxılan və onlara oxşar olan misallar 10-cu sinif şagirdləri ilə fizikadan, “Optik hadisələrin öyrənilməsi zamanı tədqiqatçılıq fəaliyyətindən istifadə” mövzusunun aparılması üçün işlənmişdir. Bu mövzu üzrə proqrama həndəsi optikadan tədqiqat (yaradıcı) məsələlərin həlli daxildir.

Təcrübə göstərdi ki, şagirdlər belə məsələləri maraqla həll edirlər və sonra özləri, onları maraqlandıran mövzu üzrə məsələnin şərtlərini formalaşdırma qabiliyyətinə malik olurlar. Bu o deməkdir ki, yaradıcılıq məsələləri şagirdlərdə dərk etmə proseslərinin, intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına təkan verir, yeni biliklərin və praktiki bacarıqların əldə olunmasında şagirdlərin müstəqilliyi inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. İ.Əliyeva. Şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi. Azərbaycan respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi əsərləri: cild 85. 2018. Səh.42
2. Разумовский В.Г. Творческие задачи по физике в средней школе. М. Просвещение. 1966
3. Разумовский В.Г. Творческие задачи и лабораторные исследования по физике для средней школы. М.: Дрофа. 2016
4. Рустамова С.К. задачи с практическим содержанием и их роль в осуществлении практической подготовки школьников в процессе обучения физике//Молодой ученый. 2009, №11, с.313-315

5. Шефер О.Р. Методика формирования у учащихся умений комплексно применять знания для решения физических задач монография//Челябинск «Образование», 2009

**РОЛЬ ТВОРЧЕСКИХ ЗАДАЧ ПО ФИЗИКЕ ФОРМИРОВАНИИ
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛЫ**

¹Намазов Фирудин Рашид оглы, ²Рустамова Самира Камандир кызы,

²Демирова Ефсане Ягубкызы

Резюме

Одним из способов формирования исследовательских компетенций является использование творческих задач в обучении на уроках физики. Опыт показал, что учащиеся с интересом решают такие задания и затем сами способны сформулировать условие задачи на интересующую их тему. Это говорит о том, что творческие задачи способствуют формированию познавательских интересов, интеллектуальных и творческих способностей учащихся, развивают их самостоятельность в приобретении новых знаний и практических умений.

**THE ROLE OF CREATIVE TASKS IN PHYSICS IN THE DEVELOPMENT OF
RESEARCH COMPETENCIES OF STUDENTS IN COMPREHENSIVE SCHOOLS**

¹Namazov Firudin Rashid. ²Rustamova Samira Kamandir.,

²Demirova Afsana Yagub

Summary

One of the ways to develop research competencies is to use creative tasks in teaching physics lessons. Experience has shown that students solve such tasks with interest and are then able to formulate the conditions of the problem on the topic of interest to them. This suggests that creative tasks contribute to the formation of cognitive interests, intellectual and creative abilities of students, and develop their independence in acquiring new knowledge and practical skills.

*Rəyçi GDU-nun PHŞ-nin Fizika kafedrasının dosenti, f.f.d. İmanov Rizvan Məhəmmədli oğlu
Daxil olma tarixi 14 aprel 2025-ci il*

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏR

UOT:57.

AZƏRBAYCANIN BİTKİ MİKROBIOTASI*dosent Sultanova Natella Həsənxan**Sumqayıt Dövlət Universiteti**ORCID: 0000-0002-3346-4595**baku_2007@mail.ru*

Xülasə: Məqalənin məqsədi Azərbaycanın bitki mikrobiotasını araşdırmaqdır. Azərbaycanda bitki mikrobiotası, bitkilərin inkişafı və sağlamlığı üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Mikrobiota, bitkilərin köklərində, yarpaqlarında və digər hissələrində müxtəlif mikroorqanizmlərlə, o cümlədən bakteriyalar, göbələklər və viruslarla qarşılıqlı əlaqələrdən ibarətdir. Bu mikroorqanizmlər, bitkilərin stresə qarşı dözümlülüyünü artırmaq, qida maddələrinin sorulmasını təmin etmək və bitkilərin xəstəliklərə qarşı müqavimətini gücləndirmək kimi funksiyalar yerinə yetirir. Azərbaycanda bu sahənin tədqiqi, kənd təsərrüfatının inkişafı və ekosistemlərin qorunması üçün böyük potensiala malikdir. Bu mikroorqanizmlər, həmçinin kimyəvi maddələrin istifadəsini azaldaraq, daha ekoloji dostu kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqinə imkan verir. Məqalə, Azərbaycanın bitki mikrobiotasının əhəmiyyətini və bu sahədəki tədqiqatların inkişaf perspektivlərini müzakirə edir.

Açar sözlər: Bitki Mikrobiotası, Kənd Təsərrüfatı, Ekosistemlər, Mikrobiom, Tədqiqat

Ключевые слова: Растительная микробиота, Сельское хозяйство, Экосистемы, Микробиом, Исследования

Key words: Plant Microbiota, Agriculture, Ecosystems, Microbiome, Research

Giriş. Azərbaycanda bitki mikrobiotası, bitkilərin müxtəlif mikroorqanizmlərlə, xüsusən də bakteriyalar, göbələklər, viruslar və digər mikroblarla qarşılıqlı əlaqələrini əhatə edən çoxşaxəli bir tədqiqat sahəsidir. Bu mikroorqanizmlər bitkilərin sağlamlığı, inkişafı və məhsuldarlığı üçün mühüm rol oynayır. Azərbaycanda bitki mikrobiotasının öyrənilməsi son illərdə daha da önəmli hala gəlmişdir, çünki bu, kənd təsərrüfatının inkişafı və ətraf mühitin qorunması üçün vacib bir sahədir (Aydın, 2019).

Aktuallıq. Azərbaycanda bitki mikrobiotası mövzusu son illərdə getdikcə daha çox aktuallaşır və bu, bir neçə mühüm səbəbdən qaynaqlanır:

1. Kənd təsərrüfatının inkişafı

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı strateji sahələrdən biridir. Bitkilərin sağlamlığının qorunması və məhsuldarlığın artırılması üçün torpaq və bitki mikrobiotasının öyrənilməsi çox vacibdir.

Faydalı mikroorqanizmlər:

- Bitkilərin böyüməsini stimullaşdırır,
- Zərərli mikroorqanizmlərlə rəqabət apararaq bitkiləri qoruyur,
- Torpağın strukturunu və qida maddələrinin əlçatanlığını yaxşılaşdırır.

2. Ekoloji və davamlı kənd təsərrüfatı

Kimyəvi gübrə və pestisidlərə alternativ olaraq, mikrobioloji əsaslı metodlar getdikcə daha çox tətbiq olunur. Bu baxımdan, bitki mikrobiotasının tədqiqi:

- Biogübrələrin və biopestisidlərin hazırlanmasında,
- Torpağın ekoloji balansının qorunmasında,
- Ekosistemin davamlı inkişafında mühüm rol oynayır.

3. İqlim dəyişikliyi və 18social faktorları

İqlim dəyişikliyi və torpağın deqradasiyası kimi problemlər bitkilərin stressə qarşı davamlılığını azaldır. Lakin bəzi mikroorqanizmlər:

- Bitkilərin abiotik stresslərə (susuzluq, duzluluq və s.) davamlılığını artırır,
- Yeni şəraitə uyğunlaşmasına kömək edir.

2. Elmi-tədqiqatların artması

Azərbaycan alimləri tərəfindən bu sahədə aparılan elmi-tədqiqat işləri (məsələn, AMEA-nın Torpaqsünaslıq və Aqrokimya İnstitutu, Biologiya və Biotexnologiyalar İnstitutu və s.) mikrobiotanı daha dərinə öyrənməyə imkan verir. Bu da həm fundamental, həm də tətbiqi elmin inkişafına xidmət edir.

3. Mikrobiotanın Təsir Edən Amillər

Azərbaycanda bitki mikrobiotasını müxtəlif amillər təsir edir. Bunlar arasında:

- **İqlim şəraiti:** Azərbaycanın müxtəlif iqlim zonalarına malik olması (məsələn, subtropik və mülayim iqlimlər) mikrobiotanın müxtəlifliyini təmin edir (İsmayılov və başq., 2018).

- **Torpaq tipləri:** Torpağın strukturuna, tərkibinə və Ph səviyyəsinə görə mikroorqanizmlərin müxtəlifliyi dəyişir. Quraq və yarımsəhra şəraitində mikrobiota fərqli olur (Mammadov, 2017).

- **Bitki növləri:** Azərbaycanın zəngin bitki örtüyü, müxtəlif növ bitkilərin mikrobiotasını təmsil edir. Məsələn, üzüm, pambıq, buğda və tərəvəz bitkiləri fərqli mikrobiomlara malikdir (Əliyev, 2020).

- **Kənd təsərrüfatı praktikaları:** Pestisidlər, gübrələr və digər kimyəvi maddələrin istifadəsi mikrobiotaya təsir edə bilər. Bəzi hallarda, bu maddələr mikrobiotanın balansını poza bilər, bu da bitkilərin sağlamlığını mənfi təsir edə bilər (Aydın, 2019).

2. Mikrobiotanın Bitkilərə Təsiri

Bitki mikrobiotasının bitkilər üzərində bir neçə mühüm təsiri vardır:

- **Fəal mikroorqanizm zənginliyi:** Təbii olaraq bitkilərin köklərində, yarpaqlarında və digər hissələrində müxtəlif mikroorqanizmlər (bakteriyalar, göbələklər, viruslar) mövcuddur. Bu mikroorqanizmlər bitkilərə xəstəliklərə qarşı müqavimət, qida maddələrinin sorulması və bitkilərin stressə qarşı dözümlülüyü təmin edir (Çingizov, 2018).

- **Simbiotik əlaqələr:** Bitkilər və mikroorqanizmlər arasında simbiotik əlaqələr mövcuddur. Məsələn, azot bağlayan bakteriyalar (*Rhizobium*) bitkilərə azot təmin edir ki, bu da onların inkişafını dəstəkləyir. Həmçinin, mikorizal göbələklər bitkilərin kök sistemi ilə qarşılıqlı əlaqə quraraq onlara su və mineralları daha effektiv şəkildə sormağa kömək edir (Mammadov, 2017).

- **Xəstəliklərin qarşısının alınması:** Bəzi mikroorqanizmlər bitkilərin xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırır. Məsələn, bəzi bakteriyalar və göbələklər patogen mikroorqanizmlərlə mübarizə apararaq bitkini qoruyur (İsmayılov və başq., 2018).

3. Azərbaycanda Bitki Mikrobiotasının Tədqiqi və Potensialı

Azərbaycanda bitki mikrobiotasının öyrənilməsi, daha təsirli kənd təsərrüfatı texnologiyalarının inkişafı və ətraf mühitin qorunması baxımından böyük potensiala malikdir. Bitki mikrobiotası ilə bağlı aparılan araşdırmaların nəticələri, aşağıdakı sahələrdə tətbiq oluna bilər:

- **Biyoloji kənd təsərrüfatı:** Kimyəvi gübrə və pestisidlərdən istifadəni azaltmaq üçün bitki mikrobiotasını yaxşılaşdırmaq məqsədilə bioloji gübrələr və pestisidlər tətbiq oluna bilər (Əliyev, 2020).

• **Resursların daha səmərəli istifadəsi:** Bitkilərin su və qida maddələrini daha effektiv soraraq məhsuldarlığını artıran mikroorqanizmlərin təbii mühitdə təşviq edilməsi (Aydın, 2019).

• **Xəstəliklərin idarə edilməsi:** Mikroorqanizmlərin bitkilərin xəstəliklərə qarşı müqavimətini artıran rolu araşdırılaraq, təbii mübarizə metodlarının tətbiqi (Çingizov, 2018).

Nəticə

Bitki mikrobiotasının öyrənilməsi sahəsində Azərbaycanda artan maraq və tədqiqatlar müşahidə olunur, lakin bu sahədə müasir texnoloji yanaşmalara və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan işlərin artırılması vacibdir. Elmi mənbələrin təhlili göstərir ki:

- Yerli tədqiqatlar daha çox praktiki və tətbiqi xarakter daşıyır;
- Beynəlxalq mənbələr isə nəzəri baza və yeni metodologiyalar təqdim edir;
- Hər iki tipli mənbələrin sintezi daha keyfiyyətli elmi nəticələrə səbəb ola bilər.

Azərbaycanda bitki mikrobiotasının öyrənilməsi, ölkənin kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılmasında və ətraf mühitin qorunmasında mühüm rol oynayır. Mikroorqanizmlərin bitki inkişafına və sağlamlığına təsirini başa düşmək, daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən dost kənd təsərrüfatı təcrübələrinin inkişafına kömək edəcək. Gələcəkdə bu sahədə daha çox tədqiqat və inkişaf işləri vacibdir, çünki bitki mikrobiotası həm kənd təsərrüfatı, həm də ekosistem sağlamlığı üçün təbii və davamlı həllər təklif edə bilər (İsmayılov və başq., 2018).

Ədəbiyyat

1. Aydın, F. (2019). *Bitki Mikrobiotasının Kənd Təsərrüfatına Təsiri* (səh. 25-30). Bakı: Azərbaycan Universiteti.
2. Çingizov, R. (2018). *Bitki Mikrobiotasının Sağlamlığa Təsiri və İdarə Edilməsi* (səh. 45-50). Bakı: Kənd Təsərrüfatı Akademiyası.
3. Əliyev, M. (2020). *Azərbaycanda Kənd Təsərrüfatında Mikrobiotanın Rolu* (səh. 100-110). Bakı: Elm və Təhsil.
4. İsmayılov, E., & başq., T. (2018). *Torpaq Mikrobiotası və Bitki İnteraksiyaları* (səh. 150-155). Bakı: Nəşriyyat Evi.
5. Mammadov, N. (2017). *Mikrobiota və Bitki İnkişafı: Teorik və Praktiki Baxışlar* (səh. 80-85). Bakı: Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi.

PLANT MICROBIOTA IN AZERBAIJAN

Sultanova Natella Hasankhan

Summary

The plant microbiota in Azerbaijan is of vital importance for the development and health of plants. The microbiota consists of various microorganisms, including bacteria, fungi, and viruses, that interact with different parts of plants, such as their roots, leaves, and other tissues. These microorganisms play essential roles in enhancing the plant's resistance to stress, ensuring nutrient absorption, and boosting the plant's resistance to diseases. Research in this field in Azerbaijan has great potential for the advancement of agriculture and the protection of ecosystems. Furthermore, these microorganisms offer the possibility of reducing the use of chemical substances and enabling the implementation of more environmentally friendly agricultural technologies. This article discusses the significance of plant microbiota in Azerbaijan and the development prospects of research in this area.

МИКРОБИОТА РАСТЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ*Султанова Нателла Гасанхан**Резюме*

Растительная микробиота в Азербайджане имеет жизненно важное значение для развития и здоровья растений. Микробиота включает в себя различные микроорганизмы, включая бактерии, грибы и вирусы, которые взаимодействуют с различными частями растений, такими как корни, листья и другие ткани. Эти микроорганизмы выполняют важные функции, такие как повышение устойчивости растений к стрессу, обеспечение усвоения питательных веществ и укрепление сопротивляемости растений болезням. Исследования в этой области в Азербайджане обладают большим потенциалом для развития сельского хозяйства и охраны экосистем. Кроме того, эти микроорганизмы позволяют снизить использование химических веществ и способствуют внедрению более экологически чистых сельскохозяйственных технологий. Статья обсуждает значимость растительной микробиоты в Азербайджане и перспективы развития исследований в этой области.

*Rəyçi: dos. L.Bünyatova**SDU-nun Biologiya kafedrasının 05.03.2025-ci il iclasının 08 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 04 aprel 2025-ci il*

UOT:57.

ВЛИЯНИЕ СОСТАВА И КОЛИЧЕСТВА В РАЦИОНЕ ПИТАНИЯ ЖИРНЫХ КИСЛОТ НА РАЗВИТИЕ СЕРДЕЧНО – СОСУДИСТЫХ ПАТОЛОГИЙ

Вердиева Нармин Алим гызы Гусейнова
Гянджинский государственный аграрный колледж
nerminverdiyeva1200@gmail.com

Аннотация: в данной статье рассматриваются вопросы влияния жирных кислот (ЖК) на развитие патологий сердечнососудистой системы. Для демонстрации актуальности исследования были привлечены статистические данные Всемирной организации здравоохранения. При анализе влияния ЖК использовался тест «Жирные кислоты в продуктах» по экспресс – оценке жирового рациона. Завершением исследования стала разработка рекомендаций по нормализации рациона питания и предотвращения рисков развития сердечно – сосудистых заболеваний.

Ключевые слова: жирные кислоты, рацион, сердечно – сосудистая система, сердечнососудистые патологии.

Açar sözlər: yağ turşuları, pəhriz, ürək-damar sistemi, ürək-damar patologiyaları

Keywords: fatty acids, diet, cardiovascular system, cardiovascular pathologies.

Среди прочих факторов, влияющих на гармонизацию работы сердечно – сосудистой системы, особую роль играют жирные кислоты [1]. Под жирными кислотами следует понимать алифатические одноосновные карбоновые кислоты с открытой цепью, повышенная концентрация которых наблюдается в растительных и животных жирах, восках и маслах. Стоит отметить, что молекулы жирных кислот входят в структуру мембран и принимают непосредственное участие в метаболическом и воспалительном процессах. Особое влияние положительного характера оказывают ненасыщенные жирные кислоты (например, Омега-3 и Омега-6). Они способны регулировать уровень холестерина в организме и снижать риск таких сердечно – сосудистых заболеваний, как атеросклероз. Эти биохимические процессы являются сложной системой взаимодействий, однако именно они играют первостепенную роль в установлении равновесия между синтезом и выведением холестерина. Печень при этом – главный орган, на который накладывается ответственность за реализацию этих процессов. Печень выполняет дуальную функцию: не только осуществляет синтез холестерина, но и занимается производством желчных кислот, задействованных в метаболизме ХС. Необходимо отметить и участие в этом процессе липопротеинов низкой (ЛПНП) и высокой плотности (ЛПВП), функция которых заключается в транспортировке холестерина по организму. Избыток жирных кислот приводит к ацилированию ЛПВП, что влияет на его аполипопротеиновый состав. Таким образом, ЛПВП теряет свою эффективность при перемещении ХС из периферических тканей в печень для последующей экстракции. При этом наблюдается обратная ситуация с уровнем ЛПНП: его содержание в крови увеличивается, в связи с чем возрастает риск заболевания атеросклерозом и другими сердечно – сосудистыми заболеваниями. Проводимые исследования демонстрируют, что систематическое употребление этого вида кислот в пищу также уменьшает вероятность развития инсультов и других патологий. Так, Омега-3 и Омега-6 в большом количестве содержатся в орехах, рыбе и рыбных продуктах, маслах растительного происхождения [2]. Однако вместе с положительным влиянием можно выделить и отрицательное. Например, насыщенные жирные кислоты, которые содержатся преимущественно в пище животного

происхождения, могут негативно сказываться на уровне LDL-холестерина, что приводит к проблемам сердечнососудистой системы. Это связано с рядом биохимических процессов. Так, при поступлении насыщенных жирных кислот в клетки происходит активизация такого фермента, как ацетил КоА-карбоксилаза (АСС). Это, в свою очередь, сказывается на усилении синтеза жирных кислот в организме. Как итог – наблюдается повышение уровня жиров триглицеридов, которые представляют собой один из основных источников энергии. Вместе с этим происходит воздействие на уровень липопротеинов, относящихся к классу сложных белков. Влиянию насыщенных жирных кислот в большей степени подвержены липопротеины низкой плотности (ЛПНП). Также стоит отметить, что перенасыщение организма насыщенными жирами ведёт к сокращению мобильности и активности липопротеинлипазы (фермента, основная функция которого состоит в расщеплении триглицеридов и устранении жирных кислот). Данный процесс способствует накоплению липопротеинов в плазме крови вызывает их окисление. Это напрямую указывает на повышение проницаемости сосудов и начало воспалительных процессов. Кроме того, насыщенные жирные кислоты могут воздействовать на сигнальные пути, включая NF-Kb, и усиливать воспаление, повышая при этом уровень холестерина ещё больше [5]. Стоит понимать, что для того, чтобы влияние жирных кислот носило позитивный характер, важно учитывать не только и не столько количество их употребления, сколько соотношение различных типов жирных кислот в будничном рационе питания. Баланс между кислотами Омега-3 и Омега-6 имеет стратегическое значение для сокращения количества воспалительных процессов и реализации функции клеток [6, с. 4]. Следовательно, внимание к организации питания позволяет не просто сохранить организм в хорошей форме, но и защитить сердечно – сосудистую систему от развития патологии, стимулированной нарушением липидного обмена, а также стабилизировать иммунное и общее состояние здоровья. Актуальность исследования. Исследование влияния состава и количества в питании жирных кислот на сердечнососудистую систему (ССС) представляется важным и необходимым в современных условиях продовольственного дисбаланса и нарушения культуры пищевого поведения у большей части общества. По статистике Всемирной организации здравоохранения, в настоящее время наблюдается рост различных патологий ССС, что приводит к увеличению смертности на фоне этих причин [6]. Это демонстрирует необходимость повышенного интереса к причинам и факторам, влияющим на данный процесс. В то же время жирные кислоты представляются одними из основных компонентов системы питания и оказывают колоссальное воздействие на метаболизм и работу сердечно – сосудистой системы.

Цель исследования: состоит в анализе состава и количественного показателя жирных кислот в рационе питания студентов, с последующим прогнозом влияния рациона на состояние их сердечно-сосудистой системы. **Материалы и методы исследования.** Для проведения исследования была отобрана группа из 20 студентов, среди которой сначала провели анкетирование для выявления их пищевых привычек. Реципиенты отбирались методом сплошной выборки. Итог тестирования покажет, является ли рацион сбалансированным, в каком соотношении в организме содержатся жирные кислоты, сколько составляет превышение нормы и к каким последствиям это может привести. В дальнейшем полученные данные по каждому участнику эксперименты сравнивались и включались в общую статистику для выявления имеющихся тенденций в области употребления жирных кислот студентами. На основе

результатов были разработаны рекомендации по гармонизации содержания жирных кислот в организме и приведении рациона в норму.

Результаты исследований. Итак, согласно проведённому тесту по экспресс – оценке жирового рациона [4] для каждого студента на платформе «Жирные кислоты в продуктах», было выявлено, что у 70% протестированных наблюдается превышение нормы насыщенных жиров в организме, а также высокий индекс Омега-6/Омега-3, что может привести к ряду сердечно – сосудистых патологий и иных заболеваний.

Анкетирование показало, что у 85% респондентов (а это 17 студентов из 20) суточное потребление жиров превышает норму. Избыток насыщенных жиров наблюдается у 70% анкетированных, что составляет 14 человек. Омега-6 (линолевая кислота) находится в норме и превышает её примерно в одинаковых пропорциях: 55% студентов продемонстрировали избыток, 45% – норму и незначительный недостаток. Ресурс, на котором проводилось анкетирование, оставляет комментарий по каждому из критериев, указывая на возможные последствия избыточного или дефицитного содержания жирных кислот в организме. Так, популярное среди студентов превышение насыщенных жиров может привести к повышению холестерина, а также избыточной массе тела. Кроме того, специалисты отмечают риск развития сахарного диабета, атеросклероза и других сердечно – сосудистых заболеваний. Основные источники жирных кислот, встречающиеся в рационе опрошенных – это молочные продукты (масло и сыр), мясные продукты (колбаса, свиной фарш, сосиски и другие полуфабрикаты), а также кондитерские изделия (шоколад, мороженое). Кроме того, исследование открыло массовую проблему дефицита Омега-3 ПНЖК, которая отмечается у 85% протестированных студентов (17 человек). Дефицит Омега-3 способен привести к развитию таких сердечно – сосудистых патологий, как инфаркт миокарда в раннем возрасте, нарушение сердечного ритма и повышение давления [3, 7]. В данном случае следует расширить свой рацион и наполнить его продуктами с высоким содержанием Омега-3 ПНЖК (например, жирной рыбой от двух раз в неделю). Для тех, у кого уже диагностированы заболевания сердечно – сосудистой системы, необходимо вводить дополнительный источник: Омега-3 в виде капсул (но только с разрешения специалиста). Однако стоит отметить, что увеличение поступления в организм человека полиненасыщенных жирных кислот, как правило, требует одновременного снижения уровня процессов перекисидации в организме, что достигается приемом антиоксидантов, например жирорастворимых витаминов – Е, А и водорастворимых – витамина С, биофлавоноидов и т.д. Как мы видим, основная проблема современной молодёжи заключается в потреблении избыточного количества жирных кислот. Для устранения этого опасного явления были разработаны рекомендации по гармонизации рациона питания: – следить за своим рационом и частотой питания посредством специальных пищевых дневников; – изучать состав продуктов перед их покупкой и употреблением, чтобы заблаговременно исключить часть вредных веществ из рациона; – уменьшить в рационе продукты-источники насыщенных жиров (например, выбор обезжиренных продуктов, замена вредных продуктов альтернативными вариантами: менее жирным мясом, рыбой или овощами); – употребление дополнительных источников жирных кислот (Омега-3 или Омега-6) при их явном недостатке в организме – в данном случае речь идёт о витаминном комплексе; – особое внимание стоит уделять сочетаемости продуктов, чтобы не перегружать организм несовместимыми блюдами; – размер порций также играет важную роль, отслеживание этого момента даст возможность исключить переизбыток и превышение показателей жиров в организме. Итак, полученные результаты содержат важную

практическую информацию, которая может быть использована в научных исследованиях влияния жирных кислот на сердечнососудистую систему. Помимо этого, данная статья подчёркивает значимость правильного и сбалансированного питания для общего здоровья человека. Нарушение содержания жиров в рационе напрямую воздействует как на внешний вид человека, его самочувствие, так и на риск развития сердечно – сосудистых патологий с увеличением возраста, количества и состава потребляемых жиров.

Литературы

1. Астафьева О.В., Жаркова З.В., Ясенявская А.Л. Современные представления о роли жирных кислот в диагностике сердечно-сосудистых заболеваний (обзор) // Сибирский научный медицинский журнал. 2021. №4. С. 4-14.
2. Афанасьева В.А., Алферов С.В. Определение соотношения полиненасыщенных жирных кислот в пищевых маслах // Известия Тульского государственного университета. Естественные науки. 2018. №4. С. 76-83.
3. Жернакова Ю.В., Железнова Е.А. Возможности коррекции артериального давления и метаболических нарушений при помощи диетических программ у пациентов с избыточной массой тела и ожирением // Системные гипертензии. 2019. Т.16, №2. С.54-60
4. Морохина В.А. Ученые Коми предлагают подсчитать количество жиров в рационе // Информационное агентство «Комиинформ». – [Электронный ресурс]. – URL:<https://komiinform.ru/news/260596> (дата обращения: 02.12.2024).
5. Сметнева Н.С., Погожева А.В., Васильев Ю.Л. Роль оптимального питания в профилактике сердечно-сосудистых заболеваний // Вопросы питания. 2020. №3. С.114-124.
6. Статистика заболеваний сердечно-сосудистой системы за 2023 год // Всемирная организация здравоохранения. – Официальный сайт [Электронный ресурс]. – URL:<https://www.who.int/> (дата обращения: 01.12.2024).
7. Эргашева З.Ю., Гульнора А.А., Нугманов О. Омега-3 и биохимические процессы воспаления в организме // Re-health journal. 2020. №2-3 (6). С. 4-8.

QİDADA YAĞ TURŞULARININ TƏRKİBİNİN VƏ KƏMİNİN ÜRƏK-DAMAR PATOLOGİYALARININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Verdiyeva Nərin Alim qızı

Xülasə

Bu məqalədə yağ turşularının ürək-damar patologiyalarının inkişafına təsiri araşdırılır. Tədqiqatın aktuallığını nümayiş etdirmək üçün Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının statistik məlumatlarından istifadə edilmişdir. Yağ turşularının təsirini təhlil edərkən, yağ pəhrizinin ekspress qiymətləndirilməsi üçün “Qidalarda yağ turşuları” testindən istifadə edilmişdir. Tədqiqat pəhrizin normallaşdırılması və ürək-damar xəstəliklərinin inkişafı risklərinin qarşısının alınması üçün tövsiyələrin hazırlanması ilə yekunlaşıb.

**INFLUENCE OF COMPOSITION AND QUANTITY OF FATTY ACIDS IN THE
DIET ON THE DEVELOPMENT OF CARDIOVASCULAR PATHOLOGIES**

Verdiyeva Narmin Alim

Summary

Abstract: This article examines the influence of fatty acids (FA) on the development of cardiovascular pathologies. To demonstrate the relevance of the study, statistical data from the World Health Organization were used. When analyzing the influence of fatty acids, the “Fatty acids in foods” test was used for express assessment of the fat diet. The study concluded with the development of recommendations for normalizing diet and preventing the risks of developing cardiovascular diseases.

Rəyçi: dosent Fazilə Əliyeva

Daxil olma tarixi 07 aprel 2025-ci il

COĞRAFIYA VƏ YER ELMLƏRİ

UOT:91.

**İNSAN COĞRAFIYASI ANLAYIŞININ TƏHLİLİ VƏ ONUN
TƏDQIQAT METODLARI**¹ *doseant Hacıyeva Nəribə Niyazi qızı, ²Abbasova Könül Akif qızı
Gülümcanlı Zahid Elşad oğlu*¹*Gəncə Dövlət Universiteti,**AR ETN akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun dissertantı,**Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı**nasiba.haciyeva@mail.ru abbas.k@bk.ru**gulumcanli93@gmail.com*

Xülasə: Müasir coğrafi metodların ayrıca öyrənilməsi bu elmin daha böyük nailiyyətlərinə yol açır. Coğrafiyanın müasir sahələrindən biri sayılan insan coğrafiyası daha çox araşdırma və araşdırma tələb edən sahələrdən biridir. Son zamanlar müvafiq insan coğrafiyası və onun tədqiqatı zamanı istifadə olunan üsullar hərtərəfli tədqiq edilmiş və yekun nəticəyə gəlinmişdir.

Açar sözlər: tədqiqat, induktiv, deduktiv, mədəni, metod, elm.

Ключевые слова: исследование, индуктивный, дедуктивный, культурологический, метод, наука.

Keywords: research, inductive, deductive, cultural, method, science

Coğrafiya elmi digər elm sahələri kimi daim olaraq inkişaf etməkdədir. Müasir coğrafi tədqiqat metodlarının ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi bu elmin daha böyük nailiyyətlərinə yol açır. Coğrafiyanın müasir bölmələrindən hesab edilən insan coğrafiyası daha çox tədqiqat və araşdırma tələb edən sahələrdən biridir. Son zamanlar 26ocial olan insan coğrafiyası və onun tədqiqatı zamanı istifadə olunam metodlar hərtərəfli araşdırılmış və yekun nəticəyə gəlinmişdir.

Bildiyimiz kimi coğrafiyanın bir-birindən fərqlənən iki əsas qolu vardır. Bunlar regional coğrafiya və ümumi coğrafiya bölmələridir. Həmçinin bu sahələr fiziki coğrafiya və insan coğrafiyası olaraq da qruplaşdırılır.

Coğrafiyanın əsas sahələrindən biri insan coğrafiyasıdır. Bir çox hallarda onu mədəni coğrafiya da adlandırırlar. İnsan coğrafiyası insan ilə yaşadığı mühit arasında əlaqəni öyrənən həmçinin onun təhlili təşkil edən coğrafiyanın bir hissəsidir. Başqa sözlə bu elm sivilizasiyanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsini, onların ətraf mühitə və inkişafa təsiri haqqında məlumat toplamaq, müşahidə eləcə də konsentrasiya etmək fəaliyyətini özündə cəmləşdirən 26ocial elm sahəsidir.

İnsan coğrafiyasının əsas məqsədi ümumi olaraq bəşəriyyəti əhatə edən cəmiyyəti öyrənməkdir. Öyrənilən insan cəmiyyətinə uyğun regional terminlərə əsaslanmış coğrafi fikirlər insan coğrafiyasının əsas prinsipini təşkil edir. İnsan coğrafiyası təhlil edilərkən aşağıdakı sahələrin ayrı-ayrı araşdırılmasına zərurət yaranır:

- insan fəaliyyətini öyrənmək;
- elm;
- mədəniyyət;
- əhalinin paylanması;
- dil və din;
- iqtisadi, siyasi və sosial şərtlər.

İlkin coğrafi fikirlirin əsasən Qədim Yunanıstanda yaranmasına baxmayaraq İXX əsrdə insan coğrafiyası ortaya çıxdı. İnsan coğrafiyasında şəxsi dəyərlər, azadlıq, hüquq və mədəniyyətə hörmət, biliklərin universallığı insan coğrafiyasının təməl ünsürləri hesab edilirdir. Zamanla regional coğrafiyada inkişaf etməyə başladı və beləliklə, ətraf mühitin dəyişməsi üçün insanların qarşılıqlı təsirinin dəyərini öyrənilməsi geniş vüsət aldı.

Regional coğrafiya insanların davranışlarının əhəmiyyətini, təşkilatlanma metodlarını, ekosistemlərdən istifadə üsullarını anlamağımızı təmin etməyimizə şərait yaratdı. İnsan və regional coğrafiya əslində yarandığı ilk illərdə bir-biri ilə sıx bağlılıq təşkil edirdilər.

İXX əsrin əvvəllərinə qədər coğrafiya səyahət gündəliklərini, məkanların təsvirini və xəritələrin hazırlanmasını fəaliyyətini həyata keçirirdir.

XX əsrin ortalarında Çarlz Darvinin fikirləri bütün elm sahələrinə təsir etdiyi kimi insan coğrafiyasında da bu özünü göstərdi. Belə ki bu elm iki istiqamətə ayrıldı:

Deterministlər – təbii seçmə konsepsiyası ilə bağlı olaraq, ətraf mühit və iqlim fəaliyyətlərini, hətta insan təbiətinin dəyişdirildiyi iddia olundu [2, 4].

Mümkünlülər – burada mühitin insanın fəaliyyətini məhdudlaşdırdığını, şərtləndirildiyi iddia olundu. Amma bütövlükdə bu belə deyildi. Həmçinin burada insanların ətraf mühitdə hərəkət edə biləcəyi, ətraf mühiti dəyişdirilə biləcəyi ideyasına inanırdılar.

Yuxarıda qeyd edilmiş hər iki ideya 1940-cı illərə qədər insan coğrafiyası elmində əsas mübahisəli məqam olaraq qaldı və zamanla determinizm fikirlərinin çoxu rədd olundu. Bununla yanaşı iqlimin cəmiyyət üçün həyatı əhəmiyyət kəsb etməsi qaldı.

İnsan coğrafiyası bir çox elm sahələrini əhatə edir ki, bunlara əhali coğrafiyası, kənd, şəhər, siyasi coğrafiya, iqtisadi, tarixi coğrafiya, antropogeocoğrafiya, nəqliyyat coğrafiyası və s. Aid edə bilərik.

İnsan coğrafiyasında tədqiq olunan mədəni hadisələrin bir çoxu din, dil, sənət, müxtəlif iqtisadi və hökumət strukturları, musiqi və s. Sahələrdə fəaliyyətdə olan insanların necə və yaxud nəyə görə işlədiyini izah edən mədəni aspektləri bütövlükdə əhatə edir.

Bir çox sahələrdə olduğu kimi insan coğrafiyası daxilində iki əsas analiz forması var. Bunlar aşağıdakılardır:

- induktiv metod;
- deduktiv metod.

Qeyd edilən metodların hər birinin ayrı-ayrılıqda özünəməxsus konsepsiyaları və prosesləri vardır. Ümumi əlamət olaraq qeyd edilən hər iki metod üçün oxşar xüsusiyyət torpaq və iqlim kimi amillərin öyrənilməsi ilə bağlı xüsusiyyətlərə daha çox diqqət ayırır. Bundan əlavə fiziki dəyişənlər əsasən bu metodologiyalar daxilində həll edilən dəyişikliklərdir.

İnduktiv metod – bu metod postulatların və qanunların inkişafına şərait yaradan hadisələrin obyektiv olaraq müşahidəsinə əsaslanır. Başqa sözlə desək bu metod bir hadisə və yaxud hadisədən bir qaydanı ümumiləşdirməyə doğru meyillidir və əsasən ehtimal edilən nəticələr verir. Tədqiqat zamanı aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

Müşahidə - birbaşa olaraq sahə tədqiqatlarının bir hissəsi kimi yaxud dolayı yolla fotosəkil, video vasitələrdən istifadə etməklə tədqiqatlar həyata keçirilir. Burada əsas məqsəd öyrəniləcək obyektə lazımi səviyyədə anlamaqdır [4 s. 87].

Təsvir – Müşahidə reallaşdıqdan sonra öyrəniləcək problemi müəyyənləşdirilir, onun ilkin təsvirləri qeyd edilir.

Təsnifat – öyrəniləcək problemi necə paylandırdığını dərk etməyə kömək edən nümunə tapmaqdır. Təsnifat hər hansı bir xüsusiyyətlərin qruplaşmasıdır ki buda onları bir-birindən ayırmağa imkan verir.

Ölçmə - burada problemin əhatə dairəsini, nə qədər insanlara və yaxud hansı istiqamətə təsir etdiyini başa düşmək üçün təhlillər aparılır.

İzahat – yuxarıda qeyd edilənlərin hər biri nəzərə alınmaqla araşdırılacaq problemlə bağlı mümkün səbəblər və onların həlli yolları izah edilir.

Deduktiv metod – bu metod digərindən fərqli olaraq əks prosesi həyata keçirir yəni, ümumilikdən konkretə doğru istiqamətlənir. Hər hansı bir həqiqətin izah etmək üçün daha əvvəldən mövcud olan qanunlardan istifadə edilir. Ümumilikdə müəyyən bir problemi həll etmək üçün həmin problemin səbəbləri yetərli olmadığı zaman istifadə edilir. Buzaman tədqiqat zamanı aşağıdakılardan istifadə edilir [4, 6].

Sistemləşdirmə - sistemləşdirmə ilkin mərhələdə istifadə olunacaq ümumi anlayış və metodları təşkil edir.

Hipotez – postulat və əsas hipotez bu mərhələdə yaranır.

Əməliyyatlaşdırma – burada məqsədlə mümkün olduğu qədər dəqiq ölçülə bilən amillərdə dəyişənlərin yaradılmasıdır.

Modelləşdirmə - nəzəri məlumatlar ilə sahə işləri arasında ziddiyyət təşkil etmək üçün müxtəlif torpaq modelləri hazırlanır.

İzahat – müşahidə edilən problem nəzəriyyə ilə müqayisə olunduqdan sonra problemi izah edən bir nəticəyə gəlinir.

Ümumilikdə yuxarıda qeyd edilmiş dəyişikliklərdə əlavə insan coğrafiyasında «keyfiyyətli araşdırma» anlayışı da mövcuddur. Keyfiyyətli tədqiqatda insanın sosial fəaliyyətinə və yaxud hərəkətinə daha çox istiqamətlənmiş problemlərdə daha çox istifadə edilir. Bunun üçün aşağıdakı üsullardan geniş istifadə edilir:

Müsahibə - fərdi yaxud qrup şəklində təşkil olunan, açıq cavablandırma tələb edən bir çox sualların verilməsidir.

Fokus qrup – tədqiqatçı tərəfindən təşkil edilmiş hər hansı bir fikir ətrafında qrup şəklində mübahisə aparmaq üçün bir metoddur.

Anket – standart cavablar olan suallar qrupudur.

İştirakçı müşahidə- tədqiqatçı hər hansı bir ictimai problemdə müşahidəçi kimi çıxış edir.

İştirakçı xəritəsi – burada iştirakçılar ətraf mühitə baxışlarının necə olduğunu çəkirlər.

Şifahi tarix – burada tarixi ifadələrin və yaxud dəyərli məlumatların əvvəlcədən toplanılması və onların görüşlər şəklində müzakirəsidir.

Gündəlik – tədqiqat zamanı tədqiqatçı təcrübələrini, qavrayışlarını, fikirlərini hər hansı bir qeyd dəftərinə qeyd edərək müəyyən bir mühitdə istifadə etməsidir [3, 5].

İnsan coğrafiyası demoqrafiya, sosiologiya, tarix, hüquq, memarlıq və s. Sahələr ilə yaxın əlaqədədir.

Müasir dövrdə insan coğrafiyası daha geniş tədqiq olunmaqla uşaq coğrafiyası, feminist coğrafiya, siyasi coğrafiya, şəhər coğrafiyası, turizm tədqiqatları, məkan coğrafiyası, cinsiyyət coğrafiyası və coğrafiyanın digər ixtisaslaşmış sahələrində mədəni təcrübənin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Nəticə və təkliflər. Müasir dövrdə hər bir coğrafi tədqiqat metodlarının düzgün zaman və məkanda tətbiqi nəticələrin daha səmərəli əldə edilməsinə şərait yaradır. Bu metodların daimi olaraq təkmilləşdirilməsinə və yeni üsul və vastələrin seçilməsinə daimi zərurət yaradır və buda öz növbəsində yeni nəliyyətlərin əldə olunmasına şərait yaradır. Xüsusilə insan coğrafiyası sosial fəaliyyət olduğundan bu elm sahəsinin inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə birbaşa üst-üstə düşür. Buna görə də cəmiyyətin inkişafı bu elmin daha sürətli yenilənməsini, təkmilləşməsini özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Seyfullayeva N. S. – Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı. 2011 161s.
2. Бурдина Е.А., Крылов П.М. Экономическая география. Учебное пособие – М: МГИУ. 2010. 189 с.
3. Желтиков В.П. Кузнецов Н. Г., Тяглов С.Г. Экономическая география. Ростов-на-Дону. Феникс. 2001.
4. Кистанов В.В., Копылов Н.В. Региональная экономика России. М: Финансы и статистика. 2006
5. Крылов П.М., Рунова Т.Г. Экономическая география и регионалистик М:МГИУ. 2008
6. Родионова И.А. Экономическая география и региональная экономика. М: Московский лицей. 2001.
7. Скопин А.Ю. Введение в экономическую географию. М: ВЛАДОС. 2001

**АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ И МЕТОДОВ
ЕЕ ИССЛЕДОВАНИЯ**

*Гаджыйева Насиба Ниязи кызы, Аббасова Конуль Акифовна,
Гулумджанлы Захид Елшад оглы*

Резюме

Отдельное изучение современных географических методов открывает путь к большим достижениям этой науки. Человеческая география, считающаяся одной из современных отраслей географии, является одной из областей, требующих дополнительных исследований и исследований. Актуальная в последнее время география человека и методы, используемые при ее исследовании, тщательно исследованы и сделаны окончательные выводы.

**ANALYSIS OF THE CONCEPT OF HUMAN GEOGRAPHY AND ITS
RESEARCH METHODS**

*Nasiyeva Nasiba Niyazi, Abbasova Konul Alshad,
Gulumcanli Zahid Elshad*

Summary

The separate study of modern geographical methods opens the way to greater achievements of this science. Considered one of the modern branches of geography, human geography is one of the areas that require more research and investigation. Recently relevant human geography and the methods used during its research have been thoroughly researched and a final conclusion has been reached.

Rəyçi: dosent Əhmədli Arifə

BDU-nun Qazax filialı 15 may 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 15 may 2025-ci il

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRS VƏ ONUN TURİZMDƏ ROLU

Məmmədova Şəhla Mahmud qızı
Bakı Dövlət Universiteti Qazax Filialı
sehlaammmedova514@gmail.com

Xülasə: *Hər bir xalqın özünəməxsus adət-ənənələri olduğu kimi bizim azərbaycan xalqı da bu baxımdan üstünlüyə malikdir. Bu ənənələr tarixən bir millətin kimliyini, dəyərlərini, ənənələrini və kollektiv yaddaşını əks etdirən elementlərdən ibarətdir. Bu elementlərdən düzgün istiqamətdə istifadə ölkədə turizmin inkişafına təkan verərək, iqtisadi inkişafa səbəb olur.*

Açar sözlər: irs, folklor, muğam, aşığı sənəti, rəqs, dil, ədəbiyyat

Keywords: heritage, folklore, music, love art, dance, language, literature

Ключевые слова: наследие, фольклор, музыка, любовное искусство, танец, язык, литература

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, milli irs, bir ölkənin və ya millətin tarixən və mədəniyyət baxımından inkişaf etmiş, onun özünəməxsus kimliyini, ənənələrini, dəyərlərini və kollektiv yaddaşını əks etdirən material və qeyri-maddi elementlərdən ibarət olan irsdə yaranan bütün cəmiyyətin və fərdlərin ortaq sahəsidir. Milli irs həm fiziki obyektləri (memarlıq abidələri, tarixi yerlər, sənət əsərləri), həm də qeyri-maddi dəyərləri (musiqi, rəqs, dil, adət-ənənələr və digər mədəni praktikalara aid olan elementlər) əhatə edir.[1]

Milli irsin əsas elementlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. **Maddi İrs:** Tarixi və mədəni abidələr, arxeoloji tapıntılar, memarlıq nümunələri, sənət əsərləri və əl işləri. Bu, həm də ölkənin və ya millətin zəngin mədəni irsinin təzahürüdür.

2. **Qeyri-Maddi İrs:** Ənənəvi musiqi, rəqs, dillər, bayramlar, mərasimlər, əl işləri və digər adət-ənənələr. Qeyri-maddi irs millətin mədəniyyətinin canlı, davamlı bir hissəsidir və təbliğ edilməlidir.

3. **Bioloji İrs:** Yerli flora və fauna, xüsusilə kənd təsərrüfatı və ekosistemlər ilə əlaqəli ənənələr, məsələn, ənənəvi kənd təsərrüfatı üsulları və yerli bitki və heyvan növlərinin qorunması.

4. **Dil və Ədəbiyyat:** Bir millətin öz dilində yaranan ədəbiyyat, sözlü və yazılı mədəniyyət, nağıllar, hekayələr, poeziya və digər yazılı əsərlər də milli irsin vacib hissəsidir.

Milli irs, həm də bir cəmiyyətin sosial və mədəni strukturlarını gücləndirir. Bu irs, həm daxildə, həm də xaricdə bir millətin kimliyini, tarixini və mədəniyyətini təmsil edir. Bəzi hallarda, milli irs qorunmalı və yaşadılmalıdır, çünki o, millətin gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. UNESCO tərəfindən tanınan və qorunan irs siyahıları (maddi və qeyri-maddi irs) da milli irsin global səviyyədə təbliğinə və qorunmasına kömək edir. Milli irsə olan hörmət, həm də ölkələr arasındakı mədəni əlaqələri gücləndirir və fərqli mədəniyyətlər arasında dialoq yaradır.[1]

Qeyri-maddi irs, mədəniyyətin və ənənələrin bir hissəsi olaraq, insan cəmiyyətlərinin tarixindən, ənənəvi həyat tərzlərindən və kollektiv yaddaşdan gələn, fiziki obyektlərə və ya materiallara aid olmayan, amma dəyəri və əhəmiyyəti böyük olan bir sahədir. UNESCO-nun qeyri-maddi irs siyahısına daxil olan elementlərə musiqi, rəqs, dil, əl işləri, mətbəx və ənənəvi mərasimlər daxildir. Qeyri-maddi irs turizmdə çox mühüm rol oynayır. Bu, həm turizm sənayesini, həm də yerli mədəniyyətləri qorumağa və təbliğ etməyə kömək edir. Bu sahənin turizmə olan təsiri aşağıdakı kimi müxtəlif aspektlərdə təzahür edir:

1. **Mədəni Turizmin Artması:** Qeyri-maddi irsə aid elementlər, turistləri cəlb edərək, mədəni turizmin inkişafına gətirib çıxarır. Məsələn, ənənəvi rəqslər, 31ocial31e şənlikləri və yerli bayramlar, turistlər üçün maraqlı və bənzərsiz təcrübə yaradır.

2. **Yerli İqtisadiyyata Dəstək:** Qeyri-maddi irsin təbliği, yerli sənətkarların, musiqiçilərin, rəssamların və mətbəx ustalarının iş imkanlarını artırır. Bu da yerli iqtisadiyyatın güclənməsinə səbəb olur, çünki turistlər ənənəvi əl işləri və mədəni məhsullar alırlar.

3. **Mədəniyyətin Qorunması və Yenidən Yaradılması:** Turizmin inkişafı qeyri-maddi irsin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından vacibdir. Turistlər və yerli əhali arasında mədəni mübadilə, ənənələrin davam etdirilməsinə kömək edir.

4. **Qlobal Tanınma və Təşviqat:** Qeyri-maddi irs sayəsində bir regionun və ya ölkənin mədəni kimliyi dünya səviyyəsində tanınır. Bu da turizm bazarını genişləndirir və ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artırır. Bu amillər qeyri-maddi irsin turizmə inteqrasiyasını daha da vacib edir. Bu sahənin davamlı şəkildə inkişaf etməsi həm mədəniyyətin qorunmasına, həm də iqtisadi inkişafın təmin olunmasına kömək edir. Qeyri-maddi irs, maddi irsə (binələr, abidələr, sənət əsərləri və s.) qarşı olaraq, insanların həyatında və cəmiyyətin strukturunda daha çox 31ocial, mədəni və emosional bir rol oynayır. [2]

Azərbaycanda qeyri-maddi irs, xüsusilə mədəniyyət və ənənələr, turizmin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu irsə xalq musiqisi, rəqs, əl işləri, mətbəx, festivallar və digər ənənəvi elementlər daxildir. Qeyri-maddi mədəni irs, həm yerli, həm də xarici turistlər üçün cəlbedici bir təcrübə təqdim edir və ölkənin turizm sektorunun inkişafını stimullaşdırır. Azərbaycanda qeyri-maddi irsin turizmə təsirini bir neçə əsas istiqamətdə nəzərdən keçirə bilərik:

1.**Mədəni Turizm:** Azərbaycan xalqının ənənəvi musiqisi (məsələn, muğam), rəqsləri, sənətkarlıq məhsulları və mətbəxi mədəni turizmi stimullaşdırır. Bu sahələr, turistlərə ölkənin zəngin mədəniyyətini yaşamaq və öyrənmək imkanı verir.

2.**Festival və Bayramlar:** Azərbaycan, müxtəlif qeyri-maddi irsə əsaslanan festivallara və bayramlara ev sahibliyi edir. Məsələn, Novruz bayramı, həm yerli, həm də beynəlxalq turistlər üçün maraqlı bir təcrübə təqdim edir. Belə tədbirlər, həm də ölkəyə olan turist axınını artırır.

3.**Sosial və İqtisadi Təsir:** Qeyri-maddi irsə dayalı turizm, xüsusilə yerli icmaların mədəniyyətlərini təqdim edən fəaliyyətləri ilə əlaqəli olaraq yerli iqtisadiyyata müsbət təsir göstərir. Bu, həm də iş yerlərinin yaradılmasına, yerli sənətkarların və mədəniyyət nümayəndələrinin gəlir əldə etməsinə kömək edir.

4.**Qlobal Tanınma və Brendinq:** UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil olan elementlər, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınmasını artırır. Bu da turistləri cəlb etməyə və ölkənin mədəni turizmini daha çox diqqətə çatdırmağa kömək edir. Beləliklə, qeyri-maddi irsin qorunması və təbliği, Azərbaycanın turizm sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır. Turistlər üçün daha unikal və zəngin təcrübələr yaratmaqla yanaşı, ölkənin mədəni irsinin gələcək nəsillərə ötürülməsinə də şərait yaradır. Azərbaycanın UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrsin Qorunması Siyahısına daxil edilmiş qeyri-maddi mədəni irs nümunələri aşağıdakılardır:

Muğam (2008) Azərbaycan muğamı xalq musiqisinin ən qədim və zəngin janrlarından biridir. O, klassik Şərqi musiqisi ilə əlaqəli olsa da, özünəməxsus melodik strukturu və ifa tərzini ilə seçilir. Azərbaycan Muğamı” 7 noyabr 2003-cü il tarixində Azərbaycan muğamı UNESCO tərəfindən bəşəriyyətin qeyri-maddi irsinin şah əsəri elan olunmuşdur. 2008-ci ildə Azərbaycan muğamları UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-maddi Mədəni İrsi üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil edilmişdir.[3]

Azərbaycan Aşığı Sənəti (2009) Aşıqlar musiqi ifaçıları, şairlər və hekayəçilərdir. Bu sənət forma həm instrumental musiqi, həm də şeir və nəsrə ibarət olur. Aşığı musiqisi, xalqın tarixi, mədəniyyəti və mənəviyyatını əks etdirən mühüm irs nümunəsidir. 28 Sentyabr – 2 oktyabr 2009-cu il tarixində Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Abu-Dabi şəhərində keçirilmiş UNESCO-nun Qeyri – maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 4-cü Sessiyası çərçivəsində qəbul edilmiş qərara əsasən, Azərbaycan Aşığı Sənəti UNESCO-nun Qeyri-maddi Mədəni İrsin Repräsentativ Siyahısına daxil edilmişdir.

Novruz Bayramı (2009) Azərbaycan da daxil olmaqla bir çox Şərq ölkəsində qeyd edilən Novruz bayramı yeni ilin və baharın gəlişini simvolizə edir. Adət-ənənələrə tonqaldan tullanmaq, şirniyyatlar hazırlamaq və xalq oyunları oynamaq daxildir. UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 2009-cu il 28 sentyabr – 2 oktyabr tarixlərində keçirilən dördüncü sessiyası zamanı “Novruz” çoxmillətli nominasiya kimi, (Azərbaycan, Hindistan, Qırğızıstan, Pakistan, Türkiyə, Özbəkistan) UNESCO-nun Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsi üzrə Repräsentativ siyahısına daxil edilmişdir. Novruz bayramı Azərbaycan xalqının ən mühüm və sevimli bayramlarından biridir. O, yazın gəlişini və 20-21 mart astronomik yeni ilin başlanmasını bildirir. Bayram bir neçə gün davam edir, lakin onun üçün hazırlıq qışın son ayından başlayır. Bu bayramın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanlar köhnə illə, qışla vidalaşaraq, təbiətin oyanışını bildirən bu bayramı qarşılamağa hazırlaşirlar. Qədim köklərə malik olan bu bayram bir çox adət və ənənələrə malikdir. Bu adət ənənələr məhv olan və canlanan təbiətlə, sehrli qüvvələrlə bağlıdır.[4]

Kəlağayı – İpək Baş Örtüyünün Hazırlanması və Onun Simvolizmi (2014) Kəlağayı ənənəvi Azərbaycan ipək baş örtüyüdür və əsasən Şəki və Basqal kimi bölgələrdə istehsal edilir. Kəlağayı həm bədii dəyəri, həm də mədəni və sosial simvolizmi ilə diqqət çəkir. 2014-cü ilin noyabr ayında Azərbaycan kəlağayısı UNESCO-nun Bəşəriyyətin qeyri maddi mədəni irsi üzrə Repräsentativ Siyahısına “Qadın ipək baş örtüyü kəlağayını ənənəvi hazırlanma və daşınma mədəniyyəti və onun simvolikası” adı ilə daxil edilmişdir. Kəlağayı təmiz ipəkdən hazırlanmış milli qadın baş örtüyüdür. Kəlağayının kənarları həndəsi və müxtəlif ornamentlərlə bəzədilir. Xalq sənətkarları bu naxışları yaradarkən onları əhatə edən təbiətin gözəlliyindən ilhama gəlmiş və yaylıqları bağ çiçəkləri olan qızılgül, zanbaq və digər güllərlə, həmçinin nar, alma, albalı kimi meyvə ağaclarının çiçəkləri ilə bəzəmişlər. Həndəsi naxışların gözəlliyi bitki motivləri ilə həmahənglik təşkil edir. Bununla yanaşı, “buta” kəlağayının bəzədilməsində hər zaman əsas element olmuşdur və olmaqdadır. Mütəxəssislər butanın mənasını müxtəlif cür açıqlayır, çox vaxt butanı əbədi həyat simvolu hesab edirlər. Bəlkə də bu səbəbdən bir çox Azərbaycan xalçalarında butaya rast gəlinir. Ötən əsrlərin qadın geyimlərində kəlağayı kimi atributun meydana gəlməsi Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafı ilə bağlıdır.

Dolma Hazırlama və Paylaşma Mədəniyyəti (2017) Azərbaycan mətbəxinin əsas yeməklərindən biri olan dolma, müxtəlif tərəvəzlərin ətlə doldurulması üsulu ilə hazırlanır. Bu yemək ailə və dostlarla birlikdə paylaşmaq üçün xüsusi ənənəyə malikdir. 2017-ci ilin 6 dekabr tarixində Koreya Respublikasının Jeju adasında keçirilən UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin 12-ci sessiyasında Azərbaycan tərəfinin təqdim etdiyi “Mədəni kimliyin göstəricisi dolmanın bişirilməsi və paylaşılması ənənəsi” adlı nominasiya UNESCO-nun Bəşəriyyətin Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Repräsentativ siyahısına daxil edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva Turizmin əsasları, Bakı-2007
2. İlqar Hüseynov, Azərbaycan milli adət və ənələrinin bədii- estetik mahiyyəti, Bakı-2002
3. Nəşibə Niyaz qızı Hacıyeva; Azərbaycanın təbii şəraiti və ehtiyatlarının iqtisadi- coğrafi qiymətləndirilməsi, Gəncə-2025, 104 səh
4. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://az.wikipedia.org/wiki/Az%25C9%2599rbaycanda_Novruz_bayram%25C4%25B1&ved=2ahUKEwj25MGDkYSMAxXhGRAIHUYNBs4QFnoECB0QAQ&usg=AOvVaw0gecI2CD-UV6TNH106Y6ea

**НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ЕГО РОЛЬ В ТУРИЗМЕ*****Мамедова Шахла Махмуд******Резюме***

У каждого народа есть свои обычаи и традиции, и наш азербайджанский народ имеет в этом отношении превосходство. Эти аспекты истории состоят из элементов, которые отражают идентичность, наследие, аспекты и коллективную идентичность нации. Если эти элементы использовать сбалансированно, они будут способствовать развитию туризма и экономического развития.

**INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN AZERBAIJAN
AND ITS ROLE IN TOURISM*****Mammadova Shahla Mahmud******Summary***

Every nation has its own customs and traditions, and our Azerbaijani people have a superiority in this regard. These aspects of history consist of elements that reflect the identity, heritage, aspects and collective identity of a nation. If these elements are used in a balanced manner, they will contribute to the development of tourism and economic development.

Rəyçi: dosent Nəşibə Hacıyeva***BDU-nun Qazax filialı 15 may 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu******Daxil olma tarixi 15 may 2025-ci il***

УДК 552.778.3, 665.521.8

BITUM SÜXURLARINDAN ALINMIŞ NEFTİN RADİASİYA-KİMYƏVİ TRANSFORMASIYASININ MEXANİZMİ

*Cabbarova Lalə Yusif qızı, Zaxarov Zəkəra Şirvan oğlu,
Hüseynova Zərqələm Oruc qızı
ETN Radiasiya İnstitutu Bakı, Azərbaycan, AZ 1143
Clala@mail.ru*

Xülasə: *Neft bitumlu qumlar üzvi hissəsi müxtəlif növ yanacaqların, yağların, koks və bitumların alınması üçün perspektivli mənbədir. Sintetik neftdən hidrogen, karbohidrogen qazları və olefin karbohidrogenləri əldə etmək üçün ionlaşdırıcı şüalanma və temperaturun birləşmiş təsiri, temperatur və radiasiya texnologiyasından istifadə etmək olar. Müəyyən şəraitdə bitumlu qumlardan hidrotəmizləmə yolu ilə yüksək keyfiyyətli motor yanacağı, yağlar, koks və bitum alına bilər. Yüngül maye məhsullar mühərrik yanacağı kimi, qazlar enerji yanacağı kimi, tullantı qumdan isə yol tikintisində istifadə oluna bilər*

Açar sözlər: Bitum, motor yanacağı, radioliz, süni neft, karbohidrogen qazları

Keywords: Bitumen, Motor fuel, Radiolysis, Synthetic oil, Hydrocarbon gases

Ключевые слова: Битум, Моторное топливо, Радиолиз, Искусственная нефть, Углеводородные газы

GİRİŞ

Son illər ölkəmizin mineral-xammal bazasının genişləndirilməsi ilə əlaqədar böyük alternativ mənbələrdən olan təbii bitum işlənməsinə və öyrənilməsinə diqqət yetirilir. Neft bitumlu qumlar (süxurlar) yer qabığının yuxarı təbəqələrində neftdən ondan yüngül fraksiyaların yavaş buxarlanması, neftin təbii asfaltdan çıxarılması, onun oksigen və kükürd komponentlərinin qarşılıqlı təsir prosesləri nəticəsində əmələ gələn təbii materialdır. BMT-nin məlumatına görə, Bitumlu qumların (süxurların) dünya geoloji ehtiyatları ~ 860 milyard ton təşkil edir. Karbohidrogen (HC) hissəsi baxımından və karbohidrogen xammalının alternativ mənbəyidir [1]. Xəzər hövzəsinin ağır neft ehtiyatları 50 milyon ton qiymətləndirilir. Kür dağlararası çökəkliyində təbii bitum yığılmaları möhürlənmiş tiplidir, onların ehtiyatları ən azı 100 milyon ton (sıxlığı 0,900-dən 1 q/sm³-ə qədər) təşkil edir, tərkibində benzin fraksiyaları yoxdur, qaz əmsalı olduqca aşağıdır. Qobustanda iri bitum və şist yataqları 30-cu illərdən məlumdur. Qobustanda bitumlu neftlərin metanonaftenik fraksiya (59-74,2%), aromatiklər (20-28%) olur. Bu neftin sıxlığı 0,969-0,972 q/sm³ təşkil edir. Onlar yerin səthində yerləşir və onların çıxarılması və emalı böyük vəsait tələb etmir. Neftin əsas hissəsini parafin-naften karbohidrogenləri (50-65%) təşkil edir. Bu xüsusiyyətlər onları olduqca sərfəli edir. Ölkəmizin ərazisində ən çox yayılmış malta, asfalt, kira, asfaltid, neft şistidir [2-3] Qobustan səmənələrində yağlar (49,6-61,6%), metanonaftenik fraksiya (59-74,2%), aromatiklər (20-28%) olur. Bu neftlərin sıxlığı 0,969-0,972 q/sm³ təşkil edir. MDB-də NBP resurslarının inkişafı üzrə əsas iş istiqamətləri bunlardır: Tatarıstan, Komi Respublikası, Qazaxıstan və Azərbaycan. Azərbaycanda bitum süxurlarından neft məhsullarının çıxarılması üçün müxtəlif üsullar işlənib hazırlanmışdır [3]. İşinin məqsədi bitumlu qumlarının radiasiya-termik təsir altında sintetik neft alınması.

Cədvəl №1

Abşeron-Qobustan bitum akkumulyasiya sahələrində təbii bitum ehtiyatları.

Yataqlar	Bitumlu sahə (min m ²)	sıxlıq, q/sm ³	1m ³ süxurda neftin miqdarı, kq.	Neft ehtiyatları (min ton)
Kirmaku	1452	0,938	150	33414,4
Xırdalan (Zigilpiri)	520	0,946	92,5	1972,1
Atəşkəh Şubany	250	0,938	74,5	372,5
Çəldərə	4509,7	0,942	132,5	33581,5
Nardaranaxarma	3100	0,935	229,3	11363,3
Kırkışlak	540	0,950	155,8	1354,5
Ayrantekın	153	0,933	117,1	7973,4
Barıdaş	1200	0,925	105	8190
Kılıç	980	0,940	170	4331,6
Rəhim	112	0,945	74,8	4075,7
Solaxay	1362	0,951	99,7	2322
Cəmi:				108950,6

METODOLOGIYA VƏ EKSPERİMENT

Azərbaycanda Kirmaku yatağının bitum qumlardan istifadə edilmişdir. Bitumlu qumların neft ehtiyatları Azərbaycanda əhəmiyyətlidir 200 mln tondur və Kirmaku yatağında 33414,4 min ton təşkil edir. Nefti ağır, yüksək qatranlı neft kimi təsnif edilir, sıxlığı 0,938 q/sm³ təşkil edir. Gilin tərkibi orta hesabla 25,7%, üzvi kütlədə H/C miqdarı 0,14, su ilə doyma dərəcəsi isə 3,14% təşkil edir. 1m³ bitum süxurunda neftin miqdarı 150 kq-dır. Bitumlu qumlar istilik və şüalanmanın birgə təsiri altında onların üzvi strukturlarında dağıdıcı və polikondensasiya prosesləri baş verir. Üzvi yanacaqların çevrilməsində udulmuş dozanın, temperaturun və şüalanma dozasının sürətinin radiasiya təsirlərinin miqyasına təsiri aşkar edilmişdir. Təcrübələr 0,5 Gy/s mənbə gücündə ⁶⁰Co MPX-γ-30 qamma mənbəyindən istifadə etməklə aparılmışdır. 950 F (510⁰ C) temperaturda Retort Aparatında distillə yolu ilə 375 qram süxurdan 50 ml neft əldə etdi. Bitum süxurunun tərkibi%: neft - 22, su - 6, qum - 72.

Cədvəl № 1.

BQ alınmış neftin tərkibi və xüsusiyyətləri

Fraksiya	Qaynama temperaturunun hədləri, C ⁰	Faiz çəkisi. %	Molekulyar çəki	Xüsusi çəkisi	Yod sayı
1	T<150	8,5	90,9	0,84	120,9
2	150<T< 300	20,2	129,2	0,89	90,2
3	300<T<350	18,5	162,8	0,91	84,4
4	350<T<400	23,3	223,8	0,94	82,5

Cədvəl 2

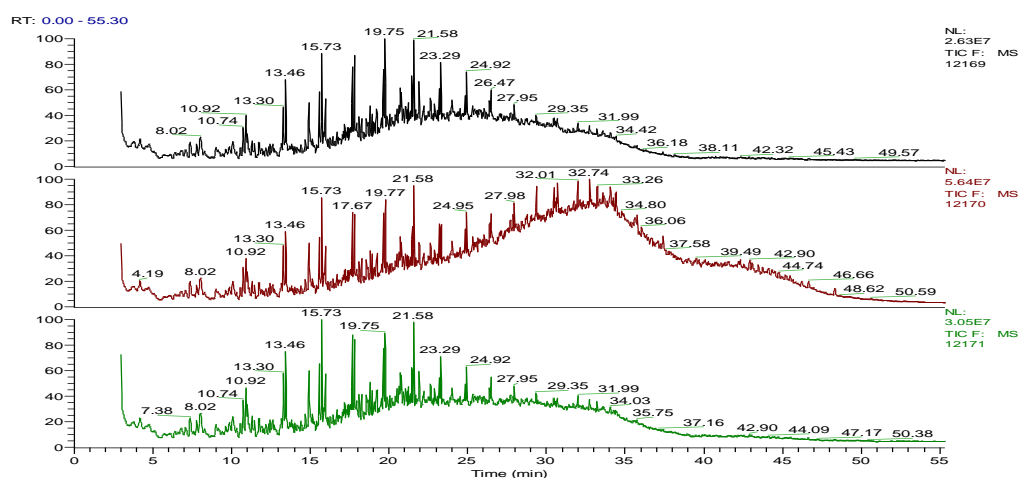
Neft-bitumlu qumlarından süni yolla alınmış neftin identifikasiya olunmuş komponentləri

	Komponentin buraxılma vaxtı min	Orijinal bitum yağının müəyyən edilmiş komponentləri	formula
1	4,17	Toluene	C ₇ H ₈
2	7,37	p-Xylene	C ₈ H ₁₀
3	7,79	cis-2-Nonene	C ₉ H ₁₈
4	8,02	Nonane	C ₉ H ₂₀

5	9	Octane, 2,6-dimethyl-	C ₁₀ H ₂₂
6	9,65	1-Octyn-3-ol, 4-ethyl-	C ₁₀ H ₁₈ O
7	10,09	Benzene, 1-ethyl-3-methyl-	C ₉ H ₁₂
8	10,56	Benzene, (1-methylethyl)-	C ₉ H ₁₂
9	10,74	1-Decene	C ₁₀ H ₂₀
10	10,92	Decane	C ₁₀ H ₂₂
11	11,31	1-Octanol, 2-methyl-	C ₉ H ₂₀ O
12	11,75	Benzene, 1-ethyl-4-methyl-	C ₉ H ₁₂
13	13,3	1-Undecanol	C ₁₁ H ₂₄ O
14	13,46	Undecane	C ₁₁ H ₂₄
15	14,67	Undecane, 6-methyl-	C ₁₂ H ₂₆
16	14,93	Benzene, 1,2,4,5-tetramethyl-	C ₁₀ H ₁₄
17	15,58	Cyclopropane, nonyl-	C ₁₂ H ₂₄
18	15,73	Dodecane	C ₁₂ H ₂₆
19	15,97	Undecane, 2,6-dimethyl-	C ₁₃ H ₂₈
20	17,67	1-Tridecene	C ₁₃ H ₂₆
21	17,8	Tridecane	C ₁₃ H ₂₈
22	18,81	1-Pentadecanol	C ₁₅ H ₃₂ O
23	18,92	Cyclohexanol, 5-methyl-2-(1-methylethyl), [1R-(1à,2à,5à)]-	C ₁₀ H ₂₀ O
24	19,64	1-Tetradecene	C ₁₄ H ₂₈
25	19,75	Tetradecane	C ₁₄ H ₃₀
26	20,73	Naphthalene, 2,7-dimethyl-	C ₁₂ H ₁₂
27	20,81	Tetradecane, 2,6,10-trimethyl-	C ₁₇ H ₃₆

Baş verən proseslərin kinetikasını izləmək və NBQ-nın radiasiyaya davamlılığında oksigenin rolunu qiymətləndirmək üçün sintetik neft nümunələri müxtəlif udulmuş dozalarda: havada və vakuumda 43-216 kGy diapazonda şüalandırılmışdır.

(No 12169) - ilkin BP yağı, (No 12170) - havada 96 saat neft şüalanması, (No 12171) - vakuumda 96 saat neft şüalanması

Sək.1. BQ-dən havada və vakuumda orijinal və şüalanmış neftin xromatoqrammaları.

NƏTİCƏ: BQ üzvi hissəsi müxtəlif növ yanacaqların, yağların, koks və bitumların alınması üçün perspektivli mənbədir. Sintetik neftdən hidrogen, karbohidrogen qazları və

olefin karbohidrogenləri əldə etmək üçün temperatur və radiasiya texnologiyasından istifadə etmək olar. BQ termik parçalanması zamanı 90-100 ml/kq maye məhsul, 6,5 l/kq qaz məhsulu ayrılır və 900 q/kq bərk qalıq. Müəyyən şəraitdə bitumlu qumlardan hidrotəmizləmə yolu ilə yüksək keyfiyyətli motor yanacağı, yağlar, koks və bitum alına bilər. Yüngül maye məhsullar mühərrik yanacağı kimi, qazlar enerji yanacağı kimi, tullantı qumdan isə yol tikintisində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Надиров Н.К. Высоковязкие нефти и природные битумы. В 5 т. Алматы: Ғылым, 2011.
2. Аббасов О.Р., Гусейнов А.Р. Голого-геохимическое изучение природных битумов связанное грязевыми вулканами. Труды молодых ученых. Баки. №5, 2012, стр. 66-78.
3. Bitumluqumlar URL: http://www.trader-oil.ru/informatsiya/bitumy-info/obshc_hayain_format_siya_-o-bitumakh/

МЕХАНИЗМ РАДИАЦИОННО-ХИМИЧЕСКОГО ПРЕВРАЩЕНИЯ НЕФТИ, ПОЛУЧЕННОЙ ИЗ БИТУМНЫХ ПОРОД

*Джаббарова Лала Юсифовна, Захаров Закара Ширван оглы,
Гусейнова Заргалам Оруджовна*

Резюме

Органическая фракция нефтеносных песков является перспективным источником получения различных видов топлива, масел, кокса и битума. Совместное воздействие ионизирующего излучения и температуры, температурно-радиационные технологии могут быть использованы для получения водорода, углеводородных газов и олефиновых углеводородов из синтетической нефти. При определенных условиях из битуминозных песков путем гидроочистки можно получать высококачественное моторное топливо, масла, кокс, битум. Легкие жидкие продукты можно использовать в качестве моторного топлива, газы - в качестве энергетического топлива, а отработанный песок - в дорожном строительстве.

MECHANISM OF RADIATION-CHEMICAL TRANSFORMATION OIL OBTAINED FROM BITUM ROCKS

*Jabbarova Lala Yusif, Zakharov Zekara Shirvan,
Huseynova Zargalam Oruc*

Summary

Organic fraction of oil tar sands is a promising source for obtaining various types of fuels, oils, coke and bitumen. The combined effect of ionizing radiation and temperature, temperature and radiation technology can be used to obtain hydrogen, hydrocarbon gases and olefin hydrocarbons from synthetic oil. Under certain conditions, high-quality motor fuel, oils, coke and bitumen can be obtained from tar sands by hydrotreating. Light liquid products can be used as motor fuel, gases as energy fuel, and waste sand can be used in road construction

Rəyçi k.e.n., dos. Abdullayeva M.Y.

Məqalə kafedranın 14 aprel 2025-ci il tarixli iclas; n 13 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 07 may 2025-ci il

İQTİSAD ELMLƏRİ

UOT: - 314

DEMOQRAFIYA VƏ ƏHALİ STATİSTİKASININ PREDMETİ

Həsənova Nigar Qinyaz qızı
Azərbaycan D övlət Aqrar Universiteti
sabo.1994@mail.ru

Xülasə: Məqalə əhali və demoqrafiya məsələlərinin əhəmiyyətini və onların ölkə iqtisadiyyatına təsirini müzakirə edir. Alimlər və jurnalistlər əhalinin müasir problemlərini gündəmdə saxlayır, çünki əhalinin sayı və strukturu ölkənin inkişafında vacib rol oynayır. Məqalə, demoqrafiyanın təbii (doğum, ölüm) və mexaniki (miqrasiya) hərəkət qanunauyğunluqlarını, sosial hərəkətliliyi və miqrasiyanın demoqrafik proseslərə təsirini izah edir.

Açar sözlər: əhali, demoqrafiya, təbii hərəkət, mexaniki hərəkət, sosial hərəkətlilik, miqrasiya, əhali strukturu, sosial və iqtisadi dəyişikliklər.

Ключевые слова: население, демография, естественное движение, механическое движение, социальная мобильность, миграция, структура населения, социальные и экономические изменения.

Keywords: population, demography, natural movement, mechanical movement, social mobility, migration, population structure, social and economic changes

Alimlər və jurnalistlər əhalinin müasir problemlərindən daim danışır və çoxlu yazır, çünki ölkənin hazırkı vəziyyəti və inkişafı birbaşa olaraq cəmiyyətdə baş verən demoqrafik proseslərdən asılıdır. Demoqrafiyanın əsaslarını bilmək əhalinin sayı və tərkibindəki dəyişiklikləri daha ətraflı başa düşməyə kömək edəcəkdir.

Demoqrafik proseslərin rolunu və onların ölkə iqtisadiyyatına təsirini başa düşmək bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusilə vacibdir - axı, əhali əmək ehtiyatlarının və deməli, ölkənin iqtisadi potensialının formalaşması üçün əsasdır. Hər bir elmin öz tədqiqat predmeti var. Əgər demoqrafiyadan söhbət gedirsə, onda onun tədqiqatın predmeti mücərrəd və analitik şəkildə onun sosial-tarixi şərtliyində əhalinin təbii və mexaniki hərəkət qanunauyğunluqlarıdır.

Demoqrafiya tədqiqatının obyekt müəyyən bir müddətdə müəyyən bir ərazidə yaşayan özünü çoxaldan əhalidir. Demoqrafiyanın öyrənilməsi mövzusu ilə əhali statistikasını arasındakı fərq məhz budur.

Əhali statistikasını (və ya demoqrafik statistika) kütləvi demoqrafik proses və hadisələrin kəmiyyət tərəfini onların keyfiyyət tərəfi (məsələn, əhalinin tərkibi, strukturu, paylanması) ilə ayırmaz əlaqədə həm statik, həm də dinamik olaraq öyrənir. Əhali statistikasının tədqiqat obyekt müəyyən yer və zaman şəraitində yaşayan insanların məcmusudur.

Demoqrafiya və əhali statistikasını öyrənilərkən əhalinin vahidləri fərd, ailə və ya ev təsərrüfatıdır. Əhali hərəkət edən məcmudur, demoqrafik proseslərin təsiri altında hər saniyədə dəyişikliklər baş verir: əhalinin təbii və mexaniki hərəkəti.

Əhalinin təbii hərəkəti həm birbaşa (doğum, ölüm), həm də dolaylı (nikahların və ləğv edilmiş birliklərin sayı) amillərin təsiri altında əhalinin sayının, tərkibinin və strukturunun dəyişməsi prosesidir.

Əhalinin mexaniki (miqrasiya) hərəkəti yaşayış yerinin dəyişdirilməsi ilə bağlı insanların kifayət qədər uzun müddətə və ya daimi olaraq ərazi hərəkəti prosesidir.

Əhali hərəkətinin başqa bir növü var - sosial. Əhalinin sosial hərəkəti və ya sosial hərəkətlilik insanların sosial xüsusiyyətlərindəki bütün dəyişikliklərin, onların bir sosial

qrupdan digərinə keçidinin, cəmiyyətin sosial strukturunda tutduqlarının yerlərinin dəyişməsinin məcmusudur.

Sosial hərəkətilik həm sosial quruluşdakı dəyişikliklərin ümumi tendensiyaları, həm də fərdlərin şəxsi fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. Şaquli sosial mobillik - sosial mövqelər sistemində "yuxarı" və ya "aşağı" hərəkəti və üfüqi sosial hərəkətilik - eyni sosial səviyyədə fərdin hərəkəti arasında fərq qoyulur.

Sosial hərəkətililiyin əsas və ikincili, tipik və təsadüfi, kütləvi və fərdi istiqamətləri də müəyyən edilir. Bu, reproduktiv davranışa, buna görə də məhsuldarlığa, özünü qoruma (həyatı) davranışa və buna görə də əhalinin sağlamlığına və ölüm nisbətinə təsir göstərir.

Artan sosial hərəkətilik şəraitində ailənin ölçüsünün azalması, uşaqlara ehtiyac, nikah yaşının artması, nikahla ilk uşağın doğulması, habelə sonrakı uşaqların doğulması arasındakı fasilələr və s.

Sosial mobillik demoqrafiya tərəfindən onun əhalinin təbii hərəkətinə təsirini öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən öyrənilir. Əhali hərəkəti növlərinin mövcud təsnifatını əsasən şərti hesab etmək olar, çünki əhalidə baş verən bütün proseslər, o cümlədən demoqrafik proseslər sosial cəhətdən şərtlənir.

Beləliklə, insanın ölümü, şübhəsiz ki, fiziki bir hadisədir. Ancaq insan ömrünün müddəti insanın səviyyəsindən və həyat tərzindən, pəhrizinin strukturundan, onun gigiyena və sanitariya sahəsində davranışını daha çox müəyyənləşdirən təhsil səviyyəsindən, səhiyyənin inkişaf dərəcəsiindən və tibbi yardımın əlçatanlıq dərəcəsiindən, nəhayət, ətraf mühitin vəziyyətindən, xüsusən ekologiyanın vəziyyətindən və bir çox digər sosial və psixoloji amillərdən asılıdır.

Heç kimə sirr deyil ki, orta ömür müddətinin yüksək olmasını təmin etmək üçün ölkənin yüksək sosial-iqtisadi inkişafı, əhalinin əksəriyyətinin layiqli həyat səviyyəsini təmin edəcək geniş spektrli iqtisadi və sosial tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur.

Bununla belə, əhalinin təbii hərəkətinin sosial şərtiliyinə baxmayaraq, demoqrafiya əhalidə baş verən sosial prosesləri deyil, onun təbii çoxalmasını təmin edən prosesləri - məhsuldarlığı, ölümü, nikahı, boşanmanı, dul qalmasını öyrənir.

Onların öyrənilmə obyektini xarakterizə etmək üçün demoqrafiya və əhali statistikasını ölkədə və ya regionda demoqrafik vəziyyəti qiymətləndirmək üçün demoqrafik proseslərin təsirini və asılılığını izləməyə və qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilər sistemindən istifadə edilir.

Demoqrafiyada əhali öyrənilərkən əhalinin demoqrafik davranışının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Demoqrafik davranış əhalinin təkrar istehsalına müəyyən təsir göstərən məsələlərdə davranışını müəyyən edən ehtiyacların, sosial normaların və münasibətlərin məcmusudur.

Demoqrafik davranışın bir sıra aspektləri var: evlilik - nikah, nikahın müxtəlif formaları, ailənin formalaşması ilə bağlı; reproduktiv - nikahda və ya nikahdan kənar müxtəlif sayda uşaqların doğulması və ya doğuşdan imtinası ilə əlaqədar; özünü qorumaq və ya həyatı - özünün və başqalarının sağlamlığına və ömrünün uzadılmasına münasibətlə bağlı.

Demoqrafiyada əhalinin təkrar istehsalının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. "Geniş" anlayışda əhalinin çoxalması üç hərəkət formasının birləşməsi kimi görünür: təbii (məhsuldarlıq, ölüm və s.), ərazi (miqrasiya) və sosial (sosial strukturlarda dəyişikliklər, sosial və peşəkar hərəkətilik və s.).

Bir çox yerli və xarici demoqraflar əhalinin təbii çoxalmasını nəsillərin dəyişməsi nəticəsində onun özünü yeniləmə prosesi kimi, yəni sözün "dar" mənasında əhalinin say, yaş-cins və nikah strukturlarının yenilənməsi kimi qiymətləndirirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda “dar” sözü heç bir halda “çoxalma” anlayışını yoxsullaşdırmır. Əslində, bu, yalnız diqqəti onu müəyyən edən demoqrafik proseslərin öyrənilməsinə yönəltməyə imkan verir.

Demoqrafiya, prinsipcə, sözün “dar” mənasında əhalinin təkrar istehsalını öyrənən bir elmdir. Burada hazırda müzakirə olunan problem üzərində dayanmalıyıq - miqrasiya hərəkətini demoqrafik elmin predmetinə daxil etmək, yoxsa daxil etməmək.

Bu məsələdə əhalinin çoxalmasının “dar” anlayışının tərəfdarlarının ümumi baxışı yoxdur. Əgər bütün bu alimlər ictimai hərəkətlərin tədqiqini demoqrafiya predmetindən çıxarırlarsa, miqrasiya prosesləri ilə bağlı məsələlərdə onların mövqeyi o qədər də aydın deyil.

Bir sıra alimlər demoqrafiya dərslərlərində miqrasiya proseslərinə aid bölməyə yer verməmişlər. Belə ki, bəzi alimlər miqrasiyanı əsasən iqtisadi kateqoriya kimi, ilk növbədə əmək miqrasiyası, əmək bazarı ilə əlaqələndirir və qeyd edir ki, təkrar istehsal proseslərində miqrasiya proseslərinə nisbətən bioloji amillərin rolu daha əhəmiyyətlidir.

Lakin ölkənin müasir inkişafı şəraitində əhalinin miqrasiya hərəkətlərini nəzərə almamaq mümkün deyil, çünki miqrasiya problemləri, şübhəsiz ki, əhalinin dinamikasına, onun yaş-cins strukturunun dəyişməsinə, reproduktiv münasibətlərin formalaşmasına və əhalinin çoxalmasının digər aspektlərinə təsir göstərir.

Əhalinin sayı (ilin əvvəlinə)

İllər	Əhalinin sayı – cəmi, min nəfər	o cümlədən:		Əhalinin ümumi sayına nisbətən %	
		şəhər əhalisi	kənd əhalisi	şəhər əhalisi	kənd əhalisi
2000	8032,8	4107,3	3925,5	51,1	48,9
2001	8114,3	4149,1	3965,2	51,1	48,9
2002	8191,4	4192,6	3998,8	51,2	48,8
2003	8269,2	4237,6	4031,6	51,2	48,8
2004	8349,1	4358,4	3990,7	52,2	47,8
2005	8447,4	4423,4	4024,0	52,4	47,6
2006	8553,1	4502,4	4050,7	52,6	47,4
2007	8666,1	4564,2	4101,9	52,7	47,3
2008	8779,9	4652,2	4127,7	53,0	47,0
2009	8897,0	4727,8	4169,2	53,1	46,9
2010	8997,6	4774,9	4222,7	53,1	46,9
2011	9111,1	4829,5	4281,6	53,0	47,0
2012	9235,1	4888,7	4346,4	52,9	47,1
2013	9356,5	4966,2	4390,3	53,1	46,9
2014	9477,1	5045,4	4431,7	53,2	46,8
2015	9593,0	5098,3	4494,7	53,1	46,9
2016	9705,6	5152,4	4553,2	53,1	46,9

2017	9810,0	5199,0	4611,0	53,0	47,0
2018	9898,1	5237,8	4660,3	52,9	47,1
2019	9981,5	5273,9	4707,6	52,8	47,2
2020	9974,0	5476,8	4497,2	54,9	45,1
2021	10026,1	5494,4	4531,7	54,8	45,2
2022	10063,3	5502,5	4560,8	54,7	45,3
2023	10127,1	5527,2	4599,9	54,6	45,4
2024	10180,8	5547,8	4633,0	54,5	45,5

Təqdim olunmuş cədvəldə Azərbaycan Respublikasında 2000-2024-cü illərdə əhlinin sayı öz əksini tapmışdır. Burada illər üzrə kənd və şəhər əhalisinin sayını təhlil etsək görərik ki, regionlar üzrə aparılan iqtisadi inkişaf proqramları sayəsində ölkəmizdə kənd və şəhər əhalisi arasındakı fərq kəskin deyil.

Ədəbiyyat

1. F.Quliyev. Azərbaycanın əhali statistikasını və demografiyasını. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı 2012
2. R. İsmayılov. Azərbaycanın demografik siyasəti: tarixi və müasir yanaşmalar. Bakı: İqtisadiyyat və Sosial İnkişaf Mərkəzi. 2015
3. www.stat.gov.az

THE SUBJECT OF DEMOGRAPHY AND POPULATION STATISTICS

Hasanova Nigar Qinyaz

Summary

The article discusses the importance of population and demography issues and their impact on the country's economy. Scholars and journalists keep contemporary population problems in the spotlight because the number and structure of the population play a significant role in the development of the country. The article explains the laws of natural (birth, death) and mechanical (migration) movement in demography, social mobility, and the impact of migration on demographic processes.

ТЕМА ДЕМОГРАФИИ И СТАТИСТИКИ НАСЕЛЕНИЯ

Гасанова Нигяр Гиньяз кызы

Резюме

Статья обсуждает важность проблем населения и демографии, а также их влияние на экономику страны. Учёные и журналисты постоянно обращают внимание на современные проблемы населения, поскольку численность и структура населения играют значительную роль в развитии страны. В статье объясняются законы естественного (рождение, смерть) и механического (миграция) движения в демографии, социальная мобильность и влияние миграции на демографические процессы.

Rəyçi: baş müəllim Novruzova Bəsti Yusif qızı

Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrasının 24 yanvar 2025-ci il tarixli iclasının 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 aprel 2025-ci il.

UOT: 338.24

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONLARINDA İNVESTİSİYA CƏLB EDİCİLİYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

İmamverdiyeva Natiqə Tofiq qızı, Həsənova Arifə Arif qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
sabo.1994@mail.ru

Xülasə: *İnvestisiya qərarlarının qəbulunda regional amillərin nəzərə alınması problemi həm dövlətin, həm də ayrı-ayrı regionların investisiya siyasəti üçün həmişə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bundan əlavə, 20-ci əsrin ikinci yarısında baş verən iqtisadi qloballaşma və integrasiya şəraitində həm ölkələr, həm də onların regionları arasında investisiyalar uğrunda rəqabət əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.*

Beləliklə, regionların investisiya cəlbediciliyinin artırılmasının mümkün yollarının tədqiqinin nəticələri həm öz regionlarına investisiya axınının cəlb edilməsində maraqlı olan dövlət və regional hakimiyyət orqanları, həm də maliyyə-iqtisadi inkişafı üçün ştat və regionlar seçən şirkətlər üçün nəzəri və praktiki maraq doğurur.

Açar sözlər: investisiya, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, inkişaf, layihələr, maddi-texniki baza, kapital qoyuluşları.

Key words: investments, Karabakh, East Zangezur, development, projects, material and technical base, capital investments.

Ключевые слова: инвестиции, Карабах, Восточный Зангезур, развитие, проекты, материально-техническая база, капитальные вложения.

Bu cür tədqiqatların nəticələri Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında iqtisadiyyatının iqtisadi artım fazasına keçidi zamanı, regionlar regionlararası əmək bölgüsündə öz ixtisaslarını müəyyən etdikdə və şirkətlər müxtəlif dövlətlərin səlahiyyətli orqanları tərəfindən təklif olunan qərarlar təhlil edərək xüsusilə aktualdır. İdxalın əvəzlənməsinin təsiri aparıcı xarici istehsalçıları daxili Azərbaycan bazarında öz mövqelərini qorumaq üçün ölkəyə birbaşa investisiyalar etməyə sövq edən müasir şəraitdə, onların yüksək maaşlı iş yerləri alacaq və büdcə gəlirlərini artıracaq regionu seçmələri ondan asılıdır.

Bu şəraitdə regional hakimiyyət orqanları tərəfindən investorların seçimlərinə real təsir göstərə biləcək investisiya təşviqi tədbirlərinin hazırlanması və praktiki həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, fikrimizcə, regional hakimiyyət orqanları tərəfindən real sektora investisiya axınının stimullaşdırılması imkanlarının tədqiqi sahəsində aparılan işlərin əksəriyyətində əsas diqqət yüksək gəlirli regionlar üçün regional investisiya siyasətinin hazırlanmasına yönəldilir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında sənaye bölgələri üçün regional investisiya siyasətinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi məsələləri ayrıca tədqiq edilmiş və seçilmiş mövzunun aktuallığını müəyyən edən bölmə üzrə aparılmışdır.

Bu şəraitdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində işi intensivləşdirəcək və investorların üstünlüklərinə real təsir göstərə biləcək şərtlərin regional hakimiyyət orqanları tərəfindən praktiki şəkildə həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da bu işin aktuallığını müəyyən edir.

İnkişaf etməkdə olan böyük bazarlara malik ölkələrdə öz investisiya siyasətlərinə malik sənaye rayonlarının uğurlu inkişafı əldə edilmiş iqtisadi artımı möhkəmləndirmək üçün investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi zərurətini açıq şəkildə göstərmişdir. İntestorları müəyyən regionların xeyrinə qərarlar qəbul etməyə sövq edən səbəblərin təhlili bu işin məqsədlərini də müəyyən etmişdir.

Görülən işlərin praktiki əhəmiyyəti investisiya siyasəti sahəsində konkret təkliflərdən ibarətdir ki, onların həyata keçirilməsi investorlar üçün ən əlverişli rejim yaradacaq və regionun ümumi investisiya cəlbediciliyini artıracaq.

Azərbaycan Respublikasında və onun regionlarında investisiya mühitinin hazırkı vəziyyətinin təhlili göstərdi ki, bazar islahatlarının tamamlanmaması, xarici investorların ölkəmizə qarşı ehtiyatlı münasibəti, əmanətlərin mütəşəkkil formalarına ictimai inamın böhranı, bərpa normal reproduktiv dövrənin qurulması investisiya proseslərinin tənzimlənməsində və idarə olunmasında dövlətin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını tələb edir. Bütçə mənbələrindən investisiya imkanlarının azaldılması nəzərə alınmaqla, ölkədə özəl kapital hesabına əlverişli investisiya mühitinin təmin edilməsi və investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması vəzifələri ön plana çıxır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında investisiyaların cəlb edilməsi (səfərbər edilməsi) sahəsində mərkəzi vəzifə regional rəqabət üstünlüklərini qorumaq və inkişaf etdirməklə (investisiya potensialına görə) potensial investorların ehtiyac və maraqlarını ödəmək istiqamətində regionun investisiya təklifini hazırlamaqdır. Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən investorların konkret qruplarının xüsusiyyətlərini, maraqlarını və ehtiyaclarını öyrənmək və onlara Azərbaycan Respublikasında biznesin təşkili və inkişafı üçün müvafiq xidmətlər (dəstək) təqdim etmək ehtiyacıdır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında investisiya prosesini stimullaşdırmaq üçün kifayət qədər bir-biri ilə əlaqəli olmayan geniş spektrli fəaliyyət kontekstində belə fəaliyyətlərin səmərəliliyi yalnız regional investisiya strategiyası çərçivəsində bu cür fəaliyyətlərin vahid kompleksdə əlaqələndirilməsi ilə müəyyən potensialı saxlayır. Belə investisiya strategiyası Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün elmi əsaslandırılmış tədbirlər kompleksini formalaşdıracaq və imkan verəcək.

Regionda investisiya prosesini stimullaşdırmaq üçün kifayət qədər bir-biri ilə əlaqəli olmayan geniş spektrli fəaliyyət kontekstində belə fəaliyyətlərin səmərəliliyi yalnız regional investisiya strategiyası çərçivəsində bu cür fəaliyyətlərin vahid kompleksdə əlaqələndirilməsi ilə müəyyən potensialı saxlayır. Belə investisiya strategiyası Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün elmi əsaslandırılmış tədbirlər kompleksini formalaşdıracaq və imkan verəcək:

- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında investisiya prosesinin inkişafı üçün fəaliyyətin səmərəliliyinin və diqqətinin artırılması;

- investor qruplarının maraq və vəzifələrinə məqsədyönlü yanaşma yolu ilə investisiyaların cəlb edilməsi (səfərbər edilməsi) üzrə fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması;

- investisiya təklifinin və şəhərin investisiya potensialının səmərəli inkişafı üçün təlimatlar vermək;

- investisiya təkliflərinin təşəbbüskar kimi Şəhər İcra Hakimiyyətinin rolunu gücləndirmək;

- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında investisiya prosesinin inkişafının bir sıra mühüm problem və vəzifələrini işıqlandırmaq.

- 2020-2023-cü illərdə dövlət orqanlarının səyləri təkcə sosial obyektlərin dəstəklənməsi və inkişafı, investisiya fəaliyyətinin bərpası və intensivləşdirilməsi, iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşu üçün kapitalın cəlb edilməsi üzrə təxirəsalınmaz, cari vəzifələrin həllinə deyil, həm də uzunmüddətli investisiyaların yaradılmasına yönəldilməlidir;

- regionun sənaye potensialının fəal yenilənməsi və inkişafı üçün müddətli şərtlər;

Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları şəhərdə investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üzrə fəaliyyətin gücləndirilməsi ilə yanaşı, investisiya layihələrinin və proqramlarının maliyyələşdirilməsinin davamlılığını və davamlılığını təmin etmək

istiqlamətində büdcə investisiyalarından istifadənin səmərəliliyini artırmalı, dövlət investisiyalarının səmərəliliyi.

Tədqiqatın göstərdiyi kimi, həm milli, həm də regional səviyyədə investisiya siyasəti işlənilib hazırlanarkən investorların, hakimiyyət orqanlarının və əhəlinin maraqlarını tam nəzərə alan strategiya mövcud deyil. Yuxarıda qeyd olunanlarla əlaqədar olaraq, bu məqalədə müəllif hərtərəfli investisiya strategiyası hazırlayarkən istifadə edilməli olan bir sıra göstəricilər işləyib hazırlamışdır.

Bundan əlavə, məqalə Azərbaycan regionlarının investisiyaları stimullaşdıran mexanizmlərdən, o cümlədən xaricdə özünü doğrultmuş mexanizmlərdən istifadə imkanlarını araşdırır. Bu məqsədə nail olmaq üçün potensial investorlar üçün ən cəlbedici təşviq mexanizmləri öyrənilmiş və Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında nümunəsində regional hakimiyyət orqanlarının hüquqi sərəştəsi təhlil edilmişdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi probleminə və regional həvəsləndirici qərarların təkmilləşdirilməsi yollarına bu araşdırmada göstərilən yanaşma Azərbaycan Respublikasının təsis qurumlarının investisiya siyasətini təkmilləşdirəcək və bütün dövlətlərin maraqlarının daha dolğun nəzərə alınmasını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Aslanzadə İ. “İnvestisiya layihələrinin təşkili və idarə olunması” Bakı 2000
2. F.İbrahimov. “Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalar və onun milli iqtisadiyyatın dirçəlməsində rolu” elmi-tədqiqat işi. Bakı 2007
3. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Bakı, avqust 2021, 107 s.
4. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. 2021-ci il üzrə fəaliyyət haqqında hesabat. Bakı, fevral 2021, 177 s.
5. . “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2020.
6. Hüseynov T. H. Azərbaycanca investisiyalar. Bakı. 2009

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕГИОНАХ КАРАБАХА И ВОСТОЧНОГО ЗАНГЕЗУРА

Имамвердиева Натиға Тофиговна, Гасанова Арифа Арифовна

Резюме

Проблема учета региональных факторов при принятии инвестиционных решений приобрела большое значение для инвестиционной политики как государства, так и отдельных регионов. Кроме того, в условиях экономической глобализации и интеграции, возникших во второй половине XX века, существенно обострилась конкуренция за инвестиции между странами и их регионами.

Таким образом, результаты исследования возможных путей повышения инвестиционной привлекательности регионов представляют интерес как для правительств и региональных органов власти, заинтересованных в привлечении инвестиционных потоков в свои регионы, так и для компаний, выбирающих государство и регионы для своего финансово-экономического развития.

**IMPROVING INVESTMENT PROMOTION IN KARABAKH AND EASTERN
ZANGEZUR ECONOMIC REGIONS**

Imamverdiyeva Natiqa Tofiq, Hasanova Arifa Arif

Summary

The problem of taking regional actors into account in the adoption of investment decisions has become of great importance for the investment policy of both the state and the individual regions. Moreover, under the conditions of economic globalization and integration that took place in the second half of the 20th century, competition for investments between both countries and their regions was important. has increased gradually.

In particular, the results of the study of possible ways to increase the investment attractiveness of the regions are presented to both state and regional government bodies that are interested in attracting investment flows to their regions. It creates interest in the theory and practice of companies choosing states and regions for financial-economic development.

Rəyçi: baş müəllim Novruzova Bəsti Yusif qızı

Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrasının 24 yanvar 2025-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 aprel 2025-ci

UOT: 336.717

SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Rzayeva Ülviyyə İbrahim qızı, Rzazadə Arzu Əyyub qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqalədə sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları göstərilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin keyfiyyət nəticələri ilə istehsalın maddi elementlərinin nisbəti arasında əlaqə əks olunmuşdur. Sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı üçün iqtisadi səmərəliliyin məqsədləri qeyd olunmuş, onların inkişafı üçün klassik və innovativ sahələrin ümumiləşdirici göstəricilər sistemi müəyyənləşdirilmişdir.*

Açar sözlər: sahibkarlıq, effektivlik, innovativ, marketing, rentabellik

Keywords: entrepreneurship, efficiency, innovative, marketing, profitability

Ключевые слова: предпринимательство, эффективность, инновации, маркетинг, рентабельность

Giriş: Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın əsas mühərriki hesab olunur. Sahibkarlığın fəal yüksəlişi və inkişafı daha bacarıqlı, ünsiyyətçi insanların sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunmasına, maddi və sosial resurslardan daha səmərəli istifadə olunmasına, iqtisadiyyatın intensiv inkişafına, əhalinin rifahının yüksəlməsinə xidmət edir. Sahibkarlıq anlayışı iqtisadi, hüquqi, siyasi, tarixi və psixoloji münasibətlərin məcmusunu özündə birləşdiriyi üçün çox genişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi problemlərinə və onun təkmilləşdirilməsinin təşkilatı – iqtisadi aspektlərinə həsr olunan tədqiqat aktuallığı ilə seçilir. Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti aşağıdakı meyarlarla müəyyən edilir: resursların və fəaliyyətin nəticələrinin dəyərinin qiymətləndirilməsinə əsaslanan meyarlar; müəssisənin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin arzu olunan diapazonlarını müəyyən edən meyarlar; müqayisəli göstəricilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində meyarlar seçilərkən, qeyd edilənlər əsasında idarəetmə qərarları qəbul edilir və qeyri-müəyyənlik, risk şəraiti nəzərə alınır. Məhz buna görə qarşıya qoyulmuş məqsədlər müvafiq yanaşmalardan istifadə etmək mümkündür. Yeni iqtisadi şəraitdə sahibkarlığın inkişafının idarə edilməsi sahəsində qərarlar qəbul edilərkən, ümumi istifadə olunan xüsusi meyarların istifadə edilməsi xüsusilə vacibdir. Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin nəticələri onun ən vacib tərəfidir. Müstəqillik, təşəbbüskarlıq və məqsədyönlülük ilə səciyyələnən sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq digər bazar subyektini satış məqsədi ilə əmtəə və xidmətlərin satışının həcmində artırılmasına yönəldilməlidir. Bu istiqamətdə səmərəli fəaliyyət üçün subyektlərin fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi meyarlarını və göstəricilərini bilmək lazımdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları geniş şəkildə differensiallaşdırılır, lakin onlardan ən vacibi mənfəəti maksimuma çatdırmaqdır. Eyni zamanda, bir çox sahibkarlar üçün mənfəət əldə etmək məqsədə deyil, müəssisənin inkişafı üçün bir vasitəyə çevrildiyi zaman mövqelərinin sabitliyini qorumaq vacibdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin meyarları sahibkarlığın iki əsas modelini xarakterizə edir: klassik və innovativ. Klassik modeldən istifadə edərkən, sahibkar maliyyə gəlirlərini artırmaq üçün daxili ehtiyatlardan maksimum istifadə olunduğu malların satışının artımını idarə etmək üçün bir konsepsiya formalaşdırarkən, resurslardan maksimum gəlir əldə etmək gözləntiləri ilə biznes təşkil etməyə çalışır.

Innovativ sahibkarlıq satışın artırılması üçün innovativ texnologiyalardan və yeni üsullardan istifadə etməklə müəssisənin fəaliyyətinin intensivləşdirilməsini nəzərdə tutur. Mal və xidmətlərin istehsalı və marketinqi sahəsində innovativ fəaliyyət yeni bazar segmentlərini fəth etməyə, yeni bazar yaratmağa, mövcud bazarda mal və xidmətlərin payını artırmağa imkan verir. Belə fəaliyyət nəticəsində innovativ düşüncə tipi formalaşır. Innovativ sahibkarlığın qiymətləndirilməsi meyarı kimi elmi-texniki tərəqqinin istifadəsi əsasında əmtəə və xidmətlərin satışının təşkili üsulları hesab edilə bilər. Elmi-texniki tərəqqi sahələrinin hər birinin inkişafı müəyyən göstəricilər dəsti ilə xarakterizə edilə bilər [2, s.53].

Biznes sferasında çalışan sahibkarların fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili təşkilati, iqtisadi və sosial göstəricilərin qiymətləndirilməsi və təhlilindən başlayır. Bununla belə, əldə edilən texniki, əməliyyat və təşkilati göstəricilər özəl xarakter daşıyır, keyfiyyətə fərqlidir, bir-biri ilə müqayisə oluna bilməz, həmçinin ictimai əmək xərclərini ifadə etmir, nəticədə onların tətbiqi səriştəlilik məsələsinə cavab vermir. Bu, yüksək texniki təchizatlı müəssisələrin aşağı iqtisadi göstəricilərə malik ola biləcəyi zaman praktikada tez-tez təsdiqlənir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin səmərəli fəaliyyəti yalnız istehsalın və idarəetmənin keyfiyyət göstəricilərinin rolunu artırmaqla mümkündür, çünki yüksək nəticələrin əldə edilməsi istifadə olunan resurslara münasibətdə idarəetmə qərarının düzgünlüyündən asılıdır [3, s.98].

Sahibkarlıq fəaliyyətinin keyfiyyət nəticələri ilə istehsalın maddi elementlərinin nisbəti arasında praktiki əlaqə şübhəsizdir, çünki yalnız hər bir müəssisə üçün nəticələr və xərclər arasında kəmiyyət müqayisələrinin müəyyən edilməsinin iqtisadi məqsədəuyğunluğu müəssisənin və onun səmərəli fəaliyyətini təmin edə bilər. Biznesin iqtisadi sistem kimi idarə edilməsi, müəssisənin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə sistemli yanaşma bu prinsiplərə əsaslanmalıdır. Bu yanaşma ilə sistemdə baş verən proseslərin dinamik xarakterini, onların fəaliyyət göstərməsini və inkişafını öyrənmək mümkündür: əlaqə xüsusiyyətləri; struktur; funksional və digər parametrlər. Digər tərəfdən, subyektinin xüsusiyyətlərinə təsir edən xarici mühitdən təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirmək mümkün deyil. Buna görə də sahibkarlıq subyektlərinin inkişafını qiymətləndirərkən və təhlil edərkən onun sahə mənsubiyyətini, elementlərini, infrastrukturunu, kommunikasiya əlaqələrini nəzərə almaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq subyektlərində kommunikasiyalar xarici mühit haqqında məlumat toplamaq, təşkil etmək və təhlil etmək, həmçinin daxili mühitdən əks əlaqə yaratmaq üçün hazırlanmış inkişaf etmiş kanallar şəbəkəsi kimi görünür. Biznesdə rabitə sistemi müəssisənin və xarici mühitin elementlərinin inteqrasiyası vasitəsi kimi xidmət edir [2, s.25].

Sahibkarlıq subyektlərində biznesin inkişafının nəticələrini təhlil etmək üçün onun işinin nəticələrini xarakterizə edən göstəriciləri, mövcud ehtiyatları və inkişafına kömək edən amilləri təhlil etmək lazımdır. Bu, istehsalın səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin kompleks qiymətləndirilməsi və müəssisənin dinamikasını və onun tempini xarakterizə edən özəl göstəricilərin təhlili ilə bağlıdır. Sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı prosesi iqtisadi səmərəlilik meyarının seçimini tələb edir, bunun üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır [4, s.76]:

- inkişaf tədbirlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsinin məqsədlərini müəyyən etmək;
- meyara qoyulan tələbləri və məhdudiyyətləri müəyyən etmək.

Sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı üçün iqtisadi səmərəliliyin məqsədləri müxtəlif variantların iqtisadi səmərəliliyinin müqayisəli kəmiyyət qiymətləndirilməsi, ayrı-ayrı fəaliyyətlərin kəmiyyət iqtisadi qiymətləndirilməsi və müəssisənin iqtisadi göstəriciləri əsasında inkişaf tempinin səmərəliliyinin təsirinin kəmiyyət iqtisadi qiymətləndirilməsidir.

İnkişafın iqtisadi qiymətləndirilməsi məqsədlərinin bütün göstərilən növlərinin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu nəzərə alaraq, meyarlara universallıq, inkişaf problemlərinin bütün kompleksinin həllinə uyğunluq kimi tələblər formalaşır. Sahibkarlıq subyektlərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün əsas meyarlar arasında aşağıdakıları ayırmaq olar:

- resurs xərclərinin və fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsinə əsaslanan meyarlar;
- müəssisənin xüsusiyyətlərinin arzuolunan dəyərlərinin diapazonunu müəyyən edən meyarlar;

- müqayisəli təhlil olunan göstəricilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində meyar seçərkən və onun üzərində idarəetmə qərarları qəbul edərkən qeyri-müəyyənlik, risk, münaqişə şərtlərini nəzərə almaq lazımdır. Yeni iqtisadi şəraitdə biznesin inkişafını idarə edərkən, kəmiyyət qiymətləndirməsi situasiya yanaşması ilə məhdudlaşdıqda, bir çox ölkələrin iqtisadçıları tərəfindən praktikada istifadə olunan xüsusi meyarlardan istifadə edildikdə investisiya qərarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uzunmüddətli perspektivdə gəlirlilik prioritetini seçmiş müəssisə üçün investisiya və onun fəaliyyəti fəaliyyətinin ən vacib aspektidir. İstənilən dəyişiklik və yeniliklər mənfəətin artımında özünü göstərir. Məhsulların istehlakçıları olan müəssisələr üçün əsas qərar qəbul etmə meyarları bunlardır: məhsulun keyfiyyəti, qiyməti və onun istifadəsi xərcləri [3, s.63].

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində əsas diqqət əmək məhsuldarlığının artırılmasına, maya dəyərinin azaldılmasına və satılan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. Bu halda yadda saxlamaq lazımdır və vacibdir ki, məhsuldarlıq təkə resursların emalı kimi deyil, həm də xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqə prosesi kimi görünür. Məhsuldarlığı resursların dəyərinin buraxılış məhsullarının (xidmətlərinin) maya dəyərinə nisbəti kimi qiymətləndirmək olar, çünki sistemin giriş və çıxış parametrlərinə təsir edən bütün amillər məhsuldarlığın dəyişməsinə səbəb olur.

Əmək məhsuldarlığının aşağı düşdüyü müəssisələrin rəhbərləri bazar payını rəqiblərin xeyrinə itirir, mənfəətlərini itirirlər və bu, iflasa gətirib çıxarır. Müəssisənin fəaliyyətinin performans meyarına uyğun idarə edilməsi sistemin bütün funksiyalarının və elementlərinin işləməsinin səmərəliliyi ilə seçilir [1, s.300]. Kəmiyyət göstəricilərinin və onların nisbətinin dəyişməsi bir çox amillərdən asılıdır: əməyin, materialların dəyərindən, saxlama yerlərinin mövcudluğundan, malların keyfiyyətindən, əmək məhsuldarlığının artım səviyyəsindən və s. Sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı üçün klassik və innovativ sahələr üçün aşağıdakılardan ibarət ümumiləşdirici göstəricilər sistemindən istifadə etmək olar:

- marketing tədqiqatlarına çəkilən xərclərin həcmi göstəriciləri;
- məhsulun və ya texnoloji yeniliyin əhəmiyyəti;
- xidmətlərin istehsalı və satışının həcmi;
- məhsulların texniki səviyyəsi;
- istehsalın inkişafının iqtisadi həvəsləndirilməsi fondunun həcmi;
- istehlakçı müəssisələrin yeni məhsulların istifadəsindən iqtisadi effekt;
- innovasiyaların iqtisadi artıma və əmək məhsuldarlığının artmasına təsir dərəcəsi.

Bu göstəricilər əsasında ilkin göstəricilər arasındakı əlaqənin xarakterini və kəmiyyət aspektini qiymətləndirməyə imkan verən əmsallar şəklində əlavə göstəricilər sistemini müəyyən etmək mümkündür. İstənilən biznes növündə innovativ xarakter əmək ehtiyatlarının təşkili və idarə edilməsinə də aiddir ki, bu da zəruri kəmiyyət məlumatlarının və göstəricilər sisteminin mövcudluğunu tələb edir, onların təhlili innovativ sahibkarlığın əsas nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir. İdarəetmənin müasir mərhələsində yalnız məlumatların toplanması və emalı üsullarının seçilməsinə deyil, həm də sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin mühasibat uçotu və iqtisadi təhlili göstəricilərinin təkmilləşdirilməsini nəzərdə

tutan məlumat əldə etmək üçün yeni standartlara keçir. Xüsusi hesabat formaları müxtəlif, zamanla tez-tez dəyişən göstəriciləri ehtiva edir. Hazırda maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün nizamnamə kapitalının ölçüsü, işçilərin orta sayı, əmək haqqı fondu, malların və xidmətlərin satışından əldə edilən gəlirlər, kapital qoyuluşları, məhsul və xidmətlərin istehsalı və satışı xərcləri, dövriyyə, pullu xidmətlərin həcmi, cari aktivlər, uzunmüddətli borc vəsaitləri, qısamüddətli aktivlər kimi müəyyən əsas göstəricilərdən istifadə olunur [4,s.129].

Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün ixrac-idxal fəallığının göstəricilərinə ehtiyac var, çünki yerli regional bazarda satılan malların əksəriyyəti yaxın və uzaq xaricdən digər regionlardan gətirilir. Bu səbəbdən, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı ən vacib göstəriciləri göstəricilərin ümumi sayından ayırmaq olar, bunlara daxildir:

- əmək məhsuldarlığı, əlavə dəyərin işçilərin sayına nisbəti (işçilərin orta sayı);
- mənfəətin həcmnin satılan mal və xidmətlərin ümumi dəyərinə nisbəti kimi məhsulların rentabelliği;
- xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr üzrə ixrac-idxal fəaliyyətinin göstəriciləri.

Bu göstəricilər sahibkarlıq subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı səmərəli dövlət siyasəti tədbirlərinin işlənilməsi və həyata keçirilməsi üçün zəruridir. Mənfəətliliyin sabitləşməsinə yönəldilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinin və inkişaf perspektivlərinin daimi və daha diqqətli monitorinqini tələb edir, bəzi hallarda xərclərin və nəticələrin müqayisəsi ilə məhdudlaşır. Qeyri-sabit bazar şəraitində topdansatış ticarəti sahəsində sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi yalnız onların idarə edilməsinə marketinq yanaşması ilə mümkündür, bunun vasitəsilə aşağıdakı vəzifələrin həllinin əsas məqsədlərinə nail olunur:

- bazarda tələb olunmayan malların bazara çıxarılması ilə bağlı resursların istehlakının qarşısının alınması;
- istehlakçı tələbatının mümkün qədər tam ödənilməsinin təmin etmək;
- əmtəə və xidmətlərin geniş təkrar istehsalı üçün tələbin dinamikasına adekvat şəraitin formalaşdırılması;
- marketinq kommunikasiyaları vasitəsilə bazar tələbinin saxlanılması və inkişafı;
- idarəetmə tələbinin strateji vəzifələrin həllinə yönəldilməsi.

Belə yanaşmalara uyğun olaraq marketinq fəaliyyəti istehlak bazarının həcmi və struktur göstəricilərini müəyyən etmək üçün istehlakçıların öyrənilməsinə yönəldilir. Biznes üçün hədəf bazar istehlak malları və xidmətlər bazarında və ya biznes çoxməqsədlidirsə, bir çox bazarlardadır. Hədəf bazarı müəyyən edilərkən alternativ bazar seqmentlərinin müqayisəsi zamanı qiymətləndirmə meyarı kimi çıxış edən müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur. Topdansatış bazarında istehlak tələbinin qiymətləndirilməsi istehlak mallarının istehsalının artım templəri, konkret məhsulların istehlakçıların sayının artması, istehlak məhsulları bazarının ərazi genişlənməsinin dinamikası, malların fiziki və köhnəlmə dərəcəsi, innovasiya prosesinin tempi, tələbatın doyma səviyyəsi, dövlət müdaxiləsinin səviyyəsi kimi parametrlərlə müəyyən edilir. Bu seqmentdə sahibkarlıq subyektlərinin rentabelliğindəki dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi gəlirliliyin dəyişməsi, malların satışının həcmnin dəyişməsi, əmtəə qiymətlərinin dəyişməsi, hər bir fərdi məhsul növünə tsiklik tələbat, bazarda rəqabətin səviyyəsi, mallara reklam dəstəyinin intensivliyi, istehlakçıların üstünlüklərinin məmnunluq dərəcəsi və s. parametrlərə görə aparılır. Biznesin çeviklik dərəcəsi xarici mühitin qeyri-sabitlik dərəcəsi ilə asılıdır. Çevikliyin kəmiyyət qiymətləndirilməsi, müvafiq olaraq məhsul müxtəlifliyindəki dəyişiklik sürətinin ölçülməsi ilə qiymətləndirilən biznes sisteminin

işləməsi ilə əlaqəli texnologiya sabitliyi və xərc sabitliyi dərəcəsinin müqayisəsi prinsipinə əsaslanı bilər.

Sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması və inkişafı ilə bağlı xərclərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi birdəfəlik və cari xərclərdən ibarətdir. Birdəfəlik məsrəflərə məkan ehtiyatlarının, maddi-texniki resursların, insan resurslarının formalaşdırılması, təşkilati resursların informasiya təminatı, marketing dəstəyi ilə bağlı xərclər daxildir. Cari xərclərin tərkibinə müəssisənin bütün elementlərinin aktiv vəziyyətinin saxlanması ilə bağlı xərclər daxildir. Bununla belə, marketing dəstəyinin ümumi xərclərini formalaşdırarkən, marketing tədqiqatlarının aparılması, bazarın hazırlanması, marketing fəaliyyətinin təşkili, malların satışı və paylanmasının təşkili və stimullaşdırılması, reklam və s. xərcləri nəzərdə tutmaq lazımdır.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində sahibkarlıq subyektlərinin praktik fəaliyyətində bazarda ticarətin forma və üsullarını xarakterizə edən göstəricilərdən geniş istifadə olunur ki, bunlara aşağıdakı göstəricilər daxildir:

- təchizatçı müəssisələrin bazarında fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün;
- rəqabət aparan müəssisələrin bazarındakı fəaliyyəti təhlil etmək və qiymətləndirmək;
- potensial alıcıları öyrənmək;
- daşıma göstəriciləri, hüquqi şərtlər;
- ticarət və siyasi vəziyyəti təhlil etmək.

Təchizatçı firmaların fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün bütün göstəricilər kompleksini öyrənmək lazımdır. Bundan əlavə, ümumi məlumatlardan əlavə, bütün rəqabət aparan müəssisələr haqqında aşağıdakı məlumatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: istehsal olunan məhsulların satış həcmi; tədqiq olunan bazarda bu məhsul üzrə hər bir müəssisənin satış payı; rəqabətqabiliyyətlik amilləri, satışın təşviqi növləri və onların xərcləri; daşıma növləri, anbarların mövcudluğu və onların yerləşdirilməsi; rəqabət aparan müəssisələrin marketing fəaliyyətinin göstəriciləri; məhsulların satışının təşkili; tətbiq olunan rəqabət üsulları; maliyyə vəziyyəti və onun sabitliyi; innovativ fəaliyyətin inkişafı üçün keyfiyyət göstəriciləri; əməliyyatların kommersiya şərtləri və rəqabət aparan müəssisələrin innovativ potensialı.

Beləliklə, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün bazarda mallara tələb və təklif arasında optimal nisbətə əldə olunduğu şərtləri müəyyən etmək lazımdır. Bütün bunlar tədqiq olunan bazarda əmtəələrin rəqabətqabiliyyətli mövqeyini müəyyən etmək üçün marketing tədqiqatı problemlərinin həlli və müəssisə rəhbərliyinin tədqiq olunan bazarda satılan mal və məhsulların növünə müvafiq istiqamətləndirməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Quluzadə M.M. İnsan amili və Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi. Monoqrafiya. Bakı 2015.
2. Əlirzayev Ə.Q. Sosial-mədəni sahələrin iqtisadiyyatı: inkişaf və tənzimləmə. Bakı 2016.
3. Пономарева С.В. Концептуальные положения финансовой стратегии развития компаний сферы интеллектуальных бизнес-услуг. 2013. №15.
4. Корчагин А.Д. Значение и роль предпринимательства в инновационном процессе // *Инновации*, 2014. №5

ОЦЕНКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ СУБЪЕКТОВ*Рзаева Ульвия Ибрагим Рзаде Арзу Айюб**Резюме*

В статье описаны критерии оценки предпринимательской деятельности. Отражена связь между качественными результатами предпринимательской деятельности и соотношением материальных элементов производства. Отмечены цели экономической эффективности развития субъектов предпринимательства и определена система суммирования показателей классических и инновационных направлений их развития.

ASSESSMENT OF ACTIVITY OF ENTREPRENEURIAL ENTITIES*Rzayeva Ulviyya Ibrahim, Rzazadeh Arzu Ayyub**Summary*

The article describes the criteria for evaluating entrepreneurial activity. The relationship between the quality results of entrepreneurial activity and the ratio of material elements of production is reflected. The goals of economic efficiency for the development of entrepreneurial subjects were noted, and the system of summarizing indicators of classic and innovative areas for their development was defined.

*Rəyçi: baş müəllim Novruzova Bəsti Yusif qızı**Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrasının 24 yanvar 2025-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 16 aprel 2025-ci*

UOT:336.71

**AZƏRBAYCANDA MÜƏSSİSƏLƏRİN MARKETİNG FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİNDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ
VƏZİYYƏTİ: AZƏRBAYCANIN BANK SEKTORU TİMSALINDA**

İmamverdiyeva Natiqə Tofiq qızı, Vəlizadə Həcər Şöhrəddin qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
hec6.qurbanova2@bk.ru

Xülasə: Burada Azərbaycanın bank sektorunda marketing fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi vəziyyəti müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış və maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Hazırkı mənzərə araşdırılmış, gələcək inkişaf perspektivləri proqnozlaşdırılmışdır. Bank strukturlarının təkmilləşdirilməsi ilə hüسابlaşmaların intensivləşdirilməsi məsələləri müxtəlif prizmalardan təhlil edilərək real mənzərə qiymətləndirilmişdir. Məqalədə Azərbaycanda e-bankçılığın müasir imkanları və əldə edilən nəticələrin qiymətləndirilməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Sonda göstərilmişdir ki, hazırkı mərhələsində müəssisələrin peşəkarlığının artması müştərilər üçün kompleks ödəniş və kassa xidmətlərini yaxşılaşdırmaq, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirmək, sığorta, nağd valyuta, audit və lizinq xidmətləri ilə əməliyyatlar hazırlamaq imkanı verə bilər.

Açar sözlər: İnformasiya texnologiyaları, bank sektoru, bank-istifadəçisi, ödəniş tapşırığı, ödəniş tələbnamələr, çeklər.

Ключевые слова: информационные технологии, банковский сектор, банк-пользователь, платежное поручение, платежные запросы, чеки.

Keywords: information technology, banking sector, bank-user, payment order, payment requests, checks.

İKT (İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları) cəmiyyətin tərəqqisinə çağdaş dövrdə təsir edən mühim faktorlardan birinə çevrilmiş, onun böyük çevrəsi vətəndaş cəmiyyəti institutlarını və sosial-iqtisadi sektorları, dövlət tərkiblərini, elm və təhsili, mədəniyyəti insanların yaşayış tərzini təşkil etmişdir. İşlərin səmərəli və vaxtında yerinə yetirilməsi üçün elektron sistemlərə əsaslanan kompyuterlərdən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə daxilindəki vətəndaşlar ölkədən daim 24 saat ifəaliyyət göstərən, effektiv e-xidmətlər göstərilməsini tələb edirlər. Dövlətlər vətəndaşların tələblərini təmin etmək üçün e-xidmətlərin yaranması və tərəqqisi üçün məlumat sistemlərini inkişaf etdirməlidirlər. Xüsusilə alternativ bankçılığın inkişafı mütləqdir çünki, bu xidmət növü vaxta qənaət edərək müştərilərin evdən və ya ofisdən çıxmadan öz kartlarındakı vəsaitlə və yaxud cari hesabla işləməyə şərait yaradır. Bankçılıq xidmətlərinin növü kimi şəbələrədən kənar olan bankçılıqdan əlavə ofislərdə və evlərdə tətbiq edilən bankçılığı da nümunə göstərmək mümkündür. Bu xidmətlərdən yararlanmaq üçün müştərilər öz mikro kompyuterindən və eyni zamanda videomətin sistemlərindən istifadə edirlər.

Hazırkı, dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafının əsas istiqamətləri bank xidmətlərinə tam tətbiq olunur. Bu sektorun inkişafı üçün yeni informasiya iqtisadiyyatı və şəbəkə mexanizmi, əsasən mütərəqqi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi üçün obyektiv zəmin vardır. [1]

Bank sektorunda informasiya (şəbəkə) iqtisadiyyatına keçid, əvvəlcə müasir informasiya texnologiyaları və şəbəkə idarəetmə forması əsasında rəqabət qabiliyyətli olduğundan cəmiyyətin sosial və iqtisadi tərəqqisini təmin etmək üçün əsas təşkilati mexanizmləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilməsinə səbəb olmuşdur.

Bank xidmətlərinin tətbiq edilməsi və həyata keçirilməsində sistemləşdirilmə çox

mühümdür. Məsələn, Dünya Bankının Banklararası Rabitə Bankı (SWIFT) maliyyə məlumatlarını mübadilə və standartlaşdırılmış məlumatları istifadə edərək beynəlxalq məlumat şəbəkəsi yaratmaq üçün Avropa və Şimali Amerikanın 15 ölkədən 239 bankının iştirakını təmin etmişdir.

SWIFT, 70-ci illərdən etibarən tətbiq edilmişdir. Bu sistemin yaradılmasının mühüm məqsədi banklarda mövcud olan informasiyanın bir yerdən başqa bir yerə ötürülməsi prosesində proyektə olan bankların və başqa maliyyə qurumlarının qanunsuz müdaxilədən qorunmuş, intensiv, etibarlı və sutka ərzində işləyən sistem ilə yaradılmasıdır. [7 s.673]

Hazırda İnfotmasiya və kommunikasiya texnologiyalarına sürətlə SWIFT-2- in müasir sistemi əlavə edilib. Bu sistemdə göndərilən bir informasiyanın qiyməti, teleqrafla ötürülən informasiyanın qiymətindən aşağıdır. SWIFT vasitəsilə göndərilən informasiya növlərinin standartlaşdırılması Beynəlxalq Komitə tərəfindən təmin olunmuşdur. SWIFT kontekstində informasiyaların standart formalarının tətbiqi aşağıdakı üstünlükləri vardır:

1. İnformasiyanı göndərən və alan tərəfindən onun fərqli şəkildə interpretasiya olunmasının mövcudluğu istisnadır;

2. Sistemdə mövcud olan tranzaksiyaların davamlı olaraq qeydə alınması üzrə göndərilən məlumata tam şəkildə nəzarətin olması;

3. Sistemin mövcud bank-istifadəçisi avtomatik şəkildə, verilən əmrlər üzrə gündəlik hesabları tərtib edə bilər. SWIFT sistemi ayrı-ayrı əlaqə kanalları ilə bir araya gəlmiş kompüter mərkəzləri üzrə yaradılmış qlobal hesablama şəbəkəsini səciyyələndirir. Əsas emaləddici kompüter mərkəzləri Hollandiya və Amerikadadır.

İnformasiya ötürən bankın həmin informasiyaya müvafiq əlaqə kanalları üzrə modem vasitəsilə regional host kompüterə daxil olur. İnformasiyanın sahəvi host kompüterə qədər göndərilməsinə əsasən informasiyanı ötürən bank məsuliyyət daşıyır. SWIFT sisteminin sahəvi mərkəzində informasiyaların normalara müvafiq olub olmaması nəzərdən keçirilir, onlar bir yerə yığılır, kodlanır və keyfiyyətinə görə göndərilir. SWIFT-də informasiyaların gizliliyinə söz verən xüsusi mühafizə sistemi yaradılır. Burada İSO(İnternational Organization for Standardization) normalarına müvafiq kriptografik üsullardan istifadə edilir. Bu sistemə daxil olmaq üçün fərqli səviyyəli interfeyslər rolunda ayrı-ayrı məhsuldarlığı olan və müxtəlif kompüter platformaları əsasında gerçəkləşə bilən ST400, ST500, ST200 interfeysləri istifadə edilir.

SWIFT sistemi aşağıdakıları təmin edir:

1. Təhlükəsizlik;
2. Etibarlılıq;
3. Effektivlik;
4. Sürət.

İnkişaf etmiş ölkələrdə banklararası əməliyyatların icra edilməsi üçün milli ödəmə sistemləri tətbiq edilmişdir. Misal üçün, ABŞ – da CHIPS(Clearing House İnterbank Payments System) – banklararası ödəmə şəbəkəsi, Fedwire: federal ehtiyat şəbəkəsi, və Bankwire istifadə olunur. Bununla yanaşı Fransada SIT sistemi vasitəsilə banklararası hesablamalar aparılır.

Bankların fəaliyyətdə olan sistemləri müasir dövrdə hesablama sistemlərinə və bank məlumatlarına bölünürlər. Onlar arasındakı əsas fərq odur ki, bank məlumatlar sistemi kontekstində yalnız hesab sənədlərinin qorunub saxlanması və internet üzərindən göndərilməsi həyata keçirilir, ödəmələrin qaydaya salınması isə bank iştirakçılarına tapşırıılır, sistemin funksiyaları isə üzvlərin bir-birinə olan tələblərinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

I qrup sistemlərə Bankwire və SWIFT sistemləri aiddir.

II qrup sistemlərə isə CHAPS(Clearing House Automated Payment System), CHIPS və

Bankwire sistemləri aid olunur.

İngiltərə elektron avtomatlaşdırılmış klirinq hesablar sistemi CHAPS kredit ötürmələrini 1 gün ərzində ötürə bilən sistemi ifadə səciyyələndirir və İngiltərə bankı da daxil olmaqla 12 bankı özündə ehtiva edir. Bu sistemin köməyi ilə lazımlı resursların ötürülməsi barəsində məlumatları alan banklar gün boyu bu vəsaitləri kreditləşən tərəfə verməlidirlər.

Modern SWIFT sistemlərində yeni xidmətlər yaradıldı, xüsusilə böyük həcmdə məlumatların ötürülməsi üçün xüsusi xidmət - banklararası daşıma faylları tərtib olunmuşdur. Bu məlumatlar bankın baş ofisləri və şöbələrinin alıcı məlumatları, kreditlərin idarə edilməsi məlumatları və s. arasında olan inzibati və cari hesabat məlumatlarını istisna edə bilər. [6 s.114]

Ümumi olaraq dünyada ənənəvi ödəniş və ödəmə əməliyyatlarının təşkilində kommertiya banklarının hesablaşma növləri bunlardır: ödəniş tapşırığı; ödəniş tələbnamələr; ödəniş tələbləri; çeklər; akkreditivlərdən faydalanmaqla; qarşılıqlı əvəzləşdirmədən; tranzit əməliyyatlarından və s.

Ancaq, müasir dövrdə ödənişlərin həyata keçirilməsi proseduru əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldığına görə mütərəqqi ödəniş texnologiyaları tətbiq edilmişdir. Günümüzdə bir çox bankların tətbiq etdiyi ən müasir ödəmə texnologiyalarına aiddir: Caching Currency exchange, Master Card P2P Money Transfer, Mobile Banking, Internet Banking, Visa Money Transfer, SMS(Shorts Message Service) Notification, e-commerce (3-d secure), Multicurrency card, Info Kiosk və s.

Dünya və yerli təcrübədən məlum olur ki, ödəmə əməliyyatları bankların müştərilərə göstərdiyi ilk xidmətdir. Günümüzdə onlar bankların əsas baza əməliyyatlarına aid edilir. Banklar ödəniş-hesablaşma xidmətlərini bankda hesabı, depoziti olan və köçürmələr üçün sənəd təqdim edən müştərilərə göstərir. Bu vaxt banklar vasitəçi olurlar.

Daha sonra isə müştəridən ödəniş sifarişi alındıqda, bank müştərinin hesabından pul vəsaitlərini, bank hesabı müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, növbəti hesabat dövrlərindən gec olmayaraq, hesablaşma əməliyyatları üçün açılmış öz müxbir hesabına köçürür. Sənəddə ödəniş müddəti qeyd edilmədikdə, sənədin müştəridən qəbul olunan tarixi ödəniş müddəti hesab olunur. [2 s.6]

Kommertiya bankı tərəfindən aparılan nağd əməliyyatlar mexanizmi fiziki və hüquqi şəxslərin qəbul olunması, depozitlərin verilməsi, qiymətli kağızların alınması və satılması, zədə almış banknotların mübadiləsi, fiziki şəxslərdən kommunal və başqa ödənişlərin alınması və s. təşkilatına əsaslanır. Fiziki şəxslərin və hüquqi şəxslərin banka nağd pul köçürməsi texniki baxımdan güclənmiş kassa mərkəzi vasitəsilə aparılır. Kassa aparatının əməliyyat elementi kassa sisteminə daxil olan kassa şöbəsidir.

Hazırda kommertiya banklarının fəaliyyətində səmərəli vasitə olan qeyri-nağdsız ödəmələr göstərilmişdir. Bu sxemin əsas blokları hüquqi şəxslər və fiziki şəxslər, kommertiya bankları, Mərkəzi Bankın (keçmiş hesablaşma-kassa mərkəzləri) ərazi idarələridir.

Bank strukturlarının təkmilləşdirilməsi hesablaşmaların intensivləşdirilməsi də asanlaşdırılır. Pulun tədarükünün proqnozlaşdırılmasında başlanğıc nöqtə bank sistemindəki dəyişiklikləri əhatə edən pul bazasının formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan, bank xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün nağd dövriyyəni proqnozlaşdırmaq zəruridir hansı ki, pulun hərəkətini və dövriyyəsinə xarakterizə edir.

Yeni texnologiyaların tətbiqi banklar üçün resurslara və zamana qənaət etməyə imkan yaradır. Bu isə alternativ bankçılığın inkişaf perspektivinin və onun müştərilərinin sayının maksimum artmasına zəmanət verir. Bir sözlə, bank sektorunda İKT-nin tərəqqisi aşağıdakı xüsusiyyətləri üzə çıxarmışdır:

- bank kapitalının yeni tətbiq sahələri formalaşır və əlavə gəlir kanalları yaranır;

- ali təhsilli və gəlirli müştərilərə fərdi bank xidmətlərinin göstərilməsi elmyönümlü bank xidmətlərinin genişlənməsinə yol açır;

- bank xidmətləri bazarı kütləviləşir və xidmət miqyasının genişlənməsi ilə gəlir qazanmaq üçün əlavə imkanlar yaranır;

- müştəri Əlaqələri Menecmenti sistemlərinin tətbiqi ilə müştərilərə fərdi yanaşma hesabına əlavə imkanlar əldə edilir.

Rəqəmsal bankçılıq təkmilləşdikcə müştərilərinin seçilməsində yaxın coğrafi ərazilərin olması əhəmiyyətli deyildir. Bu zaman vacib əhəmiyyətli əlamətlər qismində bankın dayanıqlılığı, etibarlılığı, tarif siyasətinin düzgün tənzimlənməsi və əlavə xidmətlərin keyfiyyəti, kəmiyyəti və s. kimi əlamətlər çıxış edir.

Aydındır ki, müasir banklar daha çox müştəri cəlb etmək və gəlir bazasını artırmaq və fəaliyyətinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün çalışır.

Hal-hazırda xidmətlərin müştəri və bank arasında vaxtında həll olunması, o cümlədən kredit və başqa plastik kartlar, hesabatlar, çeklər və s. şəklində olan xidmətlərin internet vasitəsilə olmasının həlli yollarının tapılmasına və yeni ödəniş sistemlərinin tətbiq edilməsinə çalışılmalıdır.

Fikrimcə, inkişafın hazırkı mərhələsində bankların peşəkarlığının artması müştərilər üçün kompleks ödəniş və kassa xidmətlərini yaxşılaşdırmaq, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirmək, sığorta, nağd valyuta, audit və lizinq xidmətləri ilə əməliyyatlar hazırlamaq imkanı verə bilər. Bankın xərclərini qənaətbəxş bir ehtiyat bank əməliyyatlarının kompüterləşdirilməsi üçün tədbirlərin görülməsidir.

Bank üçün xüsusi bir dəyər e-bank xidmətlərinin dəyərinin düzgün müəyyən edilməsidir. Bank komissiyalarının təyin olunması üçün optimal kriteriya bazarda inkişaf etmiş bank əməliyyatlarının olmasıdır. Müasir dövrdə e-bank xidmətləri bank sisteminin intensiv inkişaf edən hissəsidir. Müasir bank sistemi yüksək buraxılış qabiliyyətinə malik azxərclə kütləvi xidmət texnologiyalarına yönəlmiş yeni qərarlar tələb edir.

E-bank xidmətlərinin verdiyi əsas imkanlardan biri müştərilərin distansiyon bank özünəxidməti konsepsiyasına əsaslanan pərakəndə biznes strategiyasıdır. Bu konsepsiya ondan ibarətdir ki, müştəri bank şöbəsinə bir dəfə gələrək müqavilə imzalayır. Daha sonra, bankın xidmətlərindən yararlanmaq imkanı yaranır və müştəri məsafədən, yəni bank ofisinə gəlmədən yeni bank məhsullarını ala bilər. Bu proses banklara nəinki öz məhsullarından istifadəni əlverişli etməyə, eyni zamanda bank şöbələrindən iş rejimindən və yerləşmə coğrafiyasından asılı olmayaraq çoxlu sayda müştərilər üçün əlçatan etməyə icazə verir.

AR-da e-bankçılıq üzrə həyata keçirilmiş qiymətləndirmənin nəticələrinə və o cümlədən dünya təcrübəsinə əsasən bu tədbirlərin keçirilməsinə tələb vardır:

1. Normativ hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi – Mərkəzi Bank tərəfindən ebankçılıq xidmətlərindən istifadə, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və təhlükəsizlik tədbirləri üzrə xüsusi normativ-hüquqi sənədin tərtib olunması;

2. Bank müştərilərinin e-bankçılıq xidmətlərindən təhlükəsiz istifadəsi haqda inamının artırılması. Bəzi ölkələrdə olduğu kimi, (ABŞ, Avstraliya, Almaniya) MB, banklar assosiasiyası və banklar tərəfindən e-bankçılıq xidmətləri üzrə təhlükəsizlik tədbirlərini səciyyələndirən tövsiyələrin tərtib edilərək müştərilərə verilməsi;

3. Bankların tarif siyasətinə bir daha baxılması – e-bankçılıq vasitəsilə aparılan prosedurlar üzrə xidmət tariflərinin lap effektiv göstərilməsi üçün bankların bu sektor üçün məsuliyyə daşıyan əməkdaşları üçün bəzi maarifləndirici təlimlərin təşkil edilməsi;

4. Texniki bazanın böyüməsi və inkişaf etdirilməsi – e-bankçılıq üzrə potensial imkanları olan Proqram Təminatının tətbiq edilməsinin geniş vüsət alması, uyğun dövlət

təşkilatları vasitəsilə bölgələrin intensiv internet əldə etmə imkanlarının ərsəyə gətirilməsi;

5. E-bankçılıqdan istifadə olunma mexanizminin asanlaşdırılması və bu xidmət üzrə alıcıların eyni hüquqa malik olması üçün AR-da ən aşağı tələblərin müəyyənləşdirilməsi;

6. Sosial-media kanallarından istifadə edərək elektron bankçılığın müəyyən xidmətləri əsasında təbliğat tədbirlərinin görülməsi;

7. E-ticarətin ölkədə stimullaşdırılması və bunun üçün şərait yaradılması. Məsələn, Google Adwords, AdSense, Ebay kimi saytlarla iş zamanı elektron ödəmə daha çox tətbiq olunur.

8. E-ticarət və E-iş planlarının hazırlanması şirkətlərin və onlayn işçilərin cəlb edilməsi;

9. Turizm, səhiyyə, əmlak məsələləri, əyləncə və s. sahələrin işlərinə aid ödəmələrin elektron bankçılıq xidmətləri vasitəsilə edilməsinə dəstək olunması;

10. İnternet bankçılığın inkişafı etdirilməsi üçün ölkə ərazisindəki bankların rəqabət qabiliyyətli mühitdə fəaliyyətinin genişləndirilməsi.

İnkişafın hazırkı mərhələsində müəssisələrin peşəkarlığının artması müştərilər üçün kompleks ödəniş və kassa xidmətlərini yaxşılaşdırmaq, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar həyata keçirmək, sığorta, nağd valyuta, audit və lizinq xidmətləri ilə əməliyyatlar hazırlamaq imkanı verə bilər. Bankın xərclərini qənaətbəxş bir ehtiyat bank əməliyyatlarının kompüterləşdirilməsi üçün tədbirlərin görülməsidir.

Bank üçün xüsusi bir dəyər e-bank xidmətlərinin dəyərinin düzgün müəyyən edilməsidir. Bank komissiyalarının təyin olunması üçün optimal kriteriya bazarda inkişaf etmiş bank əməliyyatlarının olmasıdır.

Müasir bank sistemi yüksək buraxılış qabiliyyətinə malik azxərclili kütləvi xidmət texnologiyalarına yönəlmiş yeni qərarlar tələb edir.

Elektron marketinq xidmətlərinin verdiyi əsas imkanlardan biri müştərilərin distansiyon bank özünəxidməti konsepsiyasına əsaslanan pərakəndə biznes strategiyasıdır. Bu konsepsiya ondan ibarətdir ki, müştəri bank şöbəsinə bir dəfə gələrək müqavilə imzalayır. Daha sonra, bankın xidmətlərindən yararlanmaq imkanı yaranır və müştəri məsafədən, yəni bank ofisinə gəlmədən yeni bank məhsullarını ala bilər. Bu proses banklara nəinki öz məhsullarından istifadəni əlverişli etməyə, eyni zamanda bank şöbələrinin iş rejimindən və yerləşmə coğrafiyasından asılı olmayaraq çoxlu sayda müştərilər üçün əlçatan etməyə icazə verir.

Ədəbiyyat

1. 2014-2018-ci illərdə AR regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı
2. Əhmədov N.H., Elektron bankçılıq inkişaf mərhələsində, //Həftə içi - 22 may 2017
3. Məmmədov Z.F Bank fəaliyyətinin əsasları Bakı, 2013 , s.269
4. Черчилль Г.А., Маркетинговые исследования - СПб.: Питер, 2013, с.248
5. Gordon R., Mulligan P., "The impact of information technology on customer and supplier relationships in the financial services", International Journal of Services Industry Management, Vol. 13, №1, 2016, pp. 29-46
6. Işın F.B., "Teknoloji Araçlarının Bankacılık Sektöründe Uygulanabilirliği Ve Türkiye'deki Bu Doğrultudaki Bankacılık Uygulamalarının Değerlendirilmesi", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 20(2), 2016, s.107-120.
7. Bojan D., Simona M., Dragos P., "Electronic Banking – Advantages For Financial Services Delivery", Analele Universității din Oradea, Științe Economice, Vol.1, 2010, pp.672- 677

**СОСТОЯНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
РАЗВИТИИ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ
АЗЕРБАЙДЖАНА: НА ПРИМЕРЕ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА
АЗЕРБАЙДЖАНА**

Имамвердиева Натиға Тофиговна, Вализаде Хачар Шохраддиновна

Резюме

Здесь изучено состояние применения информационных технологий в развитии маркетинговой деятельности в банковском секторе Азербайджана с различных аспектов и получены интересные результаты. Была исследована текущая картина, спрогнозированы перспективы дальнейшего развития. Вопросы интенсификации расчетов с совершенствованием банковских структур анализировались с разных призм и оценивалась реальная картина. В статье особенно важны современные возможности электронного банкинга в Азербайджане и оценка достигнутых результатов. В заключение было показано, что повышение профессионализма предприятий на их современном этапе может дать возможность клиентам совершенствовать комплексное платежно-кассовое обслуживание, осуществлять операции с ценными бумагами, готовить операции со страхованием, наличной валютой, аудиторскими и лизинговыми услугами.

**THE STATE OF INFORMATION TECHNOLOGY APPLICATION IN THE
DEVELOPMENT OF MARKETING ACTIVITIES OF AZERBAIJAN
ENTERPRISES: ON THE EXAMPLE OF THE BANKING SECTOR OF
AZERBAIJAN**

Imamverdiyeva Natiga Tofiq, Valizada Hacar Shoxraddin

Summary

Here, the application of information technologies in the development of marketing activities in the banking sector of Azerbaijan was investigated from various aspects and interesting results were obtained. The current picture has been investigated and future development prospects have been predicted. The issues of intensification of frustrations with the improvement of banking structures were analyzed from different prisms and the real picture was evaluated. The article is particularly important in assessing the modern opportunities of e-banking in Azerbaijan and the results achieved. In conclusion, it was shown that the increase in the professionalism of enterprises at the present stage can provide an opportunity to improve complex payment and cash services for customers, carry out operations with securities, prepare transactions with insurance, cash currency, audit and leasing services.

Rəyçi: baş müəllim Novruzova Bəsti Yusif qızı

Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrasının 24 yanvar 2025-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 aprel 2025-ci

TARİX, ANTROPOLOGIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:94(479.24).

**31 MARTIN AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏKİ YERİ: 31 MART SOYQIRIMI
VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ**

Sadiqova Şəfa Şirzad qızı
Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti
sadigovasefa1988@gmail.com

Xülasə: 31 mart 1918-ci il, Azərbaycan tarixində çox mühüm bir gündür və 31 mart soyqırımını xatırladır. Bu soyqırım, erməni qüvvələri tərəfindən bolşeviklərin dəstəyi ilə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən dəhşətli bir akt idi. Soyqırımın əsas səbəbləri, rus inqilabından sonra artan etnik və siyasi qarşıdurmalar və ermənilərin "Böyük Ermənistan" qurmaq istəyi ilə Azərbaycan xalqının müstəqillik arzuları arasındakı ziddiyyətlər idi. 31 mart hadisələri zamanı Bakı və digər şəhərlərdə kütləvi qırğınlar, talanlar və dağıntılar baş verdi. Nəticədə minlərlə Azərbaycanlı həyatını itirdi və çoxları məcburi köçkün oldu. Bu faciə Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsini daha da gücləndirdi və nəticədə 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Cümhuriyyəti elan olundu. Hadisə həmçinin erməni və Azərbaycanlılar arasında nifrətin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu və gələcək dövrlərdə daha çox qarşıdurmalara yol açdı.

Açar sözlər: soyqırımı; Bakı; Erməni millətçiliyi; Bolşeviklər; Azərbaycan Cümhuriyyəti; müxtəlif etnik qruplar; müstəqillik mübarizəsi; tarixi faciə; qurbanlar

Key words: Baku; Armenian nationalism; Bolsheviks; Azerbaijan Republic; various ethnic groups; struggle for independence; historical tragedy; victims

Ключевые слова: Баку; армянский национализм; большевики; Азербайджанская Республика; различные этнические группы; борьба за независимость; историческая трагедия; жертвы

31 mart, Azərbaycan xalqının tarixində çox mühüm bir gün olaraq yaddaşlarda qalır. Bu günün Azərbaycan tarixindəki yeri, 1918-ci ildə baş vermiş faciəvi hadisə ilə bağlıdır: 31 mart soyqırımı. Bu soyqırım, sadəcə Azərbaycanda yaşayan ermənilər tərəfindən törədilən bir terror aktı deyil, həm də Azərbaycan xalqının milli mübarizəsi və azadlıq uğrunda apardığı mücadilənin acı nəticəsi idi. Məqalədə 31 mart soyqırımının tarixi, əhəmiyyəti və onun Azərbaycan tarixindəki yerini daha dərinlən incələyəcəyik.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən Oktyabr İnqilabı və onun ardınca bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi, Cənubi Qafqazın siyasi vəziyyətini köklü şəkildə dəyişdi. Bu dövr, həm də Cənubi Qafqaz xalqlarının milli azadlıq hərəkatlarının təşəkkül tapmağa başladığı bir dövr idi. Həmin illərdə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan öz müstəqilliklərini əldə etmək istəyirdilər. Lakin bu müstəqillik arzusu, xüsusilə erməni və Azərbaycanlılar arasında ciddi gərginliyə səbəb oldu.

Ermənilər, öz "Böyük Ermənistan" ideyasını həyata keçirmək istəyərkən, xüsusilə Azərbaycanın qərb və cənub ərazilərində, türklərin (Azərbaycanlıların) yaşadığı ərazilərə iddia edirdilər. Azərbaycanlılar isə, öz milli dövlətlərini qurmağı və bu ərazilərdə öz hakimiyyətlərini qorumağı hədəfləyirdilər. 1917-ci ilin sonlarına doğru, bu iki xalq arasında münaqişələr daha da gərginləşdi. 31 Mart hadisələri, bu münaqişənin və gərginliyin ən qanlı və faciəli nəticəsi oldu.

Eyni zamanda, bolşeviklərin Rusiyada hakimiyyətə gəlməsi, Cənubi Qafqazda da mütləq nüfuz əldə etmək istəyini artırdı. Bakıda və digər bölgələrdə bolşeviklərin dəstəyi ilə ermənilərin təşkil etdiyi silahlı dəstələr, həm yerli müsəlman əhaliyə qarşı, həm də Azərbaycan müstəqilliyinə qarşı kütləvi zorakılıqlar törətdilər. Bolşeviklərin dəstəyi, ermənilərin Bakıda hakimiyyətə gəlmələrini asanlaşdırdı.

31 Mart 1918-ci il səhəri, Bakı şəhərində geniş miqyaslı kütləvi qırğınlar başladı. Şəhərin erməni əhalisi, yerli müsəlmanlara qarşı ciddi təzyiqlər tətbiq edərək, onları evlərindən çıxarır, öldürür, mal-mülklərini talan edirdilər. Bakıda, xüsusilə "Erməni Hərbi Dəstələri" adlı silahlı birliklər fəallıq göstərdilər. Bu dəstələr bolşeviklər tərəfindən dəstəklənirdi. Həmin günlərdə Bakı, qanlı yuyulmuş, yüzlərlə insan həyatını itirmişdi.

Bakı şəhərində baş verənlər yalnız yerli əhalini deyil, həm də xarici diplomatik nümayəndəlikləri, xüsusilə Rusiya, ingilis və digər ölkələrin nümayəndəliklərini təhdid edirdi. Hadisələr zamanı, çoxsaylı mülki şəxslər, qadınlar və uşaqlar öldürüldü, çox sayda insan yaralandı və məcburi miqrasiya etməyə məcbur oldu. 31 Mart qırğını, Bakıda erməni millətçiləri və bolşeviklərin təşkil etdiyi qanlı əməliyyatların nəticəsi olaraq, yalnız Bakı şəhərində deyil, həm də digər ərazilərdə, xüsusən Gəncə, Şamaxı və digər şəhərlərdə də təkrarlanan faciələrə səbəb oldu.

Ermənilərin və bolşeviklərin birgə apardığı bu əməliyyatlar, təkcə Azərbaycanlıların həyatını deyil, həm də həmin dövrün sosial və iqtisadi strukturlarını alt-üst etdi. Bakının əsas ticarət mərkəzləri, müsəlman əhalisinin məscidləri və türbələri dağıdıldı, mal-mülklər talan edildi və insanlar öz evlərini tərk edərək təhlükəsiz yerlərə qaçmağa məcbur oldular. Bu faciə, yalnız fiziki itkilərdən ibarət deyildi, həm də insanların etnik, dini və sosial həyatını köklü şəkildə dəyişdirdi.

31 Mart hadisələri, Azərbaycanın sosial, siyasi və mədəni həyatında böyük izlər buraxdı. Hadisələr nəticəsində, on minlərlə insan həyatını itirdi, şəhərlər dağıldı və əhalinin bir hissəsi qaçqın vəziyyətinə düşdü. Bu, Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsinin daha da güclənməsinə səbəb oldu. Hadisələrin ardınca, 1918-ci ilin mayında Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini elan etdi və Azərbaycan Cümhuriyyəti quruldu.

Bundan əlavə, 31 Mart qırğını, erməni və Azərbaycanlılar arasında daha da dərinləşən bir nifrət yaratdı. Bu nifrət, çoxsaylı illər boyu davam etdi və müxtəlif dövrlərdə qarşıdurmaların yaşanmasına səbəb oldu. 31 Mart hadisələrinin həm Azərbaycanlıların, həm də ermənilərin yaddaşında izlər buraxdığı və hər iki xalq arasında gərginliyi artırdığı açıq şəkildə görünür.

Bu hadisələrin digər mühüm nəticəsi isə, Azərbaycanın müstəqilliyinə doğru irəliləməsi oldu. 31 Mart hadisələri, Azərbaycan xalqının millətçilik və azadlıq arzularını daha da gücləndirdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti qurularkən, bu hadisələrə dair verilən qiymətləndirmələr və ədalətin bərpası üçün edilən çağırışlar, ölkənin müstəqillik istəyinin bir hissəsi oldu.

31 Mart hadisələri yalnız bir faciə olmaqla qalmadı, həm də Azərbaycan xalqının milli birliyini, müstəqillik və azadlıq mübarizəsini dəstəkləyən bir simvola çevrildi. Hadisələrin tarixdə necə qiymətləndirildiyi, çoxsaylı mübahisələrə səbəb olmuş, hər iki tərəfin nümayəndələri müxtəlif təhlillər vermişlər. Bəzi tarixçilər bu hadisələri sadəcə erməni və bolşeviklərin cinayəti kimi qiymətləndirərkən, bəziləri isə daha geniş bir kontekstdə, həmin dövrün mürəkkəb siyasi vəziyyətini və etnik qarşıdurmaların necə gücləndiyini qeyd etmişlər.

Hadisələr, həm də bu günə qədər davam edən xalqların bir-biri ilə qarşıdurmalarına və mədəni yaddaşların mühafizə olunmasına yönəlik məsələlərə işarə edir. 31 Mart hadisələri, bu gün Azərbaycanda və digər Cənubi Qafqaz ölkələrində hələ də geniş şəkildə araşdırılır, hər il xatırlanır və ona dair tədbirlər keçirilir.

31 Mart 1918-ci il hadisələri, Azərbaycanın tarixində əlamətdar bir dövrün başlanğıcını təşkil etmişdir. Bu qanlı qırğınlar, yalnız bir xalqın deyil, bütün bir millətin müstəqillik yolunda çəkdiyi əzabların simvoluna çevrilmişdir. Azərbaycanın müstəqillik arzusu və erməni-bolşevik qüvvələrinin qarşısında göstərilən müqavimət, bu hadisənin uzun müddətli təsirlərini yaradıb. Bu faciə həm də xalqların bir-biri ilə münasibətlərinin tarixi şəklini və müstəqil dövlətlərin formalaşmasında olan əngəlləri göstərir.

31 Mart 1918-ci il tarixində Bakı və digər Azərbaycan şəhərlərində baş verən qanlı hadisələr, Azərbaycan xalqının tarixində ən faciəvi və ağır dövrlərdən biridir. Bu hadisələr yalnız bir etnik qrupun deyil, bütün bir millətin azadlıq mübarizəsi ilə əlaqəlidir. 31 Mart Soyqırımı, Azərbaycan xalqının müstəqillik arzusuna qarşı yönəlmiş, erməni və bolşevik qüvvələrinin birgə təşkil etdiyi qanlı əməliyyatların nəticəsidir. Bu hadisələrin baş verdiyi dövrün tarixi kontekstini daha geniş şəkildə anlamaq üçün, ilk növbədə 1917-ci il Rus inqilabının, Cənubi Qafqazdakı siyasi vəziyyətin və regiondakı etnik gərginliklərin təhlilinə diqqət yetirmək lazımdır.

Cənubi Qafqazda baş verən 31 Mart Soyqırımı, 1917-ci ildə Rusiyada baş verən Oktyabr İnqilabının birbaşa nəticəsi olaraq ortaya çıxdı. Rusiyada çar rejiminin devrilməsi və bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi, Cənubi Qafqazda siyasi və etnik gərginliyin artmasına səbəb oldu. Rusiyanın çarizm rejimi altında Cənubi Qafqazda çoxsaylı etnik və dini qrupların birgə yaşaması, fərqli millətlərin və dini təriqətlərin münasibətlərini nisbətən stabilləşdirmişdi. Lakin, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə bu regionda siyasi boşluq yaranmağa başladı.

Bunun nəticəsində, Cənubi Qafqazdakı erməni, azərbaycanlı və digər etnik qruplar arasında münaqişələr və qarşıdurmalar daha da şiddətləndi. Cənubi Qafqazın strateji əhəmiyyəti, xüsusilə neft sənayesi ilə bağlı Bakı və ətraf bölgələrin zənginliyi, bu ərazilərdəki siyasi mübarizəni daha da qızıışdırdı. Bakının iqtisadi və siyasi mərkəz olaraq əhəmiyyəti, bu şəhərdəki hakimiyyət mübarizəsinin daha da sərtləşməsinə səbəb oldu.

1917-ci ilin sonunda, həm Cənubi Qafqazda, həm də Osmanlı İmperiyasının cənub-şərqində erməni millətçiləri, "Böyük Ermənistan" yaratmaq istəyini ortaya qoydular. Bu ideya, xüsusilə Osmanlı İmperiyasının məğlubiyyətindən sonra, Cənubi Qafqazın və Türkiyənin müxtəlif bölgələrindəki erməni əhalisinin separatizm hərəkatını daha da gücləndirdi. Cənubi Qafqazda, xüsusilə Bakı və ətraf ərazilərdə, ermənilər müstəqil bir dövlət qurmağa çalışırdılar və bunun üçün silahlı dəstələr təşkil edirdilər. Bu, yalnız erməni millətçilərinin ideoloji mübarizəsi deyil, həm də həmin dövrün siyasi şəraitində erməni əhalisinin qarşısında dayanan real təhlükə ilə bağlı idi.

Azərbaycanlıların yaşadığı ərazilər, erməni millətçilərinin iddiaları ilə üzleşmişdi. Xüsusilə, Azərbaycanın qərb və cənub bölgələrində, o cümlədən Qarabağ və Zəngəzurda, ermənilər ərazilərini genişləndirməyə çalışırdılar. Bakıda da, erməni millətçiləri öz hakimiyyətlərini qurmaq istəyirdilər və buna görə də bolşeviklərin dəstəyi ilə hərbi fəaliyyətlərini artırırdılar. Bununla yanaşı, rus bolşevikləri tərəfindən dəstəklənən erməni qüvvələri, Bakı şəhərini ələ keçirmək məqsədi ilə Azərbaycanlılara qarşı zorakılıqlara başladılar.

31 Mart 1918-ci il tarixində baş verən soyqırım, erməni millətçilərinin və bolşeviklərin birgə təşkil etdiyi qırğınlarla nəticələndi. 31 Mart günü, Bakıdakı erməni silahlı dəstələri, bolşeviklərin dəstəyi ilə, yerli müsəlman əhalisinə qarşı genişmiqyaslı hücumla başladılar. Bu hücum, təkcə Bakı şəhərini deyil, digər ətraf bölgələri də əhatə etdi.

Erməni və bolşevik qüvvələri, çoxsaylı Azərbaycanlıları öldürüb, evlərini yandırmış və əmlaklarını talan etmişdir. Həmin dövrdə, Bakı şəhərindəki müsəlman əhalisi, xeyli hissəsi qadınlar, uşaqlar və yaşlılardan ibarət olmaqla, dəhşətli şəkildə qətlə yetirilmişdir. Şəhərdəki

məscidlər və türbələr dağıdılmış, çoxsaylı insanın cəsədi küçələrdə qalmışdı. Bu faciə, yalnız Bakı ilə məhdudlaşmadı, eyni zamanda digər bölgələrdə də qanlı qırğınlara səbəb oldu.

Bakıdakı qırğınlardan sonra, erməni və bolşevik qüvvələri digər bölgələrə də hücum edərək, Azərbaycanlılara qarşı zorakılıqlarını davam etdirdilər. Gəncə, Şamaxı və digər şəhərlərdə də oxşar hadisələr baş verdi. Bu qırğınlardan nəticəsində, təxmini olaraq 10,000-dən çox Azərbaycanlı həyatını itirdi. Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsinə ağır zərbə vurulmuş, xalq arasında böyük qorxu və nifrət yaranmışdır.

31 Mart Soyqırımı, yalnız fiziki itkilərdən ibarət deyildi, həm də Azərbaycan xalqının müstəqillik və azadlıq mübarizəsinə mənfi təsir etdi. Bu hadisələr, Azərbaycanlıların ermənilərə və bolşeviklərə qarşı münasibətini dərinləşdirdi və xalq arasında etnik qarşıdurmaları daha da artırdı. Azərbaycan xalqının, öz müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizə, bu qırğından sonra daha da gücləndi və müstəqillik hərəkatı sürətlənməyə başladı.

Həmçinin, bu hadisələr Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasına zəmin yaratdı. 31 Mart Soyqırımından sonra Azərbaycan xalqı daha da birləşərək, öz dövlətini qurmağa yönəldi. 28 May 1918-ci ildə, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti elan edildi və bu, 31 Mart hadisələrinin yaratdığı milli həmrəyliyi daha da gücləndirdi.

Eyni zamanda, 31 Mart Soyqırımı, tarixdə ciddi siyasi və sosial dəyişikliklərə səbəb oldu. Ermənilər və Azərbaycanlılar arasında uzunmüddətli qarşıdurmaların təməlini qoydu və bu qarşıdurmaların nəticəsi olaraq, gələcəkdə həm siyasi, həm də sosial sahədə ciddi problemlər meydana çıxdı.

31 Mart Soyqırımı, həm Azərbaycan, həm də dünya tarixçiləri tərəfindən uzun illər ərzində təhlil edilmişdir. Hadisələrə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur: bəziləri bu hadisəni sadəcə erməni və bolşeviklərin törətdiyi bir cinayət kimi qiymətləndirsə də, bəziləri bu hadisələri daha geniş bir siyasi və sosial kontekstdə qiymətləndirmişdir. Həmin dövrün mürəkkəb siyasi vəziyyəti və etnik qarşıdurmaların təhlili, bu faciənin necə meydana gəldiyini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir.

Bununla yanaşı, 31 Mart Soyqırımı, bu gün Azərbaycan xalqının yaddaşında qalmaqda və hər il bu faciənin qurbanları anılmaqdadır. Bu hadisə, həm də bir milli yaddaşın formalaşmasına və azadlıq mübarizəsinin daha da güclənməsinə yol açmışdır.

31 Mart Soyqırımı, yalnız bir xalqın deyil, bütün bir millətin tarixindəki ən ağır faciələrdən biridir. Bu qanlı hadisələr, Azərbaycan xalqının müstəqillik və azadlıq uğrunda apardığı mübarizəni daha da gücləndirmiş və gələcəkdə Azərbaycanın müstəqilliyinin təməlini qoymuşdur. 31 Mart Soyqırımı, həmçinin Cənubi Qafqazın siyasi vəziyyətindəki dərin dəyişiklikləri, ermənilər və Azərbaycanlılar arasındakı qarşıdurmaların artmasını və bolşeviklərin bu qarşıdurmada oynadığı rolunu əks etdirən mühüm bir dövrü təmsil edir.

Soyqırımı hadisələri, martın 31-də Bakıda başladı və ölkənin digər ərazilərinə yayıldı. Soyqırım zamanı yüzlərlə, bəlkə də minlərlə Azərbaycan türkü vəhşicəsinə öldürüldü, evləri və mülkləri yandırıldı, zorlandı. Əhalinin təmizlənməsi məqsədilə bu hadisələr geniş miqyas almışdı.

31 mart soyqırımının əsas məqsədi, Azərbaycan xalqının mövcudluğunu və milli birliyini zəiflətmək, erməni əhalisinin Azərbaycanın ərazisindəki hegemonluğunu təmin etmək idi. Bu soyqırımda erməni daşnakları və bolşevik qüvvələri iştirak etmiş, onların birgə əməliyyatı nəticəsində bir çox Azərbaycanlı öldürülmüş, şəhərlər və kəndlər dağıdılmışdır.

Soyqırımı hadisələrinin təşkilində həm yerli erməni silahlı qüvvələri, həm də xarici qüvvələr, o cümlədən rus bolşevikləri mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində erməni və rus silahlı dəstələri Azərbaycan kəndlərinə hücum edərək əhalini qırmış və bütün əraziləri terror altına almışdır.

31 mart soyqırımı nəticəsində yalnız Bakıda və onun ətrafında 10.000-dən çox Azərbaycan vətəndaşı həyatını itirmişdir. Bu say ölkənin digər bölgələri və kəndləri ilə əlaqədar olaraq çox daha artmışdır. Xalqın mülkiyyətləri əllərindən alınmış, evlər viran edilmiş, kəndlər boşaldılmışdır. Həmçinin, soyqırımın nəticəsi olaraq bir çox ailələr parçalanmış, insanların həyatı və gələcəyi məhv olmuşdur.

31 mart soyqırımının fəsadları tək-cə fiziki tələfatla məhdudlaşmamışdır. Bu hadisələr, Azərbaycanın mədəniyyətinə, iqtisadiyyatına və sosial strukturuna dərin izlər buraxmışdır. Soyqırım nəticəsində böyük sayda insan qaçqın vəziyyətinə düşmüş, Azərbaycanın demografik və etnik mənzərəsi dəyişmişdir.

31 mart soyqırımı Azərbaycan xalqının yaddaşında dərin bir iz buraxmış, bu hadisənin qurbanları hər il anılmaqda davam edir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası tərəfindən 31 mart soyqırımının ildönümünün rəsmi olaraq qeyd edilməsi və bu faciənin təbliğ edilməsi, gələcək nəsillərin bu acı hadisəni unutmaması və təkrarlanmaması üçün vacibdir. 31 mart soyqırımının anılması, yalnız keçmişin yaddaşını qorumaqla kifayətlənmir, həm də müasir dövrdə etnik təmizləmə və soyqırımı hallarına qarşı beynəlxalq mübarizənin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Azərbaycanın tarixindəki ən qanlı və faciəvi dövrlərdən biri olan 31 mart soyqırımı, ölkənin milli mübarizəsində və gələcəkdəki suverenlik uğrunda mübarizədə mühüm bir mərhələni təmsil edir. Bu hadisənin unudulmaması və dərinədən öyrənilməsi, milli birliyin və ölkə daxilindəki sabitliyin möhkəmləndirilməsi üçün vacibdir.

31 Mart 1918-ci il hadisələri, Azərbaycan tarixindəki ən qanlı və faciəli dövrlərdən biri olaraq, yalnız Azərbaycanlılar üçün deyil, bütün region üçün tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Bu hadisələr, xüsusilə beynəlxalq münasibətlər və münaqişələr, habelə milli yaddaşın formalaşmasında dərin izlər buraxmışdır. 31 Mart Soyqırımı, yalnız yerli hadisə olmaqla qalmamış, həm də dünya miqyasında diqqət çəkmiş və bu günə qədər beynəlxalq aləmdə müzakirə olunan bir mövzuya çevrilmişdir. Bu yazıda, 31 Mart Soyqırımının beynəlxalq təsiri və tanınması məsələləri geniş şəkildə ələ alınacaq.

31 Mart 1918-ci il soyqırımı, yalnız Azərbaycan və ermənilər arasında deyil, həm də müasir beynəlxalq münasibətlər və siyasi müstəqillik məsələləri ilə əlaqədar əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu hadisələr baş verdiyi vaxt, dünya birliyi, xüsusilə Birinci Dünya Müharibəsinin sonları və Rusiya İmperiyasının süqutunun ardından dəyişən geosiyasi vəziyyətlə üzləşmişdi. Buna görə də, həmin dövrün beynəlxalq ictimaiyyəti bu faciəni müxtəlif cəhətdən qiymətləndirmişdir.

İlk olaraq, 1918-ci ildəki soyqırımı hadisələrinə beynəlxalq münasibətlərdən olan reaksiyalar təbii ki, məhdud idi. Bu dövrdə müharibə və inqilablar səbəbindən Cənubi Qafqazda baş verən qırğınlara diqqət az idi. Lakin, həmin illərdə bir çox dövlətlər bu tip hadisələri birmənalı şəkildə tanımağa və qiymətləndirməyə cəsarət etmirdilər. Bunun əsas səbəbi, Cənubi Qafqazın geopolitik və strateji əhəmiyyəti və Rusiyanın hələ də həmin bölgəyə təsirinin olması idi. Həmçinin, erməni və bolşevik qüvvələrinin bu münaqişədəki rolu, müharibənin sonlarına yaxın regional güc balanslarını dəyişdirmişdi. Bununla yanaşı, müharibənin sonunda bölgəyə daxil olan ingilis və digər dövlətlərin nümayəndələri, Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasını təmin etmək və regional təsirləri nəzərə alaraq, bu hadisələri daha çox siyasi baxımdan qiymətləndirmişdilər.

Beynəlxalq ictimaiyyətin 31 Mart Soyqırımına reaksiyası, çox zaman təkrarlanmış zərurət və diplomatik həssaslıqla məhdudlaşmışdır. Həmçinin, dönəmin digər müharibə cəbhələrindəki hadisələr və Qərbin Şərqə olan maraqları bu soyqırım hadisəsini beynəlxalq müstəvidə tam təhlil etməyə imkan verməmişdir.

31 Mart Soyqırımının beynəlxalq siyasi mühitə təsiri, onun yalnız Azərbaycan xalqına deyil, həm də Cənubi Qafqaz və Avrasiyanın digər xalqlarına olan təsiri ilə əhəmiyyətlidir. Soyqırımı nəticəsində yaranan etnik qarşıdurmalar və sosial zərbələr, həmin dövrün siyasi məsələləri ilə bağlı ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu.

Soyqırımın beynəlxalq siyasətə təsirini daha dərinədən başa düşmək üçün, Cənubi Qafqazın müstəqillik uğrunda mübarizəsini və müxtəlif dövlətlərin bu mübarizəyə olan reaksiyalarını nəzərdən keçirmək lazımdır. 31 Mart hadisələrindən sonra, Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini əldə etmək və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədi ilə mübarizəyə başladı. Bu, həm də beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın öz müstəqil dövlətini tanıması ilə bağlı əlavə təzyiqlər və diplomatik münasibətlərə səbəb oldu.

İngiltərənin və Rusiyanın bu hadisələrə yanaşması, həmin dövrün geopolitik maraqları və regional təsirlərinə əsaslanırdı. İngiltərə, müharibənin sonunda Bakı və digər neftlə zəngin bölgələri öz təsiri altına almaq istəyirdi, Rusiyanın bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra bu istiqamətdəki diplomatik maneələri azaltmağa çalışırdı. Buna görə də, beynəlxalq aləm, xüsusilə bu ölkələr, 31 Mart hadisələrinin təhlilini daha çox siyasi və strateji baxımdan qiymətləndirdilər.

Soyqırımı, həmçinin erməni və Azərbaycanlılar arasında uzunmüddətli etnik qarşıdurmanın təməlini qoymuş, həmin dövrün etnik məsələlərində, regiondakı digər dövlətlərə qarşı regional güc mübarizəsinin bir vasitəsi kimi qəbul edilmişdir.

31 Mart Soyqırımının beynəlxalq aləmdə tanınması məsələsi, çox uzun bir dövr ərzində mübahisəli olmuşdur. Həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə bu hadisənin tanınması, Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsinin bir hissəsi kimi, həm də etnik təmizləmə və soyqırımı məsələlərində daha geniş bir kontekstdə müzakirə olunmuşdur. Beynəlxalq hüquq və insan haqları sahəsində baş verən müzakirələr, xüsusən də XX əsrin ortalarından etibarən, soyqırımların tanınması ilə bağlı məsələlərin gündəmə gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər, 31 Mart Soyqırımını əvvəlcə müəyyən səbəblərlə tanımamağa çalışsalar da, sonralar bəzi dövlətlər, xüsusilə Azərbaycan və Türkiyə, bu soyqırımın beynəlxalq müstəvidə tanınması üçün ardıcıl olaraq diplomatik təşəbbüslər göstərdilər. 2000-ci illərin əvvəlindən etibarən, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar və parlamentlər, 31 Mart Soyqırımını tanıyan qərarlar qəbul etməyə başladılar.

Azərbaycanın Beynəlxalq Təşəbbüsləri: 1990-cı illərdə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi və beynəlxalq aləmdə yerini möhkəmlətməsi ilə yanaşı, 31 Mart Soyqırımının tanınması da prioritet məsələlərdən birinə çevrildi. 2000-ci illərdə, Azərbaycanın milli hökuməti və parlamenti, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara, xüsusilə BMT, Avropa Şurası və digər beynəlxalq qurumlara müraciətlər edərək, 31 Mart Soyqırımının tanınmasını tələb etmişdir. 2007-ci ildə Azərbaycanın Milli Məclisi, 31 Mart Soyqırımının rəsmi olaraq qurbanlarını anmaq məqsədilə qanun qəbul etdi. Bu qanun, Azərbaycan xalqının təcrübəsinin beynəlxalq aləmdə qəbul edilməsi istiqamətində atılmış mühüm bir addım idi.

Beynəlxalq aləmdə 31 Mart Soyqırımının tanınmasının qarşısında bir neçə əngəl və maneə mövcuddur. Ən böyük maneələrdən biri, **diplomatik maraqlar və regional geosiyasi vəziyyətlərdir**. Həmin dövrdə, Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrə müxtəlif ölkələrin, xüsusilə Rusiyanın və Türkiyənin münasibətləri, bu soyqırımın beynəlxalq miqyasda tanınmasına mane olmuşdur. Bəzi ölkələr bu hadisəyə qarşı diplomatik ehtiyatla yanaşmış və özlərinin bölgə ilə bağlı maraqlarını qorumağa çalışmışlar.

Digər maneə isə, **erməni və Azərbaycanlıların arasındakı münasibətlərin** tarixi və etnik münasibətlərə əsaslanmasıdır. Bu münasibətlər, soyqırımı məsələsinin həm yerli, həm də beynəlxalq miqyasda daha da mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşdur. Soyqırımı məsələsindəki

tərəfdaşların öz maraqlarını güdmələri, məsələnin beynəlxalq aləmdə tam tanınmasına maneə olmuşdur.

31 Mart Soyqırımı, yalnız Azərbaycan tarixində deyil, eyni zamanda beynəlxalq siyasi mühitdə və etnik qarşıdurmaların təhlilində mühüm bir yer tutur. Bu hadisə, həm Azərbaycan xalqının müstəqillik mübarizəsini, həm də regional güc mübarizələrinin necə davam etdiyini göstərir. Soyqırımının beynəlxalq aləmdə tanınması, diplomatik təşəbbüslərin nəticəsi olaraq, hələ də davam edən bir prosesdir. Bununla yanaşı, 31 Mart Soyqırımının beynəlxalq aləmdə daha geniş şəkildə tanınması, həm də gələcəkdə oxşar hadisələrin qarşısını almaq və insan hüquqlarının qorunması istiqamətində mühüm bir addım ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov H. (2009). *Azərbaycan tarixi: 1918-ci ilin faciəvi hadisələri*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Qarayev T. (2013). *Azərbaycan və ermənilər arasında tarixi qarşıdurmalar: 31 mart soyqırımı*. Bakı: Elm və İnnovasiya Nəşriyyatı.
3. Əfəndiyev A. (2011). *31 mart soyqırımı: Tarixi və siyasi kontekstdə*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.
4. Rəsulzadə M. (1994). *Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması və 31 Mart hadisələri*. Bakı: Azərbaycan Cümhuriyyəti Arxivləri.
5. Əliyev E. (2015). *Bolşeviklərin təsiri və Cənubi Qafqazda münaqişələr: 31 Mart soyqırımının əks-sədası*. Bakı: Nizami Nəşriyyatı.
6. Stepanian N. (2002). *Ermənistan və Azərbaycan arasındakı etnik qarşıdurmaların tarixçəsi*. Yerevan: Ermənistan Elmi Nəşriyyatı.
7. Əsədov F. (2007). *31 mart soyqırımı və Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsi*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
8. Bayramov T. (2016). *Cənubi Qafqazın geopolitikası və 1918-ci il soyqırımları: Mənbə və nəticələr*. Bakı: İqtisadiyyat və Sosial Araşdırmalar İnstitutu.
9. Vəliyev A. (2005). *31 mart hadisələrinin diplomatik aspektləri: Xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər*. Bakı: Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzi.
10. Akıncı S. (2012). *1918-ci ilin müharibələri və soyqırımı: Erməni terroru və bolşeviklərin rolu*. İstanbul: Akademik Nəşriyyat.

MARCH 31 IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN: THE MARCH 31 GENOCIDE AND ITS SIGNIFICANCE

Sadikhova Shafa Shirzad kzy
Summary

March 31, 1918, is a significant day in the history of Azerbaijan, as it marks the tragic events of the March Genocide. This genocide was a devastating act carried out by Armenian forces, with the support of Bolshevik troops, against the Azerbaijani population. The event was rooted in the ethnic and political conflicts that arose following the Bolshevik Revolution and the desire of Armenians to create a "Greater Armenia," which clashed with Azerbaijan's national aspirations. On this day, mass killings, pillaging, and destruction occurred in Baku and other Azerbaijani cities, leading to the deaths of thousands of Azerbaijanis and the displacement of many more. The March Genocide deeply impacted Azerbaijan's socio-political landscape, strengthening the country's resolve for independence. It also intensified ethnic animosities, laying the groundwork for further conflicts. Ultimately, the event became

a symbol of Azerbaijan's national struggle and led to the declaration of the Azerbaijan Democratic Republic in May 1918.

31 МАРТА В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА: ГЕНОЦИД 31 МАРТА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ

Садыхова Шафа Ширзад кызы
Резюме

31 марта 1918 года – важная дата в истории Азербайджана, так как она отмечает трагические события мартовского геноцида. Этот геноцид был жестоким актом, совершённым армянскими силами при поддержке большевиков против азербайджанского населения. Он стал результатом этнических и политических конфликтов, возникших после Октябрьской революции, а также стремления армян создать "Великое Армению", что противоречило национальным устремлениям Азербайджана. В этот день в Баку и других азербайджанских городах начались массовые убийства, грабежи и разрушения, в результате которых погибли тысячи азербайджанцев, а многие были вынуждены покинуть свои дома. Мартовский геноцид сильно повлиял на социально-политическую ситуацию в Азербайджане, укрепив стремление к независимости. Он также усилил этническую рознь, что привело к дальнейшим конфликтам. В конечном итоге это событие стало символом национальной борьбы Азербайджана и способствовало провозглашению Азербайджанской Демократической Республики в мае 1918 года.

Рәғи: GDU, dosent Hüseyn Bəxtiyarlı
Daxil olma tarixi 05 may 2025-ci il

UOT:94.

MÜASİR DÜNYADA QLOBALLAŞMA VƏ İNTEQRASIYA

dosent Hüseyn Bəxtiyarlı
Gəncə Dövlət Universiteti
Huseyn.bextiyarli75@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə müasir dövrdə dünyada qloballaşma və inteqrasiyanın xarakteri təhlil edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, aparıcı dövlətlər daha sıx əməkdaşlıq etməklə yeni münasibətlər formalaşdırdılar. Bu məndə siyasi qloballaşma ilə yanaşı, iqtisadi və mədəni qloballaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İqtisadiyyatın bütün sahələrində əlaqələr dərin xarakter almışdı. Qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər hərtərəfli müzakirə olunur və əməkdaşlığa yeni məzmun verilir. Məhz, buna görə də, inkişaf etməkdə olan dövlətlərin də əməkdaşlığa cəlb olunması vacib idi. Bunun nəticəsi olaraq inteqrasiya miqyasını genişləndirirdi. Dövlətlər arasında bu münasibətlər ayrı-ayrı ölkələrdə sosial-iqtisadi islahatları sürətləndirirdi. Bununla xalqların rifah halı yaxşılaşır, tərəqqi özünü açıq şəkildə göstərirdi. Bu, beynəlxalq inkişafın məntiqi nəticəsi idi.*

Açar sözlər: global, inteqrasiya, dünya, müasir, əməkdaşlıq

Ключевые слово: глобальный, интеграция, мир, современ-ный, сотрудничество

Key words: global, integration, world, modern, cooperation

Bu gün dünya yeni "inteqrasiya dalğasını" yaşayır. XXI yüzilliyin əvvəli inteqrasiya fenomeninin mahiyyətinə, suveren dövlətlərin inkişafına onun təsirinin öyrənilməsinə son dərəcə artan ictimai və elmi maraqla səciyyələnir. Azərbaycanda da yaxın və uzaq əhatədə gedən sürətli inteqrasiya proseslərinin dərin təhlilinə, ölkəmizin milli təhlükəsizliyinə və perspektivlərinə, yeni geosiyasi reallıqda başlıca inkişaf vektorlarının seçiminə, Avropa və MDB ölkələri ilə dəyişən şəraitdə qarşılıqlı münasibətin və əməkdaşlığın optimal formatının müəyyənləşməsinə olan zərurət bu proseslərin elmi əsaslandırılmış konsepsiyasının olmasını tələb edir .

"Böyük Avropa" nın 2001-ci ildən tərkib hissəsi olan Azərbaycanda inteqrasiyanın milli strategiyasını-demokratik və hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu, bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, ümumi şəkildə deyilsə, ölkəmizlə Avropa arasında ümumi dəyərlərin, təmas nöqtələrinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Buraya həmçinin Avropa və dünya ilə ümumi-iqtisadi, siyasi, elmi, informasiya, mədəniyyət, daxili və xarici təhlükəsizlik məkanlarının formalaşdırılması da bilavasitə daxildir.

İnteqrasiya probleminin dünya inkişafının konkret təcrübi reallığı səviyyəsindən, dövlətlərin daxili və xarici siyasətindəki dönüş nöqtələrini müəyyən edən həyatı vacib məsələ kimi nəzəri təhlil səviyyəsinə qədər genişlənməsi son yarım əsrdə aşkar müşahidə olunan meyillərdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan qeyd etmək vacibdir ki, inteqrasiya məsələlərinin bu gün dünya inkişafının mövcud yeni reallıqları və perspektivləri işığında təhlili son dərəcə aktuallıq kəsb edir.

Bu günə qədərki inteqrasiya proseslərinin müzakirəsinin nəticələrini ən ümumi şəkildə səciyyələndirməyə çalışsaq, deyə bilərik: beynəlxalq inteqrasiya prosesləri son dərəcə çoxşaxəli, rəngarəng məzmunlu fenomendir. Onun konkret mükəmməl ifadəsinin indiyə qədər formalaşmamasının səbəbini məhz prosesin ifadə etdiyi fəvqəlmürəkkəb hadisə, faktlar və ziddiyyətli, bəzən bir-birini istisna edən şərtlər və nəzəri mövqelər şərtləndirir. Bunu problemin təhlilində müxtəlif mövqe, yanaşma, dəyərləndirmə və proqnozların ümumi mənzərəsinə qısa nəzər salmaqla da aydın müşahidə etmək olar. Onu da qeyd etmək vacibdir ki , inteqrasiyanın mürəkkəb məzmununun təhlili bir neçə elmi nəzəriyyənin - siyasi, iqtisadi,

hüquqi, mədəni və s. araşdırmaların qovuşuğunda kompleks tədqiqat aparılmasını zərurətə çevirir.

Müasir dünyada inteqrasiya ideyasının və inteqrasiya ənənələrinin reallığa çevrildiyi Avropa modeli XX əsrin ikinci yarısının ən möhtəşəm sosial fenomeni hesab olunur. Onun tarixinə, inkişaf qanunauyğunluqlarına, mümkün nəticə və perspektivlərinin təhlilinə yüzlərlə tədqiqat həsr olunmuşdur. Bununla belə Avropa birliyində inteqrasiya proseslərini müşayiət edən ziddiyyətlərin dəf edildiyini, indi və gələcəkdə gözləyən çətinliklərin isə artıq tarixdə qaldığını hələ də heç kim qətiyyətlə söyləyə bilməz. Əksinə inteqrasiyanın irəliləməyə doğru atılan hər bir addımında onun daha miqyaslı və daha mürəkkəb problemlər dairəsini şərtləndirdiyini əminliklə demək olar. Bu da bütövlükdə Avropada inteqrasiya modelinin, o cümlədən də bu prosesə xas olan unikal xüsusiyyətlərin əvvəllər müşahidə olunmayan təzahürlərini aşkara çıxarmış, inteqrasiya modellərinin bu vaxtadək qarşılaşmadığı yeni situasiyanın formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu və ya digər məsələlər hər şeydən əvvəl inteqrasiyanın anlayış, ideya və proses kimi mahiyyətinə dair aydın təsəvvürlər sisteminin, yekdil qənaətin, ümumən qəbul edilmiş inteqrasiya nəzəriyyəsinin müəyyənləşməsini çox aktual edir.

"İnteqrasiya"nın ideya və anlayış kimi etimoloji mənasının kifayət qədər anlaşılıq olması şəraitində, onun nəzəriyyə səviyyəsində şərhlər müxtəlifliyini doğurması, əlbəttə ki, paradoksal məqamdır. Öz növbəsində bu da onu göstərir ki, inteqrasiya söz və ideya kimi müstəvidən, real əməkdaşlıq modelinə və inkişaf paradigması müstəvisinə keçid alandan sonra onun məna (nəzəri və təcrübi) mürəkkəbliyi dərk edilməyə başlanmışdır. Məsələn kimi, MDB-nin beş ölkəsində eyni vaxtda - siyasətçilər, hüquqşünaslar, iqtisadçılar, KİV icmalçıları, iri şirkətlərin menecerləri və ictimaiyyət arasında keçirilən rəy sorğusu gedişində məlum olmuşdur ki, hətta peşəkar mütəxəssislər arasına belə "inteqrasiya" sözünün mənasında qeyri-müəyyənlik dərəcəsi həddindən çoxdur. Əksəriyyət bunu sadəcə iki ölkə arasında mübadilə, əməkdaşlıq kimi başa düşür. İnteqrasiya latın dilində "integer"- "bütöv,- bütövləşmə" deməkdir, əslində sözün etimologiyası inteqrasiyanın siyasi proses kimi məzmun və missiyasını daha aydın ifadə edir. "Integer" sözündən yaranan "integratio" sözü də latın dilində "bərpa, tamamlanma" mənasını verir. Dünya tarixində inteqrasiya anlayışının geniş tətbiqindən daha əvvəl inteqrasiya ideyası yaranmışdır. İnsanların birlik, sabitlik şəraitində yaşamaq arzuları mütəfəkkirlər, siyasətçilər tərəfindən mükəmməl ideya kimi izahını tapmış, nəzəri ifadə olunmuşdur. Avropa məkanında birlik və inteqrasiya ideyası da başlanğıcından bugünə paradoksal təzahürlərə malik olmuş, reallaşması üçün paradoksal əks məzmunlu tarixi proseslərdən keçmişdir. İlk dövrlərdə birləşmənin yolunu müharibə meydanlarında, savaşa imperiyalar yaratmaqda görünlülük təşkil etmişdir (Böyük Karl və Müqəddəs Roma imperiyasından tutmuş Napoleon dövrünün Fransa imperiyasına qədərki mərhələ).

İnteqrasiya ideyasının tarixi təkamülü, bəşəriyyət üçün bir çox mütərəqqi, ictimai-siyasi nəzəriyyələrin vətəni olan Avropa məkanında davam etmişdir və nəhayət, XX əsrin ikinci yarısında xalqların mədəni-mənəvi, sivilizasion-dini kökləri baxımından təbii-tarixi yaxınlığı kimi təməl üzərində barış və sülh məkanı kimi dünyaya tanıtılan Avropa beynəlxalq inteqrasiyasının beşiyinə, vətəninə çevrildi. Həmin dövrdən bugünə Avropa bütün dünyada inteqrasiya meyillərinin fundamental stimulu, örnək modeli kimi çıxış etməyə başladı. Əsrlər boyu davam edən Avropadaxili iqtisadi-ticarət əlaqələri burada beynəlxalq nəqliyyat, maliyyə infrastrukturunun şaxələnməsini şərtləndirdi. Ölkələr arasındakı nisbətən qısa "iqtisadi məsələlər" isə milli iqtisadi sosial, hüquqi sistemlərin bir-birinə qovuşmasını sürətləndirdi. Yaşanılan İkinci dünya müharibəsindən sonrakı sülh və sabitlik, birlik arzusu əlverişli coğrafi amillərlə yanaşı, qarşılıqlı münasibətlərdəki ümumi siyasi ab-havanın optimal məcraya

yönləməsinə şərtləndirdi. Birləşmiş Avropanın uğurları yeni yüzillikdə onun ümumdünya iqtisadi və sosial tərəqqisinin lideri olacağını güman etməyə əsas verir.

Bu gün demokratik və azad dövlətlərin möhkəm birliyi kimi Avropa faktiki olaraq vahid iqtisadiyyat sistemində, müasir dünyanın əsas investisiya mərkəzinə, balanslaşdırılmış sosial siyasətə malik olmaqla beynəlxalq münasibətlərdə çox mühüm rol oynayır. Avropa Komissiyasının sədri J.M.D.Barrozu bu barədə qeyd edir: "Avropanın formalaşmaqda olan yeni dünyada rolu barədə mən belə düşünürəm: birincisi, AB şübhəsiz ki, qlobal subyektdir. İkincisi, AB özünün spesifik xarici siyasətini həyata keçirir. Mən bunu səmərəli, çoxtərəfli yanaşma adlandırırım. Üçüncüsü, öz spesifik təbiəti sayəsində AB ən müxtəlif mənbə və xarakterli çağırışlara cavab verə bilən çoxşaxəli xarici siyasət mexanizmlərinə malikdir. AB dünyada ən böyük ümumi bazara və ÜDM-a malikdir". Qeyd edilənlərə dair məlumatlar internet qaynağında öz əksini tapmışdır (7).

İnteqrasiya proseslərinin intensiv şəkildə vaxtdan etibarən müxtəlif dövrlərdə müxtəlif templərlə davam etmiş, çeşidli amillərlə şərtlənmişdir. Bəzən daha sürətlə, bəzən isə ləngiyərək müxtəlif çətinliklərlə şərtlənmişdir. Bu baxımdan inteqrasiyanın mərhələlər üzrə izlənilməsi, problemə uğurların təhlili ən müxtəlif nəzəri-konseptual şərhlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bir mərhələdə təklif edilən, optimal hesab edilən konsepsiya növbəti mərhələ üçün məqbul olmamış, yeni yanaşmalara təkan vermişdir. Nəticədə bu gün bütöv bir beynəlxalq inteqrasiya nəzəriyyələri kompleksinin formalaşmasından danışmaq olar. Bu nəzəriyyələr problemə politoloji yanaşmalar kimi səciyyələndirilir. Belə ki, inteqrasiyanın erkən-iqtisadi amillərlə şərtlənən mərhələsi ilə müqayisədə növbəti, daha yüksək - siyasi inteqrasiya mərhələsinə qədəm qoyması zərurəti tamamilə yeni, ziddiyyətli məsələləri aşkara çıxardı. Bugünə qədər həll edilmədiyindən bunlar Avropa inteqrasiyasının "dilemmaları" səciyyəsini almışdır.

Təməlini federalizm prinsipi təşkil edən bu nəzəriyyəyə görə inteqrasiya milli dövlətə və dövlətlər birliyinə "qovuşmağa" səy göstərmədən də ittifaq yaratmağa imkan verir. Bütövlükdə avtonom olaraq qalan milli dövlət səlahiyyətlərinin bir qismini ümumi qurumlara həvalə edir.

"Funksionalizm" nəzəriyyəsi bundan fərqli olaraq, beynəlxalq münasibətlər sisteminin yeniləşməsi və transformasiyasının alternativ modelini təklif edir. Onun müəllifi D.Mitrani "funksional alternativin" əsas məqsədini "ümumdünya birliyi" kimi görür.

Avropada inteqrasiyanın böyük uğurlarla müşayiət edildiyi mərhələdə (XX əsrin 60-70-ci illəri) "neofunksionalizm" təşəkkül tapdı. Artıq inteqrasiyanın labüd, dönməz bir proses olduğu aşkar həqiqətə çevrildiyi üçün neofunksionalistlər: E.Haas, L.Lindberq və A.Etsioni inteqrasiya praktikası olan milli dövlətlərin üz funksiyalarının bir qismini fəvqəlmilli institutlara həvalə etməsinə doğru könüllü addım atmalarının labüd olacağını vurğulayırdılar. Bunun səbəbi kimi, iqtisadi əməkdaşlığın siyasi tənzipləmə institutlarını zəruri edən vəziyyəti doğurması ilə izah edirlər. Neofunksionalizmə görə konkret insanların tələbatları və ictimai rifah, dövlətin müqəddəsliyi və hər hansı əsas ideologiya ilə müqayisədə prioritet hesab olunmalıdır. Bu nəzəriyyədə dövlətin tənqidi iki müddəyə əsaslanır: 1) Dünyaya milli dövlət prizmasından baxılması sistemli inkişafın qlobal perspektivlərini məhdudlaşdırır; 2) Dünyaya bir-birindən ayrı mövcud olan suveren dövlətlərin formal cəmi kimi baxmaq düzgün deyil, dövlətlərin qarşılıqlı maddi asılılığını nəzərə almaq zəruridir. Bu fikirlərə müəllif əsərlərində toxunulmuşdur (3,4).

Bu müddəalardan çıxış edildikdə neofunksionalizm inteqrasiya prosesinin praktiki mexanizmlərini təklif etməyə cəhd edirdi:

1) İnteqrasiya siyasətin ali hesab olunan məsələlərindən başlamalı, eyni zamanda iqtisadiyyatın həlledici sahələrini də əhatə etməlidir.

2) Milli dövlətdən maksimum müstəqil olan və sonrakı inteqrasiyanın fəal iştirakçısına çevrilə bilən müvafiq idarəetmə orqanı yaradılmalıdır.

3) Sürətli inteqrasiya yaxın sahələrə də öz "təzyiqini" göstərir, inteqrasiyanın genişlənməsinə səbəb olur.

4) İnteqrasiya proseslərinin genişlənməsi və dərinləşməsi ümumi institutların yaranmasına səbəb olur və beləliklə, siyasi inteqrasiya iqtisadi əməkdaşlığın nəticəsi kimi çıxış edir. "Yalnız iqtisadi fayda əldə etmək prinsipi, illüзор qənaətdir çünki dərin ideoloji və fəlsəfi köklərə dayaqlandır", - neofunksionalist E.Haasın gəldiyi nəticə belə idi.

Göstərdiklərimiz internet qaynağında bu və ya digər səviyyədə verilmişdir (6).

Fövqəlmilli siyasi birliklərin yaranması müasir beynəlxalq həyatın səciyyəvi vəhdətidir. Buna görə də inteqrasiyanın iqtisadi aspekti yalnız daha yüksək məqsədə - siyasi inteqrasiyaya xidmət etdikdə əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi müstəviyə keçid müəyyən müqəddəm şərtlərin mövcudluğunu tələb edir: əvvəla dövlətüstü (fövqəlmilli) qurumlar mövcud olmalıdır; ikincisi, bu qurumlar sosial və iqtisadi proseslərə təkan vermək üçün səlahiyyətlərə malik olmalıdır; üçüncüsü, dövlət öz maraqları ilə inteqrasiya missiyası arasında qarşılıqlı bağlılığı görməlidir. Kifayət qədər iqtisadi inkişaf, plüralist sosial struktur və ortaq ideoloji prinsiplər mövcud olarsa, inteqrasiya blokları yaradıla bilər. Neofunksionalistlər (E.Haas, P.Şmitter, L.Lindberq və s.) hesab edirlər ki, dünyada mövcud olan inteqrasiya bloklarında yalnız Avropa Birliyi siyasi inteqrasiya potensialına malikdir. Digərləri azad ticarət zonasından artıq nə isə yaratmağa malik deyildir.

Beynəlxalq inteqrasiya nəzəriyyələri içərisində "kommunikativ konsepsiya çox geniş yayılmışdır. ABŞ politoloqu K.Düyz konsepsiyasında dünya birliyinin yekdil qəbul edə biləcəyi mütləq, universal inteqrasiya qanununun olmasını qeyri-mümkün hesab edir. "Millətçilik və sosial kommunikasiya" əsərində K.Düyz milli dövlətləri inteqrasiya iştirakçısı olmasını zəruri edən qarşılıqlı təsir-kommunikasiya faktorunu önə çəkdi. Hər bir xalq özünəməxsus kommunikativ potensiala malikdir. Bu özünü tarixən formalaşan kollektiv yaddaş, adət-ənənə və simvollarla büruzə verir. "Daimi kommunikasiya prosesi müəyyən güzəştlərə getməyi şərtləndirir".

"Kommunikasiya konsepsiyası" başqa cür "plüralist" və ya "transaksiyalist" ("transaction"- latın dilində "saziş, müqavilə, razılaşma") yanaşma kimi də mövcuddur. Beynəlxalq siyasət və milli dövlət münasibətlərinin əsas qayəsi, K.Döyça görə, təhlükəsizlik və sabitlik mühitinin yaradılmasıdır. Belə mühitdə problemlərin həlli üçün hərbi qüvvə tətbiqi imkanı minimuma endirilir. "İnteqrasiya - müəyyən məkan hüdudlarında, dövlətlərarası münasibətlərin sabitlikdən inkişafını təmin edən institutların ümumi birlik hissənin formalaşması kimi mövcud olur".

İnteqrasiya proseslərinin praktiki təhlili baxımından AB modelinin nəzəri ümumiləşdirilməsi olan "mərhələli beşpilləli inkişaf konsepsiyası" çox geniş yayılmışdır. Beşpilləli sxemə görə (azad ticarət zonası, gömrük ittifaqı, ümumi bazar, iqtisadi maliyyə ittifaqı, siyasi inteqrasiya) hər növbəti pillə əvvəlki kimi obyektiv məntiqi davamı ərsəyə gətirir. İnteqrasiyanın istiqaməti - iqtisadi birlikdən siyasi ittifaqa doğru yönəlmişdir.

Lakin, XX əsrin sonu ilə XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq praktika, gerçək inteqrasiya proseslərinin öz daxili ziddiyyətlərinə görə bu qədər ardıcıl və rəvan getmədiyini aşkara çıxardı. 90-cı illərdə Şimali Amerikada, Latın Amerikasında, Afrika, Avrasiya - Sakit okean bölgəsində yaradılan çoxsaylı regional bloklar, vahid iqtisadi məkan və dövlət maraqlarının müxtəlifliyini tam qabarıqlığı ilə üzə çıxardı. Regionlaşma, beşpilləli sxem müəlliflərinin düşündüyü kimi, qlobal inteqrasiyanın pilləsi deyil, ona simmetrik olan mürəkkəb bir inkişaf meyili olduğunu göstərdi. Regional inteqrasiyanın prinsiplərinin Avropadakı modeldən

əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyi məlum oldu. Bu məsələlərlə bağlı müxtəlif elmi nəşrlərdə maraq doğuran məsələlər göstərilmişdir (1,5).

"Dövlətlərarası yanaşma", inteqrasiya proseslərində dövlətin rolunun alternativsiz olduğunu israr etməklə, neofunksionalizmin tənqidi təhlilini verən konsepsiyadır. Həmin cərəyanın əsas rəqibi kimi "dövlətlərarası yanaşma milli dövlətin öz suverenliyinə aid olan heç bir məsələdə səlahiyyətlərinin heç bir quruma verilmədiyini mütləq prinsip kimi vurğulayır. Dövlətin inteqrasiya proseslərində rolu alternativsizdir. Birincisi ona görə ki, formal, suveren inteqrasiya həmişə qeyri-formal inteqrasiyadan daha önəmli əhəmiyyətlidir. İkincisi, yalnız suveren formal inteqrasiya sonrakı qeyri-formal qurumların təşəkkülü üçün bütün şəraiti yarada bilər."

Dövlət qərar qəbulunun bütün səviyyələrdə həlledici subyektidir və bunu milli maraqlar arasında həyata keçirir. "Dövlətlərarası yanaşma" konsepsiyasının müəllifi S.Hoffman, konsepsiyanı dərinləşdirən digər alimlər: R.Hansen, E.Moravçik, A.Milvord belə ümumi bir müddəadan çıxış edir ki, inteqrasiyanın həlledici iştirakçıları milli elitələr olduğu üçün onlar milli dövləti hər vəchlə möhkənləndirməyə çalışırlar. Əgər dövlət müəyyən səlahiyyətləri ötürsə də, bu yalnız milli inkişafda uğurlar əldə etmək məqsədini daşıyır.

İnteqrasiya nəzəriyyələrinin hamısında milli dövlət və onun yeni reallıqda funksiyaları mövzusu qırmızı xətt kimi keçir. Hətta, demək olar ki, suveren dövlətin roluna verilən şərtlər bu nəzəriyyələrin təşəkkülü və əsas fərqlərini şərtləndirmişdir. Bu baxımdan "dövlətlərarası nəzəriyyəsi" problemi daha konkret müstəviyə keçirməklə reallığa yaxın mənzərəni əks etdirir. A.Milvord bu qənaətinə görə, milli dövlət qərarları vakuüm mühitdə qəbul etmir və inteqrasiya onu global sistemdə rəqabətə davamlılığını təmin etməsi, resurslarını səfərbər etməsi üçün faydalıdır.

Dövlətüstü qurumlar olsa da, inteqrasiya siyasətində əsas prioritetlər seçimi yalnız milli dövlət səviyyəsində edilir və buna görə də bu gün dövlətin öz mövqelərini itirməsindən danışmaq tezdir. İnteqrasiyanın inkişafının dövlətlərarası səviyyələrdə qəbul edilən qərarlar, razılaşmalar müəyyən edir.

"Yeni institusionalizm" konsepsiyası qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətlərində əsas vurğunu siyasi, iqtisadi, hüquqi, mədəni və s. fəallığın episentri olan institutların üzərinə keçirir. Onun müəllifləri K.Telen və S.Steynmoya görə institutlar nəinki inteqrasiyanın vasitəsidirlər, həmçinin inteqrasiya missiyasının aktorları kimi əvəzsiz rola malikdirlər.

İnstitutlar çevik şəkildə qarşılıqlı proseslərin məsafə, dəyər, müddət, vaxt itkisi baxımından optimal meyarlarını müəyyənləşdirməklə dövlətə yardımçı olurlar. İnstitusionalistlər inteqrasiyada dövlətin prioritet rolunu qəbul edirlər.

Bəhs olunan modeldə dövlətin roluna münasibət aydındır. İstər fəvqəlmilli, istərsə də submilli aktorların fəaliyyət sistemini dövlət özü müəyyənləşdirir. İnteqrasiya müxtəlif səviyyələrdə müstəqil siyasi aktorların qarşılıqlı siyasi məzmunu prosesidir. Bu mövqe nümayəndələrinə görə çoxsəviyyəli idarəetmə modeli dünyada yenicə təşəkkül tapmaqdadır. Ötən əsrin 80-90-cı illərindən ən inkişaf etmiş inteqrasiya bloklarında institusionallaşma mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Məs. D. Ruqqiyə görə ÇİM-nin predmetini "postmodern beynəlxalq siyasi reallıq formaları"nın öyrənilməsi təşkil edir. AB-nin əsas xüsusiyyəti məhz çoxsəviyyəli siyasi hakimiyyət formalarının çoxçalarlılığı, dinamizmi, qeyri-müəyyənliyidir.

Bu məsələlərə münasibətdə bütün nəzəriyyələri birləşdirən əsas cəhət odur ki, təhlil predmetini suveren dövlətlərin dinc şəraitdə, iqtisadi-texnoloji baxımdan ümumi təməllər üzərində qarşılıqlı vəhdəti təmin edən birlik sisteminin qurulmasını dərk etməsi təşkil edir. Bunun hansı real modellərdə həyata keçirilməsinə isə müxtəlif yanaşmalar var. Əksər

nəzəriyyələr dünyada mövcud olan konkret inteqrasiya modellərinin tədqiqi üzərində qurulur. Bu gün üçün ən inkişaf etmiş model isə AB-dir.

Məsələ prosesin lehinə və ya əleyhinə olan mövqelərdə durmaqdan deyil, Avropada gerçəkliyə çevrilən real modelin uğurları ilə yanaşı onun üzləşdiyi problemlərə də dərinlən bələd olmaqdan gedir. Başqa sözlə, inteqrasiyanın uğuru bizim bu prosesə hansı bilgilərlə getməyimizdən də çox asılıdır.

Bu gün inteqrasiyanın konkret neçə cür modeli mövcuddur? Biz prosesə modelin hansı mərhələsində qoşulmuşuq? Həmin mərhələnin problemləri nədədir? Yalnız iqtisadi əməkdaşlıqla kifayətlənməli, yoxsa inteqrasiyanın bütün məkanlarında məskunlaşmalıyıq? İştirakçı subyekt kimi öz potensialımızı layiqincə dəyərləndirə bilirikmi? İnteqrasiyanın qarşılıqlı bəhrələnmə prosesi olması üçün onu necə yönəltmək olar? Modernləşmə və inteqrasiya eyni məzmunlu proseslərdirmi və ya onların hansı daha önəmlidir? Bu sualları mümkün qədər qısa cavablandırmağa çalışaq.

Dünyada mövcud olan inteqrasiya modellərinin tipologiyası və strukturuna bələd olmaq da, nəzəri konsepsiyaların təhlili qədər bəlkə daha çox önəmlidir. Bu bir tərəfdən inteqrasiyanı ənənəvi iqtisadi əməkdaşlıqla, ticarət ittifaqları ilə eyniləşdirmək kimi rast gəlinən mövqedən uzaq olmağa, digər tərəfdən isə real modellərin müxtəlifliyinin təməlinə hansı amillərin durduğunu görməyə imkan verir. Ölkələrarası əməkdaşlığın tarixi çox qədimlərə, industrial inkişafa qədərki dövrlərə gedib çıxır. İnteqrasiya öz başlanğıcını XX əsrin ikinci yarısından bəşər inkişafının yeni siyasi, iqtisadi, sosial reallığa qədəm qoyması ilə götürmüşdür. Bu mənada inteqrasiya "klassik", "ənənəvi" başa düşülən anlamdan fərqli, "postindustrial" adlanan mərhələnin ilk beynəlxalq əhəmiyyətli nəhəng strukturlarının təşəkkülünü ifadə edir, müasir dövrün başlıca inkişaf meyli kimi dünyanın gələcək perspektivləri məhz bu proseslərdən asılıdır.

Hazırda mövcud olan modellər tipoloji baxımdan: regional inteqrasiya məqsədlərini daşıyan birliklər; beynəlxalq koordinasiya tipli fəvqəlmilli hökumət təşkilatları (sayının 378 olduğu qeyd olunur); beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları (11000-ə yaxındır) kimi fərqləndirilir.

2004-cü il aprelin 30-da Avropa İttifaqına bir neçə yeni üzv, o cümlədən Polşa, Kipr, Çexiya, Macarıstan, Slovakiya, Latviya, Litva, Estoniya, Malta və s. daxil oldu və onun üzvlərinin sayı 25-ə çatdı. Makedoniya, Xorvatiya, Bolqarıstan və Rumıniya da 2007-ci ildə bu quruma daxil oldular. Hazırda Avropa İttifaqı 450 milyon adamın yerləşdiyi ərazini əhatə edir. 2004-cü ildə Avropa İttifaqı Avropada "yeni qonşuluq" siyasəti irəli sürdü ki, qitədə yerləşən dövlətlər onu dəstəklədilər.

Beləliklə, müasir dünyada qloballaşma və inteqrasiya mühüm beynəlxalq nəticələr doğurmuş və gələcəkdə də bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. B. 2001.
2. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə. B. 2011.
3. Şükürov A. M. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah. B. 2006.
4. Мировая экономика и международные отношения. М. 2000-2006.
5. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. М. 2001.
6. www.google.az. İnteqrasiya
7. www.google.az. Qloballaşma.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ИНТЕГРАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Бахтиярлы Гусейн

Резюме

В статье рассматриваются вопросы глобализации и интеграции. Показано, что страны мира объединяются и интегрируются. Это сближение создает мир и устраняет враждебность. Новые отношения укрепляют и углубляют сотрудничество. Исследование этих вопросов является одним из необходимых вопросов.

GLOBALIZATION AND INTEGRATION IN THE MODERN WORLD

Bakhtiyarlı Huseyn

Summary

The article examines the issues of globalization and integration. It is shown that the countries of the world unite and integrate. This rapprochement creates peace and eliminates hostility. New relations strengthen and deepen cooperation. The investigation of these issues is one of the necessary issues.

Rəyçi: dosent E. Musayev

Ümumi tarix kafedrasının 20 noyabr 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 06 may 2025-ci il

UOT:930.85.

**TÜRK ÖLKƏLƏRİNİN MƏDƏNİYYƏT SƏYLƏRİNİ BİRLƏŞDİRƏN TÜRKSOY-
BEYNƏLXALQ TÜRK MƏDƏNİYYƏTİ TƏŞKİLATI***Şamilova Dilşad**Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filiali**dilshadshamilova7@gmail.com*

Xülasə: *Bu məqalədə türk dövlətlərinin mədəniyyət birliyi kimi başlayan Türksöyün yaranma tarixindən bəhs edilir. Bilirik ki, sonradan bu siyasi birliyə çevrilmişdi. 2009-cu ildən başlayan Türk Dövlətləri başçılarının Zirvə görüşü bu işbirliyini daaha da böyütmüşdü. Təbii ki, bizi təkcə soykəkmüz deyil, ümumi mədəniyyət, oxsar tarixi yollar da birləşdirir.*

Açar sözlər: Türksöy, Zirvə görüşləri, Türk Dövlətləri Təşkilatı, mədəniyyət birliyi, siyasi birlik, iqtisadi əlaqələr

Ключевые слова: Тюрксой, Саммиты, Организация тюркских государств, Культурное единство, политическое единство, экономические отношения.

Keywords: Turksoy, Summits, Organization of Turkic States. Cultural unity, political unity, economic relations.

Bugün dünyada qruplaşmaların yarandığı bir dövrü yaşayırıq. Dünya türkləri onillikləri əhatə edən sovet istilasından xilas olduqdan sonra öz soykökünə qayıda bilmişdi. Bundan sonra bu xalqları birləşdirən mədəniyyətə, tarixə sahib çıxmağa başladılar. Müasir dünyada bir çox təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Türk dövlətləri də ilk növbədə bizi birləşdirən mədəniyyətə sahib çıxaraq, bu istiqamətdə iş birliyinə başladılar. Türksöy bu istiqamətdə atılmış bir iş birliyi olsa da, sonra da türk dövlət başçılarının iş birliyini həyata keçirən zirvə toplantılarının yaranması üçün rüçüymə çevrildi. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı-Türkdilli ölkələrin mədəniyyət səylərini birləşdirən beynəlxalq təşkilatdır. Türk xalqları özlərinin qədim, çoxəsrlik tarixi boyu Avrasiya məkanının böyük hissəsində yaşayaraq dünya, bəşər mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş, onu zənginləşdirmişlər.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində türk xalqlarının həyatı cürbəcür, bəzən isə hətta onların varlığını təhlükə altına alan müharibələrlə, döyüşlərlə, təcavüzlərlə qarşılaşmışdır. Ancaq türk xalqlarının ulu tarixin dərinliklərindən keçib gələn zəngin kökləri, bir- birinə mənəvi bağlılığı onları bütün bu mərhələlərdə imtahanlardan, sınaqlardan mətanətlə çıxarmış və bugünkü günlərə gətirib çıxarmışdır. Təməlləri 1992-ci ildən bu yana müəyyən fasilələrlə toplanan Türkcə Danışan ölkələr Zirvəsinə dayanna şuranın qurumsal mərkəzləri İstanbul (ümumi katiblik), Bakı (Parlament Assambleyası) və Astanadır (Beynəlxalq Türk Akademiyası).

Türk mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafı üzrə Beynəlxalq Təşkilat (TÜRKSOY) Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə İstanbul və Bakı şəhərlərində keçirilmiş Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistan respublikaları mədəniyyət nazirlərinin görüşləri gedişində əldə edilmiş razılaşmalar əsasında yaradılmışdır. TÜRKSOY-un yaradılması haqqında ilkin fikirlər hələ 1992-ci ildə irəli sürülmüşdür. Bu təşkilatın yaradılması ilə bağlı Bakı və İstanbul şəhərlərində bir sıra görüşlər keçirilmişdir.

TÜRKSOY-un yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında Müqavilə həmin ölkələrin mədəniyyət nazirləri tərəfindən 1993-cü il iyulun 12-də Qazaxıstan Respublikasının keçmiş paytaxtı Almatı şəhərində imzalanmışdır. Təşkilatın Nizamnaməsinə görə, o, türkdilli dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin Daimi Şurasının qərarlarına əsasən fəaliyyət göstərir. TÜRKSOY-un əsas üzvləri Qazaxıstan, Türkiyə, Azərbaycan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistandır. Qalan 8 üzvlər isə əsasən müşahidəçi qismində iştirak edirlər. Sonralar

TÜRKSOY haqqında Müqaviləyə müşahidəçi ölkələri simasında Başqırdıstan, Tatarıstan respublikaları, Şimali Kipr Türk Respublikası, Xakasiya, Tuva, Çuvaşiya və Qaqauziya respublikaları da qoşulmuşlar. Buna baxmayaraq, bu üzvlər də əsas üzvlər kimi eyni hüquqa və səlahiyyətə malikdirlər. Ümumiyyətlə, TÜRKSOY-un fəaliyyətində demokratik prinsiplər əsas götürülür. Yəni səsvermədə 8 müşahidəçi ölkə də əsas 6 üzvlər kimi eyni səsvermə hüququna malikdirlər.

TÜRKSOY-un yaradılması zərurəti ondan irəli gəlmişdir ki, bu təşkilatı yaradan ölkələrin dilləri, xalqları, mədəniyyətləri bir-birinə çox yaxın idi və bəzi xalqların hətta dinləri də eyni idi. TÜRKSOY-un üzv ölkələri onun fəaliyyətinin həyata keçirilməsində bərabər hüquqlara malikdirlər. TÜRKSOY-un ən yüksək orqanı üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirləri Daimi Şurasıdır. Təşkilatın qərarları ölkələrdə növbə ilə keçirilən mədəniyyət nazirlərinin Daimi Şurasının toplantısında təsdiq olunur. Toplantılararası müddətdə təşkilata nazirlər sırasından seçilmiş Baş direktor rəhbərlik edir. Baş direktorun aparatında işçi qrupundan əlavə hər ölkədən bir nümayəndə fəaliyyət göstərir. TÜRKSOY-un Baş direktorluğu Türkiyə Cümhuriyyətinin paytaxtı Ankara şəhərində yerləşir; rəsmi dili türk dilidir.

Növbəti ildə 1993-cü ilin ikinci yarısından sonra Azərbaycan dövləti tərəfindən TÜRKSOY-un fəaliyyətinə diqqətin artması tezliklə bu təşkilatın işində Azərbaycan Respublikasının rolunu xeyli gücləndirdi. Azərbaycan nümayəndələrinin təşkilətmə işində fəal iştirakı təşkilatın fəaliyyətinin məqsədyönlü qurulmasında getdikcə daha çox özünü göstərirdi. Əgər TÜRKSOYun yarandığı ilk vaxtlarda təşkilatın fəaliyyətində əsas ağırlıq mərkəzi Türkiyə Cümhuriyyətinin üzərinə düşürdüsə, 1994-1995-ci illərdən başlayaraq vəziyyət nisbətən bərabərləşdi, yəni, ağırlıq mərkəzi həm də digər türk respublikalarının, xüsusən də Azərbaycanın üzərinə düşdü.

Doğrudur, TÜRKSOY-un hələ II toplantısı (30noyabr–2dekabr,1992)Bakıda keçirilmiş və təşkilatın fəaliyyətini gücləndirməyə yönəldilən mühüm qərarlar qəbul etmişdi.

Bunun davamı olaraq, 1996-cı il noyabrın 6-7-də Bakıda türk xalqlarının birliyi, ədəbi-mədəni əlaqələri ilə əlaqədar üç mühüm tədbirin (TÜRKSOY-un VIII toplantısı, türk dünyası yazıçılarının III qurultayı və Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyinin yekun tədbirləri) keçirilmişdir. Elə bu keyfiyyətlərin və üstəlik də onun təşkilatçılığının nəticəsi idi ki, artıq TÜRKSOY-un V toplantısında (28 may -3 iyun 1994-cü il, Bişkek, ÇolpanAta) Polad Bülbüloğlu təşkilatın Baş direktoru seçildi.

Bildiyimiz kimi, 2003-2004-cü illər Qazaxıstanın mədəniyyət naziri, 2005-ci ildən Qazaxıstan Respublikasının BMT-də mədəni-sosial məsələlər üzrə təmsilçisi Düsen Korabay oğlu Kaseinov 28 may 2008-ci ildə TÜRKSOY-un Daimi Şurası tərəfindən TÜRKSOY-un başqanı seçilib. Baş direktor TÜRKSOY-un bütün fəaliyyətinə cavabdehlik daşıyır, onu beynəlxalq tədbirlərdə təmsil etmək, müqavilələr imzalamaq hüququna malikdir. Ümumi razılığa əsasən 1993-cü ilin yanvarın 13-də Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərində TÜRKSOY-un Baş Direktorluğunun açılışı oldu. Hələ təşkilat tam formalaşmamış Türk dünyası üçün ələmətdar olan bir çox müştərək tədbirlər keçirildi. Təşkilatın Nazirlər Şurası 1995-ci ildə formalaşmış ənənəvi tədbirləri davam etdirməklə yanaşı, bir sıra dəyərli layihələri də həyata keçirdi. Həmin ilin 29-30 iyununda Manas eposunun 1000 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq simpoziumda bu ədəbi abidənin ümumtürk kontekstində tədqiq olunmasının əhəmiyyətindən bəhs edilmişdi. 1995-ci il 24-31 avqustda Manas eposunun 1000 illiyinə həsr olunmuş Bişkekdə III növbəti toplantısı baş tutdu.

Sonrakı illərdə Türksöy dünya mədəni irsləri özündə birləşdirən dünya təşkilatları ilə iş birliyinə başlayır. 1996-cı il iyulun 7-də İstanbul şəhərində TÜRKSOY-la YUNESKO arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində YUNESKO-nun baş direktoru F.Mayorun dəvəti ilə TÜRKSOY-un baş direktoru

P.Bülbüloğlu YUNESKO-nun baş konfransının XXIX sessiyasında iştirak etdi. Bundan sonra başlanan danışıqların mövzusu yaxın mərhələ üçün ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi məsələsi olub, TÜRKSOY-un təklifi ilə YUNESKO-nun baş fəaliyyət proqramına daxil olunması təklif edilmişdi: 1996-cı ilin oktyabrında Daşkənddə keçirilən türkdilli dövlət başçılarının IV sammitində TÜRKSOY-un fəaliyyətinə yüksək qiymət verilmişdi. Eyni zamanda dövlət başçılarının Daşkənd bəyannaməsində qeyd olunmuşdu ki, yaxın dövr ərzində “Türk tarixi və mədəniyyətinin xatirə təqvimi”, “Böyük Türk Xaqanlığının 1450 illiyinin birgə qeyd olunması proqramı” hazırlansın. Mədəniyyət Nazirləri Şurası bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün bütün zəruri tədbirlərin görülməsini vacib hesab etmiş və türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının yüksək səviyyəli V sammitinə kimi hər iki proqramın hazırlanması qərara alınmışdı.

TÜRKSOY 1997-ci il avqustun 25 və 27-də Tuva Respublikasının Qızıl şəhərində Sibirin türkdilli xalqlarının Böyük Türk Xaqanlığının 1450 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransında iştirak edib. 1998-ci il Astanada növbəti görüş keçirildi. 2002-ci il yanvarın 28-30-da Qazaxıstanın Almatı şəhərində TÜRKSOY Beynəlxalq Təşkilatının XVII toplantısı keçirilmişdir. 1993-cü il iyulun 12-də Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistanın mədəniyyət nazirlərinin iştirakı ilə Almatı şəhərində keçirilən toplantıda “Türk Kültür və Sənətləri Ortaq Yönetimi” nin (TÜRKSOY) yaradılması haqqında saziş imzalanıb. Qurum 2009-cu ildən Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı adlanır. Təşkilatın katibliyi Ankara (Türkiyə) şəhərində yerləşir. TÜRKSOY-un 6 qurucu üzv ölkəsindən savayı, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti, eləcə də Rusiya Federasiyasının Altay, Başqırdıstan, Tatarıstan, Tıva, Xakasiya və Saxa-Yakut respublikaları, Moldovanın Qaqauz Yeri muxtar bölgəsi təşkilatda müşahidəçi üzvlük statusuna malikdir.

İntegrasiya nəticəsində təşkilat özünün iş fəaliyyəti genişləndirməyə başlamışdır. Doqquzuncu Zirvə görüşü 2009-cu ilin oktyabrında Naxçıvanda keçirildi. Sammitdə Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan prezidentlərlə təmsil olunmuşdular. Türkmənistan prezidenti toplantıya qatılmayaraq Naxçıvana Nazirlər Kabineti sədrinin müavini X.Saparılıyevi göndərmişdir. Özbəkistan isə ümumiyyətlə, sammitə qatılmamışdır. Bu sammitin Naxçıvanda keçirilməsi olduqca müsbət hadisə sayılır. Bu Azərbaycanın türk dünyasının siyasi gücünü birləşdirilməsində Azərbaycanın atdığı uğurların nəticəsi idi. Həmin tədbir diplomatik bsiyasi baxımdan çox uğurlu gediş hesab olunur. Belə bir sammitin Naxçıvanda keçirilməsinə həmdə onun beynəlxalq sənədlərlə, yəni Moskva və Qars müqavilələri ilə təsbit olunmuş statusunun xeyli möhkəmləndirilməsi kimi baxılır. “Naxçıvan sammiti” ötən müddət ərzində türk dövlətləri 203 və topluqlarının əməkdaşlığının genişlənməsində əsaslı dəyişikliklərin baş verdiyini qeyd etmişdi.

Sammitin müzakirələrində türk dövlətləri arasındakı əlaqələrin və əməkdaşlığın əsas istiqamətləri olaraq iqtisadiyyat, mədəni-humanitar, ekoloji təhlükəsizlik, Avropa və Asiya ölkələri ilə münasibətlər, müxtəlifönlü təhlükələrdən birgə müdafiə və başqa məsələlər əsas yer tutmuşdur. “Naxçıvan sammiti” öz işini türk dövlətlərinin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması barədə sazişin və “Naxçıvan Bəyannaməsi”nin imzalanması ilə başa çatmışdır. Onuncu Zirvə toplantısı 2010-cu ilin sentyabrında İstanbulda keçirildi. Toplantıda Türkiyə prezidenti A.Gül, Azərbaycan prezidenti İ.Əliyev, Qazaxıstan prezidenti N.Nazarbayev, Türkmənistan prezidenti Q.Berdiməhəmmədov, Qırğızıstanın keçid dövrü prezidenti R.Otunbayeva iştirak edirdilər. Özbəkistan prezidenti bu Zirvə toplantısına da qatılmamışdı. Türkiyə prezidenti Abdullah Gül türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın güclənməsində Naxçıvanda keçirilən toplantıda qəbul edilən qərarların mühüm rol oynadığını bildirdi, həmin qərarların əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq dedi: Naxçıvanda qəbul etdiyimiz mühüm qərarlardan biri də Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasıdır.

Bildiyimiz kimi, Şuranın katibliyi İstanbulda olacaqdır. Bugünkü toplantıda Katibliyin strukturunun yaradılması ilə bağlı qərar qəbul edəcəyik. Bu çərçivədə Şuranın baş katibi də təyin ediləcək. Türkiyə prezidenti əlavə etdi ki, Türkdilli Ölkələrinin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması geniş coğrafi ərazini əhatə edən Türk dünyasının qarşılaşdığı problemlərin həllində də vacib rol oynayacaqdır. Bu, həmçinin ölkələrimizi və xalqlarımızı bir-birinə daha sıx bağlayacaq, bölgədə sülhə və sabitliyə xidmət edəcəkdir. Ankarada fəaliyyət göstərən TÜRKSÖY, Bakıda fəaliyyət göstərən Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası, Astanadakı Türk Akademiyası isə Şuranın gücləndirilməsi istiqamətində çalışacaqdır. TÜRKSÖY təşkilatı türkdilli xalqların sosial-mədəni oxşarlığının bir araya gətirilməsi, ortaq türk mədəniyyətinin, dilinin, tarixinin, incəsənətinin, adət-ənənələrinin, mədəni irsinin qorunması, araşdırılması, inkişaf etdirilməsi, dünyada tanınması və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədilə qurulub. TÜRKSÖY yarandığı gündən qardaş xalqların ortaq mədəniyyət çətiri altında söz və sənət dəyərlərimizi bir araya gətirərək təbliğ edir.

Təşkilatın fəaliyyəti hər il toplantıları keçirilən Mədəniyyət Nazirləri Daimi Şurası tərəfindən müəyyən olunur. Qurumun cari fəaliyyətinə baş katib rəhbərlik edir.

Azərbaycan Respublikasının Rusiyadakı səfiri, keçmiş mədəniyyət naziri, Xalq artisti Polad Bülbüloğlu 1993-cü ildən TÜRKSÖY-un ilk baş katibi olub. Ondan sonra təşkilata Qazaxıstanın keçmiş mədəniyyət naziri, musiqi xadimi Düsen Kaseinov (2008-ci ildən) rəhbərlik edib. 2022-ci ilin martında Daimi Şuranın Bursada keçirilən toplantısında Qırğızıstanın keçmiş mədəniyyət naziri, bu ölkənin Xalq yazıçısı Sultan Raev TÜRKSÖY-un üçüncü baş katibi seçilib. TÜRKSÖY bir sıra beynəlxalq qurumlarla, o cümlədən 1996-cı ildə müqavilə imzaladığı UNESCO ilə, habelə Türk Dövlətləri Təşkilatı, Beynəlxalq Türk Akademiyası, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan təşkilatın fəaliyyətində yaxından iştirak edir. TÜRKSÖY ölkəmizlə bağlı çoxsaylı birgə layihələr həyata keçirib. Təşkilatın “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” layihəsi bu il ikinci dəfə Azərbaycanda reallaşır. 2016-cı ildə bu adı Şəki şəhəri daşımışdı. 2023-cü ildə də “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” missiyasını Şuşa şəhəri davam etdirir. Bu il, həmçinin TÜRKSÖY Daimi Şurasında dönmə koordinatorluğunu Azərbaycan həyata keçirir.

Mayın 12-də Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi və TÜRKSÖY-un birgə təşkilatçılığı ilə “Şuşa-Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı - 2023” ilinin rəsmi açılış mərasimi keçirilib. Mayın 9-11-də Şuşada keçirilən “Xarıbülbul” Beynəlxalq Musiqi Festivalına TÜRKSÖY ölkələrinin musiqi və rəqs qrupları, sənət adamları da qatılıb. İlin sonunadək TÜRKSÖY-un iştirakı ilə Azərbaycanda, o cümlədən mədəniyyət paytaxtımız Şuşada silsilə tədbirlər davam edəcək. Həmçinin TÜRKSÖY-un xətti ilə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş tədbirlər də nəzərdə tutulur. Hər il, təşkilatın digər üzvləri kimi, Azərbaycanın da görkəmli mədəniyyət, ədəbiyyat xadimlərinin adına TÜRKSÖY-un xatirə ili elan olunur.

Türk Dövlətləri Təşkilatı və ya keçmiş adı ilə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası 30 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvan şəhərində imzalanan Naxçıvan müqaviləsi ilə Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan arasında qurulmuş beynəlxalq təşkilatdır.

Özbəkistan 30 aprel 2018-ci ildə qatılma niyyətinin olduğunu açıqlamış və 14 sentyabr 2019-cu ildə də Türk Şurasına üzv olmuşdur. Bu əməkdaşlıq şurasının qurulması fikri ilk dəfə 2006-cı ildə Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev tərəfindən təklif edilmişdir. 24 may 2019-cu il tarixində Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təklifi və şura üzvlərinin razılığı ilə Nursultan Nazarbayev Türk Şurasının ömürlük fəxri rəhbəri ünvanını almışdır. 2018-ci ilin sonlarından bu yana Macarıstan müşahidəçi dövlətdir və yaxın zamanda Türk Şurasına tam üzvlük tələbini etməsi gözlənilir.

XXI əsr Azərbaycan tarixinə qızı hərflərlə yazıldı. Bildiyimiz kimi 30 il yaxın idi ki, Azərbaycan torpaqları işğal altında idi. Türk dövlətlərinin bu sahədə həmişə yanımızda olması bizi sevindirirdi. Nəhayət II Qarabağ müharibəsindən sonra biz torpaqlarımızı geri qaytara bildik. Bu dövrdə bütün türk dünyası bizimlə idi. Azərbaycan şərəfli ordusu, dəyanətli Prezidenti ilə vöyük qələbəyə nail olub, qələbə qazandı. Türkiyə maddi, mənəvi olaraq daim dəstəyi ilə yanımızda oldu. 2021-ci il 15 iyun “Şuşa Bəyannaməsi”bunun bəhrəsi idi. 2023-cü il noyabrda Astanada Türk Dövlətləri Təşkilatının “Türk Əsri”çağrısı ilə 10-cu yubiley Zirvə toplantısı keçirildi. Bu zaman Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışında Şuşada TDT-nin qeyri-rəsmi görüşünün keçirilməsi haqqında məlumat verdi. Nəhayət 2024-cü il 6 iyunda bu görüş gərəkləşmişdi. Bu görüşdə türk dövlətlərinin liderləri ilə yanaşı, Macarıstan, Kuzey Kıprıs Türk Cümhuriyyətinin nümayəndələri də iştirak etmişdi. Bu bizim birgə əldə etdiyimiz uğurlardandır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev M. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri. Bak., 1998.
2. Abdullayev V. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bak., 2000.
3. Azərbaycan-Türkiyə Munasibətləri. Bak., 1997.
4. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bak., 2001.
5. Azərbaycan-Qazaxıstan. Bakı, 1997.
6. Cəfərova V. Dünya dövlətlərinin siyasi sistemi. Türkiyə Respublikası. Bakı, 2000.
7. Cahangirli C. Müasir dövrdə Azərbaycan-Türkiyə Munasibətləri. Bakı, 2006.
8. Qasımov M.C. Azərbaycan-Türkiyə. diplomatik-siyasi münasibətləri. Bakı., 1998.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ТУРЕЦКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЪЕДИНЯЮЩЕЯ ОСНОВЫ КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

*Шамилова Дильшад
Резюме*

В данной статье рассматривается история формирования тюркского народа, который начинался как культурный союз тюркских государств. Мы знаем, что впоследствии он перерос в политический союз. Саммит глав тюркских государств, начавшийся в 2009 году, еще больше расширил это сотрудничество. Конечно, нас объединяет не только наша этническая принадлежность, но и общая культура, схожие исторические пути.

THE INTERNATIONAL TURKISH ORGANIZATION UNITED THE BASES OF TURK COUNTRIES

*Shamilova Dilshad
Summary*

This article discusses the history of the formation of the Turkic people, which began as a cultural union of Turkic states. We know that it later turned into a political union. The Summit of the Heads of Turkic States, which began in 2009, further expanded this cooperation. Of course, we are united not only by our ethnicity, but also by a common culture and similar historical paths.

Rəyçi: dosent Arif Veyisov

BDU Qazax filialı 15 may 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 may 2025-ci il

UOT:94(479.24).

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DEMOKRATİK
FİKİR VƏ SEÇKİ SİSTEMİ HAQQINDA**

dosent Səlimov Mahir Məhəmmədali oğlu
ADPU-nun Ağcabədi filiali
mahir.0707@mail.ru

Xülasə: *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Demokratik fikri real sosial-tarixi şəraitə uyğun olaraq, müasiri olduğu cəmiyyətin kökündən dəyişdirilməsi tələbini irəli sürürdü. XX əsr Azərbaycan demokratik fikrində xalq hakimiyyəti ideyası aparıcı yer tuturdu. Onların təsəvvüründə «Xalq Hakimiyyəti» dedikdə, demokratik respublika- «Cumhuriyyət idarə üsulu nəzərdə tutulurdu. Bu yeni tipli dövlət, daha mütərəqqi quruluş Demokratik Respublika idi. Ona görə də onlar mütləqiyyəti, şahlığı bir ölüm, istibdad sistemi kimi cəsarətlə qamçılıyırdı». Həmçinin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təşəkkül tapmış mütərəqqi romantizm məktəbi əsasən real varlıqdan danışıq və istibdad dünyasına lənətlər yağdırmadan çəkinmirdi».*

Açar sözlər. Azərbaycan, demokratik fikir, seçki sistemi, idarəçilik, cəmiyyət.

Keywords. Azerbaijan, democratic thought, electoral system, administration, society

Ключевые слова. Азербайджан, демократическая мысль, избирательная система, управление, общество.

XX əsr Azərbaycan Demokratik fikri real sosial-tarixi şəraitə uyğun olaraq, müasiri olduğu cəmiyyətin kökündən dəyişdirilməsi tələbini irəli sürürdü. «Tənqidi realistlər mütləqiyyət quruluşuna qarşı ardıcıl mübarizə aparırdılar. Onlar xalq kütləsinə arxalanır. millətlərin Milli Azadlıq mübarizəsini alqışlayan, inqilabi-qüvvələri qiymətləndirən əsərlər yazırdılar»(K.Talıbzadə 1920). Tarixi inkişaf haqqında, cəmiyyətin quruluşu haqqında, bəşər azadlığı və səadəti haqqında «romantiklər üçün səciyyəvi müştərək keyfiyyət onların ud varlığı inkar edib öz ideallarına müvafiq başqa bir aləmin həsrətini çəkmələri, ona can atmalarıdır, öz zəmanəsini bəyənməyib pisləmək, bəzən lap hecə endirmək, başqa bir dövrə, ayrı, ideal bir cəmiyyətə can atmaq Azərbaycan romantizminin də baş prinsiplərindən biri idi» (Z.Xəndan 1988). XX əsr Azərbaycan Demokratik fikrində idarəçilik haqqında baxışlar olduqca aktual səslənir. Azərbaycan Demokratik fikrinin görkəmli xadimlərinin dövlət quruluşu və dövlət idarəçiliyi formaları haqqındakı ideya irsi bütövlükdə mütərəqqi baxışlarla zəngindir.

XX əsr Azərbaycan demokratik fikrində xalq hakimiyyəti ideyası aparıcı yer tuturdu. Onların təsəvvüründə «Xalq Hakimiyyəti» dedikdə, demokratik respublika-«Cumhuriyyət idarə üsulu nəzərdə tutulurdu. Bu yeni tipli dövlət, daha mütərəqqi quruluş Demokratik Respublika idi. Ona görə də onlar mütləqiyyəti, şahlığı bir ölüm, istibdad sistemi kimi cəsarətlə qamçılıyırdı». Həmçinin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təşəkkül tapmış mütərəqqi romantizm məktəbi əsasən real varlıqdan danışıq və istibdad dünyasına lənətlər yağdırmadan çəkinmirdi».

Yeni Dövlət quruluşu yaradan məmləkətdə, ölkədə məmləkətin idarəsi Xalq hakimiyyəti vəzifəsi yeni qanunların qəbul edilməsi ilə xalqın, ölkə vətəndaşlarının əsas hüquq və vəzifələrinin elan edilməsi ilə bağlıdır. Camaatın öz ixtiyarındadır. Camaat dedikdə vətənin sahibidir». Xalq ölkənin bütün vətəndaşları cəmiyyətin aparıcı qüvvəsidir. Bütün idarəçilik işləri onun ixtiyarındadır. «Camaat isə özü öz ehtiyacatını yaxşı bilir». Bina anıleyin bunu da anlayır ki, filan qanun camaata nəfdir və filan qanun zərərdir. Bəs, zərərlə qanunu yox edib. Veni məfli qanun tərtib etmək üçün camaatın özü iş görməlidir». Yeni dövlət quruluşu xalqın

idarəçiliyinə arxalanır. Bu, demokratik respublika idarəçiliyidir. Burada zülmədən, istismardan söhbət gedə bilməz. Ən demokratik seçki sisteminə əsaslanan demokratik respublika-xalq hakimiyyəti zamanı ölkə vətəndaşlarının seçki hüququnun təminatı haqqında Ü.Hacıbəyov yazırdı: «Millət seçilmişlərinə külli-ixtiyar verilib, heç bir şey də onun ixtiyarı tənqid edilməsin, yəni balacalanmasın». Azərbaycan demokratik fikrində göstərilir ki, demokratik respublika quruluşlu demokratik seçki sisteminə əsaslanmalıdır. Respublika quruluşunda sosial sistemin təbiətinə uyğun gələn seçki sisteminin bir neçə vacib şərtləri vardır. «Cumhuriyyət idarəsinin seçkisinin dörd vacib şərtləri var, odur ki. Cümhuriyyət seçkisinə dörd üzvlü, yəni dörd hissəli, seçki də deyilir» (C.Məmmədquluzadə 1985).

Demokratik idarəçilikdə həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət daşıyan birinci dərəcəli vacib iş məhz demokratik seçki sistemidir. Bu seçki sisteminin əsasında dayanan ümumi seçki hüququdur, yəni dinindən, millətindən, sinifindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün ölkə vətəndaşlarının hamısının bir nəfər kimi ümumilikdə seçkilərdə iştirakının təmin edilməsidir. Millət vəkillərinin seçkili orqanı «Millət məclisi adlanır. «Millət məclis o məclisə online deyərlər ki, millətin özü öz ehtiyacını, öz həyatını, öz hüququ qanıb» öz dərəcələrinin müşavirəsinə lüzüm görərlər və qərəsiz, mənşursuz, öz aralarından nəmiyyətli, məlumatlı vəkillər seçib məclis təşkil edərlər». Bunların həyata keçirilməsində vacib şərt ölkə-respublika vətəndaşlarının seçkilərdə iştirakına mane ola bilən bütün maneələr və məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Vətəndaşların seçki hüququna əngəl törədə biləcək hər şey qeyd şərtsiz aradan qaldırılmalıdır. Respublika idarəçiliyindən, cəmiyyət həya tındakı mövqe onun əmlak vəziyyətindən və tutduğu vəzifəsindən, həmçinin dini və milli mənsubiyyətindən, sosial mənşəyindən və cinsindən asılı olmamalıdır. Əslində vəkil seçkisinə hər bir vətəndaşın seçilən şəxsin yaradıcı qabiliyyətli ölkə üçün, cəmiyyət üçün göstərə biləcəyi xidmətlər nəzərə alınmalıdır. Xalq elçisi-millət vəkilləri «ona layiq bilib, seçən əhalinin rifah və səa dətinə çalışmağı, niyyət edib, yalnız bir bu niyyətin hüsulə gəlməsini sərfi-masal etsin. Bu yolda heç bir mümaniət gərək onun qabağını, kəsməsi» Bu isə demokratik seçki sistemində birinci başlıca əsas şərt kimi qanun qarşısında bütün vətəndaşların həqiqi, real ümumiliyinin ifadəsidir. Bu halda ölkə vətəndaşlarından heç kəs seçki sistemindən uzaqlaşdırılmamalı və kənar qalmırdı. «... Birinci şərt budur ki, millət seçilmişləri də bu seçki qaydası ilə seçilsin: Seçki gərək ümumi külli olsun, yəni uşaq, dəli və qoşun əhlindən savayı hamının vəkil seçməyə ixtiyarı olsun. (Ü.Hacıbəyov 1968) «Bu şərtlərin əvvəlincisi ümumilikdir, yəni məmləkətdə yaşayan nüfusun cəmisi seçkidə iştirak etməlidir, bilatəfavüti-sinif, cins, din, yəni acıq, budur ki, seçkiyə kişilər ilə övrətlər də, erməni də, müsəlman da, xan da və rəyiyyət də dur- malıdır», «Bu ixtiyar kişiyə verilən kimi, arvada da verilsin».

Demokratik fikirdə hər bir vətəndaşın ayrıca seçki hüququna sahib olması vacib şərt kimi irəli sürülürdü. Seçkilər zamanı səsələrinin bərabərliyi təmin olunmalıdır ki, seçkilərdən biri o birindən üstün ola bilməsin, yəni hər bir seçici ancaq bir səsə malik olmalı idi. Odur ki, «millətin hər bir adamına istər xan olsun, dövlətli olsun kasıb olsun, vəkil seçmək ixtiyarı» verilməli idi. Demokratik idarəçiliyin Dövlət quruluşunun əsas prinsiplərindən biri kimi, bütün seçicilər bərabər əsaslarla seçkilərdə iştirak etmək hüququna sahib olmalı və seçkilərin səsələrinin bərabərliyi təmin olunmalı idi. Deməli, «şərtlərin ikincisi seçkinin müşaviri olmalıdır, yəni səsələrin bərabərliyi». «Bu ixtiyar hamıda bərabər olsun (ağanın və nökrin ixtiyarı bir olsun)», «...Mən əgər xan və bəyəm, mənim də səsım birdir, sən çoban və rəyiyyətsən, sən də səsın birdir. Demək, hər ikimizin səsi bərabərdir».

Bunu 1905-ci ilin 15 oktyabr manifestinə mütləqiyyət rejimi şəraitində xalqa «bıçaq ağzı qədər də kiçicik seçki hüququ verilməmişdi. Rusiya tarixində aydın görmək olur. Həm də mütləq monarxlar xalqa seçki haqqını heç zaman könüllü bağışlamaq fikrində olmamışlar, çünki seçki sisteminin qanunla müəyyən edilməsi mümkün olsaydı onda mütləqiyyət

monarxiya öz ömrünü uzatmaq və mövcudluğunu qorumaq məqsədilə o, istəmədən bu haqqı balacalandırmalı olurdu. Çarizm çoxpilləli, mərhələli, dolayı seçki sistemini tətbiq etdi. Vasitəsiz-zadsız vəkil seçmək ixtiyarı vermədi. Dedi ki: siz öz içinizdən adamlar seçin. O adamlar dursunlar öz işlərindən vəkil seçib göndərib. Halbuki respublika idarəçiliyində demokratik seçki sistemi müstəqim olmayan, mərhələli seçki sistemini qəbul etmir. Respublika idarəçiliyində demokratik bilavasitə, müstəqim seçki hüququ irləi sürülür. Bu prinsip keçirilərkən yerli özünüidarə orqanlarından tutmuş ali orqanlar millət məclisinə qadar millət vəkillərinə səs verilməsi onların seçki zamanı kimlərin, hansı aqanların nümayəndə seçilməsini və kimiləri seçdiyini seçici aydın bilir. Ona görə də müstəqim seçki sisteminin üstünlüyü belə şərh edilir: «Seçki gərək vasitəsiz olsun. Yəni haman birinci seçkidə seçilən adamlar vəkil adlanıb, millət məclisi qurmağa getməsinlər». «Üçüncü şərt seçkinin düzbədzlüyüdür. Bütün mənası budur ki, bir qara seçkilərdə məsələn, kəndlilər qabaqca vəkillər seçib göndərənlər səhərə... Dübarə vəkillər seçib göndərənlər qubernski səhər belə olanda aşkardır ki, əvvəlinci seçkidə səs verənlər bilməyəcəklər ki, aya, axırıncı seçkinin vəkilləri kimin və hansı mabusun seçkilərinə səs verəcəklər. Bəs, bundan yaxşısı budur ki, hər bir kas əvvəlinci seçkiyə duranda, düzbədz istədiyi məbusa rəy verilsin». Millət vəkilləri: «məbuslar» xalqın ən layiqli təmsilçiləri olmalıdırlar. Bir məmələkətdə (vükəlayi-milliyə), yəni ümuri-idarə məmələkətində camaatın vəkil olub, iştirak etmək qaydası tətbiq olundu, həmin millət o gündən başlayıb, öz gələcək məbuslarını nişan etməlidir» (Ü.Hacıbəyov 1968). Elə adamlar millət vəkilləri seçilmədirlər ki, onlar yüz illər boyunca zülm və cəfadan doymuş xalqın «dürlüdürlü ehtiyatından xəbərdar olsun. Vəkil olan şəxs gözü onda olan xalqın, millətinin ümidyeri olduğunu, xalq gözünü ona dikdiyini bir an belə unutmamalı, xalq qarşısında məsulyyətini və müqəddəs vəzifə daşdığını, yadından çıxarmamalı idi. «Çünkü alinin illərcə yığılıb qalmış və nəzəri-diqqət və etibara alınmamış ehtiyaclarını etmək bu adamların əlindədir».

Millət vəkilləri xalqın layiqli təmsilçiləri, onun mənafeyinin müdafiə ibridirlər. Vəkil bunu heç bir an unutmamalıdır ki. O, əhalinin ümidcahi-veganəsidir. Onu seçib göndərən əhalinin gözü bir tək ondadır» Millət vəkilləri xalq işinə sədaqətli olan, xalqın, vətənin ehtiyaclarını öz ehtiyaclarının üstün bunları öz ehtiyacları hesab edən xalqın, vətənin yolunda «mal və canını müzayiqə etmədən çalışan insanlar arasından seçilənlərdən olmalıdı Onlar öz istedad və bacarıqları ilə layiqincə təmsil edə bilirlər və «...sübut edərlər ki, milləti rifah və səadət üzrə dolandırmaq yalnız bir millət nümayən dələrinin əlindədir». Camaatın, xalqın öz içərisindən seçdiyi və özünə vəkil etdiyi millət vəkilləri həmiyyətli, məlumatlı olmaqla bərabər, həm də alq yolunda öz cavakilaian keçməyə belə hazır olmalıdırlar. «Millət vəkill - ümmət mütəvəllüləri gərək hər bir bəlalarla və möhnətə «vazayifi- addasi-milliyən naminə səbr etsinlər. Millətin dərdinə ehtiyacına qalanlar millətin hər cür haqq və ixtiyarını müdafiədə öz cibini, öz canon qey huttle in har yol haga vucudunu fadadan geri durmasınlar». Demokratik seçki sistemində ümumi, bərabər və müstəqim seçkidən sonra bəlkə də əsas şərtlərdən biri, məhz gizli səsvermə prinsipidir. Millət məclisinin-xalq nümayəndələrinin açıq səsverməyə nisbətən daha üstün sayılan və məxfiliyi, qorunan, mühafizə edilən gizli səsvermənin üstün cəhətlərini göstərən C.Məmmədquluzadə bunu aşağıdakı kimi əsaslandırır: «Dördüncü şərt seçkinin gizli olmağıdır: yəni səs sahibi səsini elə gizli verə ki, bir səs xəbərdar olmaya ki, aya, bu kimə rəy verdi» (C.Məmmədquluzadə 1985). «Seçki məxfi olsun, yəni hər seçici hansı adamı istəyirsə, onun adını xəlvətcə yazıb hər seçici hansı adamı istəyirsə bu cür məxfi olmayıb, aşkar olsa, o surətdə zəif adamlara qüvvətli cür edib, istəmədiyi adamı seçməyə məcbur edərlər». «Çünkü ələni surətdə yəni aşkara vəkil seçmək işində çox vaxt güclü gücsüzü təzyiq edir. Yəni özü niyyət etdiyi adamı seçməyə qoymur». «Çünkü aşkardır ki, çox adam var ki, utanmağı və ya qorxunu mühafizə edib, ürəyi istəmədiyi

adamı qoruyur kənara, istəmədiyinə rəyi verir». Deməli respublika quruluşunun «Cümhuriyyət idarə üsulunun» demokratik seçki sistemi ümumi, bərabər, müstəqim, gizli səs verməni yeni dövlətin əsas qanunun-konstitutsiyasının başlıca prinsipləri kimi təsbit etməli, bu qanunlar isə cəmiyyətin və demokratik dövlət quruculuğunun möhkəmləndirilməsinə və inkişafına yönəldilmədi. Lakin mütləqiyyət quruluşunda milli zülm altında əzələn, əzab çəkən, adi normal həyat şəraitindən məhrum, hüquqsuz yaşayan xalq onun mənafeyini ifadə edən, onun adından danışmağa səlahiyyətli olan əsl xalq elçilərini-millət vəkillərini seçə bilməzdilər. Çünki «Hürriyyəti-mətbuat, hürriyyəti-ictimai və ittifaq və əmniyyət-şəxsiyyət olmayınca millət məclisinə layiqli nümayəndələr seçmək naqabildir».

Azərbaycan Demokratik fikri geniş demokratiyaya-konstitusiyaya əsaslanan xalq hakimiyyətni alqışlayırdı. Respublika idarəçiliyi bütün köhnəlikləri inkar edir, yalnız xalqın mənafeyini əsas götürməklə xalq üçün onun təmsilçiləri olan və xalqın öz içərisindən seçdiyi millət vəkilləri üçün millət məclisinin işinin təşkilinə şərait yaradır. Millət məclisi təbiətə zülm və istismara söykənmədiyi üçün qəbul etdiyi və imzaladığı qanunlar işıqlı, firavanlıqla seçdiyi mənzursuz vəkillərə də «millət vəkilləri» deyirlər». Əvvəla, vəkil olan şəxs gərək əhalinin hər bir ehtiyacından xəbərdar cəmiyyətin yaranmasına xidmət edir. «İştə böylə məclisə «Millət məclisi» lə camaatın olsun, əhali ehtiyacatlarından mükəmməl surətdə izhar etməlidir. «Salısən əhali ehtiyacından xəbərdar olub, o ehtiyacatı söyləməyə də qadir olan vəkil gərəkdir ki, heç bir şeydən çəkinməyib və qorunmayıb, hər nə ki, ürəyində vardır, hamısını kəmalı-cəsarət və cürət ilə izah etsin, vəkil olan şəxs mənfəətişəxsiyyəsinə bilmərdə kənara atmaldır. Əhalinin mənfəətini hər bir şeydən əziz, bütün əhali ilə vəkil arasında gərək məhəbbət və rabitə olsun. Vəkil əhaliyə biganə olmamalıdır. İdarətməni prinsipləri məslələsində «Ö.F. Nemanzadə dövlət quruluşu ideyasını elan edərək belə hesab edir ki, mütləqiyyəti devirən xalq demokratik respublika yaradanda o, Qərbin demokratik dövlət formalarından fərqlənəcəkdir» (Ö.F. Nemanzadə 1992). O, belə hesab edirdi ki, Avropa demokratiyasına bərişməz sinfi və sosial ziddiyyətlər əksini tapmışdır. «Avropa o hürriyyət alomında əskikliklər, islah olunacaq şeylər məgər azmı? Buna təəccüb edib o alam, o mədəniyyətli Avropa qüsurlarını...düzəldə bilmir. Avropada bun har intixab darignaisat darlığı, sinif davaları, paragin münaziələri, intixab məişət darlığı, sinif davaları, parlament münaziələri. İntixab vuruşmaları vaxtı ilə qoyulan və azadlıqla adət edilən ictimai- iqtisadi müsavatsızlıqların, ədalətsiz qanunların bəlasıdır. Respublika quruluşundakı sosial-siyasi həyatda xalq bis Sira azadlıqlara sahib olur. Dövlətin konstitutsiyasında əsas qanunda ölkə vətəndaşlarının sahib olduğu azadlıqlar bu quruluşunda ölkə vətəndaşlarının sahib olduğu azadlıqlar bu quruluşun «bir zinətidir. «Cumhuriyyət idarəsinin bir zinəti də var ki, o da tamam azadlıqlar «etiqaq-viddan azadlığı. Yığınaq bir və dilbir olub, həmtədbir olmaqdır. Bunlar demokratik idarəçiliyin öz təbiətindən doğur, dövlətin inkişafına və onun möhkəmləndirilməsinə təmi nat verir: «Əvvələn, etiqaq azadlığı, yəni hər bir fərd keyfi istədiyi dina etməyə, yainki bir dindən əl çəkib qeyri bir dini qəbul etməyə azaddır». Bir çox mütərəqqi hadisə idi və çox böyük əhəmiyyət daşıyırdı. İnsan azad doğulduğu azad yaşadığı vətəninə əsl xoşbəxtliyin nə ol- duğunu çox gözəl anlayır. Ümumxalq idarəçiliyində-respublika quruluşunda azad vətənin, azad cəmiyyətin azad vətəndaşlarının bütün azadlıqları və hüquqları qanunla təsbit olunur, insan və vətəndaş hüquq azadlıqlarına əməl edilməsi dövlətin, xalqın qarşısında, cəmiyyətin qarşısında ən yüksək ali məqsədi elan edilir. Rusiyadakı kiflənməmiş cəmiyyətin qapı və pəncərələrini taybatay açaraq, ona yenilik havası gətirən XX əsrin hələ lap əvvəllərində Rusiya vətəndaşlarına etiqaq azadlığı verilməmişdir. Rusiyada müstəmləkəçi imperiyasının vətəndaşları-«əlahəzrət imperatorunun təbəələri» bütün hüquq və azadlığından məhrum olunmuşdular. C.Məmmədquluzadə yazırdı:»...köhnə və çürük idarənin əsrində, məsələn islamı tollayıb xaçpərəstliyi, qəbul edənə

ənam verilirdi, amma xaçpərəstin islam dini qəbul etməyə ixtiyarı yox idi»(C.Məmmədquluzadə1985). Əslində hələ Rusiyada mütləqiyyət monarxiyası devrilməsindən çox-çox qabaqkı illərdə «Molla Nəsrəddin» jurnalının 1907-ci il nömrələrinin qısaca mahiyyətini eləcə açıqlayırdı ki, «Məzhəb azadlığı odur ki, Həsən istəsə gedib, müsəlman olsun» Azərbaycan Demokratik fikrində etiqad azadlığı məzhəb azadlığı demək idi ki, «..yəni hər bir kəs hansı məzhəbdən hansı məzhəbə istəsə keçə bilsin» Azərbaycan Demokratik fikri respublika vətəndaşlarının sahib alan aşağıdakı kimi göstərir, yalanlarının sahib yerə cəm olmağına heç bir surətdə maneçilik ola bilməz. Üçüncü-birləşmək azadlığıdır. Dördüncü-çap eləmək, beşinci-danışmaq, altıncı siyasi partiyalar düzəltmək və yeddinci-dibir olub, həmtədbir olmaqdır» Cumhuriyyət idarəsinin zinəti», «cumhuriyyətin ən vacib, əsasları» bunlardır. Dehidrati novint quruluşu kimi, <«cumhuriyyət idarəçiliyi özündən əvvəlki bütün dövlət quruluşlarından, idarəçilik formalarından tamamilə köklü şəkildə fərqlənirdi. Ona görə də belə dövləti yaradaq, «cumhuriyyət qəhrəmanları» alqışlanır və sanki demokratik fikir xadimlərinin hamısının adından elan edilirdi. «yaşasın cumhuriyyət».

Ədəbiyyat

1. Kamal Talıbzadə Azərbaycan ədəbi tənqidin tarixi 1920.
2. Ü.Hacıbəyov seçilmiş əsərləri Bakı 1968.
3. Əziz Mirəhmədov. Məhəmməd Hadi. Bakı, yazıçı, 1985.
4. Mir Cəlil. Cabir şəri haqqında.-«Sabir. Məqalələr məcmuəsi», Bakı, Elm, 1962.
5. Zəka Rafiq Xəndan Cavid sənəti (H.Cavid-1000, Bakı, Bilik, 1981.
6. Cəlil Məmmədquluzadə Əsərləri. Altı cildə I-VI əsərləri. Bakı.Yazıçı, 1985.
7. Ömər Faiq Nemətzadə, Seçilmiş əsərləri. Bakı, yazıçı, 1992. 8. Üzeyir Hacıbəyov. Əsərləri, on cildə. Bakı, Elm, 1964-1968.
8. Yəhya Ələkbərov, C.Məmmədquluzadə yeni ictimai-siyasi quruluş haqqında-«Elm və həyat» jurnalı, 1965 № 2.

ABOUT THE DEMOCRATIC IDEA AND ELECTORAL SYSTEM IN AZERBAIJAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Salimov Mahir

Summary

At the beginning of the 20th century, Azerbaijan's democratic thought called for the radical change of contemporary society in accordance with real socio-historical conditions. In the 20th century Azerbaijani democratic thought, the idea of people's power occupied a leading place. In their imagination, the term "People's Power" meant a democratic republic- "Republic" management method. This new type of state, a more progressive structure, was the Democratic Republic. That's why they bravely whipped absolutism and kingship as a death and tyranny system." Also, the school of progressive romanticism, which was formed in Azerbaijan at the beginning of the 20th century, mainly talks about real existence and did not hesitate to curse the world of tyranny."

**О ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ИДЕЕ И ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ В
АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ 20 ВЕКА.***Салимов Махир**Резюме*

Демократическая мысль Азербайджана в начале XX века призывала к радикальному изменению современного общества в соответствии с реальными социально-историческими условиями. В азербайджанской демократической мысли XX века идея народной власти занимала ведущее место. В их представлении термин «народная власть» означал демократическую республику – «республиканский» способ управления. Этим новым типом государства, более прогрессивной структурой, стала Демократическая Республика. Вот почему они смело разгромили абсолютизм и королевскую власть как систему смерти и тирании». Также школа прогрессивного романтизма, сформировавшаяся в Азербайджане в начале XX века, в основном говорит о реальном существовании и не стесняется проклинать мир тиранией».

*Rəyçi : dos. M.Hüseynov**ADPI-nun Ağcəbədi filialının İctimai təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası kədrəsini 04 dekabr 2024-cü il tarixli protokolundan çıxarış (pr №05)**Daxil olduğu tarix 05 may 2025-ci il*

UOT:94(479.24).

AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN MƏNBƏŞÜNASLIĞI

dosent Usenov Fəxrəddin Eyib oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqalədə XV əsr Azərbaycan feodal dövləti olan Ağqoyunlunun hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi, idarəetmə, mədəni tarixini öyrənmək üçün ümumdünya tarixi şəklində yazılmış şərq mənbələrinin, Azərbaycan, Rusiya və Qərbi Avropa səyyahlarının əsərlərinin elmi tədqiqi əks olunmuşdur. Bu dövrü öyrənməkdə arxeoloji abidələrin, numizmatik və etnoqrafik məlumatın, müxtəlif tikintilər və daşlar üzərində həkk olunmuş kitabələrin – epiqrafik abidələrin də böyük əhəmiyyəti vardır. Epiqrafik abidələr Azərbaycanın tarixi keçmişinin həqiqətə uyğun tərzdə izah etdiyindən, ən düzgün tarixi sənəd və etibarlı bir mənbə kimi çox qiymətlidirlər. Epiqrafik abidələr vasitəsilə XV əsrdə olan müxtəlif ixtisaslar haqqında zəngin məlumatlar əldə etmək olur. XV əsrdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə yaşamış tarixçilərin və səyyahların əksəriyyəti Azərbaycanın XV əsr tarixi haqqındakı yazılarında əsrin tarixi şəraitindən, ictimai-iqtisadi həyatından diqqətəlayiq bir şey vermir. Onlar öz əsərlərində, başlıca olaraq, müharibələri, hökmdarların hərbi əməliyyat və istilalarını təsvir edirlər. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, əsərdə Azərbaycanın daxili həyatına aid qiymətli məlumatlar da vardır.*

Açar sözlər: Ağqoyunlu dövləti, Ağqoyunlu dövlətinin mənbəşünaslığı, etnoqrafik, epiqrafik abidələr

Ключевые слова: Государство Аггоюнлу, источниковедение государства Аггоюнлу, этнографические, эпиграфические памятники

Key word: Aggoyunlu state, source studies of Aggoyunlu state, ethnographic, epigraphic monuments

Azərbaycanın XV əsr tarixini öyrənmək üçün ümumdünya tarixi şəklində yazılmış şərq mənbələrinə, Azərbaycan, Rusiya və Qərbi Avropa səyahlarının əsərlərinə, qonşu erməni, gürcü mənbələrinə müraciət etmək lazım gəlir.

Bu dövrü öyrənməkdə arxeoloji abidələrin, numizmatik və etnoqrafik məlumatın, müxtəlif tikintilər və daşlar üzərində həkk olunmuş kitabələrin – epiqrafik abidələrin də böyük əhəmiyyəti vardır.

XIX əsrin görkəmli şərqşünaslarından Mirzəkərim İsrəfilov, Mirzə Mehdi Kazımbəy, B.A.Dorn, N.B.Xanikov və başqaları Azərbaycanın XV əsr kitabələrini tədqiq etmiş və əldə etdikləri qiymətli nəticələrə əsaslanaraq, ölkənin XV əsr tarixinə aid zəngin məlumat vermişlər. Sovet alimlərindən E.A.Paxomov, V.A.Kraçovskaya, Ə.Ələsgərzadə Azərbaycanın epiqrafik abidələrinin öyrənilməsi sahəsində böyük işlər aparmış və çox maraqlı nəticələr əldə etmişlər. Son zamanlar M.X.Nemətovanın bu sahədəki fəaliyyəti diqqəti cəlb edir [1].

Epiqrafik abidələr Azərbaycanın tarixi keçmişinin həqiqətə uyğun tərzdə izah etdiyindən, ən düzgün tarixi sənəd və etibarlı bir mənbə kimi çox qiymətlidirlər. Epiqrafik abidələr vasitəsilə XV əsrdə olan müxtəlif ixtisaslar haqqında zəngin məlumatlar əldə etmək olur.

Azərbaycanın XV əsr tarixi haqqında məlumat verən əsərlərdən biri buxaralı Məhəmməd Xavənd şahın Mirxond) “Rövzətüssəfa” əsəridir. Bu əsər 1853-cü ildə Bombeydə və daha bir sıra şəhərlərdə nəşr edilmişdir. Əsər 7 cildəndən ibarətdir. Tarixi hadisələrin gedişini düzgün işıqlandıran bu əsər əhəmiyyətli bir məxəz olduğu üçün müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir. Əsərin VI cildində XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycanda baş vermiş

mühüm hadisələr haqqında zəngin məlumat verilir. Burada Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Şirvanşahlar dövrünün tarixi ətraflı surətdə təsvir edilir.

1857-ci ildə nəşr edilmiş “Həbibüssiyər” əsərinin müəllifi Xondəmir Qiyasəddin ibn Hümaməddin əl Hüseyni görkəmli orta əsr tarixçilərindəndir. O, 1500-cü ildə Mirxondun “Rövzətüssəfa” əsərini xülasə şəklində öz hamisi olan Sultan Hüseyn Bayqaranın vəziri böyük özbək şairi Əlişir Nəvayiə həsr edərək “Xülasətüləxbar” adı ilə nəşr etdirir. Mirxondun yarımçıq buraxdığı “Rövzətüssəfa” əsərinin sonuncu 7-ci cildini yazıb tamamlayır. Özbək xanı Şeybanı tərəfindən teymurilərin dövlətinin dağıdılmasından sonra da (1507), Xondəmir Xorasan vilayətinin mərkəz şəhəri olan Heratda qalır və bu şəhər səfəvilər tərəfindən tutulanadək heç yana getmir. Xondəmir özünün adı çəkilən əsərini Heratda 1524-cü ildə yazıb qurtarır və bu əsəri öz himayəçisi Xorasan şahının vəziri ərdebilli Hacı Həbibullah Savəciyə həsr edir. “Həbibüssiyər” hər biri 4 hissə olmaq üzrə 3 böyük cildə ibarətdir. Bu əsər dəfələrlə nəşr edilmişdir. Əsər səlis dildə yazılmış və faktik material ilə zəngindir. Əsərin III cildində Xondəmir XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş vermiş mühüm hadisələr haqqında dolğun məlumat verir. Burada Ağqoyunlu dövləti ətraflı surətdə təsvir edilir. Xondəmir Ağqoyunlulara hüsni-rəğbət bəsləmədi. Onun əsərinin qəhrəmanı səfəvilər və şah İsmayıl olduğundan o, həmişə səfəvilərin üstünlüklərini göstərməyə cəhd etmişdir. Xondəmir Uzun Həsənin və başqa Ağqoyunlu hökmdarlarının vergi islahatlarını, bu islahatların nəticəsiz qaldıqlarını konkret faktlarla izah edir.

Azərbaycanın XV əsr tarixinə aid hərtərəfli məlumat verən əsərlərdən biri də “Lübbüttəvarix” əlyazmasıdır. Bu əlyazmasının bir nüsxəsi Sankt-Peterburqda, digər nüsxəsi isə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının əlyazmaları institutundadır. Yəhya ibn Əbdüllətifəl Hüseyn əl-Qəzvini özünün “Lübbüttəvarix” adlı əlyazmasını 1541-ci ildə yazıb qurtarmışdır. Yəhya Qəzvini (1481-1555) XV əsrin axırı və XVI əsrin birinci yarısında yaşamışdır. “Lübbüttəvarix” 4 hissədən ibarətdir. I və II hissə VII əsrə qədər olan hadisələri əhatə edir. III hissə VII əsrdən başlayaraq, Səfəvilər dövləti əmələ gələnə qədər olan dövrdə baş vermiş hadisələr haqqında məlumat verir. Yəhya Qəzvini öz əlyazmasının bu hissəsində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin tarixindən ətraflı bəhs edir. Hər iki sülalənin dövlət quruluşu, onların teymurilərə qarşı mübarizələri, daxili feodal müharibələri, arası kəsilməyən bu müharibələrin ölkənin təsərrüfat həyatına olan mənfi təsiri və xalqın ağır vəziyyəti əsərdə təsvir edilir [1].

Əsərin IV hissəsi Səfəvilər dövləti tarixinə həsr edilmiş və XVI əsrin 50-ci illərinə qədər olan dövrdə baş verən hadisələr haqqında danışır. Yəhya Qəzvininin “Lübbüttəvarix” əlyazması Azərbaycanın XV əsrdə ictimai, siyasi və müəyyən dərəcə iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsinə xeyli kömək edir.

Dövlətşah ibn Əlaüddövlə Bəxtişah – Səmərqəndi XVI əsrin məşhur ədiblərindən hesab olunur. O, Sultan Hüseyn Bayqaranın (1469-1506) hakimiyyətinin son illərində Heratda yaşamışdır. Məşhur “Təzkirətüşşüəra” (təzkireyi dövlət şahı) kitabını 1506-cı ildə Sultan Hüseyn Bayqaraya və onun vəziri olmuş böyük özbək şairi Əlişir Nəvayiə həsr etmişdir. Bu əsər, XV – XVI əsrlərin mədəni həyatına dair qiymətli məlumat verir və bu əsrlərdə yaşamış bir sıra şairlərin tərcümeyi-hallarından və şeirlərindən nümunələr gətirərək, yeri gəldikcə, onların yaşadıkları dövrün siyasi hadisələrindən də bəhs edir.

“Təzkirətüşşüəra” kitabı dəfələrlə nəşr edilmiş və bir sıra dəyişikliklərə uğramışdır. Bu kitabın 400 il bundan əvvələ məxsus əlyazması Azərbaycan Elmlər Akademiyası respublika əlyazmaları fondundadır.

XV əsrin məşhur rus taciri və səyyahı Afanasi Nikitin Hindistan səfəri zamanı (1466-1472) Azərbaycanda bir müddət olmuşdur [1]. O, 1466-cı ildə Şirvanşahların mərkəzi Şamaxıda, 1472-ci ildə isə Ağqoyunlu dövlətinin mərkəzi olan Təbrizdə böyük hörmətlə

qarşılanmışdır. Afanasi Nikitin Azərbaycan ərazisindən keçən zaman gördüklərini və eşitdiklərini öz xatirə dəftərində qeyd etmişdir. Afanasi Nikitin Şirvanşahların və Ağqoyunlu dövlətinin saray həyatına, ölkədə arası kəsilməyən feodal mübarizələrinə, XV əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi vəziyyətinə aid əhəmiyyətli məlumat verir. O, Ağqoyunlu dövlətinin başçısı Uzun Həsənin Azərbaycanı işğal etməyə çalışan Osmanlı Türkiyəsinə qarşı apardığı inadlı mübarizələrini çox yaxşı təsvir edir.

XV əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş Qərbi Avropa səyyahları Katerino-Zeno (1471), İosafat Barbaro (1474), Amvrosi-Kontarini (1475) Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərini gəzmiş və gördükləri, eşitdikləri hadisələrə aid əsərlər yazmışlar.

Amvrosi-Kontarininin “Səyahət” adlı əsəri diqqəti daha çox cəlb edir. Bu əsərdə Kontarini Ağqoyunlu dövlətinin və Uzun Həsənin hakimiyyəti zamanı mərkəzləşdirmə təmayülünü, kəskin feodal mübarizələrini və ölkənin təsərrüfat həyatına bu mübarizələrin ağır təsirini əsaslı surətdə təsvir edir. Kontarini Ağqoyunlu dövlətinin Moskva dövləti ilə diplomatik münasibətləri və hər iki dövlətin bir-birinə səfirlər göndərməsi haqqında məlumat verir.

Katerino Zeno – İtalyan səyyahı; diplomat, XV əsrdə yaşamışdır. Böyük coğrafi kəşflərin yenidən başladığı dövrdə Qərbi Avropada Şərq haqqında, xüsusilə Azərbaycan barədə coğrafi biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. Katerino Zeno Şərq ölkələri ilə, o cümlədən Azərbaycanla qədim ticarət əlaqələrinə malik olan Venesiya şəhərində doğulmuşdu. Onun atası Drakone Zeno Venesiyanın ən varlı tacirlərindən biri idi. O, demək olar ki, bütün Asiyanı, o cümlədən Azərbaycanı başdan-başa gəzib dolanmış, Bəsrədə, Məkkədə yaşamış, ömrünü Dəməşqdə başa vurmuşdu. Atasının şərq səyahətlərində müşayiət edən Katerino Zeno hələ gənc yaşlarında Şərq aləmilə, Şərq xalqlarının həyat tərzini yaxından tanış ola bilmişdi. Yaxşı təhsil görmüş, geniş dünyagörüşə malik olan Katerino Zeno Venesiya diplomatiya məktəbinin ən mahir nümayəndələrindən biri idi. Çox çəkmədən Venesiya hökuməti ona çətin bir diplomatik tapşırıq verdi [2]. O, Azərbaycana – Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1453-1478) sarayına səfir göndərildi. O zaman Azərbaycanla İtaliya arasında geniş əlaqələr vardı. İtalyan tacirləri Azərbaycan ipəyinin əsas alıcıları idilər. Azərbaycan ipəyi beynəlxalq meydanda kəskin rəqabət doğururdu. Osmanlı imperiyası və Venesiya respublikası Azərbaycan ipəyini ələ keçirmək üstündə mübarizə aparırdılar. Türkiyə ilə Venesiya respublikası arasında müharibə (1463-1479) gedirdi. Öz ölkəsinin beynəlxalq ticarət əlaqələrini sahmana salmağa çalışan Uzun Həsən qərb dövlətləri ilə, o cümlədən Venesiya hökuməti ilə danışıqlar aparırdı. Katerino Zenonun Şərqə yola düşməsi ərəfəsində Uzun Həsənin elçisi Murad bəy Romada və Venesiyada danışıqlar aparırdı. Venesiya hökuməti Katerino Zenonu Təbrizə məhz həmin Azərbaycan diplomatı ilə yola saldı. Katerino Zenonun Azərbaycan sarayı ilə qohumluq əlaqəsi də vardı. O, Uzun Həsənin arvadı Dəspinə Xatunun bacısı qızı Violantaya evlənmişdi. Avropadan qayıdan Azərbaycan diplomatı Murad bəylə birlikdə Venesiya – Aralıq dənizi – Kipr – Kiçik Asiya yolu ilə Təbrizə gələn Katerino Zeno 1471-1473-cü illər ərzində Uzun Həsən sarayında Venesiya respublikasının səfiri oldu. O, Ağqoyunlu dövlətinin geniş ərazisini başdan-başa gəzib dolandı, Uzun Həsənin hərbi əməliyyatlarında iştirak etdi. Ağqoyunlu sarayında yaxşı qarşılandığı üçün dövlət həyatının müxtəlif sahələri ilə yaxından tanış ola bildi. Ağqoyunlu hökmdarı ilə sultan II Mehmed (1451-1481) arasında baş vermiş Malatya (1.8.1473) və Otluqbeli (11.8.1473) vuruşmalarında iştirak etdi. Katerino Zeno 1473-cü ilin avqustunda Uzun Həsənin diplomatik tapşırıqları ilə Avropaya yola düşdü. O, Təbriz – Qara dəniz – Ukrayna – Polşa – Macarıstan – Almaniya vasitəsilə vətəninə qayıtdı (1474) [2]. Uzun Həsənin tapşırığı ilə Polşa, Macarıstan, Neapol kralları, Almaniya imperatoru və Roma papası ilə danışıqlar apardı. Katerino Zeno Venesiyaya qayıtdıqdan sonra Azərbaycana səyahətini qələmə aldı. Lakin onun

səyahətnaməsi hələ nəşr olunmamış, əlyazısı ikən itdi. Sonralar səyyahın nəticəsi Nikkolo Zeno, XVI əsrdə İtaliyada Azərbaycana maraq daha da artdıqda, ulu babasının Ağqoyunlu sarayından yazdığı məktublar əsasında bu səyahətnaməni bərpa etdi. Zeno səyahətnaməsi Böyük coğrafi kəşflər dövründə Avropada Şərq haqqında məlumatların genişlənməsində mühüm rol oynadı. Venesiya, Roma arxivləri Azərbaycan haqqında məlumatlarla qiymətli sənədlərlə daha da zənginləşdi.

İosafat Barbaro – İtalyan səyyahı; diplomat və tacir, 1413-cü ildə Venesiyada doğulmuş, 1494-cü ildə ömrünü başa vurmuşdu. Böyük coğrafi kəşflərin başladığı dövrdə Qərbi Avropada Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və Gürcüstan, İran, Qara dəniz ətrafı ölkələr və xalqlar, həmçinin Rusiya haqqında coğrafi biliklərin genişlənməsində mühüm rol oynamışdı.

İosafat Barbaro Venesiya diplomatiya məktəbinin ən mahir nümayəndələrindən biri idi. Onun mənsub olduğu Barbarolar nəslə Venesiyanın hərbi-siyasi və mədəniyyət tarixində mühüm rol oynamışdı. Venesiya diplomatiya məktəbinin bir çox mahir nümayəndələri, hərbi sərkərdələr, məşhur alimlər, habelə din xadimləri bu nəsilədən çıxmışdılar.

İosafat Barbaro çox erkən səyahətə başlamış, özü demişkən, “bütün gəncliyini və ömrünün yaşlı çağındakı günlərinin çoxunu” qürbətdə, başqa xalqlar içərisində keçirmişdi. O. Hələ 1436-cı ildə ticarət məqsədilə Tanaya səyahət etmiş, 16 ilə qədər burada yaşamış, Venesiya respublikasının konsulu işləmişdi. Bu müddət ərzində Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı yerləri dəfələrlə gəzib dolanmış İosafat Barbaro, yəqin ki, ilk dəfə bu zaman şərqi aləmi ilə, o cümlədən Azərbaycan, Azərbaycan xalqının həyat tərzini, mədəniyyəti, adət-ənənələri, dili və s. tanış olmuşdu [2].

Tana səyahətindən vətənə qayıtdıqdan sonra o, yenidən diplomatik xidmətə göndərildi: əvvəlcə Dalmasiyada, sonra isə Albaniyada uzun müddət (1463-1473) Venesiya respublikasının müvəkkili işlədi.

1473-cü ilin yanvarında Barbaro Venesiya hökumətindən yeni, çox mühüm diplomatik tapşırıq aldı. Bu zaman Azərbaycan diplomatı Hacı Məhəmmədin Venesiya hökuməti ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Uzun Həsənin hərbi qüvvələri üçün Aralıq dənizinin Qaraman sahilinə odlu silahlar və artilleriya mütəxəssisləri aparan gəmilər yola salınırdı. Həmin silahları mənzilbaşına yetirmək Uzun Həsənin elçisi Hacı Məhəmmədlə birlikdə İosafat Barbaroya etibar olundu. Venesiya senatının qərarına əsasən o, Təbrizdən qayıtmış Katerino Zenonun əvəzinə Uzun Həsən sarayına səfir göndərilirdi (1473-1478).

İosafat Barbaro 1473-cü il fevralın 18-də Hacı Məhəmmədin başçılıq etdiyi Ağqoyunlu diplomatları, habelə Uzun Həsən sarayına yola düşən Neapol kralı və Roma papasının elçiləri ilə birlikdə Venesiyanı tərk etdi. O, ağqoyunlular üçün odlu silahlar yüklənmiş gəmilərlə Zadar, Korfu və Rodos vasitəsilə həmin il martın 29-da Kiprə çatdı. Burada Barbaro Qaramanın, artıq, osmanlı qoşunları tərəfindən fəth olduğunu öyrəndi və göstərilən silahları Aralıq dənizi sahilinə çıxara bilmədi; Venesiya hökumətinin tapşırığı ilə silah gəmilərini Kiprdə qoyub özü Azərbaycana yola düşdü. Venesiya diplomatı 1474-cü ilin aprelində Təbrizə çatdı.

İosafat Barbaro Venesiya respublikasının səfiri kimi dörd ilə qədər Təbrizdə qalmış, Uzun Həsənin bir sıra hərbi səfərlərində iştirak etmiş, Azərbaycan, Gürcüstan və İran ərazisini başdan-baş gəzib dolanmışdı. O, Uzun Həsənin ölümündən (1478) sonra Ağqoyunlu sarayını tərk edib, Hələbə gedən ticarət karvanına qoşularaq Ərincan – Hələb – Beyrut və Kipr vasitəsilə vətəninə qayıtmışdı. Barbaronun öz səyahətlərinə, o cümlədən Azərbaycana səyahətinə həsr etdiyi “Tanaya və İrana səyahət” adlı əsəri hələ 1543-cü ildə Venesiyada nəşr olunmuşdur.

Orta əsrlərin məşhur Azərbaycan tarixçisi Həsən Rumulunun ümumdünya tarixi şəklində yazılmış 12 cildlik “Əhsənüttəvarix” adlı əsərini ancaq XI və XII cildləri dövrümüze çatmışdır. Digər cildlər haqqında hələlik əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Əsərin XI cildi Azərbaycanın XV əsr tarixinə, XII cildi isə ölkənin XVI əsr tarixinə həsr edilmişdir. Hər iki cild 1405-1578-ci illərin tarixi hadisələrini ətraflı surətdə təsvir edir. Bu cildlər Sankt-Peterburqda dövlət kitabxanasının əlyazmalar fondunda saxlanılır. Həsən Rumulunun “Əhsənüttəvarix” adlı əsərinin bu iki cildinin məzmununu əhatə edən əlyazması Bakıda Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası respublika əlyazmalar fondunda saxlanılır. Bu əlyazması 214 yazılı vərəqdən ibarətdir. Əlyazmasının harada və nə vaxt yazıldığı məlum deyildir. Həsən Rumlu özünün çox qiymətli “Əhsənüttəvarix” əsərində Azərbaycanda hökmranlıq etmiş Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Şirvanşahlar və Səfəvi dövlətlərinin tarixi haqqında zəngin məlumat verir. Həsən Rumlu saray tarixçisi olduğundan feodal hakimləri həddindən artıq tərifləyirdi, xalq kütlələrinin çıxışlarına mənfi münasibət bəsləyirdi. Lakin buna baxmayaraq o, tarixi hadisələr, xalq kütləsinin ağır həyatı, Azərbaycanda davam edən xalq hərəcatları, üsyanlar haqqında, dövrün feodal torpaq mülkiyyəti, ağır vergiləri, müxtəlif mükəlləfiyyətləri haqqında ətraflı danışır [1].

Azərbaycanın rumlu qəbiləsindən olan və sonralar bu qəbilənin adı ilə tanınan Həsən bəy Rumlu hicri 937-ci ildə (1530/31) Qum şəhərində anadan olmuşdur. Ehtimal ki, o, kiçik olarkən atası ölmüşdür. O, yalnız babası Əmir sultan Rumlu xatırlamışdır. Onun babası 946 (1539/40) ildə vəfat etdi. Bundan sonra o, hərbi xidmətə getmişdir. Və uzun müddət hərbi səfərlərdə olmuşdur. Bu əsərdə Həsən bəy iki döyüşü haqqında məlumat verir... O, elm öyrənir və I Şah Təhmasibin ölümünə kimi sarayda yaşayır. II İsmayılın (1576-1578) dövründə isə hadisələri kənardan seyr edir və salnamənin arxası üçün məlumat toplamışdır... I Şah Təhmasib öldükdən sonra Həsən bəy Rumlu doğulduğu Qum şəhərinə gedir. Onun orada nə qədər qaldığı məlum deyil. Yalnız 985 (1577)-ci ildə taxtda əyləşmək üçün Qəzvinə gedən Məhəmməd Xudabəndinin hüzuruna gəlir və yaxşı qarşılanır [3].

“Əhsənüt-təvarix”dəki hadisələrin təsviri 985 (1577/78)-ci ili də əhatə etdikdən sonra kəsilir və natamam qalır. Həsən bəyin nə qədər yaşaması və nə səbəbə salnaməsinin tamamlaya bilməməsi barədə hələlik heç bir məlumat yoxdur. “Əhsənüt-təvarix” əsəri XII cilddən ibarətdir.

Tarixşünaslıqda bu əsərə XIX əsrin II yarısından etibarən tez-tez müraciət edildiyi bildirilir.

Görkəmli rus şərqşünası B.A.Dorn (1805-1881) əsərin ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. O, “Əhsənüt-təvarix” əsərinin qısa məzmununu oxucu və tədqiqatçıların nəzərinə çatdıran ilk alimdir.

Bu əsər və onun müəllifi haqqında nisbətən geniş məlumat verən Ç.N.Seddonun xidməti xüsusi qeyd olunmalıdır.

Həsən bəy Rumlu bu əsəri yazarkən bir sıra mənbələrdən istifadə etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) “Tarix-i torki” Həsən bəy tərəfdən belə adlanan mənbəyə “Əhsənüt-təvarix” əsərində yalnız türk sultanları ilə əlaqədar hadisələrin izahı zamanı müraciət edilir... Fikrimizcə “Tarix-i torki” Həkiməddin İdris ibn Hüsəməddin Məhəmməd Əli Bidlisinin “Həşt behişt” əsəridir.

2) “Mətləüs-sədeyn və məcməül-bəhreyn”. Qaraqoyunluların, Ağqoyunlu və Xorasan dövlətlərinin siyasi tarixinin əks etdirilməsində bu əsərin Həsən bəy Rumluya müəyyən köməyi olmuşdur.

3) “Tarix-i Dövlətşahi”. Həsən bəy Rumulunun belə adlandırdığı əsər Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra” kitabıdır.

4) “Tarix-i Şah İsmayıl Səfəvi”. Şah İsmayılın həyatını qələmə alarkən, Həsən bəy Rumlu bu əsərdən istifadə etmişdir [3].

XV əsrdə yaşamış məşhur Azərbaycan coğrafiyaşünası Əbdürrəşid ibn Saleh əl Bakuvi, Azərbaycanın tarix və coğrafiya məsələlərinə həsr edilmiş çox qiymətli “Təlxisül-əsar fi Əcaibül-Əqqar” əsərində Azərbaycan şəhərləri haqqında məlumat verir. O, Bakı, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Bərdə, Naxçıvan, Gəncə şəhərləri üzərində xüsusi olaraq dayanır. Bakının arxitektura abidələrinin yaxşı təsvir edir. Yeri gəldikcə Azərbaycan-rus münasibətləri haqqında da danışır.

Kürd tayfaları içərisindən çıxmış Şərəfxan, Səfəvilər dövlətinin sarayında tərbiyə alır. O, Muğanın Mahmudabad, Salyan mahallarında, Şirvan və Naxçıvanda səfəvilərin canişini sifətilə işləyərək, ölkənin vəziyyəti ilə yaxından tanış olduqdan sonra, özünün məşhur “Şərəfnamə” əsərini yazıb, 1596-cı ildə tamamlayır. “Şərəfnamə” iki cilddən ibarətdir. Əsərin hər iki cildi məşhur rus şərqşünası V.Vilyaminov-Zernov tərəfindən 1860-1862-ci illərdə Peterburqda fars dilində nəşr edilmişdir. Əsərin fransız və osmanlı dillərində tərcümələri də vardır. Bu böyük tarixi əsərin əlyazması Sankt-Peterburqda saxlanılır [4].

“Şərəfnamə” Azərbaycan tarixi haqqında məlumat verən Şərq mənbələrindən onunla fərqlənir ki, o, Azərbaycanın tarixinə aid məsələləri daha konkret faktlarla izah edir. Azərbaycanın ayrı-ayrı mahallarının vəziyyətinə dair zəngin məlumatlar verir. Ölkənin daxili həyatına xüsusi diqqət yetirir. Feodal torpaq mülkiyyəti məsələləri, müxtəlif vergilər “Şərəfnamə” əsərində geniş izah olunur. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlət başçılarının feodal əyanlarına bağışladığı soyurqal malikanələri konkret faktlarla təsvir edilir. Bu haqda verilən fərmanlardan parçalar gətirilir. Şərəfxan öz əsərində xalq kütlələrinin vəziyyəti haqqında danışmaq istəmirsə də yeri gəldikdə bu məsələnin izahından da uzaqlaşma bilmir. Ayrı-ayrı hallarda xalq kütlələrinin vəziyyətini də təsvir etməyə məcbur olur.

Ağqoyunlu dövlətinin başçılarından biri Yaqub Mirzənin sarayında yaşamış və bütün fəaliyyətini saray həyatının təntənəsinə həsr etmiş Fəzlullah ibn Ruzbəhan saray tarixşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, 1488-ci ildə “Tarixi-ələm-ərayi Bayanduri” adlı əsər yazmışdır. Müəllif bu əsərdə Ağqoyunlu dövlətinin əmələ gəlməsi və inkişafı tarixini ətraflı surətdə təsvir edir. Əsərdə XV əsrin feodal müharibələrinə böyük yer verilir. Ağqoyunlu padşahları həddindən artıq təriflənir. Uzun Həsənin və Yaqub Mirzənin fəaliyyəti idealizə olunur. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, əsərdə Azərbaycanın daxili həyatına aid qiymətli məlumat vardır. Fəzlullah ibn Ruzbəhanın Azərbaycan şəhərləri haqqında verdiyi məlumat çox maraqlıdır.

Nəhayət, sonrakı dövrlərdə yaşamış bir sıra tarixçilər və səyyahlar da öz əsərlərinin xeyli hissəsinin Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövləti tarixinə həsr etmişlər. Azərbaycan tarixçisi İsgəndər Münşi, azərbaycanlı səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani, Azərbaycanın görkəmli tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Həsən Əlqədəri və başqaları öz əsərlərində tədqiq edilən dövr haqqında məlumat verirlər.

Bütün bu əsərlər Azərbaycanın XV əsr Ağqoyunlu tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbə və vəsait hesab edilə bilərlər. Lakin burasını qeyd etmək lazımdır ki, istər XV əsrdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə yaşamış tarixçilərin və səyyahların əksəriyyəti Azərbaycanın XV əsr tarixi haqqındakı yazılarında əsrin tarixi şəraitindən, ictimai-iqtisadi həyatından diqqətəlayiq bir şey vermir. Onlar öz əsərlərində, başlıca olaraq, müharibələri, hökmdarların hərbi əməliyyat və istilalarını təsvir edirlər. Bu tarixçilərin əsərləri ayrı-ayrı şahların, sərkərdələrin hərəkət və istilaları haqqında faktlar və dəlillər yığımından başqa bir şey deyildir.

Şərq mənbələrinin və orta əsr tarixçilərinin əsas nöqsanları bir də onunla izah olunur ki, bu əsərlərin müəllifləri özlərindən əvvəlki yazıçıların verdikləri məlumata tənqidi surətdə

yanaşmayıb, onu kor-koranə qəbul edir və eyni bir hadisə haqqında bir-birinə zidd mülahizələr irəli sürürlər. Ona görə də Şərqi tarixçilərinin verdikləri məlumatlara tənqidi yanaşmaq lazım gəlir [1].

Tarixi mənbələr və ədəbiyyat belə bir vəziyyətdə olduğu halda, Azərbaycanın çox mürəkkəb və az öyrənilmiş bir dövrü üzərində tədqiqat işi aparmağın nə qədər çətin bir iş olduğu özlüyündə aydın olur. Azərbaycanın XV əsr tarixinin mənbəşünaslığının tədqiqatının indiyə qədər olmaması XV əsrdə Azərbaycanda yaranmış dövlətlərin tarixinin elmi cəhətdən işlənilib hazırlanması, Ağqoyunlu dövlətinin ətraflı surətdə öyrənilməsi məsələsinin əhəmiyyətini xeyli artırır.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair очерklər. Bakı, 1958. Fərzəliyev
2. Mahmudov Y. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 1985.
3. Ş. Azərbaycan XV – XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun “Əhsəmit-təvarix” əsəri üzrə). Bakı, 1983.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
5. Uzunçarşılı H. Osmanlı tarixi. II cilt. Ankara, 1988.

ИССЛЕДОВАНИЕ СОСТОЯНИЯ БЕЛОГО ЛУЧА ИСТОЧНИКОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Усенов Фахраддин Эйиб оглы

Резюме

В статье отражено научное изучение восточных источников, написанных в форме всеобщей истории, а также трудов азербайджанских, русских и западноевропейских путешественников с целью изучения военно-политической, социально-экономической, административной и культурной истории азербайджанского феодального государства Аггоюнлу XV века. Большое значение для изучения этого периода имеют также археологические памятники, нумизматические и этнографические сведения, надписи, высеченные на различных зданиях и камнях — эпиграфические памятники. Эпиграфические памятники представляют большую ценность как наиболее точный исторический документ и надежный источник, поскольку они правдиво рассказывают об историческом прошлом Азербайджана. Благодаря эпиграфическим памятникам можно получить богатую информацию о различных специальностях XV века. Большинство историков и путешественников, живших в XV веке и позже, в своих трудах по истории XV века не сообщают ничего примечательного об исторических условиях и социально-экономической жизни Азербайджана. В своих произведениях они в основном описывают войны, военные действия и нашествия правителей. Однако, несмотря на все это, произведение содержит и ценные сведения о внутренней жизни Азербайджана.

ORIGINAL STUDIES OF THE STUDY OF THE AGQOYUNLU STATE*Usenov Fəxrəddin Eyib oğlu**Summary*

The article reflects the scientific study of eastern sources written in the form of universal history, works of Azerbaijani, Russian and Western European travelers in order to study the military-political, socio-economic, administrative, and cultural history of the 15th century Azerbaijani feudal state of Aqqoyunlu. Archaeological monuments, numismatic and ethnographic information, inscriptions carved on various buildings and stones - epigraphic monuments - are also of great importance in studying this period. Epigraphic monuments are very valuable as the most accurate historical document and a reliable source, since they explain the historical past of Azerbaijan in a truthful manner. Through epigraphic monuments, one can obtain rich information about various specialties in the 15th century. Most of the historians and travelers who lived in the 15th century, as well as in the subsequent periods, do not give anything noteworthy about the historical conditions of the century, socio-economic life of Azerbaijan in their writings. In their works, they mainly describe wars, military operations and invasions of the rulers. However, despite all this, the work also contains valuable information about the internal life of Azerbaijan.

*Rəyçi: dos. G.Ə.Əliyeva**Azərbaycan kafedrasının 14 fevral 2025-ci iltarixli iclasın 09 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 30 aprel 2025-ci il*

UOT:94.

**1941-1946-CI İLLƏRDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ GÜNEY
AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ**

*dosent Veyisov Arif Hacı oğlu, Bədəlova Tərən Səttar qızı,
Mehdiyeva Həqiqət Şadət qızı
Bakı Dövlət Universiteti, Qazax filialı
veyisov.arif@bk.ru bedelova56@mail.ru
heqiqet.mehdiyeva.91@mail.ru*

Xülasə: *Məqalədə İranın Almaniyaya ilə gizli olaraq əməkdaşlıqdan bəhs edilir, İran neytral qalacağını elan etsə də əslində strateji əməkdaşlığı davam etdirir. II Dünya müharibəsi illərində faşist Almaniya SSRİ-yə hücumundan sonra sovet və ingilis qoşunlarının İran ərazisinə daxil olması baş vermişdir.*

Sovet İttifaqı Cənubi Azərbaycanda baş verən azadlıq hərəkatını və milli prosesini öz maraqlarına uyğun olaraq diqqətdə saxlayır və S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Demokrat Partiyası 1945-ci il dekabrında Milli hökumətin təşkil edilməsini təmin edir.

Amma Güney Azərbaycan problemi müxtəlif siyasi toplantılarda, o cümlədən yenidən yaradılmış BMT-də geniş müzakirə olundu və nəyahət, Moskvanın Avropanın bəzi "xalq demokratiyası" ölkələrinə xüsusi diqqət yetirməsi və onların milli maraqlarını özünün dərin imperiya məqsədlərinə qurban verməsi kimi qiymətləndirir.

Açar sözlər: Beynəlxalq münasibətlər, Güney Azərbaycan məsələsi, Milli hökumət, İran hökumət, Təhlükəsizlik Şurası, SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya.

Key word: International relations, The issue of South Azerbaijan, National government, Iranian government, Security Council, USSR, USA, Great Britain.

Ключевые слова: Международные отношения, Вопрос Южного Азербайджана, Национальное правительство, Правительство Ирана, Совет Безопасности, СССР, США, Велико Британия

İran ikinci dünya müharibəsində neytral qalacağını bəyan etsə də, Almaniyaya ilə strateji əməkdaşlıq xəttini davam etdirirdi. Almaniyaya İranın xarici siyasətində ikinci yeri tuturdu. İrandan benzin qeyri-qanuni yollarla Almaniya aparılırdı.

Almanlar İranın dövlət müəssisələri və hərbi idarələrində mühəndis, texnik, məsləhətçi adları altında öz hərbi və xüsusi idarələrinin nümayəndələrini yerləşdirir, Təbriz, Maky, Xoy, Miyanə, Mərənddəki firmalarında xüsusi xidmət orqanları işçilərinin sayını artırır. Almaniyanın müharibənin ilk illərindəki qələbəsi İranda almanpərəst meyli gücləndirirdi. Bu ölkənin rəhbər dairələrində SSRİ məğlub olarsa, "Zaqafqaziya və Orta Asiyanın 16 şəhərinin" İrana birləşdirilməsi barədə planlar qurulurdu. [1 səh.36-37].

Faşist Almaniya SSRİ-yə hücumundan sonra, 1941-ci ilin iyun-iyul aylarında Sovet İttifaqı İrana üç xəbərdarlıq notası vermiş, həmin ilin iyun ayında Britaniya xarici işlər naziri İranın səlahiyyətli nümayəndəsi qarşısında "almanların İrandakı şübhəli fəaliyyətinə" son qoyulması tələbini irəli sürmüşdü. İyulun 19-da Britaniya Nazirlər Kabineti İranın cənubuna daxil olmaq barədə qərar qəbul etmişdi. [2 səh.18]

Faşist Almaniya SSRİ-yə hücum etdikdən dərhal sonra 1941-ci il iyunun 22-də Böyük Britaniyanın Baş naziri U.Çörçill, bir gün sonra isə ABŞ prezidenti F.Ruzvelt SSRİ-nin Almaniya qarşı müharibəsində onu müdafiə etmək təklifini qəbul etdikləri barədə bəyanat verdilər. İyulun 12-də Moskvada Sovet İttifaqı ilə Böyük Britaniya arasında müharibədə birgə fəaliyyətə dair müqavilə imzalandı. [3 səh.373]

Avqustun 14-də ABŞ prezidenti və Böyük Britaniyanın Baş naziri “Uels şahzadəsi” adlı gəminin göyertəsində görüşdülər, faşizmi məhv etmək və qəsbkarı tərksilah etmək zərurəti barədə bəyanatı -“Atlantika xartiyası”nı imzaladılar. Sentyabrda SSRİ-də bu xartiyaya qoşuldu. [4 səh.142]

Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı ilə sovet qoşunları 1921-ci il 26 fevral tarixli Sovet- İran müqaviləsinin altıncı maddəsinə əsasən, 1941-ci il avqustun 25-də gecə saat 2-də İran sərhədini keçərək, Ərdəbil və Təbriz istiqamətində irəlilədilər. Hərbi əməliyyatlarda Naxçıvandan Xəzərin cənubuna doğru bütün istiqamətlərdən SSRİ sərhəd qoşunları, 41-ci (tərkibində 77-ci Azərbaycan və 20-ci diviziyalar) və 47-ci ordular, Xəzər donanması, Zaqafqaziyadakı 8-ci aviakorpus, Yevlaxdakı 132-ci avia- diviziya iştirak edirdilər. [6.]

İngiltərənin baş naziri U.Çörçill 1941-ci il avqustun 30-da İ.Stalinə göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, neft mənbələrini mühafizə etmək məqsədilə İrana girməyimiz və Hindistandan gətirilən məhsulları daşımaq üçün İran körfəzindən Xəzər dənizinə qədər olan dəmir yolunu yenidən qurmağımız və onun fasiləsiz işini təmin etməyimiz vacibdir. Lakin yaxşı olardı ki, həm biz, həm də siz Tehrana indi daxil olmayaydıq [7.s. 17-18]. Amma Stalinin göstərişi ilə sovet qoşunları artıq avqustun 25-də Güney Azərbaycan ərazisinə yeridilmişdi. İngiltərə isə həmin ilin sentyabrında İrana öz qoşunlarını göndərdi. Sovet qoşunları avqustun 26-da Təbriz və Ərdəbilə, avqustun 31-də Qəzvinə girdilər. Sentyabrın 17-də sovet, sentyabrın 18-də isə ingilis qoşunları Tehrana daxil oldular [8.s. 25-26]. Sovet qoşunlarının İranda keçirdiyi sonrakı hərbi əməliyyatlarda Azərbaycan SSR-dən xüsusi bir qrup iştirak etmişdi.[9].

Cənubu Azərbaycanda sovet təsirini yaymaq məqsədilə 1941-ci ilin may-iyun aylarında Azərbaycan SSR-də hərbiçi adı ilə Cənuba göndərmək üçün 3816 nəfər mülki şəxs səfərbər edilmiş, 52 briqada formalaşdırılmışdır. Cənuba gedəcək Sovet Azərbaycanı missiyasına Azərbaycan K(b) P MK-nın üçüncü katibi, Təbrizdəki 41-ci Ordunun Hərbi Şurasının üzvi Əziz Əliyev rəhbər təyin edilmişdi. Ə.Əliyevin başçılıq etdiyi qrup 1941-ci ilin sentyabrın 21-də Cənubi Azərbaycanda fəalliyətə başlayır. Bu qrupa Süleyman Rəhimov, Mirzə İbrahimov, Mustafa Quliyev və başqaları daxil idi [9. s.33-87].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu dövrdə Şimali və Cənubi Azərbaycanı birləşdirmək şansı olduğu ən əlverişli dövr olmuşdu. Ədalət naminə deyilməlidir ki, Azərbaycan rəhbərliyi M.C.Bağirovun şəxsində buna müsbət yanaşmışdı. O, Ə.Əliyevin missiyasını müdafiə etmiş, bəzən kömək üçün birbaşa Stalinə müraciət etmişdi. Ə.Əliyevin rəhbərlik etdiyi qrupun fəalliyətinə qarşı İranda gizli alman kəşfiyyat şöbəsinin kömək etdiyi İran hərbi-siyasi və polis qüvvələri əks fəalliyət göstərirdi.

Ə.Əliyevin qrupuna qarşı ingilis-amerikan qüvvələri, həmçinin qrupun dostu olmayan SSRİ-nin Tehrandakı səfiri A.Smirnov da var idi. O, Ə.Əliyevin fəalliyəti barədə dəfələrlə Moskvaya həqiqətə uyğun olmayan məktublar göndərsə də, M.C.Bağirov onu müdafiə etmiş, səfirin səhv fikirdə olduğunu Stalinə sübut etmişdi. [9. s.33-87]

Moskvanın bu addımı qonşu dövlətə qarşı hərbi təcavüz idi. O, tarixən olduğu kimi yenə də zorakılığa və hərbə arxalanırdı. Sovet dövlətinin atdığı bu addım onun iqtisadi, siyasi və hərbi mənafehləri ilə bağlı idi. Sovet dövlətinin bu regionda iqtisadi mənafehləri vardı. 1921-ci il 26 fevral tarixli Rusiya-İran müqaviləsi ilə Moskva əvvəllər Rusiyaya verilmiş neft, dəmiryol və filiz mədənləri konsessiyalarından imtina etdi. Lakin burada belə bir şərt də müəyyənləşdirilmişdi: Müqavilənin 13-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdu ki, İran dövləti bu konsessiyaları üçüncü dövlətin və onun vətəndaşlarının sərəncamına verməyəcəkdir. Moskvanın qəti etirazları nəticəsində 1922-ci ildə İran tərəfi ABŞ-ın “Standart oyl” şirkəti ilə bir il əvvəl bağladığı müqaviləni ləğv etdi.

1923-cü ilin dekabrında İran ABŞ-ın “Sinkler” neft şirkətinə şimal əyalətlərində-

Azərbaycanda, Mazandaranda, Xorasanda axtarışlar aparmağa və neft çıxarmağa icazə verdi. Konsessiyalar haqqında müqaviləni reallaşdırmaq mümkün olmasa da bu, Moskvanın narazılığına səbəb oldu.

1937-ci ilin yanvarında İran hökuməti ABŞ-ın “Delaver” şirkətinə 500 min kvadrat kilometr ərazini konsessiyaya verdi. İranın bu hərəkəti Moskva tərəfindən Türkmənistanın neft rayonları üçün təhlükə və SSRİ ilə ABŞ-ın mənafelərini toqquşdurmaq cəhdi kimi qiymətləndirildi. SSRİ İranı 1921-ci il müqaviləsini pozmaqda təqsirləndirdi. Nəticədə növbəti ildə “Delaver” şirkəti ilə bağlanan müqavilə ləğv edildi.

1939-cu ilin martında İran hökuməti Hollandiyanın “Alqemayne Eksplokastie Maçapay” şirkətinə neft və filiz mədənlərini konsessiyaya verdi. Bu da Moskvanın kəskin etirazına səbəb oldu. Konsessiyanın 30 min kvadrat kilometrlik ərazini tutması və bilavasitə Bakının yaxınlığında olması SSRİ hökumətini narahat etdi. Müqaviləyə görə şirkət bu ərazidə dəmir yolları çəkməli, aerodromlar, radiostansiyalar və telefon stansiyaları tikməli idi. Bu isə sovet imperiyasında Bakı neft rayonu və Moskva üçün təhlükə kimi qiymətləndirildi. Yenidən Moskva öz kəskin etirazını bildirdi və nəticədə 1944-cü ildə bu konsessiya da ləğv edildi. 1944-cü ilin sentyabrında SSRİ İran hökumətinə Güney Azərbaycanda (Şimali İran) ona neft konsessiyaları vermək barədə rəsmi müraciət etdi. SSRİ-nin bu təklifi İran hakim dairələri tərəfindən kəskin etirazla qarşılandı. Məclis xüsusi qanunla bu barədə danışıqlar aparmağı qadağan etdi. Bu da Moskvanın kəskin etirazına səbəb oldu. SSRİ-nin İrana qarşı düşmənçilik siyasəti gücləndirildi.

Qoşun yeridilməsində Moskvanın siyasi və hərbi məqsədləri var idi. Hələ 1918-ci ildə sovet hökuməti 1907-ci ildə İngiltərə ilə Rusiya arasında bağlanmış, İranın bölüşdürülməsi haqqında təcavüzkar niyyətlər güdən müqaviləni ləğv etdi. Lakin bu, öz niyyətlərindən əl çəkmək deyildi.

1919-cu ilin martında Paris sülh konfransında İran hökuməti ərazi iddiaları barədə memorandum təqdim etdi. Bu sənəddə Azərbaycan, Ermənistan və Dağıstanın bir hissəsi tələb olunurdu. Daha sonra İran tərəfi Xəzər sahillərini, Aşqabad, Mərv, Xivə və başqa ərazilər barədə də iddialar irəli sürürdü. Sənəddə göstərilən ərazilərin ümumi sahəsi 570 min kvadrat kilometrədən çox idi. Lakin İran birinci dünya müharibəsində iştirak etmədiyindən onun tələblərinə Paris sülh konfransında baxılmadı. İkinci dünya müharibəsi ərzində sovet imperiyası rəhbərləri İranın bu hərəkətlərini bir daha xatırladılar və onu təsadüf hesab etmədilər. Stalin və onun ətrafındakılar faşist Almaniyası SSRİ-yə hücum etdikdən sonra güney qonşusu İrana yenidən şübhə ilə yanaşmağa başladılar. Hitlerin hücumunu İranın niyyətlərinin həyata keçirilməsində əlverişli şərait kimi qiymətləndirən SSRİ rəhbərləri bu ölkəyə qoşun yeritmək üçün bəhanələr axtarmağa başladılar. Həmin dövrdə sovet mətbuatında faşist Almaniyasının İran ərazisindən SSRİ-nin əsas neft rayonu olan Bakıya zərbə endirməsi fikri geniş yer aldı.

Sovet rəhbərləri belə hesab edirdilər ki, almanlar İran ərazisindən Bakı, Aşqabad və Qroznıya göndərilmək üçün casus qrupları hazırlayırlar. Moskvada belə düşündülər ki, guya alman casusları İranda dövlət çevrilişi etmək istəyirlər. Bütün bunlar SSRİ-nin imperiya niyyətlərindən irəli gəlirdi və o, İrana qoşun yeritmək üçün bəhanə axtarırdı. İran tərəfi isə SSRİ ilə qarşıdurmadan qaçmaq istəyirdi. Ona görə də müharibə başlayan kimi İran Sovet İttifaqına qarşı düşmənçilik münasibətində olmadığını və əvvəlki iddialarından əl çəkdiyini bildirdi. Hitler ordularının hücumundan dörd gün sonra 1941-ci il iyunun 26-da İran hökuməti müharibədə bitərəf olacağını qəti şəkildə bildirdi. Lakin bu, sovet hökumətini qane etmədi. O, iyunun 26-da, iyulun 19-da və avqustun 16-da “Hitlerçi kəşfiyyatın təxribatları” barədə İran hökumətinə xəbərdarlıq etdi. 1941-ci il avqustun 25-də sovet hökuməti İrana nota verdi. Notanın cavabını gözləməyən Sovet hökuməti beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına

pozaraq 1941- ci il avqustun 25-də öz qoşunlarını İranın şimalına yeritdi və Güney Azərbaycanda yerləşdirdi.

Moskvanın İrana olan işğalçılıq planlarını belə bir fakt da sübut edir ki, qoşun yeridildikdən yalnız beş ay sonra, 1942-ci il yanvarın 29-da Tehrandə SSRİ-Böyük Britaniya-İran arasında ittifaq müqaviləsi bağlandı. Müqavilədə göstərilirdi ki, müttəfiq dövlətlər "İranın ərazi bütövlüyünə, suverenliyinə və siyasi müstəqilliyinə birgə hörmət edəcəklər". İran, onun ərazisi və xalqlarının taleyi ilə bağlı məsələlər müharibənin gedişində üç dövlət başçısının Tehran, Kırım və Potsdam konfranslarında müzakirə edildi. U. Çörçill 1943-cü il sentyabrın 27-də Stalinə yazdığı şəxsi məxfi məktubunda göstərirdi ki, "konfransın işi qurtaranadək Tehran aeroportu və o rayon bağlı olmalıdır, görüş barədə İran hökumətinə də heç bir məlumat verilməməlidir [2 səh. 29] 1943-cü il noyabrın 28-dən dekabrın 1-dək ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniya dövlət başçılarının Tehran konfransında qəbul edilmiş "İran haqqında Bəyannamə" də bütün tərəflər bu dövlətin ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasına tərəfdar olduqlarını bildirdilər.[10 səh.71] Beləliklə, Sovet dövləti və Böyük Britaniya əvvəlcə suveren dövlətdən xəbərsiz onun ərazisinə qoşun yeritdilər, sonra isə ona hüquqi-siyasi əsas verdilər. Sovet işğalçı qoşunlarının İrana yeridilməsi asan olmadı, o, ciddi müqavimətə rast gəldi. İrana qarşı edilən hərəkətlərə cavab olaraq müxtəlif təşkilatlar "İran millətçiləri" qurumunda birləşdilər. İrandakı müqavimət hərəkətini daxildən zəiflətmək üçün SSRİ Güney Azərbaycandakı hərəkəti qızıqdırmağa başladı Rus tədqiqatçısı N. Alekseyevin yazdığı kimi, Azərbaycanda İran dövləti daxilində muxtariyyət və demokratik dəyişikliklər uğrunda mübarizə Azərbaycan əhalisinin köklü mənafeələrinə cavab verirdi [11].

Stalin 1941-ci il sentyabrın 3-də Çörçillə göndərdiyi məktubunda yazırdı ki,İranla iş həqiqətən pis alınmadı. Lakin İran bir epizoddur. Digər məktubunda Stalin İngilis qoşunlarını hətta SSRİ-nin müxtəlif rayonlarına dəvət edirdi. Onun 1941-ci il 13 sentyabr tarixli məktubu buna əyani sübutdur. Stalin yazırdı: "Mənə elə gəlir ki, İngiltərə heç bir riskə getmədən Arxandelskə 25-30 diviziya tökə bilər, ya da onları İrandan keçirməklə SSRİ ərazisində hərbi əməkdaşlıq üçün SSRİ-nin güney rayonlarında yerləşdirə bilər." [2. s.20-22].

Çörçill müharibənin davam etdiyi şəraitdə farsları öz ölkəsinin daxilində qayda- qanun yaratmaq üçün məcbur etməyi irəli sürürdü. Stalinə 1941-ci il 1 oktyabr tarixi məktubunda Çörçill yazırdı ki, İranın daxilində tayfalar arasında ciddi qarışıqlıq vardı və fars hökumətinin nüfuzu aşağı düşür. Onun fikrincə belə qarışıq və mürəkkəb vəziyyət müharibənin aparılmasına mane olurdu. Çörçill Stalinə xahiş edirdi ki, bu "ikinci dərəcəli cəbhədə bizim işlərimizin əlverişli inkişafı naminə fars hökumətinə qayda-qanun yaratmaq üçün qətiyyətli göstəriş versin.

Sovet İttifaqı Cənubi Azərbaycandakı azadlıq hərəkətini və milli prosesi öz təsiri altında saxlamaqla, ikinci dünya müharibəsinin sonunda buradakı siyasi hadisələrə beynəlxalq aləmdə arzuolunmaz bir münasibət formalaşdırmışdı. Böyük Britaniya, ABŞ və Türkiyə bu hadisələrə milli azadlıq hərəkətindən daha çox Sovetlərin İrana ərazi, iqtisadi və ideoloji ekspansiyası kimi baxırdılar.

1945-ci ilin iyununda və payızın əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda vəziyyət gərginləşdi. Mərkəzi hökumət, biləvasitə ABŞ və İngiltərənin hərbi-siyasi yardımına arxalanan mürtəce dairələr kəndlilər, həmkarlar ittifaqları fəalları və demokratik təşkilatların üzərinə qarşı kütləvi təqib və terrora keçdilər. Bunlara qarşı özünümüdafiə məqsədilə fə dai dəstələri təşkil olundu. Belə bir şəraitdə vətəndaş müharibəsinə yol vermədən ictimai-siyasi hadisələrə başçılıq etməyə qadir siyasi təşkilatın yaradılması zərurəti meydana çıxdı. 1945-ci il sentyabrın 3-də S.C.Pişəvərinin (1892-1947) başçılığı ilə milli azadlıq və demokratik hərəkətə rəhbərlik edən Azərbaycan Demokratik Partiyası (ADP) yaradıldı [2. s.29]. 1945-ci il oktyabrın 2-dən 4-dək Təbrizdə ADP-nin I qurultayı keçirildi. ADP-nin qurultayda qəbul

edilmiş proqramında milli məsələ barədə deyilirdi: “İran məmləkəti daxilində yaşayan hər bir millətin muxtariyyəti və öz müqəddəratını təyin etmək hüququ əyalət və vilayət əncümənləri vasitəsilə təmin edilməlidir”.

İran məclisi və hökuməti Azərbaycan xalqının tələblərini eşitmədi. Əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil olunmayacağını rəsmi surətdə elan etdi. 1945-ci il sentyabrın 10-da Marağa və oktyabrın 20-də Ərdəbil şəhərlərində hərbi vəziyyət elan edildi. Marağada ADP-nin fəal üzvi, şəhər idarəsinin rəisi Məhəmməd Hüseyn Rahvər terror nəticəsində öldürüldü.

Azərbaycan xalqının etirazlarına baxmayaraq sentyabrın 12-də qatı irticacı S.M.Fərrux Azərbaycana vali təyin olundu. Hökumət başçısı, hərbi nazir və İran qoşunu Baş qərargahı rəisinin iştirakı ilə keçirilən iclasda ADP-in komitə üzvləri Təbrizdə həbs edilərək gizli və təcili Tehrana aparılması qərara alındı. Bu barədə hökumətin Azərbaycandakı diviziya komandanlığına xüsusi əmr də verildi [1. s.70].

İrticanın qarşısını almaq üçün demokratik təşkilat üzvlərindən Sovet İttifaqına tərəfdar olanların silahlandırılması zəruri məsələyə çevrilmişdi. Buna görə ÜİK(b) P MK və SSRİ XKS 1945-ci il oktyabrın 8-də vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alaraq, Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənmək barədə qərar qəbul etdi. Buraya göndərilmək üçün çoxlu silah ayrıldı.

1945-ci il noyabrın 18-dən 26-dək Azərbaycanın böyük qəsəbə və şəhərlərində “Hökumət qan tökülmədən irtica qüvvələrinin əlindən çıxıb xalqın əlinə keçdi” [8. s.72].

Azərbaycan Xalq Konqresi özünü Müəssisələr Məclisi elan etdi və tərkibində Milli heyət seçildi. Müəssisələr Məclisinin qəbul etdiyi Bəyannamədə Azərbaycana İran dövləti daxilində milli muxtariyyət verilməsi tələb olunurdu. Bəyannamədən sonra Güney Azərbaycanda milli muxtariyyət uğrunda hərəkət genişləndi Bu təkcə rus qoşunlarının Güney Azərbaycanda yerləşdirilməsi ilə deyil, problemin uzun illər boyu mövcud olması və bütöv bir xalqın hüquqlarının pozulması ilə bağlı idi. Yaranmış tarixi şərait ona yalnız təkən verdi.

1945-ci il noyabrın 27-dən dekabrın 1-dək məclisə ümumi seçkilər keçirildi. 12 dekabr (1324-cü il azər ayının 21-i) Milli Məclisin açıldığı gün Azərbaycan muxtariyyətinin yarandığı gün oldu. Tehran hökuməti 1946-cı il iyunun 13-də Azərbaycan Milli Məclisini Azərbaycan Əyalət əncüməni kimi tanımağa məcbur oldu. Azərbaycan Milli hökuməti qısa fəaliyyəti ərzində mühüm əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirdi. Lakin bu hərəkəti və görülən tədbirləri İran tərəfi beynəlxalq miqyaslı mübahisəyə çevirdi. İranın “Şahbaz” qəzeti yazırdı ki, “Tehran sırf daxili işi olan bu məsələni beynəlxalq mübahisəyə çevirdi”. Azərbaycan məclisi 1946-cı il martın 5-də Böyük Britaniyanın keçmiş baş naziri U.Çörçillin ABŞ-ın Fulton şəhərindəki çıxışı ilə əsas qoyulan “soyuq müharibə”nin ilk toxumlarının səpildiyi və cücərdiyi kəskin beynəlxalq münasibətlərin ən mübahisəli məsələlərindən biri oldu. Bu məsələ müxtəlif səviyyəli görüşlərdə, o cümlədən yenidən yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatında mübahisə obyektinə çevrildi.

Müharibənin başa çatmasından sonrakı ilk illərdə ABŞ, İngiltərə və Fransanın SSRİ ilə kəskin qarşıdurması İran tərəfinin mənafeələrinə tam uyğun gəlirdi. Ona görə də Tehran rəsmi dairələri Güney Azərbaycanda azərbaycanlıların İran daxilində milli muxtariyyət uğrunda hərəkətini və görülən tədbirləri İranın daxili işlərinə Moskvanın qarışması kimi qiymətlən dirməyə və dünya dövlətlərinin diqqətini buna cəlb etməyə başladılar. İran tərəfinin qəti söyləri nəticəsində Güney Azərbaycan məsələsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatında kəskin mübahisələr obyektinə çevrildi. Bu zaman İranın BMT Baş Məclisindəki nümayəndə heyətinə Böyük Britaniyadakı səfiri Seyid Həsən Tağızadə başçılıq edirdi. Əslən Ordubaddan olan Tağızadə azərbaycanlı idi. S.H.Tağızadənin İran nümayəndə heyətinə rəhbərlik etməsinə Tehranın müxtəlif dairələri ciddi etiraz etdilər. İran məclisində deputat Teymurtaş Seyid Həsən Tağızadəni BMT-dən geri çağırmaq tələbi ilə çıxış etdi. 1946-cı il yanvarın 10-da Londonda BMT Baş Məclisinin birinci sessiyasında onun nizamnaməsini imzalayan dövlətlər,

o cümlədən İran iştirak edirdi. Sessiyanın açılışı ərəfəsində Tehran qəzetləri İran nümayəndə heyətinə səfir Tağızadənin başçılığına yenidən etiraz etdilər. Bildirdilər ki, Tağızadə “İrana münasibətdə xəyanət edir, bir xarici dövlətin mənafeyini qoruyur və onun məqsədlərini həyata keçirir.” “Şahbaz” qəzetində çap olunmuş məktubda Tağızadə xarici ölkə casusu hesab edilirdi. BMT Baş Məclisinin sessiyasında İranın nümayəndə heyətinin başçısı Tağızadə BMT Baş Katibinə “SSRİ-nin İranın daxili işlərinə qarışması barədə məktub” təqdim etdi. Məktubda Güney Azərbaycanda baş verən hadisələr Moskvanın işi kimi qiymətləndirilirdi.

Buna cavab olaraq SSRİ-nin BMT Baş Məclisindəki nümayəndə heyətinin başçısı A.Y. Vişinski yanvarın 24-də Təhlükəsizlik Şurasına məktubla müraciət etdi. Vişinski İran tərəfinin məktubunu rədd edərək göstərdi ki, Güney Azərbaycandakı hadisələr üçün səbəb xarici qoşunların burada olması deyildir və bunu obyektiv faktlar da təsdiq edir.

Sovet İttifaqı, Böyük Britaniya və İran arasında bağlanmış 1942-ci il 29 yanvar tarixli ittifaq müqaviləsinə görə, sovet qoşunlarının İranda qalması müddəti 1946-cı il martın 2-də qurtardı. Elə həmin gün Məşhəd, Şahrud, Semnan kimi nisbətən sakit şəhərlərdən sovet qoşunlarının çıxarılmasına başlandı. Ancaq Cənubi Azərbaycandakı hadisələrlə əlaqədar bu iş bir qədər dayandırıldı. ABŞ və Böyük Britaniya dövlətləri BMT-nin 1946-cı ilin yanvarında Londonda keçirilən sessiyasında “İran məsələsi” ni Təhlükəsizlik Şurasının gündəliyinə çıxardılar. Bu sessiyadakı kəskin müzakirələrdən sonra Sovet-İran münasibətlərində yaxınlaşma baş verdi. Yaxınlaşma Güney Azərbaycandakı hadisələrin xeyrinə deyildi. Lakin SSRİ-nin təkidi ilə bu məsələ təxirə salındı. Birləşmiş Millətlər cəmiyyətində Azərbaycan məsələsinin müzakirəsində böyük dövlətlərin belə münasibətinin səbəbi nədən ibarət idi. Doğrudanmı onlar Azərbaycan xalqının halına yanırıdılar? Əlbəttə yox. Bu dövlətlərin hər birinin öz dövlət və milli mənafeyi var idi. Məşhur Amerika siyasətşünası Bjezinskinin sözləri ilə desək, “dünya siyasəti uşaq bağçası deyildir” və hər bir dövlətin mənafeyi hər şeydən üstündür. ABŞ və Böyük Britaniya bu məsələnin müzakirəsinə təkid etməklə ondan sovet dövlətinə qarşı istifadə etmək istəyirdilər.

Sovet İttifaqı isə azərbaycanlılara yardım etmək yox, I Pyotrun vəsiyyətlərinə əsasən İrani zəiflətmək və neft konsessiyaları almaq istəyirdi. Əgər Güney Azərbaycan məsələsi həll edilərdisə bu, Qafqazda rus siyasətinin bel sütunu və dayağı olan ermənilərə güclü zərbə ola bilərdi.

Əlbəttə, London və Moskva heç vaxt türk xalqlarını, eləcə də Cənubi Azərbaycandakı hərəkəti himayə edə bilməzdilər. Çünki azərbaycanlıların muxtariyyət əldə etməsi müharibədə bitərəf qalan və İngiltərənin özünə tarixi düşmən hesab etdiyi və Balkanlara sahib olmağa can atan Londonun “gözünün kökünü sarala-sarala qoyan” Türkiyə ilə Azərbaycanın yaxınlaşmasına gətirə bilərdi. Bu isə həm İngiltərə, həm də SSRİ üçün böyük zərbə ola bilərdi.

Müharibənin gedişində antihitlerçi koalisiyasının üzvi olan dövlətlərin mənafeyi faşizmə qarşı mübarizədə eyni olsa da o, qurtarıqdan sonra Moskva İrana münasibətdə tədricən xüsusi mövqe tutmağa başladı. O, İrani parçalamaya, onu zəiflətməyə yönəldilən xəttə üstünlük verdi. Sovet imperiyası Yaxın və Orta Şərqdə və Şərqi Avropada hegomonluq etmək məqsədilə zorakılığa əsaslanan xarici siyasət yeritməyə başladı. Moskva Avropanın "xalq demokratiyası" ölkələrinə xüsusi diqqət yetirərək Güney Azərbaycandakı hadisələri özünün dərin imperiya niyyətlərinə qurban verdi. Bu işdə Qərb dövlətlərinin, xüsusən ABŞ və İngiltərənin təzyiqlərinin, atom silahı ilə hədələmələrinin də təsiri oldu.

1946-cı il martın 18-də “İran məsələsi” yenidən Təhlükəsizlik Şurasının gündəliyinə çıxarıldı və martın 26-da yenidən bu məsələyə baxıldı. Ancaq sovet qoşunlarının martın 24-də yenidən təxliyəsi getdiyi üçün müzakirə İran hökumətinin xahişi ilə dayandırıldı.

1946-cı il aprelin 6-da SSRİ-nin BMT-dəki nümayəndəsi A.Qromıko Təhlükəsizlik

Şurasına göndərdiyi məktubda göstərirdi ki, “sovet qoşunları martın 24-dən İrandan çıxarılmışa başlanmışdır və altı həftə müddətində başa çatacaqdır. Buna görə də Təhlükəsizlik Şurasının İran məsələsinə baxmasının heç bir əsası yoxdur.

ABŞ İrandan SSRİ qoşunlarının çıxarılması məsələsindən Moskvaya təsir etmək istəyirdi. Lakin ABŞ hökuməti Güney Azərbaycanda hərəkətin əleyhinə deyildi. Bu məsələ o vaxt ABŞ dövrü mətbuatında özünə geniş yer tuturdu. 1946-cı il aprelin 14-də “Nyu-York Herald tribun” qəzeti yazırdı ki, ABŞ BMT-də “Azərbaycan məsələsi”nin müzakirəsini tələb edir. İran tərəfi öz şikayətini geri götürsə də Vaşinqton məsələnin gündəlikdən çıxarılmasının qəti əleyhinə idi. Yenə də həmin qəzet Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən məsələnin müzakirəsinin rədd edilməsini pisləyərək göstərirdi ki, bu əslində “Azərbaycan məsələsi”nin Şuranın gündəliyindən çıxarılmasıdır.

ABŞ-ın Təhlükəsizlik Şurasındakı mövqeyi ölkə xarici siyasətində ciddi müzakirələrə səbəb oldu. Dövlət departamenti Güney Azərbaycan məsələsini və ya SSRİ-nin İranın daxili işlərinə qarışması məsələsinin gündəlikdə saxlanmasını təkid edirdi.

ABŞ hökuməti Güney Azərbaycan Milli hökumətinə xüsusi maraq göstərirdi. ABŞ-ın İrandakı konsulu Rossou Güney Azərbaycan Milli hökumətinin baş naziri S.C.Pişəvəri ilə görüşündə Milli hökumətin yaradılmasını Birləşmiş Ştatların bəyəndiyini bildirdi. Söhbət hökumətin gələcək planlarından gedəndə Rossou məsləhət görür ki, Tehranla danışıqlar üçün yolu açıq saxlasın. Pişəvəri göstərdi ki, Tehran bu yolu özü bağlayır. Rossounun “Şah sizin muhtariyyətinizi tanısa necə hərəkət edəcəksiniz?” sualına Pişəvəri cavab verdi ki, təkcə tanımaq azdır, muhtariyyətin saxlanması üçün təminat lazımdır. Rossou ABŞ-ın Milli hökumətə hər cür yardım edəcəyini vəd edərək ona uğurlar dilədi.

Aprelin 28-də Təbrizdə 15 min adam S.C.Pişəvəri başda olmaqla İran Azərbaycan hökumətinin nümayəndə heyətini danışıqlar aparmaq üçün Tehrana yola saldı. İyulun 13-də Təbrizdə Müzəffər Firuz və S.C.Pişəvəri İran hökuməti ilə Güney Azərbaycan arasında saziş imzaladılar. Sazişə görə fədailər jandarmeyalara çevrilirdi və Azərbaycan ordusu İran ordusunun təki hissəsi olurdu. Azərbaycanın gəlirinin 75%-i yerli xərclərə, 25%-i mərkəzə, ümumdövlət məqsədləri üçün verilirdi. Bir neçə gündən sonar Pişəvəri Azərbaycan əncüməninə ərizə yazaraq azad olunmasını xahiş etdi. O, baş nazir vəzifəsindən çıxsada da partiya rəhbərliyində qaldı.

İran hökuməti ilə Azərbaycan Milli hökuməti arasında bağlanmış müqavilə 1946-cı il iyunun 14-dən etibarən həyata keçirildi. Lakin İran hökuməti müqavilənin şərtlərini pozurdu. İyulun 31-də İran hökumətinin nazirləri Qəvvam-əs-Səltəniyə “fəalliyyət azadlığı verməkdən ötrü” istefaya çıxdılar. Baş nazir yeni kabinet üzvlərinin qarşısında çıxış edərək bildirdi ki, ölkənin bütövlüyünü qorumaqdan ötrü Rusiya, İngiltərə və ABŞ-la həqiqi dostluq münasibətləri quracaq, ölkədə sakitliyi pozanlar, irticaçılar və xalq düşmənləri ciddi cəzalandıracaqlar. Bu dövrdə Tehrandə Qəvvam-əs-Səltənə ABŞ konsulu ilə görüşündə istiqrazlar almağa səy göstərdi. ABŞ tərəfi bildirdi ki, “əgər İran hökuməti öz üzərinə siyasi təəhhüdlər götürsə ABŞ buna razı olar”. Noyabr ayından başlayaraq bəzi yerlərdə partiyalar, mitinq və yığıncaqlar qadağan olundu. Mərkəzi hökumət 1946-cı il sentyabrın 1-də Azərbaycan üzərində silahlı hücumu başladı. İran dövlət qoşunu Zəncan vilayətini işğal etdi.

1946-cı il aprelin axırından həyata keçirilən sovet qoşunlarının təxliyəsi İranın başqa rayonları kimi, Cənubi Azərbaycanda da mayın 26-da başa çatdırıldı [11. s.144]. Beləliklə, “Azərbaycan məsələsi İranın daxili işi olduğundan” artıq onun taleyi həll edilmişdi. Hələ 1942-ci ilin sonunda İranın bütün silahlı qüvvələrinin ixtiyarını öz əlinə keçirmiş ABŞ hərbi heyətləri 21 Azər hərəkətinin əvvəllərindən İranın silahlı qüvvələrini Azərbaycana qarşı hücumu hazırlayırdılar. Bununla əlaqədar İran hökuməti “ABŞ-dan 20 milyon dollarlıq silah və hərbi sursat almış, əməliyyat zamanı amerikalılar İran qoşununa 40 bombardmançı təyyarə

vermişdilər. İngilislər isə 1946-cı ilin avqustunda İran sərhədinə, Bəsrə şəhərinə 5 diviziya gətirmiş, hərbi gəmiləri İranın Xürrəmşəhr və Abadan limanlarına yan almışdı [11. s.142-144]

İran 1946-cı il dekabrın 1-dən Azərbaycan Xalq hakimiyyəti üzərinə şiddətli hücumla başladı. Azərbaycan əyalət əncüməninin göstərişi ilə dekabrın 11-də Azərbaycan xalq qoşunları döyüş meydanını tərk etdilər və geri çəkilməyə başladılar. Tanklar Ərdəbil vilayətində kəndləri viran qoydular. Cənubi Azərbaycanın general-qubernatoru doktor Cavad və əncümənin sədri Şəbüstəri həbs edildi. Güney Azərbaycan İran hərbiçilərinin əlinə keçdi. Təkcə dekabrın ikinci yarısında 25 min adam öldürüldü. Milli-azadlıq hərəkatına zərbə endirildi. İran hökuməti 1946-cı il dekabrın 20-də onun fəaliyyətinə son qoydu. S.C. Pişəvəri 1947-ci il iyunun 11-də Bakıda müəmmalı şəkildə avtomobil qəzası nəticəsində həlak oldu. Pişəvərinin Bakıda Fəxri xiyabanda qəbirüstü abidə ucaldılmışdır.

Çox təəssüf ki, indiyədək Güney Azərbaycan məsələsi ilə bağlı sənədlər Moskvada - keçmiş SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin arxivində ciddi qadağan altında saxlanılır. Görünür, onların açılması imperiya siyasətinin elə cəhətlərini üzə çıxara bilər ki, bu da Moskvanın geosiyasi məqsədlərinə uyğun olmazdı.

Azərbaycan məsələsi dünya siyasətinin həll olunmamış, açıq qalan məsələsidir. Bunu yalnız Azərbaycan xalqı özü dərin düşünölmüş və uzaqgörən elmi konsepsiya ilə həll etməlidir.

Azərbaycan Milli Demokratik hərəkatının qəddarcasına yatırılmasından sonra maarif və mədəniyyət sahəsində qəbul edilmiş qanun və qərarlar ləğv edildi. Mərkəzi hakimiyyət fars dilini rəsmi dövlət dili və ünsiyyət vasitəsi kimi yaymaq siyasətinə yenidən başladı. Təhsil sistemində Azərbaycan dili qadağan olundu. Bütövlükdə Güney Azərbaycanda orta, xüsusilə də ali təhsilə zərbə endirildi. Sonrakı illərdə Azərbaycanda yeganə təhsil ocağı kimi Təbriz universiteti saxlanılsa da onun şəraiti aşağı səviyyədə idi. Təbriz universitetində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin alman, fransız və fars dillərini bilməsi məcburi olsa da mərkəzi hökumət Azərbaycan dilini qadağan etdi.

Məğlubiyyətdən sonra İran hakim dairələrinin şovinist siyasəti Güney Azərbaycanda mədəniyyətə də ciddi zərbə vurdu. Demokratik hüquqlar uğrunda mübarizə ruhlu bədii və elmi nəşrlər qadağan edildi.

Şah rejimi düşünölmüş şəkildə Güney Azərbaycan tarixi abidələrini məhv etməyə başladı və onlar fars abidələri kimi qələmə verildi. Rəssamların, sənət adamlarının qarşısına sədlər çəkildi. Mərkəzi hökumət radio və televiziya ilə güclü ideoloji təsir vasitəsi və farslaşdırma aləti kimi istifadə edirdi. Azərbaycan dilindəki mətbuata kəskin zərbə endirildi. İran hakim dairələri azərbaycanlılara ölkənin bütövlüyünü parçalaya biləcək potensial bir qüvvə kimi baxmağa başladılar və onların assimilyasiya edilməsi siyasətini yeritdilər. Bu isə bütün sahələrə kəskin zərbə endirdi. Mərkəzi hökumət Güney Azərbaycanda eyni siyasəti sosial-iqtisadi sahədə də yeritməyə başladı. İrticanın hücumu Güney Azərbaycanın inkişafına güclü zərbə vurdu.

Ədəbiyyat

1. Həsənlı C. Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945) Bakı, 1998
2. Переписка председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны. Том. , М., 1976
3. Всемирная история. Москва, 2001
4. Новейшая история. XX век. Москва, 1997
5. «Правда qəzeti, 2 mart 1946-cı il
6. Azərb. Res. Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatlar. Dövlət Arxivi-ARSPİHA, f, 1,9, 89, iş 3, V36
7. Vəlilova C.M. Azərbaycan Respublikası və İran: 40-cı illər. Bakı, 1991

8. ARSPİHA, f. 1, s.89, iş 2, V14
9. Тегеран Я., Потсдам Сворник документов. Москва, 1971
10. "İzvestiya" qəzeti, 21 mart 1946-cı il
11. Çeşməzər M.M. Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı, 1986

ВОПРОС ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ В 1941-1946 ГГ

*Вейисов Ариф Гаджи оглы, Бадалова Тарлан Саттаровна,
Мехтиева Хагигат Шаадетовна*
Резюме

В статье повествуется о вступлении советских и английских войск на территорию Ирана после нападения фашистской Германии на СССР, а также о том как несмотря на заверения Ирана о нейтралитете во время второй Мировой войны, она, продолжала стратегические взаимоотношения с Германией поставив ей горючее.

Одновременно в статье нашло свое отражение зарождение в Азербайджане национального правительства и мероприятия преворемые ею в жизнь в декабре 1947-го года, создание Азербайджанской Демократической Партии во главе с С.Д. Пишавари, а также сохранении влияния Советского Союза на национально-демократическое движение в южном Азербайджане.

Однако вопрос (Южного Азербайджана неоднократно обсуждался на различных встречах, одновременно событий в Южном Азербайджане перенесенные в Москву и Европе как «народная демократия» в рамках ТОЛЬКО- ЧТО созданной Организации Объединенных Наций, где этот вопрос был предметом спора.

THE ISSUE OF SOUTH AZERBAIJAN IN INTERNATIONAL RELATIONS IN 1941-1946

Veyisov Arif Haci, Badalova Tarlan Sattar, Mehdiyeva Hagigat Shaadat
Summary

The article deals with the cooperation of Iran with Germany sending there petrol in unlawful ways continuing its strategic cooperation on the contrary it had promised to stay to be neutral; entering the Soviet and English troops the Iranian territory after attacking of fascist Germany the USSR during the World War II.

It also contents the Soviet Unions attempts to keep the freedom movement and the national process under its own influence in South Azerbaijan, establishing Azerbaijan Democratic Party under the leadership of S.J. Pishavary and its events in December, 1945.

But the problem of South Azerbaijan in different political meetings, including UNO which was just established has been interpreted widely and at last Moscow's special attention to some countries of "people's democracy" in Europe and sacrificing their national interests to its deep imperial aims.

Rəyçi: dosent Adıgözəlova Veyis
BDU Qazax filialı 15 may 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 may 2025-ci il

UOT:94 (479.24).

**RUS – TÜRK MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ NAXÇIVANIN GEOPOLİTİK MÖVQEYİ
VƏ MOSKVA KONFRANSININ BAŞLANMASI***Adigözəlov Veyis**BDU – nun Qazax filialı ,**veyis.adigozelov@gmail.com*

Xülasə: *Məqalədə rus-türk münasibətlərində Naxçıvan bölgəsinin mövqeyi nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda Naxçıvan məsələsinin Osmanlı dövlətinin süqutu ilə əlaqədar olaraq aktuallaşması, beynəlxalq güclərin Anadolu və Qafqaz türklərinə qarşı eyni mövqedən çıxış etməsi, türk dünyasını ərazicə bir-birindən ayırmaq üçün Naxçıvanın coğrafi mövqeyinin imperialist güclər üçün əhəmiyyəti haqqında fikirlər irəli sürülür. Məqalədə, həmçinin, TBMM hökumətinin 1920-1921-ci illərdə Naxçıvanın statusu haqqında fəaliyyəti araşdırılır.*

Açar sözlər: İmperialist güclər, Naxçıvan məsələsi, türk dünyası, “xristian koridoru”, geopolitik mövqe

Ключевые слова: империалистические державы, Нахчыванский вопрос, тюркский мир, «христианский коридор», геополитическое положение.

Key words: Imperialist powers, Nakhchivan issue, Turkic world, "Christian corridor", geopolitical position

XVIII əsrdən bəri beynəlxalq imperializmin Osmanlı dövlətini parçalamaq üçün hazırlayıb, mərhələlərlə həyata keçirdiyi “Şərq məsələsi” adlanan bədnam siyasət XX əsrin əvvəllərində - I Dünya müharibəsilə reallaşdı. I Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti müharibədən sonra “Antanta” dövlətləri tərəfindən bölüşdürülməyə başlandı. Araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq imperializm dünyanın siyasi xəritəsini müəyyən edərkən Osmanlı dövlətini siyasi xəritədən silmək və bir daha onun yerində güclü bir dövlətin yaranmasına yol verməmək məqsədi güdmüşlər. Bu siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də Anadolu türklərini Qafqaz və Mərkəzi Asiya türklərindən ayırmaq olmuşdur. Bu siyasət Çar Rusiyası tərəfindən Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra başlanmışdır. İran və Osmanlı ərazilərindən köçürülən ermənilər İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Axıska, Axalkələk bölgələrində məskunlaşdırılmışdır. Həmin siyasət Çar Rusiyasının yerində yaranmış Sovet Rusiyası tərəfindən də davam etdirilmişdir. Göründüyü kimi ideologiya dəyişsə də, geopolitik məqsədlər dəyişməmişdir. Türk dünyasını parçalamaq üçün Anadolu və Qafqaz türklərinin arasında “xristian koridoru” yaradılmasında Rusiya, İngiltərə və digər imperialist güclər eyni məqsədə xidmət etmişlər. Anadolu və Qafqaz türklərini ayırmaq məqsədilə yaradılan “xristian koridoru” yaradılarkən ermənilərin həmin bölgələrdə sayının artırılmasına və erməni idarəçiliyinin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Naxçıvan bölgəsi də həmin proseslərdən kənar qalmamışdır. Xüsusilə 1918 – 1919 – cu illərdə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr, ermənilərin imperialist güclərə arxalanaraq ərazi iddiaları irəli sürmələri Naxçıvan bölgəsi ətrafında geopolitik vəziyyəti gərginləşdirmişdi. Geopolitik vəziyyətin gərgin olduğunu sübut edən əsas hadisələrdən biri Naxçıvanda “erməni idarəçiliyinin” qurulması olmuşdur. Ermənistanın Naxçıvan bölgəsinə yiyələnmək cəhdləri 1919 – cu ilin yazından güclənməyə başladı. Ermənilər ingilislərin onların tərəfində duracağına ümid edərək öz fəaliyyətlərini artırmağa başlamışdılar. Hadisələrin sonrakı gedişi bunu sübut etdi. 1919 – cu ilin aprelindən Naxçıvanın müsəlman əhalisi arasında mahalın Ermənistan Respublikasının idarəçiliyinə veriləcəyi haqqında xəbərlər yayılmağa başlanmışdı. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin

Ermənistandakı nümayəndəsi M.Təkinski bildirirdi ki , ermənilər Qarabağın qisasını alaraq Naxçıvanı tutmağın zəruriliyindən şiddətlə danışırlar.(7.səh.121)

Təkinski 1919 – cu ilin 20 aprelində Bakıya göndərdiyi teleqramda ingilislərin Qars , Şərur və Naxçıvanı ermənilərə verdiyi haqqında şayiələrin yayıldığını bildirir , müttəfiqlərə sorğu edərək bu şayiəni yoxlamağı , əgər doğru olarsa , bir neçə milyonluq müsəlmanın yarım milyonluq erməniyə tabe etdirilməsinə qarşı bütün islam aləmi , həmçinin sülh konfransı qarşısında etiraz edilməsini zəruri hesab edirdi. (7.səh.121)

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Naxçıvanın müdafiəsi üçün hərbi səviyyəli tədbirlər görə bilməməsi ingilislərin dəstəyini alan ermənilərin iştahını artırmışdı. Mövcud şəraitdə N axçıvana hərbi yardım göstərə bilməyən AXC hökuməti diplomatik vasitələrlə məsələni həll etməyə çalışırdı. 1919-cu il mayın 3 də Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan Respublikasının “müvəqqəti idarəçiliyinə” verilməsi haqqında ingilis general Devi və İrəvan hərbi dəstəsinin rəisi Dro birgə əmr imzaladılar. Həmin il mayın 5-də F.Xoyski ingilis generalı Tomsonla görüşərək AXC hökuməti adından öz etirazlarını çatdırdı. Tomson bildirmişdi ki, Qarabağ müvəqqəti olaraq Azərbaycana verildiyi kimi , Naxçıvan rayonunun idarəçiliyi də müvəqqəti olaraq Ermənistanın idarəçiliyinə verilir. Tomson həmçinin bildirmişdi ki, onun fikrincə gələcək sərhəd Culfadan keçməlidir. (7.səh.123) Belə olduqda Naxçıvan ərazisinin xeyli hissəsi Ermənistana verilmiş olurdu. Göründüyü kimi imperialist dövlətlər yerli xalqın mənafeyini nəzərə almadan xəritəni öz maraqlarına uyğun müəyyən etməyə çalışırdılar. 1919-cu il mayın 6 da ingilis generalı Devi və Ermənistanın xarici işlər naziri A.İ. Xatisov Naxçıvana gəlirlər. Bu zaman Naxçıvan əhalisi onlara “erməni idarəçiliyində” yaşamaq istəmədiklərini bildirdilər. “Bu gün (6 may) saat 10 da dünki tarixdə yazılan məmurlar Xaytsov və Deyvi cənablarının müşayiəti ilə şəhərə varid oldular. Bunlar Milli Şuranın zalına daxil olduqda , hind əsgərləri cəm olub , müsəlləh surətdə zalın qabağında dayanıb durdular. Müşavirə və müzakirə zamanı Xaytsov Naxçıvanda erməni hökumətinin müvəqqəti olaraq bulunmasını və müsəlmanların ona tabe olması haqqında təklifdə bulundu. Müsəlmanlar isə biz erməni hökumətinə tabe olmağıq və onunla yaşamaq bizə müsaidə etməz sözlərini ümumi bir sözlə izhar etdilər. Onlar sabiq protestlərində davam etdikdə Xaytsov tərəfindən icbari qəbul edilməsi söyləndi. Xaytsov söylədi: “ Biz erməni tayfası buraya hökumət etmək istəmirik , fəqət bizi və sizləri bu əmrə tabe olmağa ingilis hökuməti məcbur qılır. Çünki , məzbur dövlət bütün dünyaya sahiblik edir. (3.səh.122) Hesab edirik ki , Naxçıvan bölgəsinin tarixi taleyini Anadolunun şərq torpaqlarından ayrı düşünmək olmaz. Təsadüfi deyildir ki , ermənilər Naxçıvan , Qarabağ , Zəngəzur , Dərələyəz əraziləri ilə yanaşı Anadolunun şərq vilayətlərinə də ərazi iddiaları irəli sürmüşlər və onları bu məsələdə imperialist dövlətlər dəstəkləmişlər.

AXC hökumətindən yardım ala bilməyən Naxçıvan əhalisi “müvəqqəti erməni idarəçiliyi” nə qarşı kəskin etiraz etdilər. Bu etirazların öz əksini tapdığı bir sıra sənədlər mövcuddur. İrəvan quberniyası həmyerlilər cəmiyyətinin Qafqazdakı Britaniya qoşunlarının komandiri Koriyə müraciəti , müttəfiq dövlətlərə ünvanlanan “Naxçıvanlılar etirazı” , Ermənistan Respublikasının Baş nazirinə 1919-cu il 15 may və Azərbaycan Xarici işlər naziri M.Cəfərova 1919-cu il 17 may tarixli məktublar belə sənədlərdəndir. (7.səh 125) Azərbaycanlı əhalinin etirazlarının xeyri olmadı və 1919-cu il 20 mayda “ Naxçıvanda erməni idarəçiliyi ” başladı. 1919-cu il mayın ortalarından iyulun sonuna qədər mövcud olan Naxçıvandakı “ erməni idarəçiliyi” dövründə bir sıra mühüm hadisələr baş vermişdir. “ Erməni idarəçiliyi ” dövründə Naxçıvan əhalisinə qarşı müxtəlif zorakılıq halları baş vermişdi. Həmin “ idarəçilik ” dövründə təkcə Naxçıvan şəhərində 330-a qədər axtarış aparılmış , 500-600 nəfər həbs edilmiş , 100-150 nəfərə

işgəncə verilmişdir. (7. Səh.126) 1919-cu ilin iyununda Paris sülh konfransında admiral Kolçak bütün Rusiyanın “ali hökuməti” kimi tanındı. Bu zaman keçmiş çar Rusiyasının bütün ərazisi Kolçak hökumətinin hakimiyyəti altında olmalı idi. Buna görə də ingilislər Qafqazdan çəkilməyə başladılar. Bununla da Naxçıvandakı erməni idarəçiliyinin sonu çatmış oldu. Bu vəziyyəti fürsət bilən ermənilər bütün bölgəni ələ keçirməyə cəhd göstərdilər , dinc əhali qətl və qarətlərə məruz qaldı. Lakin 1919-cu ilin 19-25 iyul həftəsi Naxçıvanda erməni idarəçiliyinin sonu oldu. (3.səh .131) Naxçıvan əhalisinin qəhrəman mübarizəsi nəticəsində “erməni idarəçiliyi” iflasa uğradı. AXC hökumətinin Baş naziri N.Yusifbəyli 1919-cu il avqustun 18-də parlamentin iclasında bu barədə demişdi ki, İrəvan quberniyasının bütün türk rayonu, o cümlədən Naxçıvan öz qüvvələrilə istilaçıları devirərək təbii orqanizmi saydığı Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi. (7. Səh.136) 1920-ci ildə Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət kəskin dəyişikliyə uğradı. 1920 – ci ilin aprelin 28 də Sovet Rusiyasının XI Qırmızı ordusu Azərbaycana işğal edərək AXC – nin süqutuna səbəb oldu. Cənubi Qafqazda Rusiyanın nəzarəti yaranmağa başladı. Bu hadisələr Azərbaycanın Cənub-Qərb ərazilərinin taleyi ilə bağlı məsələni yenidən kəskinləşdirmiş oldu. Sovet Rusiyası Azərbaycan ərazilərini Ermənistanla verməklə Ermənistanı sovetləşdirməyə çalışırdı. Buna 1920 – ci ilin yayında Şərur-Dərələyəz qəzasının bir hissəsinin – Dərələyəz bölgəsinin Ermənistanla verilməsini , həmçinin, Azərbaycan KP MK-nın siyasi və təşkilat bürolarının qərarı əsasında N.Nərimanov və M.D. Hüseynovun imzaları ilə Azərbaycan İnkilab Komitəsinin Ermənistanla Sovet hakimiyyətinin qələbəsi münasibətilə Ermənistan İnkilab Komitəsinə 1920-ci il noyabrın 30 da göndərdikləri teleqrafi və Azərbaycan İnkilab Komitəsinin N. Nərimanov tərəfindən 1920-ci il 1 dekabr tarixli Bəyannaməni misal göstərmək olar. N. Nərimanovun imzası ilə verilən 1 dekabr Bəyannaməsində göstərilmişdir: “Sovet Azərbaycana elan edir ki , bundan belə heç bir ərazi məsələləri əsrlərdən bəri qonşu olan iki xalqın – ermənilər və müsəlmanların bir-birinin qanını tökməsi üçün səbəb ola bilməz. Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının əraziləri Sovet Ermənistanının ayrılma hissəsidir.” (4.səh.89) Qeyd edək ki, bu Bəyannamə Naxçıvan əhalisinin kəskin etirazına səbəb olmuşdur. Sovet Rusiyası Azərbaycana hərbi müdaxilə edərək Anadoluya Mustafa Kamal hökumətinin yardımına gedəcəyini bəhanə etmişdi. Bakının işğalından sonra bolşeviklər qəzaları da tədricən işğal etdilər. İşğal növbəsi Naxçıvana da çatdı. Həmin dövrdə Anadolu türkləri Rusiyaya loyallıq münasibət göstərirdilər. Çünki Mustafa Kamal hökuməti ilə Lenin hökumətinin Qərb dövlətlərinə qarşı mübarizədə ortaq maraqları mövcud idi. Naxçıvanın ələ keçirilməsində də bolşeviklər türklərdən istifadə etmişdilər. “ 30 iyul 1920-ci ildə bolşeviklərdən 1200 nəfərin şəhərə daxil olmaq xəbəri çatdıqda mühacirlərdən (İrana qaçmış Naxçıvanlılar. V.A.) bir qəç nəfər şəhərə övdət etdilər. İyulun 31-də Xəlil paşanın bolşevik dəstəsi ilə Şahbuza gəldiyini və Naxçıvana tərəf hərəkət etmək xəbəri alındıqda mühacirlərin və şəhər müsəlmanlarının ruhu bir az yüksəldi.(3.səh.131)

1920-ci il oktyabrın 10 – da Bahadır Vəlibəyov Naxçıvana komissar təyin edilir. Bolşeviklərin Naxçıvandakı fəaliyyəti də yerli əhalinin müqavimətinə səbəb olmuşdu. Naxçıvan əhalisi bolşeviklərin yalançı vədlərinə inanmaq fikrində deyildi. “ Yoldaş Vəlibəyov tərəfindən Naxçıvanın istiqlalıyyəti elan edildi. 1921 – ci il 9 yanvar tarixində saat 12 radələrində əhali və idarə məmurları şəhər klubuna cəm olduqda , istiqlalıyyət haqqında etdikləri təfərrüatları dinlədilər. Burada Vəlibəyov ilə hökumət Naxçıvandakı yerli idarəçilik nəzərdə tutulur. – V.A) arasında barik (mədəni) bir danışıq keçdi. 12 yanvarda şəhərdə idareyi – hərbiyyə elan edildi. Həmin gün axşam vaxtı Məhəmməd Rəhim Hüseynzadə başına bir qədər müsəlman adamları toplayıb ,

yoldaş Vəlibəyovun evini mühasirə etdi. Məhəmməd Rəhim Hüseynzadə bir gecə adamlar ilə evə daxil olub , yoldaş Vəlibəyova cürbəcür nalayiq sözlər demişlər.(3.səh.132). Bu faktdan görünür ki , “ erməni idarəçiliyi “ kimi “ bolşevik idarəçiliyi “ də yerli əhali tərəfindən qəbul edilmirdi. Bolşeviklər öz mübarizə taktikalarına sadıq qalaraq əhalinin narazılığını zorla yatırmışdılar. “ Çeka “ sədri Şirzad Əliyev gecə ilə Şahtaxtına gedib , Qırmızı ordu qüvvəsini şəhərə yetirir. Məhəmməd Rəhim Hüseynzadə 100 adamla 60 ədəd tüfəng götürüb Qaracıq yolu ilə İsmayıl Bəlqani vasitəsi ilə İrana keçdilər “. (3.səh.132) Faktların təhlili göstərir ki , 1918-1921–ci illər ərzində Naxçıvan regionunda geopolitik vəziyyət gərgin olmuş , regionun Azərbaycandan ayrılması üçün əvvəlcə ingilislərin , sonra isə Sovet Rusiyasının dəstəyi və göstərişi ilə tədbirlər görülmüşdü. Lakin , tarixi hadisələrin inkişafı regionda formalaşan yeni geopolitik tarazlıq şərtləri və Mustafa Kamal hökumətinin göstərdiyi uğurlu cəhdlər Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanmasında imkan yaratmış oldu.

Mustafa Kamal hökuməti ilə Sovet Rusiyası arasındakı münasibətlər qurularəkən əvvəlcə hər iki tərəf bir – birinə ehtiyatla yanaşmağa çalışırdı. Əlbəttə , hər iki tərəfin öz maraqları var idi. Sovet Rusiyası nümayəndələri ilk görüşlərdə türk hökumət nümayəndələri arasında müəyyən fikir ayrılıqları var idi. Sovet Rusiyası Qafqazı sovetləşdirmək istədiyindən bir qrup türk hökumət nümayəndəsi Rusiya ilə münasibətlərin qurulması əleyhinə çıxış edirdi. Lakin “ Antanta “ dövlətləri Anadolunu bölüşdürməyə cəhd etdiklərindən , onlara qarşı mübarizə aparmaq üçün bolşeviklərlə yaxınlaşmağın tərəfdarı olan Mustafa Kamal və onun tərəfdarları üstünlük qazandı. Mustafa Kamal paşa bolşeviklərlə əlaqə yaradılması üçün ordu komandanı Kazım Qarabəkir paşaya tapşırıq vermişdi. Kazım Qarabəkir paşa bolşeviklərlə əlaqə yaratmaq üçün iki nümayəndəsini – Ö.Lütfi bəyi və F.Sabit bəyi Bakıya göndərmişdi. Onlar Bakıda gizli fəaliyyət göstərən bolşeviklərlə görüşüb danışıq aparmışdılar. Mustafa Kamal paşa və Kazım Qarabəkir paşa Sovet Rusiyası və AXC hökumətindən yardım almaq üçün Xəlil paşanı 1919 – cu ilin sentyabrında Azərbaycana göndərdilər. Kazım Qarabəkir Xəlil paşa ilə görüşündə bildirmişdi: “ Hal – hazırda Azərbaycanda Müsavat hökuməti hakimdir. Onlara bir neçə dəfə xəbər göndərməyimə baxmayaraq , Türkiyə ölmüşdür deyə , bizə yardım etmirlər. Halbuki , gec – tez erməniləri əzərik. Bolşeviklərin də yaxın zamanlarda Qafqazı aşacaqlarına şübhə etməmək lazımdır. Bunun üçün Azərbaycan hökumətinin vaxt keçirmədən bolşeviklərlə əlaqə qurub anlaşması və Arpaçay boylarında türklərlə bolşeviklərin birləşməsinə mane olmaması zəruridir “ (5.səh.14) Faktlar göstərir ki , Xəlil paşa Mustafa Kamal hökuməti tərəfindən Sovet Rusiyası və Azərbaycandan yardım almaq , həmçinin Sovet Rusiyası ilə Anadolu arasında yolu açmaq üçün təlimatlandırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki , Mustafa Kamal hökuməti Azərbaycan və Sovet Rusiyasından yardım almaqda , həmçinin , AXC hökumətinin Sovet Rusiyası ilə əməkdaşlıq etməsində maraqlı idi. Lakin , bu da faktır ki , AXC – nin müstəqilliyini Sovet Rusiyası və daşnak Ermənistanı tanımamışdır. Bolşeviklər AXC hökumətini ingilislərin ələltisi hesab edirdi. Düşünmək olar ki , həmin dövrdə xarici hərbi müdaxiləyə qarşı mübarizədə yardıma ehtiyacı olan türk hökuməti rəhbərlərinin kommunist şüarlarla hərəkət edən Sovet Rusiyasının Azərbaycanın istiqlaliyyəti üçün əsas təhdid olduğunu qiymətləndirə bilməmişdilər. 1920 – ci il 26 apreldə Mustafa Kamal TBMM adından Sovet hökumətinə yazdığı məktubda bildirirdi ki , türk hökuməti beynəlxalq imperalizmə qarşı rus bolşevikləri ilə öz fəaliyyətini və hərbi əməliyyatlarını birləşdirir. Məktubda , həmçinin , deyilirdi ki , Sovet Rusiyası Gürcüstanı hərbi və ya diplomatik yolla ittifaqa cəlb edərsə və ingilisləri Qafqazdan qova bilərsə ,

türk hökuməti imperialist Ermənistanına qarşı hərbi əməliyyata başlamağı mümkün sayır və Azərbaycanı sovet dövlətləri dairəsinə girməyə məcbur edə biləcəkdir. (5. Səh.16) 1920-ci ilin yazında Sovet Rusiyası ilə Mustafa Kamal hökumətini yaxınlaşdıran hadisələr baş verirdi. Həmin il martın 16 da ingilislər tərəfindən İstanbulun tutulması türk hökumətini öz xarici siyasətini müəyyənləşdirərkən Sovet Rusiyasına üstünlük verməsinə sövq etdi. Kazım Qarabəkir paşanın təklifi ilə Anadolu hərəkəti ilə bolşeviklər arasında vasitəçi olaraq Türk Kommunist Firqəsi qəbul edildi. Azərbaycan hökumətinin ingilislərlə yaxınlığı Anadolu hərəkəti rəhbərlərini narahat edirdi. Rusiya Xarici işlər Komissarı Çiçerin türk hökuməti ilə dostluq münasibətlərini qurmaq üçün diplomatik və konsulluq idarələrinin açılmasını təklif etmişdi. Sovet Rusiyası 1920 – ci il iyunun 8 – də Ankaraya diplomatik nümayəndə təyin etdi. Ş.Eliava türk milli hökuməti yanında Sovet Rusiyasının diplomatik və hərbi nümayəndəsi seçildi və qərara alındı ki , türk hökumətinə silah və qızıl göndərsin. (5.səh.18)

Faktların nəzərdən keçirilməsi sübut edir ki , XX əsrin 20 – ci illərində Qafqazda əsas siyasi amil rus – türk münasibətləri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin müstəqilliyinin qorunması həmin münasibətlərdən asılı olmuşdur. Mustafa Kamal paşa 1920 – ci il avqustun 14 – də Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çıxışında bildirmişdi: “ Bolşevik Cumhuriyyəti , həm özlərinin yaşamları və varlıqlarının önəmini artırmaq , həm də “ Antanta “ dövlətlərinin zülm pəncəsindən qurtulduqları təqdirdə , ən qüdrətli yardımçı və tərəfdar olacaq millətimizin birlik və bərabərlik əlini tutmaq üçün bizə kömək etdi. Etdikləri yardım X və XI ordularını açıqdan – açığa Qafqaza göndərmək , Şərq cəbhəsini parçalamaq oldu. Bu ordular bizim istiqamətimiz , təsirimiz və xidmətimiz sayəsində asanlıqla Şimali Qafqazı keçib Azərbaycana gəldilər “ (5. Səh.19)

Sovet Rusiyası həmin dövrdə Şərq xalqları üzərində öz təsirini artırmaq , öz işğalçı və geopolitik maraqlarını pərdələmək üçün kommunist şüarlardan istifadə edirdi. “ Məlum olduğu kimi Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra Türkiyə , İran və Əfqanıstanın Avropa kapitalizmi buxovlarından xilas olmasında Lenin çağırışının son dərəcə böyük rolu oldu. Gənc Sovet Rusiyasının bu ölkələrə təmənnəsiz qayğısı Şərq kütlələrinin gözünü açdı , onları milli azadlıq uğrunda cəsarətlə mübarizə aparmağa sövq etdi “. (2. Səh.289)

1920-ci ilin sonu 1921-ci ilin əvvəlində baş verən bir sıra hadisələr rus – türk münasibətlərində yeni mərhələ açmış oldu. Qeyd edək ki , Ermənistanın sovetləşdirilməsi və N.Nərimanovun imzası ilə verilən 1 dekabr 1920-ci il bəyanatı , həmçinin , 1921-ci ilin yanvarında I İnönü döyüşündə türk ordusunun qələbəsi nəticəsində türk milli azadlıq hərəkətində dönüşün başlaması Mustafa Kamal hökumətinin xarici siyasətdə aktivliyini artırdı. Beləliklə, rus-türk münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoymuş oldu. Bu zaman Mustafa Kamalın “ türk qapısı “ adlandırdığı Naxçıvanın geopolitik əhəmiyyəti artmış oldu. Naxçıvanın geopolitik əhəmiyyətinin artmasının əsas səbəbi onun ermənilərin hədəfində olması və Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsini öz mənafeyinə uyğun yenidən şəkilləndirmək cəhdləri idi. Mustafa Kamal hökuməti özünün artan nüfuzundan istifadə edərək Naxçıvanın taleyinin müəyyən olunmasında aktiv iştirak etdi.

1920-ci il 19 iyulda Naxçıvana gələn Bəkir Sami və Yusif Kamaldan ibarət türk heyətinin rus nümayəndələri ilə müzakirə edəcəyi məsələlərdən biri Naxçıvan – Zəngəzur istiqamətindən əlaqəni təmin edə biləcək bir koridorun açılması idi. 1920 – ci il 10 avqust – da Rusiya ilə Ermənistan arasında imzalanan müqaviləyə görə Şahtaxtı – Culfa dəmiryolu istifadə üçün ermənilərə verilmişdi. Moskvadakı türk heyəti buna etiraz etdi. Danışıqlar nəticəsində Şahtaxtının işğalı üçün ruslarla razılığa gəlinmişdi. Lakin

Sovet Rusiyası Ermənistanın adından Şərqi Anadoludan torpaq istəməsi danışıqların yarımçıq dayanmasına səbəb olmuşdu. Mustafa Kamal hökumətinin ermənilərə qarşı hərbi əməliyyatlara başlaması və Gümrü müqaviləsinin imzalanması Sovet Rusiyasını narahat edirdi. Mustafa Kamal hökumətinin Qərb dövlətləri ilə razılaşacağından ehtiyat edən Sovet Rusiyası Şərqi Anadoludan Ermənistana torpaq verilməsi fikrini dəyişdirdi. “Sovet nümayəndəsi Midivani Ermənistana torpaq verilməsi işinin səhv başa düşüldüyündən irəli gəldiyini bildirir. Çiçerin Ankaraya göndərdiyi notada “Türk Ermənistanı” ifadəsinə yer vermirdi”. (12. Səh.424)

Bunların nəticəsində iki dövlət arasında münasibətlər qaydaya düşməyə başladı. Mustafa Kamal hökuməti İqtisadiyyat naziri Yusif Kamal, maarif naziri Rza Nur və hərbi məsləhətçi Səffət bəydən ibarət olan nümayəndə heyətini Moskvaya göndərdi. 1921 – ci il 15 yanvarda Qarsdan yola düşən türk nümayəndələri həmin il 18 fevralda Moskvaya çatdı. (12. Səh.424) Moskva danışıqlarında əsas yer tutan məsələlərdən biri Naxçıvanın statusu məsələsi idi.

1921 – ci il 18 fevralda Moskvaya çatan gün türk nümayəndə heyəti Rusiya Xarici işlər Komissarı G.Çiçerin və onun müavini Qaraxan ilə görüşmüşdü. Görüş zamanı Çiçerin ingilislərlə bir ticarət müqaviləsi imzalamaq istədiklərini, buna görə də türk hökuməti ilə hər hansı bir ittifaq düşünmədiklərini, türklərin kommunistlərə qarşı sərt hərəkət etdiklərini (türk kommunistlərini nəzərdə tuturdu V.A) bildirmişdi. Çiçerin, həmçinin Ankaradakı Rusiya səfiri B.Midivaninin göndərdiyi məktubda siyasi konsensusdan bəhs etdiyini ifadə etmiş, eyni zamanda türklərin ermənilərlə danışıqlarda Rusiya vasitəçiliyindən imtina etməsini və Rusiyanın etirazlarına baxmayaraq Gümrünü boşaltmamasını tənqid etdi. (1920-ci ilin payızında türk ordusu ermənilərə qarşı əməliyyat keçirərək dekabrın əvvəllərində Gümrü müqaviləsini imzalamağa erməniləri məcbur etmişdi – V.A) (11. Səh.10) Göründüyü kimi həmin dövrdə Sovet Rusiyası ilə türk hökuməti arasında xeyli ziddiyyətlər mövcud idi. Bolşevik hökuməti Mustafa Kamal hökumətinin çətinliklərindən istifadə edərək daha çox güzəşt qoparmağa çalışırdı. 1921 – ci il 22 – 23 fevralda türk heyəti Stalinlə görüşdü. Stalin də ingilislərlə ticarət müqaviləsi imzalayacaqları üçün türklərlə ittifaq yarada bilməyəcəklərini, lakin, bir dostluq müqaviləsi imzalana biləcəyini, pul və silah yardımı edə biləcəklərini bildirmişdi. Ermənistan məsələsinin görüşmələrdə arxa plana keçəcəyinə işarə edən Stalin bildirmişdi: “Siz Ermənistan məsələsini özünüz özünü həll etdiniz. Əgər daha həll edəcəyiniz bir şey qaldısa onu da həll edin. Amma zamanı qəti olaraq bildirin” (11. Səh.10) 26 fevral 1921 – ci ildə Rusiya Xarici işlər komissarlığında başlayan görüşmələr nəticəsində 16 mart 1921 – ci ildə Moskva müqaviləsi imzalandı. Müqaviləni TBMM adından Yusif Kamal və Rza Nur, həmçinin, türk hökumətinin Moskvadakı səfiri Əli Fuat paşa, Rusiya tərəfdən isə Xarici işlər Komissarı Çiçerin və Rusiya MİK – in üzvü Cəlal Qorxmazov imzaladılar. Bu müqavilə ilə türk hökuməti özünün şərq sərhədlərinin müəyyən olunmasına və Sovet Rusiyası ilə münasibətlərinin qaydaya salınmasına nail oldu. Mustafa Kamal paşa Moskva müqaviləsi haqqında demişdi: “Rus Şuralar Cumhuriyyəti ilə mövcud yaxşı münasibətlərimiz və əlaqələrimiz bu keçirdiyimiz ildə ən mükəmməl səviyyədə inkişaf etməkdə davam etmişdir. 16 martda Moskvada bir dostluq müqaviləsi imzaladıq. Bu müqavilə ilə imperializmin hücumlarına hədəf olan iki dövlət arasında təbii səbəblərdə meydana gələn həmrəylik hüquqi bir şəkil ilə də təsbit edilmiş oldu (11. Səh.11) Moskva konfransında türk hökumətinin Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanmasına nail olması ermənilərin ərazi iddialarının qarşısını almaq və Anadolunun türk dünyası ilə əlaqəsini (ərazi baxımından) təmin etməyə hesablanmışdı. (Həmin dövrdə hələ Naxçıvan Azərbaycanın əsas

hissəsindən ayrı salınmışdı – V.A) Rusiya tərəfi isə , görünür , Naxçıvanı Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrı salmaq üçün başqa plan hazırlayıbmış. Buna görə də Moskva danışıqlarında türk tərəfinin təklifini qəbul edib. Moskva müqaviləsinin 3 – cü maddəsində deyilir: “ Razılığa gələn hər iki tərəf bu müqavilənin I (c) əlavəsində göstərilən sərhədlərin içərisində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar , o şərtlə ki , Azərbaycan bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir “. (1. Səh 82). Qeyd etmək lazımdır ki , Moskva müqaviləsi XX əsrin 20 – ci illərinin əvvəllərində yeni formalaşmış siyasi situasiyanın məntiqi davamı idi. Dünyada və Qafqazda yaranmış yeni qüvvələr nisbəti bu müqavilənin zəruriliyini meydana çıxarmışdı. Həm Sovet Rusiyasına , həm də yeni yaranmış türk hökumətinə qarşı müharibə aparan beynəlxalq imperializm məğlub oldu. Sovet Rusiyası və Mustafa Kamal hökuməti aralarındakı ideoloji fərqlərə baxmayaraq yaxınlaşmağı bacardılar. Hər iki dövlət özünün müstəqil yaşamaq qabiliyyətini sübut etdi. Sözü gedən dövrdə rus – türk münasibətlərinin öyrənilməsi göstərmişdir ki , bu dövlətlər qarşılıqlı güzəştlərlə razılığa gəlməyi bacarmaqla yanaşı , həm də əldə edilən razılışmaların uzunmüddətli , davamlı olmasını təmin edə bilirlər. Mövzunun öyrənilməsi , həmçinin aydınlaşdırmağa imkan verir ki , Cənubi Qafqazda formalaşan geopolitik vəziyyətin dəyişdirilməsi və ya qorunub saxlanması xeyli dərəcədə rus – türk münasibətlərindən asılıdır. Tarix sübut etmişdir ki , Cənubi Qafqazda sülh və siyasi sabitliyin davamlı olması rus – türk münasibətlərindən kənarında mövcud olması düşünülə bilməz. Eyni zamanda mövzunun təhlili onu da deməyə əsas vermişdir ki , Anadoluda hansı hökumətin olmasından asılı olmayaraq (istər Osmanlı hökuməti , istərsə Mustafa Kamal hökuməti olsun – V.A) Azərbaycanın problemlərinə laqeyd qalmamışdır. Anadolu və Qafqaz türklüyü kültür , mədəniyyət , dil , din , etnik köklər və geopolitik maraqlar baxımından vahid orqanizm təşkil etmişlər. Bu baxımdan Naxçıvan məsələsinin Mustafa Kamal hökumətinin maraq dairəsində olması da təbii və məntiqə uyğun hesab edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Diplomatiya aləmi jurnalı. № 41.2016
2. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov. Bakı.1982
3. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz. Bakı.1993
4. Hacıyeva A. 20 – ci illərin siyasi tarixinin bəzi məsələləri. Bakı.1997
5. Hacıyev İ. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri. Naxçıvan 2021
6. Məmmədov X. “ Naxçıvan məsələsi “. Moskva və Qars müqavilələrində. (Tarix , İnsan və Cəmiyyət jurnalı) 2021 , 2 (32) s. 82 – 89
7. Naxçıvan (məqalələr toplusu) .Bakı. 1999
8. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. Bakı. 1992
9. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı. 1995
10. Belleten (türk Tarix kurumu) Ankara. 2016
11. Coşkun Topal. Türk – Rus ilişkileri ve Moskva antlaşması. (Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi) 2018. s. 313 – 330
12. İbrahim Ethem Atnur. Osmanlı idarəçiliyindən sovet idarəçiliyinə qədər Naxçıvan (1918 – 1921) Naxçıvan.2013
13. Иголкин А. Московский договор с Турцией взгляд из России через 77 лет. Москва. 1998

**ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ НАХИЧЕВАНА И НАЧАЛО
МОСКОВСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ В РУССКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ**

*Адыгозелов Веис
Резюме*

В статье рассматривается положение Нахчыванского региона в российско-турецких отношениях. В то же время, вопрос Нахчывана стал актуальным в связи с падением Османского государства, одинаковой позиции международных держав в отношении анатолийских и кавказских тюрков, а также важностью географического положения Нахчывана для империалистических держав для отделения тюркского мира друг от друга. В статье также рассматривается деятельность правительства ТБММ по статусу Нахчывана в 1920-1921 гг.

**THE GEOPOLITICAL POSITION OF WAKHITHEVAN AND AIE BEGINNING OF
MOSKOV CONFERENCE IN RUSSIAN-TURKISH RELATION**

*Adigozelov Veys
Summary*

The article examines the position of the Nakhchivan region in Russian-Turkish relations. At the same time, the issue of Nakhchivan became relevant in connection with the fall of the Ottoman state, the international powers took the same position against Anatolian and Caucasian Turks, and the importance of Nakhchivan's geographical position for the imperialist powers to separate the Turkish world from each other. The article also examines the activities of the TBMM government on the status of Nakhchivan in 1920-1921.

*Rəyçi: dosent Arif Veyisov
BDU Qazax filialı 15 may 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 may 2025-ci il*

PEDAQOGİKA

UOT 372.8:91

KARTOQRAFİK PROYEKSİYALAR RIYAZİ METOD KİMİ RIYAZİYYAT VƏ COĞRAFIYANIN TƏDRİS KONTEKSİNDƏ*Ağaməmmədov Namiq Tahir oğlu**Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun doktorantı*naqamemmedov@mail.ru

Xülasə: Məqalə coğrafiya ilə riyaziyyatın əlaqəli tədrisi prosesində əsas mövzulardan biri olan kartoqrafik proyeksiyaların riyazi meyarlara uyğunluğu mövzusunda həsr olunmuşdur. Coğrafiya ilə riyaziyyatın integrativ öyrənilməsi xüsusiyyətləri mövzu kimi kartoqrafik proyeksiyalar kontekstində nəzərdən keçirilir. Məqalədə, Yerin kürə səthinin müstəvi üzərində təsviri zamanı istifadə olunan proyeksiyaların təhrif xüsusiyyətlərinə (bərabərbucaqlı, bərabərsahəli, ixtiyari) və istifadə olunan həndəsi fiqurlara görə (silindrik, konus, azimutal; çoxüzümlü) növləri integrativ yanaşmanın tətbiqi ilə fənlərarası transformasiya olunur. Fənlərarası integrasiya mövzuların tədrisi texnologiyalarına əsaslı surətdə təsir edir. Kartoqrafik proyeksiyalar həndəsi fiqurlara tamamlanıqda təsvirlərin dəqiqliyi artır, onlardan müxtəlif sahələrdə effektiv istifadə keyfiyyəti yüksəlir. Riyazi metodların kartoqrafik bazaya integrasiyası tərtib olunan xəritələrdən iqtisadiyyat, elektron naviqasiya, sosial proseslərin idarə olunması və gündəlik həyatda tətbiqi imkanlarını optimallaşdırır. Eyni zamanda kartoqrafik proyeksiyaların təhrif elementləri, üstün və çatışmayan cəhətləri müzakirə olunur. Coğrafiyanın riyazi parametrlərlə zənginləşməsində xüsusi yeri olan kartoqrafik proyeksiyaların integrativ tədrisdə şagirdlərin qavrama bacarıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltdiyi göstərilir. Məqalədə, coğrafiya və riyaziyyat fənlərinin integrasiyasının təlim metodikasının gələcək uğurlu inkişaf tendensiyası üçün vacibliyi qeyd olunur.

Açar sözlər: coğrafiya, riyaziyyat, integrativ tədris, kartoqrafik proyeksiya, təhrif, riyazi parametrlər, inkişaf tendensiyası

Ключевые слова: география, математика, интегративное обучение, картографическая проекция, искажение, математические параметры, тенденция развития

Keywords: geography, mathematics, integrative teaching, cartographic projection, distortion, mathematical parameters, development trend

Riyaziyyat fənni şagirdlərin elmi dünyagörüşünün, onların psixoloji təəyyülünün, riyazi və məntiqi təfəkkürünün, aydın və səlist nitqinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Müasir dövrdə elmin bütün sahələrində riyaziyyata ehtiyac var. Riyaziyyat coğrafiya üçün də integrativlik cəhətdən dəyərli və əhəmiyyətlidir. Coğrafiya və riyaziyyatın zamana uyğun olaraq təkmilləşən, zənginləşən məzmunu və fənlərin tədrisi metodikası çoxçeşidli nəzəriyyələrin ortaya çıxmasını labüd etmişdir. Getdikcə papulyarlaşan kompetensiyalardan integrativ tədris metodikası təqdirəlayiqdir. Fənlərarası integrasiyanın kompleks təşkilində məktəblərin kitabxana fondunun əhəmiyyəti çoxdur. Məktəb kitabxanalarında mövcud olan elmi, metodiki, tədris və bədii ədəbiyyatlar müəllim və şagirdlərin fənləri assosiativ öyrənmələrinə kömək edir. Nümunə üçün İsmayılı rayonu Mücühəftəran kənd E.Həsənov adına kənd orta məktəbinin kitabxanasında dərslik-1825 ədəd (2020 daxil), bədii ədəbiyyat 1385 ədəd kitab vardır. Şagirdlər dövrü olaraq fənlərin öyrənilməsində kitabxana fondunun imkanlarından istifadə edir (Şəkil 1).

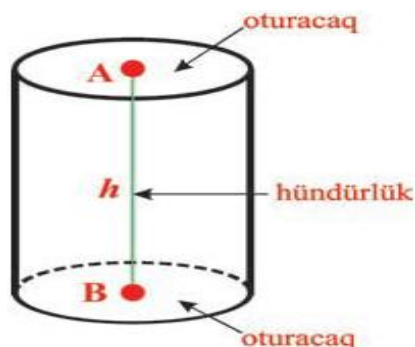
Şəkil 1.
İsmayilli rayonu
Mücühəftəran
kənd E.Həsənov
adına kənd orta
məktəbinin
kitabxana müdiri
Fuad Ağamalıyə
şagirdlərlə kitab
müza kirəsində

L.K. Həsənovaya görə, riyaziyyatın müxtəlif elmlərlə əlaqəsi, bu cəhətdən riyaziyyat müəlliminin riyazi-pedaqoji təxəyyülü, geniş bilik və dünyagörüşü, yüksək metodiki hazırlığı fənnin tədris keyfiyyətinin artmasına və şagirdlərin koqnitiv inkişaf dinamikasına kömək edir [3, s.123]. Xəritələrdə təhrifin ədədi qiymətini sıfıra endirmək mümkün deyil. Lakin onları azaltmaq və ya birini aradan qaldırmaq mümkündür. Bunu kartoqrafik proyeksiyaların köməyi ilə etmək olar. Kartoqrafik proyeksiya-Yerin kürə səthinin müstəvi üzərində təsviri üçün riyazi metoddur. Onu təhrif xüsusiyyətlərinə görə onları üç qrupa bölürlər: bərabərbucaqlı (istiqamətlər və ya bucaqlar demək olar ki, təhrif edilmir, sahə, məsafə və forma tam təhrif olunur), bərabərsahəli (ərazilərin sahəsi çox az, lakin bucaq (istiqamət), məsafə və forma tam təhrif olunur), ixtiyari (sahə və bucaqlar az təhriflə verilir, uzunluq və forma isə tam təhrif olunur). Kartoqrafik proyeksiyaların tədqiqi və onun inkişafı məsələləri ilə kartoqrafiya elmi məşğul olur. Kartoqrafik təsvirlər riyazi əsasda tərtib olunur, bu əsaslara koordinat şəbəkəsi, miqyas və geodeziya elementləri aid olunur [6, s. 8]. Yerin kürə səthinin müstəvi səthə keçirilməsi üçün müxtəlif həndəsi fiqurların səthlərindən istifadə olunur.

İstifadə olunan həndəsi fiqurlara görə kartoqrafik proyeksiyalar aşağıdakı qruplara bölünür:

- Silindrik;
- Konus;
- Azimutal;
- Çoxüzlü

Silindr stereometrik həndəsi fiqurdur, düzbucaqlının hər hansı tərəfi üzərində fırlanmasından alınan cisimdir. Onun həcmi, yan və tam səthinin sahəsi olur (Şəkil 1).

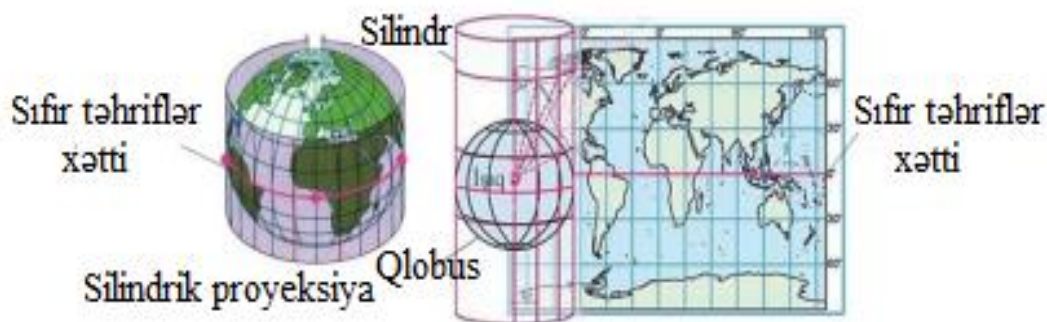

Şəkil 2. Silindr

Mənbə: Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün riyaziyyat fənni üzrə dərslik, Bakı-2021, “Şərq-Qərb” ASC, 216 səh, s.163

L.Z. Əliyeva öz tədqiqatında göstərir ki, coğrafiyanın müasir fənn proqramlarında inteqrasiya əsas tələblərdən biri kimi nəzərə alınmışdır. Coğrafiya dərsləri çox asanlıqla digər fənlərlə inteqrasiya oluna bilər [2, s.94].

Xəritənin silindrik proyeksiyada tərtib olunması üçün qlobus şəffaf silindirin içərisinə yerləşdirilir. Silindirik proyeksiyada Yer səthinin ekvatorboyu yerləşən əraziləri silindirin səthinə toxunur, toxunma xəttində təhriflər sıfıra yaxın olur.

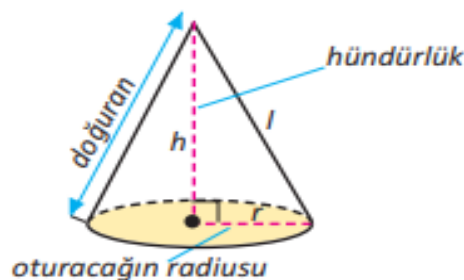

Şəkil 3. Silindrik proyeksiya

Silindrik proyeksiyalarda, əsasən, dünya xəritələri, ekvatorboyu ərazilər təsvir olunur, paralel və meridianlar düz bucaq altında kəşif xətlərlə verilir.

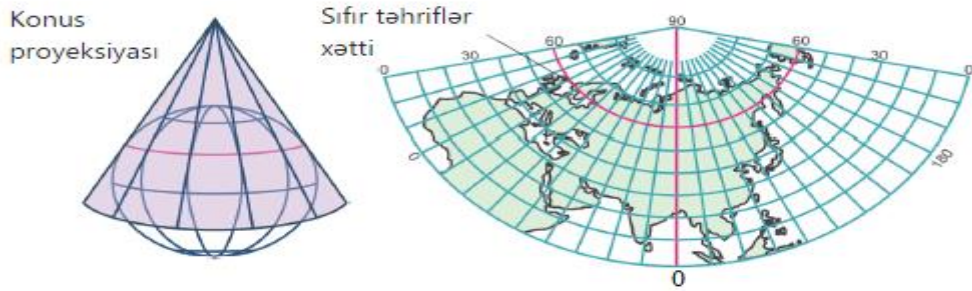
D.M. Ələsgərov öz tədqiqatında qeyd edir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan coğrafiya dərslərində bir çox fənlərlə əlaqə qurmaq imkanları ilə yanaşı, riyaziyyat, fizika, həyat bilgisi, tarix, ədəbiyyat, musiqi kimi fənlərin tədrisində də coğrafiyaya inteqrasiya etmək imkanları mövcuddur, bu imkanlardan yerində, düzgün yerində, düzgün istifadə olunması məqsədə uyğundur [1, s.141].

Konus-düzbucaqlı üçbucağın katetlərinin birinin ətrafında 360° fırlanması nəticəsində əmələ gələn həndəsi fəza fiqurudur. Onun yan və oturacağıın, eyni zamanda tam səthinin sahəsi olur (Şəkil 4).

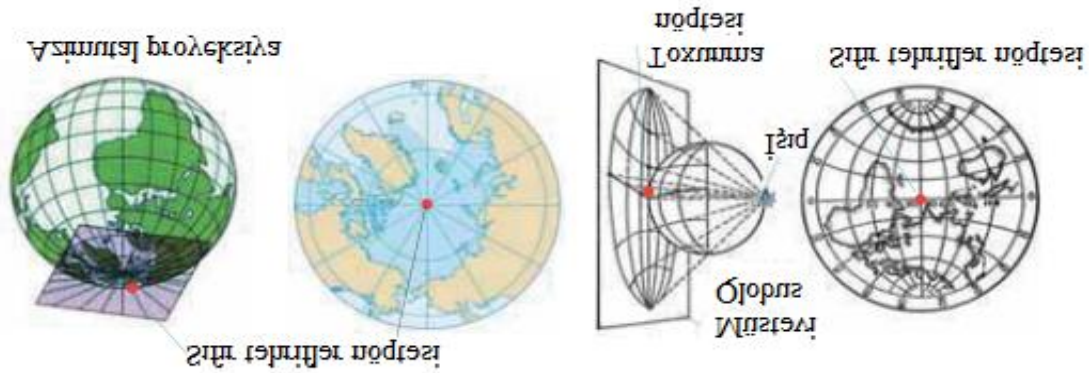
Şəkil 4. Konus

Konus proyeksiyasında xəritə tərtib olunarkən, qlobus konusun səthi ilə 60° və ona yaxın paralellərdə kəşif, bu zaman toxunma paralelləri üzrə təhriflər demək olar ki, olmur. Sifir təhrifli xəttədən uzaqlaşdıqca təhriflər artır. Konus proyeksiyasında qütbətrafi və mülayim enliklərdə yerləşən coğrafi ərazilərin xəritələri tərtib olunur, paralellər qövsvari, meridianlar bir mərkəzdən çıxan xətlər formasında verilir (Şəkil 4).

Şəkil 5. Konus proyeksiyası

Azimutal proyeksiyada köməkçi həndəsi səth kimi müstəvidən istifadə olunur. Bu proyeksiyada müstəvi küreyə nöqtədə toxunur və toxunma nöqtəsində təhrif olmur. Azimutal proyeksiyada yarımkürələrin, Antarktida və Şimal Buzlu Okeanın xəritələri tərtib olunur. Paralellər çevrə formasında, meridianlar isə mərkəzdən şaxələnən radiuslar kimi təsvir olunur (Şəkil 5).

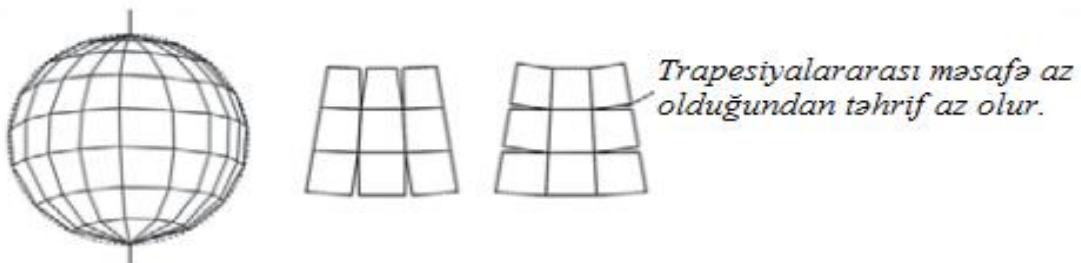

Şəkil 6. Azimutal proyeksiya

Riyazi kartoqrafiyada fəza düzbucaqlı əyrixətli, müstəvi düzbucaqlı əyrixətli və qütb koordinat sistemlərindən istifadə olunur [7, s.14]. Kartoqrafik proyeksiyaların xüsusi bir növü də çoxüzlü proyeksiyalardır. Riyaziyyatda çoxüzlü anlayışı səthi sonsuz sayda müstəvi çoxbucaqlılardan ibarət olan cismə deyilir. Çoxüzlülər olduqca mürəkkəb quruluşa malikdir. Çoxüzlü proyeksiyalarda Yer kürəsinin səthi küre formasında deyil, çox sayda trapesiyalara bölünmüş şəkildə qiymətləndirilir. Riyazi kartoqrafiya-kartoqrafik proyeksiyaların nəzəriyyəsinin, kartoqrafik şəbəkənin hesablanma və qurulma üsullarının, xəritənin geodeziya əsasını təşkil edən, istinad məntəqələrindən istifadə etmə üsullarının, miqyasın və koordinat şəbəkəsinin öyrənilməsindən bəhs edir [4. s.5]. Riyaziyyatda iki tərəfi paralel olan dördbucaqlıya trapesiya deyilir.

Çoxüzlü proyeksiyanın aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

- Kiçik ərazilərin (əsasən, topoqrafik xəritələrin) tərtibi üçün istifadə olunur;
- Xəritələrin miqyası kiçik və orta olur;
- Təhriflər çox az olur (Şəkil 6.)

Trapesiyalararası məsafə az olduğundan təhrif az olur.

Şəkil 7. Çoxüzlü proyeksiya

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xəritələri bərabərbucaqlı, konus və çoxüzlü proyeksiyalarda hazırlanır. Coğrafiyanın riyaziyyatla inteqrasiyası və inteqrativ tədrisi məsələlərini araşdırmaqla hər iki fənnin paralellik əmələ gətirən ortaq mövzuları və anlayışlarını assosiativ formada təhlil etdik. Riyazi təlimdə tətbiq olunan analiz və sintez üsullarını coğrafiya və digər fənlərdə yerinə yetirməklə, təhsilalanların nəzəri və təcrübi biliklərini sistemləşdirmək mümkündür. Riyazi məntiqin tətbiqi nəticəsində öyrənilən təlim materiallarının səmərəliliyi, şagirdlərin nəticə çıxarma keyfiyyətləri, müstəqil qərarqəbuletmə bacarıqları artır. Ümumiyyətlə, riyazi məsələlərin həllində analiz və sintez üsulu geniş tətbiq olunan təlim üsulları hesab olunur. Analiz üsulunda hər bir hissə tamın hissəsi kimi müstəqil araşdırılır və tədqiq olunur. Sintez üsulu isə ayrı-ayrı elementləri tamın vahid hissəsi kimi birləşdirir və nəticə çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Ələsgərov D.M. Coğrafiyanın tədrisində interaktiv təlimə əsasən şagird fəaliyyətinin təşkili metodikası//Elmi əsərlər/ Bakı Qızlar Universiteti.-2018.-№1 (33).-S.134-140
2. Əliyeva L.Z. Coğrafiyanın tədrisində inteqrasiyanın təşkili yolları // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası -2020, C. 68, №3, s. 92-98
3. Həsənova L.K. Riyaziyyat müəlliminin pedaqoji fəaliyyətində inteqrativ məsələlər// Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 85, №8, 2018, s. 122-125
4. Piriyev R.X. Kartografiya:- Bakı, Mütərcim, 2015. -440 s.
5. Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün riyaziyyat fənni üzrə dərslik, Bakı-2021, “Şərq-Qərb” ASC, 216 səh, s.163
6. Берлянт А.М. Картография: Москва: “Аспект Пресс”, 2002, 336 с.
7. Бугаевский Л. М. Математическая картография: Учебник для вузов.-Москва: “Златоуст”, 1998.-400 с.

КАРТОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЕКЦИИ КАК МАТЕМАТИЧЕСКИЙ МЕТОД В КОНТЕКСТЕ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКИ И ГЕОГРАФИИ

Агамаммадов Намиг Тахир оглы

Резюме

Статья посвящена теме соответствия картографических проекций математическим критериям, которая является одной из основных в процессе совместного обучения географии и математике. Рассматриваются особенности интегративного изучения географии и математики в контексте темы картографических проекций. В статье на основе междисциплинарного интегративного подхода преобразованы типы проекций, используемых для изображения сферической поверхности Земли на плоскости, на основе свойств их искажений (равноугольные, равносторонние, произвольные) и используемые геометрические фигуры (цилиндрические, конические, азимутальные; многогранные). Междисциплинарная интеграция оказывает фундаментальное влияние на технологии преподавания предметов. При преобразовании картографических проекций в геометрические фигуры повышается

точность изображений и повышается качество их эффективного использования в различных областях. Интеграция математических методов в картографическую базу данных оптимизирует возможности применения составленных карт в экономике, электронной навигации, управлении социальными процессами и повседневной жизни. При этом обсуждаются элементы искажения, преимущества и недостатки картографических проекций. Показано, что картографические проекции, которые занимают особое место в обогащении географии математическими параметрами, значительно улучшают навыки понимания у учащихся при интегративном обучении. В статье подчеркивается важность интеграции географии и математики для будущего успешного развития методик обучения.

CARTOGRAPHIC PROJECTIONS AS A MATHEMATICAL METHOD IN THE TEACHING CONTEXT OF MATHEMATICS AND GEOGRAPHY

Aghamammedov Namiq Tahir

Summary

The article is devoted to the topic of compliance of cartographic projections with mathematical criteria, which is one of the main topics in the process of integrated teaching of geography and mathematics. The features of the integrative study of geography and mathematics are considered in the context of cartographic projections as a topic. In the article, the types of projections used when depicting the Earth's surface on a plane (equiangular, equilateral, arbitrary) and the types of geometric figures used (cylindrical, conical, azimuthal; polyhedral) are transformed interdisciplinary by applying an integrative approach. Interdisciplinary integration has a significant impact on the technologies of teaching subjects. When cartographic projections are completed with geometric figures, the accuracy of the images increases, and the quality of their effective use in various fields increases. The integration of mathematical methods into the cartographic base optimizes the possibilities of using the compiled maps in the economy, electronic navigation, management of social processes and everyday life. At the same time, the distortion elements, advantages and disadvantages of cartographic projections are discussed. It is shown that cartographic projections, which have a special place in enriching geography with mathematical parameters, significantly improve the comprehension skills of students in integrative teaching. The article notes the importance of integrating geography and mathematics for the future successful development trend of teaching methodology.

*Rəyçi: SDU-nun professoru, coğrafiya elmləri doktoru İlham İldırım oğlu Mərdanov
Daxil olma tarixi 29 aprel 2025-ci il*

УДК:37.

**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГРАММАТИКИ РУССКОГО ЯЗЫКА:
СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ТРАДИЦИИ**

Байрамова Мехрибан Закир гызы
Бакинский Славянский Университет

Аннотация: *Статья посвящена изучению методики преподавания грамматики русского языка, его современным подходам и традициям. Преподавание грамматики - это многогранный процесс, который требует гибкости, разнообразия методов и инструментов. Совмещение традиционных подходов с инновационными технологиями, внимание к индивидуальным особенностям учащихся и интеграция грамматики в реальную жизнь позволяют сделать обучение более эффективным и интересным. Важно, чтобы грамматика не воспринималась как скучная и сухая дисциплина, а становилась увлекательным и полезным инструментом для самовыражения и общения.*

Ключевые слова: процесс обучения, методы обучения, методика преподавания, общение, визуальные средства.

Açar sözlər: təlim prosesi, tədris metodları, tədris metodikası, ünsiyyət, əyani vəsait.

Keywords: learning process, teaching methods, teaching methodology, communication, visual aids.

Грамматика является важнейшей частью языка, которая формирует основу для правильного и выразительного общения. Преподавание грамматики русского языка – одна из самых сложных и ответственных задач в работе учителя. Это обусловлено тем, что грамматические правила, исключения и особенности требуют от ученика высокой концентрации внимания и усилий для запоминания. Однако грамматика не должна восприниматься как сухая теория, а, наоборот, как важный инструмент, помогающий эффективно строить речь. Поэтому методика преподавания грамматики играет ключевую роль в процессе обучения, и использование эффективных методов значительно облегчает усвоение материала как для учащихся, так и для преподавателей.

Одной из главных проблем в преподавании грамматики является восприятие учениками абстрактных правил и понятий. Сложность усвоения тех или иных грамматических конструкций часто возникает из-за их абстрактности. Падежи, времена, виды глаголов и многие другие грамматические категории представляют собой системы, которые могут быть трудны для восприятия, особенно для младших школьников. Ученики также сталкиваются с трудностями запоминания множества исключений и особенностей. Например, правила склонений или спряжений часто теряются на фоне множественности форм, что затрудняет их применение в реальной речи. Вместе с тем важно, чтобы учащиеся видели связь между грамматикой и реальной жизнью, так как это способствует повышению их интереса к предмету. Однако в силу недостаточной мотивации ученики часто воспринимают грамматику как нечто абстрактное и не имеющее практического применения, что только усугубляет трудности обучения.

Для того чтобы преодолеть эти проблемы, важно использовать разнообразные методы, которые делают обучение более доступным и увлекательным. Традиционно в преподавании грамматики применяются несколько основных подходов. Одним из них

является объяснительно-иллюстративный метод, в рамках которого учитель подробно объясняет правила, используя примеры. Например, для объяснения склонений существительных или спряжений глаголов учитель приводит типичные примеры, что позволяет учащимся усваивать материал поэтапно. Однако этот метод часто имеет свои ограничения: ученики могут быть перегружены информацией, и если примеры не будут достаточно наглядными, понимание правил может оказаться затруднительным.

Другим традиционным методом является метод наглядности, который включает использование различных визуальных средств - схем, таблиц и диаграмм. Важным примером может быть использование таблиц склонений и спряжений, которые помогают учащимся быстро ориентироваться в грамматических категориях и запоминать нужные формы. Этот метод эффективно работает с визуальными учащимися, однако для учеников, которые лучше воспринимают информацию через практическую деятельность, наглядность может быть недостаточно эффективной.

Не менее важным методом является использование тренировочных упражнений. Они помогают учащимся закрепить полученные знания и правильно применять их на практике. Например, задания на исправление ошибок, заполнение пропусков, составление предложений с использованием определённых грамматических конструкций позволяют ученикам укрепить навык и применять теоретические знания на практике. Важно, чтобы такие упражнения не становились механическими и однообразными. Учителю нужно постоянно чередовать типы заданий, чтобы поддерживать интерес и мотивацию учащихся (4).

С развитием педагогической науки и технологий в последние десятилетия всё большее значение приобретают современные подходы к преподаванию грамматики, ориентированные на коммуникативный аспект обучения. Одним из таких подходов является коммуникативно-ориентированный метод, который ставит на первое место практическое использование грамматических конструкций в речи. В отличие от традиционного подхода, фокусирующегося на теоретическом объяснении, этот метод ориентирован на применение грамматики в реальных ситуациях. Ученики не просто запоминают правила, но и учат их через практику — создание диалогов, ролевые игры и другие активные формы работы. Например, при изучении времен глаголов учащиеся могут составлять диалоги, в которых используются различные грамматические формы, что помогает увидеть, как эти формы применяются в реальной жизни.

Игровые методы также становятся всё более популярными в обучении грамматике. Они создают атмосферу увлекательности и заинтересованности, превращая обучение в активную деятельность. Важно, чтобы грамматические правила не воспринимались как механическое заучивание, а использовались в контексте реальных ситуаций. Игры, такие как «Грамматический детектив», где учащиеся должны найти и исправить ошибки в предложениях, или различные языковые викторины, позволяют не только развлекать, но и эффективно обучать. Игровые методы помогают сделать уроки менее напряжёнными и более доступными для учащихся разного возраста (2).

Проектная деятельность также набирает популярность как метод, который помогает ученикам не только усваивать грамматические правила, но и применять их на практике. Например, при подготовке проекта на заданную тему, учащиеся должны использовать различные грамматические формы, создавая тексты, презентации или исследовательские работы. Проектная деятельность способствует развитию критического мышления и учит работать с информацией, одновременно укрепляя грамматические навыки.

В последние годы всё чаще используются интерактивные технологии, такие как онлайн-платформы и мобильные приложения, которые позволяют ученикам работать с грамматическими упражнениями в игровой форме. Программы вроде Quizlet, Kahoot или Duolingo предлагают упражнения для тренировки грамматики, которые превращаются в игру. Ученики выполняют задания, получают мгновенную обратную связь и могут повторять материал в удобном темпе. Эти инструменты особенно полезны для самостоятельной работы и могут быть использованы для закрепления материала (1, 117).

При выборе метода преподавания важно учитывать несколько факторов, таких как возраст учащихся, их уровень знаний и цели урока. Например, для младших школьников и начинающих учащихся лучше всего подходят игровые методы и методы наглядности, так как они помогают сделать материал более доступным и понятным. Для старших школьников или студентов могут быть более полезными коммуникативно-ориентированные методы, а также проектная деятельность, поскольку они развивают не только грамматические навыки, но и способность использовать язык в реальных ситуациях. Кроме того, учитель должен учитывать индивидуальные особенности учеников, их интересы и предпочтения. Некоторые учащиеся предпочитают традиционные методы, такие как объяснение и запоминание правил, в то время как другие более активно воспринимают материал через игры и интерактивные задания. Важно найти баланс и чередовать различные методы, чтобы обучение было не только эффективным, но и увлекательным.

Индивидуализация подхода. Одним из важнейших аспектов эффективного преподавания грамматики является индивидуализация обучения. Это означает учет личных особенностей каждого ученика, его предпочтений, уровня знаний и темпа усвоения материала. Например, для некоторых учеников важно использовать больше практических примеров и заданий, а другие могут лучше воспринимать информацию через теоретические объяснения и схемы. Индивидуализация помогает создать комфортную атмосферу для каждого учащегося, что способствует лучшему усвоению материала.

Межпредметные связи. Также важным моментом в преподавании грамматики является использование межпредметных связей. Например, грамматические правила можно осваивать через чтение литературы, анализ текстов, написание эссе, проектную деятельность по другим предметам. Это способствует не только лучшему усвоению грамматических конструкций, но и развитию других навыков, таких как критическое мышление, творчество и письменная речь. Включение различных дисциплин помогает учащимся увидеть грамматику как часть более широкого контекста, что делает её изучение более осмысленным и целенаправленным.

Обратная связь и самооценка. Не менее важным элементом в обучении грамматике является регулярная обратная связь. Учитель должен не только объяснять правила и предоставлять задания, но и активно отслеживать успехи учеников, корректировать ошибки и давать рекомендации. Современные подходы предполагают включение самооценки и взаимной оценки между учениками. Это помогает учащимся не только улучшать свои навыки, но и развивать умение критически относиться к своей работе и достигнутым результатам.

Роль технологий и мультимедийных ресурсов. С каждым годом все более важным становится использование технологий и мультимедийных ресурсов в обучении. Это могут быть интерактивные уроки, обучающие видеоролики, подкасты и другие цифровые ресурсы. Например, видеоматериалы могут быть полезны для

объяснения сложных грамматических конструкций через анимацию или реальные примеры. Мобильные приложения и онлайн-игры дают учащимся возможность работать с материалом в любое удобное время, что способствует самостоятельному обучению и более глубокому усвоению материала (3, 65).

Развитие аналитических и критических навыков. Современные методы преподавания грамматики также фокусируются на развитии аналитических и критических навыков учащихся. Это достигается через анализ различных текстов, изучение стилистических особенностей, а также через работу с неформальными текстами, такими как реклама, разговорные выражения, интернет-коммуникации и другие. Важно помочь учащимся научиться использовать грамматические правила не только в стандартных ситуациях, но и в более сложных, нестандартных контекстах.

Интеграция грамматики в повседневную жизнь. Важным моментом является связь грамматики с реальной жизнью. Для этого учителю нужно создавать ситуации, максимально приближенные к повседневным, например, составление диалогов в различных жизненных ситуациях, участие в дискуссиях на актуальные темы, работа с текстами, отражающими культуру и традиции. Это помогает учащимся видеть реальную ценность грамматики и её необходимость для общения в любых ситуациях.

Взаимодействие с родителями и сообществом. Еще одной важной составляющей процесса преподавания грамматики является активное взаимодействие с родителями и сообществом. Учитель может организовать встречи с родителями, где обсуждаются успехи и проблемы учащихся в изучении грамматики. Это позволяет родителям не только поддерживать своих детей, но и более активно включаться в процесс обучения. Кроме того, можно привлечь к обучению старших учеников или студентов, чтобы они помогали младшим в освоении грамматических правил, что способствует развитию навыков преподавания и укреплению сообщества (5).

В заключение стоит отметить, что грамматика является важнейшей составляющей языка, и её преподавание требует внимательного и гибкого подхода. Современные методы преподавания позволяют сделать этот процесс более интересным и доступным для учащихся. Сочетание традиционных и инновационных методов даёт учителям возможность подойти к обучению грамматике с разных сторон, повысить мотивацию учеников и развить у них навыки, которые будут полезны не только в учебной деятельности, но и в реальной жизни.

Литература

1. Васильева, Н. И.. Методика преподавания русского языка в школе. М.: Просвещение, 2014.
2. Головина, И. А.. Современные методики преподавания русского языка и литературы. СПб.: Дельта, 2017.
3. Леонова, Т. В.. Методика преподавания грамматики русского языка в средней школе. М.: Академия, 2016.
4. Рогова, Н. В.. Использование инновационных технологий в преподавании грамматики русского языка. М.: Издательство МГУ, 2018.
5. Шмидт, Л.Л.. Теория и методика обучения грамматике русского языка. Новосибирск: Наука, 2015.

**RUS DİLİNİN QRAMMATİKASININ TƏDRİSİ ÜSULLARI: MÜASİR
YANAŞMALAR VƏ ƏNƏNƏLƏR***Bayramova Mehriban Zakir qızı**Xülasə*

Məqalə rus dili qrammatikası tədrisinin metodologiyasına, onun müasir yanaşmalarına və ənənələrinin öyrənilməsinə həsr olunub. Qrammatikanın tədrisi çoxşaxəli bir prosesdir və elastiklik, müxtəlif metodlar və alətlər tələb edir. Ənənəvi yanaşmaların innovativ texnologiyalarla birləşdirilməsi, tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməsi və qrammatikanın real həyatda tətbiqi tədrisi daha səmərəli və maraqlı edir. Vacibdir ki, qrammatika dar və sıxıcı bir fənn kimi deyil, özünü ifadə etmə və ünsiyyət üçün həyəcanverici və faydalı bir vasitə kimi qəbul edilsin.

**METHODS OF TEACHING RUSSIAN GRAMMAR: MODERN
APPROACHES AND TRADITIONS***Bayramova Mehriban Zakir**Summary*

The article is dedicated to the study of the methodology of teaching Russian grammar, its modern approaches, and traditions. Teaching grammar is a multifaceted process that requires flexibility, a variety of methods, and tools. The combination of traditional approaches with innovative technologies, attention to the individual characteristics of students, and the integration of grammar into real-life contexts make learning more effective and engaging. It is important that grammar is not perceived as a dull and dry subject, but rather as an exciting and useful tool for self-expression and communication.

*Rəyçi: p.f.d., dos. İ.Ə.Abbasova**Daxil olma tarixi 14 may 2025-ci il*

UOT:372.0:002

**THE INFLUENCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN TEACHING
ENGLISH AND LANGUAGE TRANSLATION**

*associate professor Karimova Gulshan Bahadur qızı-
Baku State University
prima_20@mail.ru*

Annatasion: *Artificial Intelligence (AI) is a field of computer science focused on creating systems capable of performing tasks that would normally require human intelligence. AI works by using a combination of algorithms, data processing, and computational models to solve problems, make decisions, and learn from experiences. Here's a breakdown of how AI works: 1. Data Collection- AI systems begin by collecting and processing large amounts of data. This data can come from various sources such as sensors, databases, the internet, or human interactions. The more relevant data an AI system can access, the better its performance can be. The introduction of Artificial Intelligence (AI) into educational systems has led to a remarkable shift in how we approach learning and teaching. With the capacity to emulate human intelligence, AI has already transformed multiple industries, including healthcare, transport, and entertainment. However, its application in education—especially in teaching English - remains one of the most fascinating and promising areas.*

Açar sözlər: kompüter elmləri, alqoritmlər, məlumatların işlənməsi, məlumatlar, tətbiqlər

Key words: açar sözlər: computer science, algorithms, data processing, data, application

Ключевые слова: компьютерные науки, алгоритмы, обработка данных, данные, приложения

The introduction of Artificial Intelligence (AI) into educational systems has led to a remarkable shift in how we approach learning and teaching. With the capacity to emulate human intelligence, AI has already transformed multiple industries, including healthcare, transport, and entertainment. However, its application in education—especially in teaching English—remains one of the most fascinating and promising areas. This article will examine how AI is revolutionizing English education, its benefits and drawbacks, and the future opportunities it presents. AI has become an integral part of language learning, particularly in teaching English. As the most commonly spoken language worldwide, English is often learned as a second language (ESL) in many countries. However, the process of learning English, with its intricate grammar, vocabulary, pronunciation, and cultural differences, can be quite overwhelming for non-native speakers. AI helps make this process more approachable and engaging by providing dynamic, personalized feedback and learning experiences that adapt to the learner's individual needs.

AI-Driven Language Learning Tools

One of the most popular ways AI is being used in English language teaching is through apps and online tools such as Duolingo, Babbel, and Rosetta Stone. These platforms leverage AI algorithms to design personalized lessons that cater to a learner's proficiency level, preferred learning style, and pace. For instance, Duolingo uses AI to build individualized lessons for each user. It continuously assesses the learner's progress, identifies areas where they may be struggling, and modifies the difficulty level of upcoming lessons to match the learner's ability. This adaptive learning technique ensures that students remain engaged and sufficiently challenged without feeling overwhelmed.

Similarly, other platforms like Babbel and HelloTalk use AI to enhance speech recognition, helping learners practice pronunciation and providing them with real-time feedback. These tools also track users' progress, predicting what learning needs will arise next, making the process both efficient and personalized. Intelligent Tutoring Systems (ITS) represent another use of AI. These systems simulate a one-on-one teaching experience by providing students with personalized instruction. They adjust the difficulty of exercises in real time based on the learner's performance, providing tailored lessons in grammar, vocabulary, and reading comprehension. A notable example of such a system is "Socratic," developed by Google. It uses AI to analyze students' written or spoken input and provides targeted feedback, helping learners improve their language skills in a focused manner.

Mastering pronunciation is one of the most difficult tasks for non-native English speakers. Even with solid vocabulary and grammar knowledge, improper pronunciation can obstruct communication. AI-powered speech recognition tools, like ELSA Speak and Google Assistant, are helping learners address this challenge by comparing their spoken words to native English models and giving them feedback on aspects like stress, rhythm, and intonation. These tools provide immediate, actionable insights, allowing learners to practice and refine their pronunciation in real time.

Virtual Assistants and Chatbots: AI-driven chatbots and virtual assistants - such as those found in platforms like HelloTalk and Lingoda—have become a key part of language learning. These AI entities engage learners in conversations, either through text or voice, creating a highly interactive and immersive environment where users can practice English in real-world situations. Additionally, virtual assistants like Siri and Google Assistant are widely available on smartphones, providing users with the opportunity to practice English by issuing voice commands and receiving spoken responses in English.

Advantages of AI in English Learning: One of the primary benefits of AI in teaching English is its ability to personalize the learning experience. Traditional classroom teaching tends to follow a standardized curriculum, which may not cater to the diverse needs of all students. AI, in contrast, can be adapted to each individual learner's proficiency level, pace, and learning preferences, creating a more tailored and effective learning environment. AI tools are capable of analyzing a student's strengths and weaknesses and adjusting lessons to meet their unique needs. This results in more efficient learning and better language retention. Moreover, AI enables students to learn at their own pace, ensuring that those who need more time to grasp concepts aren't left behind, while those who advance more quickly can continue to progress without unnecessary repetition.

Another notable benefit is the flexibility offered by AI-based tools. Many of these platforms are available 24/7, enabling learners to practice whenever and wherever it's most convenient for them. This feature is especially helpful for students with irregular schedules or those living in areas where access to qualified English teachers may be limited. Online tutoring and language learning apps also allow for anytime learning, removing traditional barriers to education. Moreover, AI tools cater to learners at all levels, from beginners to advanced speakers, ensuring that students from various linguistic backgrounds can access quality language instruction.

AI-powered tools also enhance student engagement by making the learning process more interactive and gamified. For example, apps like Duolingo use points, levels, and rewards to motivate learners, encouraging them to stay invested in their studies. AI ensures that the content remains engaging by tailoring the lessons to the learner's interests and progress, ensuring that students are continually challenged in a stimulating way. Furthermore, the conversational nature of AI chatbots promotes active participation and engagement, as

learners can hold dynamic dialogues with virtual assistants, receiving personalized responses and experiencing real-life English conversations.

Conclusion

AI has already begun to transform the way English is taught, offering personalized learning experiences, real-time feedback, and more engaging tools for language acquisition. However, challenges remain, such as the absence of human emotional intelligence and concerns around data security. As AI technology improves, its role in education will continue to grow, creating even more opportunities for students to learn English in an effective and accessible way. Similarly, AI has revolutionized language translation by making it faster, cheaper, and more accurate. Despite its ongoing limitations, such as occasional misunderstandings of context or culture, future advancements in machine learning will likely bridge these gaps and enhance translation accuracy. Ultimately, AI will continue to play a significant role in breaking down language barriers, fostering global communication, and building a more interconnected world.

Ədəbiyyat

Books: González, P. (2020). *AI in Education: The Impact of Artificial Intelligence in Teaching and Learning*. Springer.

1. **Heffernan, A. (2018).** *Artificial Intelligence and Machine Learning for Education: Tools, Applications, and Research Trends*. Wiley.

2. **Articles and Research Papers:** Li, Z., & Li, Z. (2019). "Artificial Intelligence in Language Education: A Review of Current Applications and Future Directions." *Journal of Educational Technology & Society*, 22(3), 13-29.

3. **Kukulska-Hulme, A. (2018).** "Artificial Intelligence and Language Learning: Innovation and Implications." *Language Learning & Technology*, 22(2), 25-40.

4. **Xie, Z., & Zhang, Y. (2020).** "The Role of AI in Enhancing English Language Learning: A Review of Current Tools and Techniques." *Language Teaching Research*, 24(4), 506-524.

Online Platforms and Tools:

5. **Duolingo.** (2021). *How Duolingo Uses AI to Personalize Language Learning* [Duolingo Blog]. <https://blog.duolingo.com>

6. **Socratic by Google.** (2020). *AI and the Future of Tutoring: How AI Can Help Students Learn More Effectively*. <https://www.socratic.org>

Articles on Ethical Implications and AI in Education:

7. **Bryson, J. (2018).** "The Ethical Impact of AI on Education." *AI & Society*, 33(3), 295-305.

8. **Binns, R. (2021).** "The Dangers of Data: Privacy and Security in AI-based Language Learning." *International Journal of Education and Data Security*, 6(1), 15-24.

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ПРЕПОДАВАНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ЯЗЫКОВОЙ ПЕРЕВОД

доцент Керимова Гюльшан Багадур кызы

Резюме

Искусственный интеллект (ИИ) — это область компьютерных наук, направленная на создание систем, способных выполнять задачи, которые обычно требуют человеческого интеллекта. ИИ работает с помощью сочетания алгоритмов, обработки данных и вычислительных моделей для решения проблем, принятия решений и обучения на основе опыта. Вот как работает ИИ: **Сбор данных** — системы ИИ начинают с того, что собирают и обрабатывают большие объемы данных. Эти данные могут поступать из различных источников, таких как датчики, базы данных, интернет

или взаимодействие с людьми. Чем более релевантными данными располагает система ИИ, тем лучше она может работать. Внедрение искусственного интеллекта (ИИ) в образовательные системы привело к значительным изменениям в подходах к обучению и преподаванию. Способность ИИ имитировать человеческий интеллект уже преобразовала множество отраслей, включая здравоохранение, транспорт и развлечения. Однако его применение в образовании — особенно в преподавании английского языка — остается одной из самых захватывающих и перспективных областей.

SÜNI İNTELLEKTİN İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ VƏ DİL TƏRCÜMƏSİNƏ TƏSİRİ

dosent Kərimova Gülşən Bahadur qızı

Xülasə

Süni intellekt (SI)-bu, adətən insan zəkasını tələb edən tapşırıqları yerinə yetirə bilən sistemlərin yaradılmasına yönəlmiş kompüter elmləri sahəsidir. SI, problemləri həll etmək, qərar qəbul etmək və təcrübələrdən öyrənmək üçün alqoritmlərin, məlumatların işlənməsi və hesablama modellərinin birləşməsindən istifadə edir. SI necə işləyir: **Məlumat yığıcı** - SI sistemləri böyük miqdarda məlumat toplayıb işləyərək başlayır. Bu məlumatlar müxtəlif mənbələrdən, məsələn, sensorlardan, verilənlər bazalarından, internetdən və ya insanlarla qarşılıqlı əlaqələrdən gələ bilər. SI sistemi nə qədər əlaqəli məlumatlara sahib olsa, bir o qədər yaxşı işləyə bilər. Süni intellektin (SI) təhsil sistemlərinə inteqrasiyası öyrənmə və tədris yanaşmalarında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olub. İnsan zəkasını təqlid etmə qabiliyyətinə sahib olan SI artıq səhiyyə, nəqliyyat və əyləncə kimi bir çox sahəni dəyişib. Lakin onun təhsildə, xüsusilə ingilis dili tədrisində tətbiqi ən maraqlı və ümidverici sahələrdən biri olaraq qalır.

Rəyçi: Hümbətova Aytən

Daxil olma tarixi 25 aprel 2025-ci il

UOT:37.

**VALIDEYNLİK VƏZİFƏSİ VƏ PROBLEMSİZ ÖVLAD YETİŞDİRMƏKDƏ
VALIDEYN MÖVQELƏRİ**

Məmmədov Kəmaləddin Kamil oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
kmammadov69@bk.ru

Xülasə: *Valideynlər uşaqların tərbiyəsində əsas qayğı göstərənlərdir və uşaqların böyüməsini, sağlamlığını və düzgün tərbiyəsini yaxşılaşdırmaq üçün valideynlik üslubları və uşaq tərbiyəsi təcrübələri haqqında biliklərin keyfiyyət və kəmiyyəti vacibdir. Beləliklə, düzgün tərbiyə valideyn məsuliyyəti tələb etdiyi üçün çox vacib məsələlərdən biridir. Valideyn-övlad münasibətləri həyatda ən mürəkkəb və vacib münasibətlərdən biridir. Bu münasibət uşağın tərbiyəsi, inkişafı və şəxsiyyəti üçün təməldir. Bu məqsədlə, hazırkı tədqiqat valideynlik vəzifəsi və problemsiz övlad yetişdirməyin xüsusiyyətlərini sadalayır və tədqiq edir.*

Açar sözlər: valideyn, uşaq, tərbiyə, metod, xüsusiyyət

Ключевые слова: родитель, ребенок, воспитание, метод, характеристика

Keywords: parent, child, upbringing, method, characteristic

Giriş: Valideynlik yalnız bir proses deyil, həm də uzunmüddətli bir məsuliyyət, uşaqların sağlam və xoşbəxt bir həyat sürmələri üçün edilən əhəmiyyətli bir sərmayədir.

Valideynlik, hər bir valideynin öz uşağına qarşı məsuliyyətli, qayğıkeş və anlayışlı yanaşmalarını tələb edir. Hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətləri və inkişaf prosesi olduğu üçün, valideynlər müxtəlif mövqələrdən yanaşaraq daha sağlam və harmonik bir mühit yaratmağa çalışırlar. Övlad böyütməkdə ən mühüm məsuliyyət valideynlərə düşür və bunun üçün bir neçə əsas valideyn mövqeyi mövcuddur.

Valideyn olmaq sadəcə uşaq dünyaya gətirmək deyil, cəmiyyət üçün faydalı və savadlı fərd yetişdirməkdir. Odur ki, valideynlik vəzifələrini düzgün həyata keçirməli və gələcək üçün nəticəni əvvəlcədən təxmin etmək lazımdır[1].

Valideynlik həyatın ən gözəl çağı və eyni zamanda ən çətin işidir. Valideyn və uşaq münasibəti böyük və onların övladı arasında mövcud olan unikal bağıdır, burada böyük övladın ehtiyaclarını ödəmək və yetkinlik yaşına çatdıqda onlara rəhbərlik etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürür.

Metodika və metodologiya: Valideynlik və uşaqların inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar apararkən bir neçə müxtəlif tədqiqat üsulu istifadə edilə bilər. Bu üsullar, valideynlik modellərinin, uşaqların davranışlarının, psixoloji inkişafının və sosial inteqrasiyalarının daha yaxşı başa düşülməsinə imkan verir. Aşağıda, valideynlik və uşaqların inkişafı ilə bağlı aparılmalı olan bəzi əsas tədqiqat üsullarını göstərmişik:

Keyfiyyətin araşdırılması

Keyfiyyətin araşdırılması, valideynlik prosesini və uşaqların inkişafını dərinlən anlamağa yönəlmişdir. Bu üsulda əsas məqsəd valideynlərin və uşaqların təcrübələrini və nəzər nöqtələrini anlamaqdır.

Müsahibələr: Valideynlər, uşaqlar və digər mütəxəssislərlə aparılan dərinlən müsahibələr, valideynlik mövqələri, təcrübələr və uşaqların bu təcrübələrə necə reaksiya verdikləri barədə məlumatlar əldə etməyə kömək edir. Elə bu məqsədlə tədqiqatımızda məlumatlar dərin və kəşfiyyət xarakterli müsahibələr vasitəsilə toplanıb.

Müzakirələr: Müxtəlif valideynlər və mütəxəssislərdən ibarət qruplar təşkil edərək, uşaqların inkişafı və valideynlik metodları haqqında qrup müzakirələri keçirdik. Müzakirələrə

görə müxtəlif fikirlər əldə etdik; Yaxşı valideyn odur ki, uşaq özünün sevildiyini, qəbul edildiyini və təhlükəsiz hiss etdiyini bilsin; Təhlükəsizlik vacibdir, çünki ideal olaraq, valideyn uşaqların araşdırması və inkişafı üçün təhlükəsiz sığınacaq təmin edir. Uşaqlarda yaranan təhlükəsizlik hissi valideynlərə rəhbərlik, intizam və təşviq vasitəsilə öyrətmək və məhəbbət göstərmək imkanı verir; Yaxşı valideyn uşağın hisslərini dinləyən, övladı üçün ən yaxşısını istəyən, fiziki cəza və ya emosional zorakılıq tətbiq etməyən valideyndir;

Keyfiyyətin araşdırılması

Keyfiyyətin araşdırılması, daha geniş populyasiyalar üzərində verilən məlumatların rəqəmsal şəkildə toplanmasını və analiz edilməsini təmin edir. Bu tədqiqatlar, valideynlik və uşaqların inkişafı ilə bağlı müəyyən dəyişənlər arasındakı əlaqələri anlamağa kömək edir.

Sorğular və Anketlər: Valideynlər və uşaqlar arasında anketlər və sorğular təşkil edərək, fərqli valideynlik metodlarının uşaqların davranışlarına və inkişafına təsirini öyrəndik. Məsələn, uşağın emosional inkişafı, təhsil nailiyyətləri, sosial bacarıqlar və s. barədə məlumatlar topladıq; Məlumatları konkret manipulyasiyalarla toplamaq üçün eksperimentlərdən istifadə etdik. Məsələn, fərqli valideynlik metodları tətbiq edilərək, bu metodların uşaqların davranışlarına və inkişafına təsiri araşdırıla bilər.

Statik üsullarla tədqiqatlar: Valideynlərin davranışları ilə uşaqların inkişaf göstəriciləri (emosional sağlamlıq, akademik uğurlar, sosial münasibətlər və s.) arasındakı əlaqələri analiz etmək üçün statistik üsullar istifadə edilə bilər.

Uşaqların inkişafını izləmə

Uşaqları uzun müddət ərzində izləyərək, onların davranışlarını, sosial bacarıqlarını, psixoloji vəziyyətlərini və məktəb uğurları barədə məlumatları topladıq. Bu məlumatlar, fərqli valideynlik yanaşmalarının uşaqların inkişafına necə təsir etdiyini analiz etməyə kömək etdi.

Valideynlik və uşaqların inkişafı mövzusunda aparılan tədqiqatlar müxtəlif üsulların birləşdirilməsini tələb edir. Bu üsullar həm uşaqların fiziki, psixoloji və sosial inkişafını izləmək, həm də valideynlik metodlarının onların inkişafına təsirini anlamağa kömək edir. Hər bir tədqiqat üsulu fərqli suallara cavab verməyə və fərqli aspektləri təhlil etməyə kömək edir, buna görə də bu sahədə çoxsahəli yanaşmalar tətbiq edilməlidir.

Gələcəyə problemsiz övlad yetişdirmək üçün valideynin ən vacib xüsusiyyətləri: Valideyn-övlad münasibətlərinin ən mühüm xüsusiyyətləri valideynlərin övladlarına olan sevgisi və etibarıdır. Bu, onların yaxşı vətəndaş kimi böyüməsinə məsuliyyətli yetkinlər kimi formalaşmasına kömək edir[8].

Məhəbbət hissinin aşılması: Uşaqlara şərtsiz sevgi və emosional dəstək vermək onların psixoloji sağlamlığı üçün vacibdir. Sevgi dolu bir mühitdə uşaqlar özlərini daha güvənli hiss edirlər və gələcəkdə emosional olaraq sağlam olurlar.

İntizamlı olmaq: Uşaqlara doğru və yanlış arasındakı fərqi öyrətmək, sosial qaydalara riayət etməyi və öz davranışlarını idarə etməyi bacarmaq vacibdir. Qaydaların müəyyən edilməsi və onlara riayət edilməsi uşağın məsuliyyət hissinin inkişafı etdirir.

Təhsil vermək: Uşaqların əqli inkişafını dəstəkləmək, onları bilik və bacarıqlarla təmin etmək, onların dünyagörüşünü genişləndirmək valideynin vəzifələrindəndir. Təhsil yalnız məktəbə aid deyil, həyatın hər sahəsində uşağın inkişafını müşayiət etməkdir.

Vicdanlı olaraq böyümək: Valideynlər uşaqlarına qarşı ədalətli olmalı və onların fərdi ehtiyaclarına uyğun davranmalıdırlar. Bu xüsusiyyətin aşılması uşağın hər bir fərdi xüsusiyyətini və şəraitini anlamaq, doğru qərarlar vermək üçün vacibdir[3].

Nümunə olmaq: Valideynlər uşaqlarına nümunə olmalıdırlar. Uşaqlar ən çox valideynlərinin davranışlarından və əxlaqından öyrənirlər. Ona görə də valideynlər öz davranışları ilə uşaqlarına düzgün və sağlam dəyərləri aşılamalıdır.

Uşaqların problemsiz böyüməsi üçün valideynlər müxtəlif məqamlara diqqət etməlidirlər.

Valideyn-uşaq münasibətlərində sağlam sərhədlər qaydalar və rutinlər var. Uşaqlara mütləq şəkildə yatmaq vaxtı, ekran vaxtı ilə bağlı məhdudiyyətlər və ev tapşırığı və ya ev işləri ilə bağlı qaydalar tətbiq edilməlidir. Valideynlərin müəyyən etdiyi qaydalar uşaqlara təhlükəsizlik və sabitlik hissini hiss etdirməyə və onlara mühüm həyat bacarıqlarını öyrətməyə kömək edir. Valideynlər və uşaqlar arasındakı sağlam sərhədlər uşaqlara şəxsiyyət hissini araşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün müəyyən dərəcədə azadlıq və muxtariyyət verir. Uşaqlara azadlıq və muxtariyyət vermək, onlara hansı idmanla məşğul olmaq, hansı hobbi ilə məşğul olmaq və ya hansı paltar geyinmək istədiklərini seçmək imkanı vermək qədər sadə bir şey ola bilər. Məsələn bu o qədər də çətin deyil, gedəcəyiniz o qədər də önəmli olmayan bir yerə paltar seçimində ondan kömək istəyə və ya hansı rəngin sizə yaraşdığını ona müraciət edərək onun özünə güvən hissini artırma bilərsiniz. Danışılmamış qaydalar ilə uşaqlarınızın daha çox muxtariyyətə malik olduğu sahələr arasında tarazlıq tapmaq üçün uşaqlarınızla birlikdə işləyə bilərsiniz. Məsələn sənin köməyinə ehtiyacım var, sənsiz bu işi bacarmaram deyərək ona özünü dəyərli hiss etdirə bilərsiniz.

Lakin qanunlar və qoyduğunuz tələblər hər vaxt üçün eyni hesab olunmur. Digər münasibətlər kimi, valideyn-övlad münasibətlərində də sərhədlər zamanla dəyişir, xüsusən də övladlarınız böyüdükcə və daha çox muxtariyyət və azadlıq axtardıqca belə hadisələr müntəzəm baş verməyə başlayır. Övladlarınız böyüdükcə onlara öz şəxsiyyətlərini və maraqlarını kəşf etmək, ailədən kənar insanlarla münasibətləri inkişaf etdirmək və səhv etmək üçün yer vermək vacibdir. Əslində, bunu demək etməkdən daha asandır.

İcazə vermək valideynlər üçün çox narahatlığa səbəb ola bilər, çünki övladlarımız üçün ən yaxşısını istədiyirik. Sağlam sərhədlər yaratmağın və uşaqlarınıza daha çox azadlıq vermənin bir hissəsi uşaqlarınıza necə güvənməyi və bu keçidlə gələn narahatlıq və qorxunu idarə etməyi öyrənməkdən ibarətdir. Bəs azadlıq hissi necə təsvir oluna bilər? Bu, uşağınızın inkişaf mərhələsinə daha yaxşı uyğunlaşmaq üçün qaydaların uyğunlaşdırılması və dəyişdirilməsi kimi görünə bilər. Bu, onlara daha çox internet və ya sosial media imtiyazlarının verilməsini, eyni zamanda onların onlayn təhlükəsiz olmalarına əmin olmaq üçün fəaliyyətlərini izləməyi əhatə edə bilər. Bu həm də uşağınızın siz olmadan dostları ilə bəzi yerlərə getməsinə icazə vermək kimi görünə bilər. Ailənizin unikal vəziyyəti üçün nəyin daha yaxşı olacağını müəyyən etmək üçün uşaqlarınızla yetəri qədər məşğul olmaq daha məqsədəuyğundur.

Tərbiyə metodu kimi vacib olan şərtlərdən biri də qoyulmuş qanunların bütün ailə üzvləri tərəfindən qəbul olunması və əməl edilməsidir.

Ailə qaydalarının yaxşı işləməsi üçün hər kəs qaydaları bilməli, anlamalı və onlara əməl etməlidir. Bunu etməklə, uşaqlar nəyin yaxşı olub-olmaması barədə qarışıq fikirlərə düşürlər. Məsələn, ailənin bütün üzvlərinin yemək masasında toplanması və yemək zamanı heç bir televiziya və ya mobil telefonlardan istifadəyə icazə verməmək kimi bir qanun tətbiq etmişiniz. Əgər yemək zamanı ailədən bir kəs telefonunu yoxlayırsa, uşağınız çaşqın fikirlərlə rastlaşa bilər. Bütün ailə üzvləri qaydalara eyni şəkildə riayət etsələr, uşağınızın davranışı daha mükəmməl formalaşa bilər. Bu, valideynlər, nənə və babalar və ya uşağınızın həyatındakı hər hansı digər qayğı göstərən şəxslər üçün də tətbiq edilməlidir.

Uşaqlar üçün qaydalar tətbiq etmək o demək deyildir ki, istənilən qədər qayda-qanun qoyulmalıdır. Uşağa əvvəlcə 2 və ya 3 qayda haqqında məlumat verilməlidir. Çünki onun yaddaşı hələ o dərəcədə formalaşmayıb ki, saysız qaydaları yadda saxlasın. Odur ki, uşaq qaydaları həyata keçirdikcə yeni qaydaları tədricən artırmaq olar. Bunları nəzərə alaraq, yeniyetmələr və məktəbəqədər uşaqlar hər hansı bir zamanda yalnız iki-üç qaydanı öyrənə və

yadda saxlaya bilərlər. Ailə qaydaları real olmalı və uşağımızın yaşına uyğun olmalıdır. Qayda körpənin və məktəbəqədər uşağımızın tabe ola biləcəyi və yerinə yetirə biləcəyi səviyyədə tələb olunmalıdır.

Uşaqlara tapşırılan qaydalar o demək deyil ki, valideyn onları tamamilə sərbəst buraxmalıdır. Bu övladımızın təhlükəsizliyini təmin etmir. Təhlükəsizliyi təmin etmək üçün azyaşlı uşaqlara etibar etmək olmaz. Məsələn, "Yoldan uzaq durun" deməklə, övladınıza arxayın olmaq olmaz onu daima qorunmalısınız. 8-10 yaşında olan uşaqlara, tez-tez yatmadan əvvəl dişləri fırçalamaq və ya yolu keçməzdən əvvəl böyükləri gözləmək qaydalarını xatırlatmalısınız. Qaydalar kiçik uşaqlar üçün olduğu kimi yeniyetmələr üçün də vacibdir. Aydın qaydalar yeniyetmələrə həyatlarında bir çox başqa şeylərin dəyişdiyi bir vaxtda təhlükəsizlik hissi verir. Yeniyetmələr üçün qaydalar tətbiq etmək və ya qaydaları gücləndirmək heç vaxt gec deyil. Bunlara alkoqol istifadəsi və komendant saatları ilə bağlı qaydalar daxil ola bilər. Ancaq yeniyetmələr daha çox muxtariyyət və müstəqillik axtardıkları üçün qaydalara riayət etməkdə çətinlik çəkirlər[9].

Bütün bu sadalananlar ailə qaydalarının uşaqlara hansı davranışların yaxşı və ya pis olduğunu anlamağa kömək edir. Uşaqlar böyüdükcə qaydalara riayət etməli olduqlarını bilməkdən daha çox dərk edəcəklər. Evdə qaydalara riayət etmək uşaqlara başqa yerlərdə də qaydalara əməl etməyi öyrənməyə kömək edəcəkdir. Uşaqların qaydaları pozması isə normaldır. Qaydalar pozulduqda nəticələrini ardıcıl şəkildə izləmək lazımdır. Çünki bunu qəsdən etmirlər, sadəcə bəzi qaydaları unudurlar. Uşaqlar sanki məhdudiyətləri sınaqdan keçirirlər.

Nəticə: Bu tədqiqatda bildirilən dəyərli məlumatlar, effektiv uşaq tərbiyəsi təcrübələrindən istifadə etməkdə valideynlər üçün bəzi təsirlərə malik ola bilər. Bundan əlavə, ailə məsləhətçiləri və psixoloqlar bu tədqiqatın nəticələrindən valideynlərə effektiv valideynlik komponentlərini öyrətməklə onların biliklərini artırmaq üçün istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Ailə pedaqogikası. Dərslik. Bakı:Mütərcim, 2020
2. Əlizadə S, Səfərova İ." Yeniyetmələrdə destruktiv davranışın psixoloji xüsusiyyətləri" Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu-2023.№2. Səh148.
3. Əhmədov H.H. Pedaqogika (Dərs vəsaiti). Bakı, 2006.
4. Əhmədov H.M. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı, 1990.
5. Camalov K.H.Valideyn-övlad münasibəti məsələləri Şərqi mütəfəkkirlərinin gözü ilə. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
6. Camalov K.H. Ailədə tərbiyə üsullarının tətbiqi zamanı etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
7. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: mütərcim, 2015
8. Tağıyeva R.A "Uşaqlarda tolerantlığın formalaşdırılması üzrə ibtidai sinif müəllimlərinin hazırlığı" Məktəbəqədər və ibtidai təhsil jurnalı. Bakı-2024, №3/248/<https://ppejournal.edu.az/frontend/uploads/files/M%C4%B0T%202024%20%E2%84%963.pdf>
9. Tağıyeva R.A. "Features of education of tolerance of young schoolchildren" Bulletin of Science and Practice. Nizhnevartovsk-2023. № 9 <https://doi.org/10.33619/2414-2948/94>

**PARENTAL DUTIES AND PARENTAL POSITIONS IN GROWING
PROBLEM-FREE CHILDREN***Mammadov Kamaladdin Kamil**Summary*

Parents are the primary caregivers in raising children, and the quality and quantity of knowledge about parenting styles and child-rearing practices are essential to improve the growth, health, and proper upbringing of children. Thus, proper upbringing is one of the most important issues as it requires parental responsibility. Parent-child relationships are one of the most complex and important relationships in life. This relationship is the foundation for the upbringing, development, and identity of a child. For this purpose, the present study lists and examines the characteristics of parenting and raising children without problems.

**РОДИТЕЛЬСКИЕ ОБЯЗАННОСТИ И РОДИТЕЛЬСКИЕ ПОЗИЦИИ В
ВОСПИТАНИИ БЕСПРОБЛЕМНЫХ ДЕТЕЙ***Мамедов Камаладдин Камиль**Резюме*

Родители являются основными лицами, осуществляющими уход за детьми, поэтому качество и количество знаний о стилях родительского воспитания и методах воспитания детей имеют решающее значение для улучшения развития, здоровья и правильного воспитания детей. Таким образом, правильное воспитание является одним из важнейших вопросов, поскольку требует родительской ответственности. Отношения между родителями и детьми являются одними из самых сложных и важных отношений в жизни. Эти отношения являются основой воспитания, развития и личности ребенка. С этой целью в текущем исследовании перечисляются и изучаются особенности воспитания и ухода за благополучными детьми.

*Rəyçi p.ü.f.d. Tağıyeva Ruqiyə Akif qızı**Ünümü pedaqogika kafedrasının 14 mart 2025-ci il tarixli iclasın 11 saylı protokolu**Daxil olma tarixi 15 may 2025-ci il*

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT: 811.111

DIFFICULTIES IN TRANSLATING ENGLISH*Alizadeh Saadet Mayis, Nasibova Bahar Telman**Ganja State University**badalovasaadato2@gmail.com**nasibovabahar32@gmail.com*

Annotation: This article deals with the problem of possible difficulties in translating from English into Azerbaijani. It is shown that understanding the text is a skill that requires hard work. The problems that may arise in the translation of texts are analyzed. Difficulties connected with translation are classified and the characteristic of the selected problems of translation is given. Some recommendations are given to help in translating English texts into Azerbaijani. The interpreter should know and see the problems he can meet and be able to avoid them.

Açar sözlər: tərcümə, xarici mətnlər, omonimlər, qrammatika, lüğət.

Ключевые слова: перевод, иноязычные тексты, омонимы, грамматика, лексика.

Key words: translation, foreign texts, homonyms, grammar, vocabulary.

At present, many linguists note the amazing linguistic revolution that is taking place, connected, first of all, with the scientific and technological revolution. Every word has its own history, even those that appeared spontaneously [1, p. 11].

Words are the most vivid part of language; they are connected with all spheres of human society, politics, sports, technology, science and art, this is the sphere in which they were formed to provide the necessary connection for the existence of human activity. Understanding the origin of words is a powerful source of technical development of terminology [2, p. 8].

Most words in English are ambiguous with different interpretations; words can mean different things in different contexts, especially concerning technical terms.

Translation is the transfer of intentions, feelings and implicit messages without sacrificing the subtleties, peculiarities and inherent beauty of language. Translation means communication and poetry at the same time [2, p. 13].

Translators typically have to deal with six different problem areas in their work, whether translating technical documents or notarization. These are: lexical-semantic problems, grammar, syntax, rhetoric, pragmatic and cultural issues.

1. Lexical-semantic problems can be solved by consulting dictionaries, glossaries, terminology banks and experts. These problems include terminological alternatives, neologisms, semantic gaps, contextual synonyms and antonyms (these affect polysemous units: synonyms and antonyms are aimed only at acceptance, which depends on the context to determine which meaning is correct), semantic contiguity (a procedure of agreement that works by identifying semantic features common to two or more terms) and lexical networks.

2. Grammatical problems include, for example, questions of tense, aspectuality (the aspect shows how the process or state expressed by the verb is presented in terms of its development, as opposed to the tense itself), pronouns, and whether an overt subject pronoun follows or not.

3. Syntactic problems may arise from syntactic parallels, the direction of the passive voice, focus (the point of view from which the story is organized), or even rhetorical figures

of speech such as hyperbaton (an inversion of the natural order of speech) or anaphora (the repetition of a word or segment at the beginning of a line or phrase).

4. Rhetorical problems involve the identification and recreation of figures of thought (simile, metaphor, metonymy, synecdoche, oxymoron, paradox, etc.) and diction.

5. Pragmatic issues arise from differences in formal and informal ways of addressing the target language, as well as idiomatic phrases, sayings, irony, humour and sarcasm.

6. Cultural issues may arise from differences in cultural references such as food names, festivals and cultural connotations in general. The translator will use language localisation to adapt the translation correctly to the target culture. A very simple example is a financial translation that includes dates.

Below in the table are some recommendations when translating English texts.

1 Reading English texts out loud in depth can help develop reading skills and at the same time reduce errors.

2 Acquiring encyclopedic knowledge can build a deep background knowledge to improve your translation skills. Different genres such as novels, TV series, documentaries, songs, comics and academic articles are recommended to expose you to a wide variety of language usage, which in turn will allow you to interpret the text correctly.

3 Using dictionaries helps in translating English texts. But you should be aware of the different meanings a word can have and the different parts of speech that can affect the propositional meaning.

4 Reading and writing develop linguistic awareness, which forces you to constantly monitor your translation.

The uniqueness of the text conversion from Azerbaijani to English is the noticeable difference between these two languages. For a good understanding of the meaning of a foreign-language text, it is necessary not only to study individual complex cases, but also to obtain systemic knowledge.

Polysemy, considered diachronically, the historical change in the semantic structure of a word, leading to new meanings, are added to the existing ones and in the rearrangement of these meanings in its semantic structure. Since the semantic structure is never static, the relationship between the diachronic and synchronic assessment of individual meanings of the same word can be different in different periods of the historical development of the language.

It is necessary to take into account all the diversity of terminology when translating technical texts correctly. Undoubtedly, engineers of a particular industry who know the language can translate technical texts better because they know the subject of translation. However, knowledge of polysemantic terms will help to cope with the task of translation.

Extensive experience and good training in the field of translations and good knowledge - this is the success of a translator when translating a literary text. However, if the translator has poor linguistic knowledge, then he is unlikely to produce a quality translation.

One of the most basic problems when translating a text from English into Azerbaijani is grammatical difficulty. From our point of view, it is observed for various reasons, for example, from an incorrect perception of the meaning of words to a lack of knowledge of the syntactic structure of a sentence.

In order to obtain a quality translation, a specialist must make efforts to achieve an adequate and equivalent translation, which is as close as possible in content to the original language [4, p.11]. It is necessary to emphasize that each specific language is characterized by its own grammatical and lexical characteristics, therefore an adequate transfer of meaning from English to Azerbaijani can be difficult. To solve this problem, a translator needs to analyze the main translation errors.

According to the theory of V.N. Komissarov, grammatical difficulties in translation are caused by the fact that grammatical phenomena in different languages differ, even if there are coincidences in individual respects [3, p. 59]. The purpose of recreating the grammatical form of the original is to convey the idea, and not just translate. Here, if the stylistic role is important for individual features of the grammatical form of the original, then the transfer will become the task of the translator [5, p. 5]. In addition, the reproduction of their functions is not a direct reproduction of the feature.

Professor Ya. I. Retsker confirms that sometimes, when translating the simplest text, one has to deal with an indefinite number of problems that do not fit into the framework of any one of the grammatical sections [5, p. 98].

Therefore, the grammatical phenomena of each language attract special attention of the translator.

Translation theory should consist in the regular and typical relationships between text materials that are often used, and not in any interaction of texts in the original and translated languages [2, p.83]. Therefore, in the process of comparative analysis, a considerable percentage of coincidences of a single, irregular and established type is often found only in this case. Translation theory in linguistics does not take into account these single coincidences in its constructions, which cannot be generalized. However, it is worth recognizing that these irregular coincidences are the most difficult in translation. The use of creativity in translating material allows one to skillfully find single, individual coincidences that are not provided for by the theory of correspondence. The other side of the coin, when translation theory gradually develops and many elements that were previously infrequent and individual, gradually began to be standardized in the overall picture, they can be explained and included in the object of consideration of translation theory. It can be concluded that, like any science that is affected by progress, translation theory may at first seem “irregular” and “exceptional”. However, later this becomes a general pattern that begins to guide and determine the character.

During the transformation of grammatical phenomena there can be no complete standard, although there are certain uniform ways of transmitting them.

Grammatical transformation - transformation of a foreign text. The content of the original remains itself, but in the mind of the translator there is a certain operation of transformation of that landscape of a foreign construction, in which foreign words will be replaced by Azerbaijani ones. Of course, a novice translator makes a literal translation. However, if the translator is experienced, then naturally he quickly switches to a natural construction of foreign sentences for the Azerbaijani language, which is often found in the media.

A bus and a train crash killed twenty-five.

A bus and a train crash killed twenty-five passengers.

Although there are certain equal ways of transforming grammatical forms, they do not fully correspond to the general standard.

I knew the tourists to be there by this week.

I knew that the tourists would be there by this week.

The magazines she has been reading.

The magazines she has read.

It often happens that an exact translation from a grammatical point of view is simply impossible due to a violation of similarity [6, p. 101]. Often it does not correspond to the literary rules of the source language and the rules of lexicology. A grammatically correct translation is sometimes stylistically unacceptable. Correction of grammatical forms, minor rearrangements or additions are quite acceptable and logical for an adequate translation.

Literature

1. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык / И.В. Арнольд. - М.: Флинта; Издание 5-е, испр. и доп., 2002. - 384 с.
2. Безкоровайная Г.Т. Способы репрезентации семантического поля gentleness / nobleness и корреляция значения компонентов: синхронический аспект (на материале английской художественной литературы XIX // Лексикология и фразеология (романо-германский цикл). Санкт-Петербург, 2011.- 231 с.
3. Вежбицкая А.П. Понимание культур через посредство ключевых слов / Вежбицкая, Анна. М.: Языки славянской культуры, 2001. - 288 с.
4. Введенская Л.А. Этимология: Учебное пособие / Л.А. Введенская, Н.П. Колесников. М.: СПб: Питер, 2004. 221 с.
5. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика / Рецкер Я.И. (Наше наследие), М. Р.Валент, 2007. - 375 с.
6. Роева К.М. Трудности перевода и пути их преодоления (на материале научно-технического (нефтяного) дискурса): учеб.- метод. пособие / Роева КМ. - Ижевск: Издательство «Удмуртский университет», 2013. - 104 с.
7. Соколова Л.А. Грамматические трудности перевода с английского языка на русский / Соколова Л.А., Трофимова Е.П., Калевич Н.А. - Москва, 2008. - 352 с.

İNGİLİS DİLİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ ÇƏTİNLİKLƏR

*Əlizadə Səadət Mayis qızı, Nəsibova Bahar Telman qızı
Xülasə*

Bu məqalə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə mümkün çətinliklər problemindən bəhs edir. Mətni başa düşməyin zəhmət tələb edən bir bacarıq olduğu göstərilir. Mətnlərin tərcüməsi zamanı yarana biləcək problemlər təhlil edilir. Tərcümə ilə bağlı çətinliklər təsnif edilir və seçilmiş tərcümə problemlərinin xarakteristikası verilir. İngilis dilində olan mətnləri Azərbaycan dilinə tərcümə etmək üçün bəzi tövsiyələr verilir. Tərcüməçi qarşılaşa biləcəyi problemləri bilməli, görməli və onlardan qaçmağı bacarmalıdır.

ТРУДНОСТИ ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

*Ализаде Саадет Майис кызы, Насибова Бахар Тельман кызы
Резюме*

В данной статье рассматривается проблема возможных трудностей при переводе с английского языка на азербайджанский. Показано, что понимание текста – это навык, требующий упорного труда. Анализируются проблемы, которые могут возникнуть при переводе текстов. Классифицируются трудности, связанные с переводом, и дается характеристика выбранных проблем перевода. Даны некоторые рекомендации, помогающие при переводе английских текстов на азербайджанский язык. Переводчик должен знать и видеть проблемы, с которыми он может встретиться, и уметь их избегать.

*Rəyçi : filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Sevda Əli qızı Kazımova
GDU-nun Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 09 aprel 2025-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 09 aprel 2025-ci il*

UOT:82-09.

**ƏDƏBİ MÜHİTİN VƏ FİKRİN FORMALAŞMASINDA ÜZEYİR HACIBƏYLİ
YARADICILIĞININ ROLU**

dosent Qocayeva Leyla Vəli qızı, Əlizadə Tamara Şərbət qızı
Azərbaycan Tibb Universiteti
alizadetamara@yahoo.com

Xülasə: *Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyəti xəzinəsinə saysız-hesabsız unikal maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri bəxş etmişdir. Bu töhfələrin dünyaya təqdim olunması, ölkə hüdüdlərindən kənarında dərk edilməsi, ədəbi-mədəni irs olaraq nəsil-dən-nəsilə keçməsi və qorunması üçün əvvəlcə ölkəmizdə lazımi şəkildə qiymətləndirilməlidir. Öz irsini, ənənələrini, hər zaman uca tutan Azərbaycan xalqı tarix boyunca dəyərlərini yaşada bilmişdir. Bu yolda cığıracılar, xüsusilə müstəqillik dövründə, dövlət səviyyəsində yüksək ehtiram, qayğı və məhəbbətə layiq görülmüşlər.*

Tədqiqatımızda, yaradıcılığı müasir Azərbaycanın təməlinin qoyulduğu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən Azərbaycan profesional musiqisinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin dövrün ədəbi-mədəni mühitinin formalaşmasına təsirləri araşdırılmışdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu il Üzeyir Hacıbəylinin 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır. Bu ənənə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən Üzeyir Hacıbəyli irsi və yaradıcılığının qiymətləndirilməsi, təbliği ilə başlamışdır. Heydər Əliyev tərəfindən Üzeyir bəyin doğum günü – 18 sentyabr Üzeyir Musiqi Günü kimi təsis edilmişdir.

Heydər Əliyev dahi bəstəkarın yaradıcılığını, əsərlərini tarixi, kulturoloji, sənətsünaslıq, filoloji, ictimai aspektlərdən qiymətləndirmiş, olduqca maraqlı, elmi əhəmiyyətli ideya və fikirlər irəli sürmüşdür. Bu fikirlərə istinadən məqaləmizdə Üzeyir bəyin təkcə bəstəkar və musiqişünas kimi yox dramaturq, publisist və tərcüməçi kimi fəaliyyətləri də vurğulanır. Bu sahədəki çoxşaxəli fəaliyyəti və yenilikləri ilə vətəndən uzaqda da tanınan, araşdırılan ədibin yaradıcılığına həsr olunan, xarici dillərdə dərc olunan məqalələr də tədqiqatımızda əsas mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Üzeyir Hacıbəyli, ədəbi mühit, yaradıcılıq, mədəniyyət

Key words: Üzeyir Hacıbəyli, literary environment, creativity, culture

Ключевые слова: Узеир Гаджибейли, литературная среда, творчество, культура.

Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyət və incəsənətinə bəxş etdiyi, yaratdığı dahi insan Üzeyir Hacıbəyov xalqından, ölkəsinin havasından, suyundan aldığı bu ilhamla adını tarixə milli operanın banisi, müstəqil komediya janrının ilk yaradıcısı, publisist, ilk mədəniyyət işçisi, dramaturq və tədqiqatımızda bəhs edəcəyimiz daha neçə-neçə yeniliklərin müəllifi olaraq yazdı. Şübhəsizdir ki, belə şəxsiyyətlər tarixin ən keşməkeşli çağlarından, çətin psixoloji, maddi və mənəvi sınaqlarından doğurlar. Odur ki, bu dahi insanın yaradıcılığı ilə bağlı ciddi elmi-tədqiqat əsərləri ərsəyə gətirmək üçün dövrün tarixi şəraitinə nəzər salmaq vacib hesab edilir, çünki məhz Üzeyir bəyin incəsənətə, bilavasitə onun Azərbaycan ədəbiyyatına və jurnalistikasına verdiyi töhfələr dövrün ədəbi-mədəni mənzərəsinin, xalqın ictimai fikir tarixinin formalaşmasına ərnağandır.

Üzeyir Hacıbəyovun polimant yaradıcılığı onun irsini bir neçə sahənin mütəxəssisi tərəfindən araşdırmağa imkan verir və bizi düşündürür; bir nəfərin irsini araşdırmağa bilmək, səthi deyil, dərinləndirən anlamaq üçün həm dramaturq, həm publisist, həm tarixçi, həm musiqişünas olmaq lazımdır. Dramaturq kimi dahi bəstəkar "Ər və arvad", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" əsərlərində dövrün mühüm tələblərinə cavab verə bilən qabaqcıl ideyaların

təbliği məqsədi ilə zəngin formalar tapmış, əsərlərini bədii dəyərini təbliğ etmək istədiyi ideyalar səviyyəsinə qaldıra bilmişdir. XX əsr Azərbaycan burjua ziyalılarının mövcud şəraitlə bağlı ictimai münasibətlərini əks etdirən bu əsərlər, dramaturgiyamıza əbədi həyat verən, yaşayan və yaşadan əsərlər kimi daxil olur. Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan musiqişünaslığının inkişafına dair "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" monoqrafiyasının, "Opera və dramın tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında", "Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər", "Şərqi musiqisi və Qərb musiqisi aləti", "Azərbaycan musiqi tərəqqisi", "Aşıq sənəti", "Azərbaycan türk xalq musiqisi haqqında" və s. kimi məqalələrin müəllifi, xalqımızın ən həzin hissələrini ifadə edən "Sevgili canan", "Sənsiz" kimi romansların, "Aşıq sayağı", "Cəngi" kimi xalqın mərdliyindən, zəngin mənəvi aləmindən xəbər verən pyeslərin müəllifi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnini bəstələmiş dahi sənətkar idi (3, 6).

Müasir Azərbaycanın təməli Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığının milli opera sahəsində ən qaynar illərini əhatə edən XX əsrin əvvəllərində qoyulmuş, müstəqillik əldə edilənə kimi davam etmişdir. Dövlətçilik ənənələrinin formalaşması üçün formalaşmış mədəniyyətin mövcudluğu vahid ərazi, vahid dil kimi zəruridir. Bu halda deyə bilərik ki, XX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin keçdiyi inkişaf yolu Azərbaycanın müstəqilliyə gedən işıqlı yoludur. Əgər XX əsrin ictimai fikir mənzərəsini görmək istəyiriksə və çağdaş mədəniyyətin rüşeymlərini araşdırırıqsa, bunu məhz həmin dövrün mənbələrində, ədiblərinin əsərlərində axtarmaq lazımdır (4, 3).

Üzeyir Hacıbəyovun həyatı tarixin üç mərhələsinə təsadüf edir; Rusiya İmperiyası, Azərbaycan Demokratik Respublikası və Sovet İttifaqı dövrləri. Üzeyir bəy hər üç dövrün ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan şəxsiyyətdir. Xüsusilə də vurğulamaq lazımdır ki, o, fərqli siyasi hakimiyyətlərə baxmayaraq əqidəsinə və yaradıcılıq prinsiplərinə hər zaman sadıq qalmışdır. Xalqın və millətin elmi, sosioloji və mədəni yöndən maariflənməsi onun hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Yaşar Qarayevin dediyi kimi, "Üzeyir Hacıbəyov iki böyük dövrün klassiki kimi tarixə daxil olub: inqilabdan əvvəlki dövrün və sosializm dövrünün! Lakin onun musiqi dühasında bədii-mədəni keçmişimizin bütün dövrləri əksini tapıb. İndi artıq nəinki keçmişimizi, musiqimizin gələcəyini də Üzeyirsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. O, artıq xalqın milli dühasının bir parçasına, tariximizin özünün müasirinə - ədəbi yol yoldaşına çevrilib" (3, 6). Bir əsr keçməsinə baxmayaraq, hər alimin tədqiqatında bir ömürə sığdırılan yaradıcılığın yeni-yeni çalarları diqqətimizi cəlb edir, tədqiqat əsərlərini şaxələndirir. **"Üzeyir Hacıbəyovun ictimai-siyasi fəaliyyəti əvvəldən axıra qədər bizim üçün qiymətlidir. Çünki bunlar hamısı Azərbaycan xalqının dirçəlməsinə, mədəniyyətinin inkişaf etməsinə, xalqımızın özünü tanımasına xidmət edibdir (2).**

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın mədəni-siyasi gerçəkliyinin dəyişməsinə və inkişafına səbəb olan mühüm bir amil vardır. Bu, 1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində sonralar adları öz xalqlarının və bütün Şərqi mədəni həyatındakı mühüm mütərəqqi hadisələrin, irəliləyişlərin yaradıcısı kimi qalacaq onlarla ziyalı yetişdirən bir təhsil ocağı - Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası yaradıldı. Bu seminariya təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Zaqafqaziyanın mədəni dirçəlişinə təkan verdi, adları və yaradıcılıqları ilə ölkəmizə və onun hüdudlarından kənara səs salacaq məzunlar yetişdirdi. Burada Üzeyir bəy malik olduğu dərin musiqi biliyini inkişaf etdirmək imkanı əldə etmiş, Avropa musiqisi və mədəniyyətinin Şərqi musiqisi ilə sintezi haqqında yeni ideyalara yiyələnmişdir.

Akademik Rafael Hüseynov "Vaxtdan uca" monoqrafiyasında seminariyada verilən təhsilin keyfiyyətindən belə bəhs edir : "... Musiqi Qori seminariyasında keçilən fənlərdən biri idi. Ancaq bu əlifba biçimli təməl elə etibarlıydı ki, o özülə dayanan Üzeyir bəy Azərbaycanın və Şərqi ilk operasını yaratdı. Həmin operanın ilk tamaşasının yükünü,

məsuliyyətini daşıyanların, premyerını uğurla yola verənlərin neçəsi də Qoriçilər, o məşhur seminariyanın qaranquşları idilər” (7, 14).

Bəli, hər şey elə o çağlarda başlamışdı. 1900-cü il dekabrın 3-də seminariyanın hazırlıq kursunda oxuyan Üzeyir Hacıbəyov ana dilində danışdığı üçün müfəttişin töhməti ilə cəzalandırılır.

Üzeyir bəyin əsərlərini diqqətlə oxuduğumuz zaman “Ana dili” mövzusunun onun üçün ən həssas məsələlərdən biri olduğunu görürük. Hətta ana dilində danışmağın zəruriliyini ifadə edərək yazılarının bir çoxunu bu mövzuya həsr etmişdir. Mahiyyət etibarını ilə dil və dövlət, dil və millət anlayışlarının bir biri ilə qırılmaz bağlarla bənd edildiyini elə məhz dilimizin zənginliklərini istifadə edərək xalqa çatdırırdı. Belə tarixi bir məsuliyyəti nəinki təkcə yazıçılara, siyasi xadimlərə, eyni zamanda oxuculara da xatırladır. Üzeyir bəyin “Həqiqət” qəzetinin 1910-cu il 24 və 25 yanvar tarixində yazdığı “Dil” adlı məqaləsi bu mövzunu əhatə edir: “...Türk dilimizin əvvəla saflığı, tərəqqisi və islah olunması məsələsi üzərində çalışmalıyıq. Əgər biz öz ana dilimizə indiyə qədər baxdığımız nəzərlə baxmağa davam etsək, yəni heç bir əhəmiyyət verməsək, ola bilsin ki, bir gün dilimiz yox olar və əgər bir millətin dili batarsa, onda o millətin özü də batar, çünki bir millətin varlığının sübutu onun dilidir” (6, 109-111).

Bütün yaradıcı fəaliyyətinin əsas istinadgahı Azərbaycan dili, Azərbaycan mədəniyyəti, incəsənəti və xalq yaradıcılığı olan Üzeyir Hacıbəyovun müraciət etdiyi bütün mövzular millidir. Həm publisist kimi, həm də bəstəkar olaraq bunun sübutunu “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “İqbal”, “Yeni inqilab”, “Kaspi”, “Tərcüman” kimi dövrü mətbuatda dərc olunan, xalqı oyanışa səsləyən yazılarında, o cümlədən operalarında görürük. “Leyli və Məcnun” operası dahi bəstəkarda ruh yüksəkliyi və özünə inam yaratmışdır. Bundan sonrakı beş il ərzində o, üç musiqili komediya yazmışdır: “Ər və arvad” (1909), “O olmasın bu olsun” (1910), “Arşın mal alan” (1913). Bundan başqa Üzeyir Hacıbəyov “Şeyx Sənan” (1909), “Rüstəm və Zöhrab” (1910), “Şah Abbas və Xurşidbanu” (1912), “Əsli və Kərəm” (1912) və “Harun və Leyla” (1915) adlı milli operalar bəstələmişdir.

Üzeyir bəy 1906-cı ilədək “İrşad”ın katibi olmuş, 1909-cu ildə gündəlik “Həqiqət” qəzetində redaktor işləmiş, yenə həmin ildə, az da olsa; “Tərəqqi” qəzetində redaktorluq etmişdir. Birinci dünya müharibəsi illərində nəşr olunan “Bəsirət” qəzeti 1914-cü il 23 avqust nömrəsində xəbər verir ki, “Qəzetlərdə intişar ediləcəyi xəbər verilən “Vətən dili” adında təzə gündəlik qəzet yaxın günlərdə nəşrə başlayacaqdır. Qəzetin müdiri Üzeyir bəy Hacıbəyli olub, dili isə başqa qəzetlər kimi deyil, mütləq vətən dili ilə yazılacaqdır” (6, 8).

Üzeyir Hacıbəyov musiqini Azərbaycan dili ilə birgə təhlil edir. “Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığında “türk” sözü dilçilik nöqtəyi-nəzərindən təhlilə cəlb edilmiş və etnik xüsusiyyət daşımamışdır. Onun fikrincə, musiqi ilə dilçilik arasında əlaqə birbaşa deyil və bildirir ki, türkdilli xalqların dillərindəki birliyə baxmayaraq musiqi sahəsində fərqliliklər müşahidə olunur. O, qeyd edir ki, bir-biri ilə ortaq mədəniyyət sərhəddinə malik olmayan xalqlar bir birinin musiqisini anlamırlar” (10).

Üzeyir bəyin tərcüməçilik fəaliyyəti də təkcə ədəbi əsərlərlə yekunlaşmır, onun tərcüməçilik anlayışı da ənəvi mənaların fəvqündədir. Elə bu sahədə də ədəbiyyatla musiqinin sintezini görə bilərik: “Üzeyir Hacıbəyov musiqidə tərcüməni dörd yarımbaşlıqla təhlil edir. Birincisi, daha əvvəl bəstələnmiş bir əsərin mövzusunı götürərək yeni formalı əsər bəstələmək. İkincisi, bir bəstəkarın əsərini götürərək yeni versiyalarını yaratmaq. Üçüncüsü köçürmə, sonuncusu isə təsir dairəsini dəyişdirmək kimi fikirləri ələ almaqdır” (9, 19).

Üzeyir Hacıbəyovun mənəvi dünyasını anlamaq üçün onun yazılarını, əsərlərini, musiqilərini, nitqlərini dərinləndirib incələmək, dövrün siyasi mənzərəsini təhlil etmək, onun ünsiyyətdə olduğu ziyalıların arxivlərini incələmək lazımdır. Yalnız belə olduqda dahi

şəxsiyyətin vurğuladığı məna və mətləbi aşkarlaya bilərik. Üzeyir Hacıbəyovun yaxın dostu, tələbə yoldaşı, eyni zamanda qohumluq əlaqəsi olan Müslüm Maqomayevin arxivində epistoluar irsini araşdırdıqda Üzeyir bəyin yaxın dostuna və həmkarına yazdığı yeddi məktubunu əldə edə bilərik. Bu məktublar Üzeyir bəyin təhsilini davam etdirmək, musiqi sahəsində daha peşəkar mərhələyə qədəm qoymaq və Konservatoriyaya daxil olmaq arzularını gerçəkləşdirməyə ən yaxın olduğu illərdə yazılmışdır. Bu məktubları Müslüm Maqomayevin tədqiqatçısı, Akademik Rafael Hüseynov araşdırmış, vaxt nöqtəyi-nəzərindən qırılan zəncirləri bir-birinə bağlamışdır. İlk məktub 3 İyul 1912-ci ildə Jeleznovodsk şəhərindən yazılmışdır:

“Əziz Müslüm!

İyulun 21-dək Jeleznovodskdayıq. Məleykə müalicə olunmağa başlayıb, mən də başlamışam fortepiano öyrənməyə. Burda bir müəllimə tapmışam. Mənə həftədə üç dəfə dərs deyir, hər gün royaldan istifadəyə icazə verir və ayı da vur-tut 15 manata.

Bakıda olanda Ceyhunla istədik ki, Şuşaya gedib orada tamaşa verək. Notların bir hissəsinin mənzilində olduğunu bildiyimdən Məleykə ilə sizin evə getdik və notları götürdük. Ancaq Şuşa məsələsi baş tutmadı. Notlar Camaldadır. Bizimkilər Maşağaya – bağa köçdülər. Yaz görüm Bakıya nə vaxt gedəcəksən. Mən də Moskvaya getməmişdən qabaq sənə yazacağam...” (7, 40)

Üzeyir bəy Moskvaya getdikdən sonra təhsilini davam etdirmək üçün ona müəyyən məvəcib lazım idi. Dahi bəstəkar əsərlərini tamaşaya qoymaq üçün “Nicat” cəmiyyəti ilə əməkdaşlıq edirdi, lakin uzaq səfərdə olduğu vaxtda onun bu işlərini həyata keçirdə biləcək etibarlı bir dostu ehtiyacı var idi. Sonrakı məktublarında və vəkalətnaməsində bu dostun yenə Müslüm Maqomayev olduğunu görürük:

“Əbdül Müslüm Maqomayev həzrətləri!

Bu vəkalətnamə ilə sizə səlahiyyət verirəm ki, mənə aid olan musiqi əsərlərinin istifadəsi üçün nümayəndə olasınız. Ayrı-ayrı şəxslər, müxtəlif cəmiyyət və şirkətlərlə əsərlərimin istifadəsi üçün razılığa gəlmək, bu münasibətlə şərtlər təyin edib müxtəlif qiymətlərlə istədiyiniz kimi müqavilələr bağlamaq, əsərlərimin istifadəsi üçün pul almağı və ümumiyyətlə bu işdə məni əvəz etməyi, harada lazım gələrsə mənim əvəzimdən qol çəkməyi, qanunun tələb etdiyi bütün formal işləri yerinə yetirməyi Sizə etibar edirəm. Bütün bunları Sizin qanuni yolla icra edəcəyinizə inanıram, bu münasibətlə sizinlə mübahisə etməyəcək və etiraz etməyəcəyəm” (7, 41).

Bu yerində qərardan sonra Üzeyir bəy yaradıcılığa, öyrənməyə vaxt ayıra bilir və Konservatoriyaya daxil olur, lakin yenə də maddi ehtiyaclar konservatoriyanı bitirməyə mane olur.

Bütün mənbələr dahi bəstəkarın opera yaradıcılıq fəaliyyətinin 1900-1920-ci illər arasında yüksəlişdə olduğunu, lakin 1920-ci ildən sonra sükunətə qərq olduğunu yazır. Əlbəttə, tarixin inkişaf mərhələlərinə nəzər saldıqda bunun səbəbsiz olmadığını görürük. 1920-ci il tariximizdə bütün millətimizi hüznəndirən bir ildir – Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutu... ADR-in qurulmasına kimi Üzeyir Hacıbəyov daim Rusiya İmperiyasının Azərbaycana qarşı “ögey övlad” münasibəti bəsləməsindən gileylənmişdir. Bu unudulmaz tarixi hadisə baş verdikdən sonra Üzeyir bəy dərin nəfəs almışcasına yazır ki, biz artıq yad bir ölkənin ögey övladı deyilik, öz vətənimizin öz övladıyıq, Vətən də bizimdir, hökumət də bizimdir, xalq da bizimdir.

Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığına dövrün siyasi mənzərəsi kontekstindən baxaraq üç başlıqda incələyə bilərik; Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin qurulmuşadək olan dövr, ADR dövrü və ADR-in süqutundan sonrası. Cumhuriyyətin qurulmuşadək olan fəaliyyət

yuxarıda öz əksini tapmışdır. Üzeyir bəyin yaradıcılığından anlayırıq ki, o, təkcə Azərbaycanın yox, bütün müsəlmanların taleyi və mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanmışdır.

Əli Əsgər “Azərbaycan türklərinin düşüncə həyatında Üzeyir Hacıbəyov” adlı məqaləsində yazır: “Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin himnini Üzeyir Hacıbəyov bəstələmişdir. Bundan başqa bu gün hər kəs tərəfindən sevilərək dinlənən məşhur “Çırpınırdı Qara dəniz” mahnısının musiqisi də Üzeyir bəyə aiddir. Mahnının sözləri 1914-cü ildə Osmanlı ordusunun Birinci dünya müharibəsinə qatıldığı dövrdə yazılmışdır. Bundan əlavə Üzeyir Hacıbəyov vətənpərvərlik ruhunda, döyüş əzminin artırılması, işğalçılara qarşı mübarizədə ruh yüksəkliyi yaratmaq üçün bir neçə hərbi marş bəstələmişdir” (5, 433). Bu mövzuya Cümhuriyyət Turan “Çırpınırdı Qara dənizin bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov” adlı kitab həsr etmişdir.

Üzeyir bəylə bağlı dövrün arxiv materiallarına nəzər saldıqda müasirləri ilə münasibətləri, təhsil aldığı illərin çətinliyi, əsərlərin ərəsəyə gəlmə prosesi gözümüzün qarşısında canlanır.

Əlbəttə ki Üzeyir bəyin yaradıcılığının ən yüksək zirvəsi “Koroğlu” operasıdır. Bu operanın ərəsəyə gəlməsi 1937-ci ilə təsadüf edir. Bizə məlumdur ki Üzeyir bəyin bəstəkarlıq fəaliyyətində 10-15 il sükut hakim olmuşdur. Bu durğun keçən illərin səbəbi bütün musiqisevərlərdə maraq doğurur. Bu sualın cavabını yenə də dövrü-mətbuatda, elə Üzeyir bəyin “Bəstəkarın yaradıcılığı” adlı məqaləsində tapırıq: “Azərbaycanda 1920-ci il aprel inqilabı böyük əhəmiyyəti olan yeni vəzifələr qoydu. Mən başa düşdüm ki, onları yerinə yetirə, yəni musiqidə sovet xalqının fikirləri və əhval-ruhiyəsini onun musiqi dilini dərk etməyincə əks etdirə bilməyəcəyəm. O vaxtlar bu sahədə mənim biliyim səthi idi və yüksək bədiilikli əsərlərin yaradılmasını təmin edə bilməzdik. Buna görə də on il boyunca mən Azərbaycan xalq musiqisinin nəzəri əsaslarını tədqiq etməklə məşğul idim. Onlarca ehtiraslı və mötəbər opponenti dinləyəndən, özümü ilkin yaradıcılıq sınaqlarından keçirəndən sonra hiss etdim ki, mənim musiqi biliyim hər bəstəkara lazım olan minimum səviyyəyə cavab verir. 1932-ci ildə mən cəsarətlə “Koroğlu” operası üzərində işə başladım” (7, 47).

Üzeyir bəyin dövrün musiqiçiləri, elm xadimləri, siyasi xadimləri ilə daim ünsiyyətdə olması onun yaradıcılığına təkan vermişdir. Bu operanın yaranması Azərbaycan professional vokal sənətinin banisi professor Bülbülün adı ilə bağlıdır. Belə bir opera ancaq İtaliyada belkanto məktəbinə yiyələnmiş bir tenora yazıla bilərdi. Operanın yaranma şəraitini Bülbülün həyat yoldaşı Adilə Məmmədovanın qələmə aldığı “Bülbül” kitabında qələmə alınmışdır: “Koroğlu”nun yaranması barədə söhbət düşəndə Bülbül deyirdi: “Mən Üzeyirlə xeyli söhbət etdim. Mən ona Koroğlunu necə başa düşdüyümü, aşiq dastanları və xalq nağılları əsasında onu nə cür təsəvvür etdiyimi söylədim. Söhbətin axırında Üzeyir zarafata keçdi:

- Ah, sən mənə o qədər qüvvə verdin ki! Elə bir opera yazacağam ki, hamısını kölgədə qoyacaq.

Mən onun zarafatına qüvvət verdim:

- Mən isə qəhrəmanı elə oynayacağam ki, tamaşaçılar uzun müddət oxumağımın təsiri altında qalsınlar...” (8, 78)

Bundan sonra opera üzərində ilmə-ilmə iş gedirdi və bu gedişətdə ilk olaraq Nigarın ariyası Bülbülə təqdim olunur və əsərin mükəmməlliyini görəndə Bülbül dərhal bu ariyanı konsert proqramına daxil edir. Bu opera əvvəldən axıradək “xalq ruhlu” opera idi. “Səməd Vurğun opera haqqında yazırdı: ““Koroğlu” operası məndə böyük sevinc doğurdu. Bu opera Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposunu bədi formada bizim nəslə çatdırır” (8, 80).

Musiqi tariximizdə Üzeyir Hacıbəyov məhz “Koroğlu” operası ilə ən yüksək zirvələrə ucaldı, operaya həm xalq tərəfindən, həm də Stalin tərəfindən yüksək qiymət verildi.

Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığının ən təqdirəlayiq xüsusiyyəti həm söz sənətində, həm də musiqi sənətində sadəliyə meyil etməsidir. Bu vəchlə əsərləri ilə hər təbəqədən olan insana xitab edə bilmiş, ürəkləri fəth etmişdir. Bu amalla yazılan əsərlər bütün xalqa məxsus olur, əsrlər boyu yaşayır və hər yüzildə fərqli bir tədqiqat aspekti ilə yenidən dəyər qazanır. Onun yaradıcılığı incəsənətimizin bütün janrlarında əsərlərin meydana gəlməsinə ilham mənbəyi olmuşdur. O indi yazarların, şairlərin, publisistlərin, dramaturqların, rəssam və heykəltəraşların, musiqiçilərin əsərlərində əbədi yaşayır.

Ədəbiyyat

1. Abdüləliyev A.Ə. Üzeyir Hacıbəyli irsinin təbliği musiqişünaslığın müasir və aktual vəzifəsi kimi. Ü.Hacıbəylinin 125, Bakı Musiqi Akademiyasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı 31may-2 iyun 2011. Mütərcim 2011.
2. Abdüləliyev A. **Heydər Əliyevin Ü.Hacıbəyli yaradıcılığı haqqında konsepsiyalarının musiqi elmi və təhsili üçün aktuallığı. Musiqi dünyası No1 (65) 2015. Article No4 7306-7325 pp.**
3. Abidqızı Göyərçin. Üzeyir Hacıbəyli dramaturgiyasına xas olan cəhətlər. Ədalət. 2015. 23 oktyabr.
4. Atakan L. XX əsrin ədəbi-mədəni mənzərəsinin qavrayışında muzey şəxsi arxivlərinin rolu. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2015
5. Asker A. Azərbaycan Türklərinin düşüncə hayatında Üzeyir Hacıbəyli. Karabük Universiteti: 2023.
6. Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. I cild. Şərq-Qərb nəşriyyatı. Bakı, 2005.
7. Hüseynov R. Vaxtdan uca. İşıq. Bakı, 1987.
8. Məmmədova A. Bülbül. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1967.
9. Sosial F. Toker H. Üzeyir Hacıbəylinin “Maarif və Medeniyyət” məcmuasındakı beş makalesinin incelenməsi. Diyarbakır, 2014.
10. <https://www.logos-verlag.de/PDFS/aemr.14-1.pdf>

РОЛЬ ТВОРЧЕСТВА УЗЕЙРА ГАДЖИБЕЙЛИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ И МЫСЛИ

Ализаде Тамара Шарбат кызы, Годжаева Лейла Вали кызы

Резюме

Азербайджанский народ внес в сокровищницу мировой культуры бесчисленное множество уникальных образцов материального и нематериального характера. В первую очередь, его должны по достоинству оценить в нашей стране за представление его миру, познание за пределами нашего государства, сохранение и передачу из поколения в поколение как литературного и культурного наследия. Азербайджанский народ, всегда превозносивший свое наследие и традиции, сумел сохранить свои ценности живыми на протяжении всей истории. Те, кто шел по этому пути, особенно в период независимости, были признаны достойными высокого уважения, заботы и любви на государственном уровне.

В нашем исследовании рассматривается влияние Узеира Гаджибейли (творчество которого синхронно с основой современного Азербайджана) на формирование литературной и культурной среды того периода. Неслучайно, что Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал в этом году указ о праздновании 140-летнего юбилея Узеира Гаджибейли. Эта традиция началась с

признания и пропаганды наследия и творчества Узеира Гаджибейли нашим общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. День рождения Узеир бека - 18 сентября - был учрежден Гейдаром Алиевым как День музыки Узеира.

Гейдар Алиев оценил творчество и произведения великого композитора с исторической, культурной, художественной, филологической и социальной точек зрения и выдвинул очень интересные и научно значимые идеи и мысли. Ссылаясь на эти идеи, в нашей статье подчеркивается деятельность Узеир бека не только как композитора и музыковеда, но и как драматурга, публициста и переводчика. Статьи, посвященные творчеству писателя, опубликованные на иностранных языках, также были использованы в качестве основного источника в нашем исследовании.

THE ROLE OF UZEYIR HAJIBEYLI'S CREATIVITY IN THE FORMATION OF THE LITERARY ENVIRONMENT AND THOUGHT

Alizada Tamara Sharbat, Gocayeva Leyla Vali

Summary

The Azerbaijani people have contributed countless unique examples of material and intangible samples to the treasury of world culture. Firstly it must appreciate in our country properly for presenting it to the world, cognition out of the borders of our state, and its preservation and transmission from generation to generation as a literary and cultural heritage. The Azerbaijani people, who have always exalted their heritage and traditions, have been able to keep their values alive throughout history. Those who led this path, especially during the period of independence, were deemed worthy of high respect, care, and love at the state level.

Our research examines Uzeyir Hajibeyli's (whose creativity is synchronous with the foundation of modern Azerbaijan's basis) influence to the formation of the literary and cultural environment of the period. It is no coincidence that the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev signed a decree this year to celebrate the 140th anniversary of Uzeyir Hajibeyli. This tradition began with the appreciation and promotion of the heritage and creativity of Uzeyir Hajibeyli by our national leader Heydar Aliyev. Uzeyir Bey's birthday - September 18 - was established as Uzeyir Music Day by Heydar Aliyev.

Heydar Aliyev evaluated the creativity and works of the great composer from historical, cultural, art, philological, and social aspects, and put forward very interesting and scientifically significant ideas and thoughts. Referring to these ideas, our article emphasizes Uzeyir Bey's activities not only as a composer and musicologist, but also as a playwright, publicist, and translator. Articles dedicated to the writer's work published in foreign languages were also used as the main source in our research.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova

ATU-nun Azərbaycan dili kafedrasının 14 aprel 2025-ci il tarixli iclasın 04 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 16 aprel 2025-ci il

UOT:81.

İNANCLARA SÖYKƏNƏN ALQIŞ VƏ QARĞIŞLARIN KONSEPTUAL MƏNZƏRƏSİ**Əmrahova Fəridə Arif qızı****Azərbaycan Universiteti, Humanitar və sosial elmlər fakültəsi****ORCID: 0000-0002-0123-0356****lingui80@mail.ru**

Xülasə. *Bu məqalədə Azərbaycan dilində və folklorunda alqış və qarğışların konseptual strukturu, onların linqvistik, mədəni və mifoloji əsasları araşdırılır. Alqış və qarğışlar yalnız nitq aktları deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi və mədəni kodlarının ayrılmaz hissəsidir. Onlar xeyir və şər, mükafat və cəza kimi dualist dünyagörüşünü, eləcə də Azərbaycan dil məkanındakı təkamülünü əks etdirir. Korpus və semantik analiz üsulları vasitəsilə bu ifadələrin gündəlik danışmada, folklor və müasir diskursda rolu araşdırılır. Xüsusilə, bu ifadələrin formalaşmasına dini və mifoloji inancların təsiri xüsusi diqqət mərkəzindədir. Məqalədə, həmçinin alqış və qarğışların ünsiyyətdəki praqmatik və manipulyativ funksiyaları da nəzərdən keçirilir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, xalq ənənələrində dərin kök salmış bu ifadələr müasir dildə də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır və həm tarixi, həm də kommunikativ baxımdan aktuallığını itirmir.*

Açar sözlər: alqışlar, qarğışlar, nitq aktları, mifologiya, praqmatika, konseptual analiz, Azərbaycan dili.

Keywords: blessings, curses, speech acts, mythology, pragmatics, conceptual analysis, Azerbaijani language.

Ключевые слова: благословения, проклятия, речевые акты, мифология, прагматика, концептуальный анализ, азербайджанский язык.

Giriş. Dil və inanclar arasındakı qarşılıqlı əlaqə xalqın dünyagörüşünü, dəyərlər sistemini və sosial münasibətlərini əks etdirən əsas üsürlərdən biridir. Alqış və qarğışlar bu qarşılıqlı əlaqənin ən mühüm ifadə formalarından biri olub, mifoloji və dini dünyagörüşlərdən qaynaqlanır. Xalq arasında işlənən alqış və qarğışlar zaman keçdikcə cəmiyyətin dilində sabitləşmiş və nitqin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu məqalədə alqış və qarğışların konseptual mənzərəsi, mifoloji inanclarla əlaqəsi və onların dil sistemində tutduğu yer tədqiq edilir.

Alqış və qarğışlar təkcə adi nitq aktları deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi və mədəni kodlarını özündə əks etdirən dərin semantik strukturlardır. Azərbaycan dilində bu ifadələr qədimdən bəri xalqın dualist dünyagörüşünü əks etdirən və insanların arzu, istək, qorxu və nifrətlərini dilə gətirən ən təsirli nitq formalarından biri olmuşdur. Onlar həm məişətdə, həm də folklor və bədii əsərlərdə geniş yer alaraq dilin inkişaf prosesində mühüm rol oynamışdır.

Bu sahənin aktuallığı ondan irəli gəlir ki, müasir dövrdə dilin sosial və etnolinqvistik aspektlərinin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alqış və qarğışların işlənmə kontekstinin öyrənilməsi, onların semantik inkişafı və konseptual əsaslarının araşdırılması həm dilçilik, həm də etnoqrafiya, folklorşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq sahələri üçün mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyır.

Müasir kommunikasiya mühitində alqış və qarğışların istifadəsi təkcə şifahi nitqlə məhdudlaşmır. Sosial şəbəkələr, kütləvi informasiya vasitələri və hətta rəsmi çıxışlarda bu ifadələrdən istifadə edilməsi onların hələ də xalq dilində və ictimai diskursda güclü mövqe

tutduğunu göstərir. Bu isə onların həm semantik sabitliyini, həm də sosial dinamikasını araşdırmağı zəruri edir.

Bu mövzunun araşdırılması Azərbaycan dilçiliyində nisbətən az işlənmiş sahələrdən biridir. Alqış və qarğışların funksional-semantik xüsusiyyətləri, onların mifoloji və dini inanclardan qaynaqlanan struktur modeli, mətn daxilindəki rolu və üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı sistemli tədqiqatlar yetərli deyil. Mövcud tədqiqatlar əsasən bu ifadələrin leksik-semantik təsnifatına fokuslansa da, onların konseptual əsasları və sosial-mədəni funksiyaları hələ də tam şəkildə öyrənilməmişdir.

Bu məqalədə alqış və qarğışların etnolinqvistik aspektlərinin geniş araşdırılması, onların mifoloji düşüncə ilə əlaqəsinin tədqiqi və dil strukturunda hansı üslubi çalarlara malik olması əsas müzakirə obyektini kimi götürülmüşdür. Eyni zamanda, müasir dildə bu ifadələrin işlənmə tezliyi, yeni kommunikativ platformalarda istifadəsi və müxtəlif kontekstlərdə mənalarının dəyişməsi də araşdırılacaqdır.

Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada alqış və qarğışların yalnız linqvistik strukturu deyil, onların konseptual əsasları da araşdırılacaq, eyni zamanda folklor və mifoloji mənbələrdə bu ifadələrin yer alması və inkişaf tendensiyaları nəzərdən keçiriləcəkdir. Xüsusilə, Azərbaycan dilində mövcud olan alqış və qarğışların müqayisəli təhlili, onların türk dillərindəki ekvivalentləri ilə uyğunluq və fərqləri də tədqiq ediləcəkdir.

Alqış və qarğışlarla bağlı ilk sistemli tədqiqatlar Azərbaycan filologiyasında folklor və dialektoloji araşdırmalar çərçivəsində aparılmışdır. Alqış və qarğışların mənşəyi, onların sosial funksiyaları və məişət dilində rolu ilə bağlı R.Qafarlı [1] B.Əhmədov [5], R.Əliyev [6] və digər tədqiqatçıların əsərlərində müəyyən qeydlər mövcuddur. Lakin bu sahədə aparılan tədqiqatlar əsasən onların leksik-semantik aspektlərinə yönəlmiş, konseptual təhlilə kifayət qədər yer ayrılmamışdır.

Azərbaycan dilçiliyində bu mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmaların məhdudluğunu nəzərə alaraq, bu məqalədə alqış və qarğışların mifoloji və dini aspektləri və sosial-mədəni rolu təhlil ediləcəkdir.

Tədqiqatın əsas hissəsi. Alqış və qarğışlar xalqın mənəvi dünyagörüşünü, sosial münasibətlərini və kollektiv şüurunu formalaşdıran mühüm nitq aktlarıdır. Bu ifadələr insanların dualist düşüncə tərzinin məhsulu olub, xeyir və şər, işıq və qaranlıq, mükafat və cəza kimi qarşılıqlı əks qütblər üzərində qurulmuşdur. Alqışlar xeyirxah arzuların, rifah və xoşbəxtlik diləklərinin nitqdə əksi olduğu halda, qarğışlar nifrət, intiqam və cəzanın ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının mifoloji və dini dünyagörüşü bu nitq aktlarının əsasını təşkil edir və onların yaranma tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu cür ifadələr təkcə mənəvi yükü ilə deyil, həm də nitq aktında yaratdığı presuppozisiya ilə də ünsiyyət iştirakçılarının düşüncəsinə təsir göstərir.

Alqış və qarğışların mətn daxilində müəyyən sosial və mədəni mənaları gizli şəkildə ötürmə qabiliyyəti onların manipulyativ gücünü artırır. Çünki bu ifadələr ünsiyyətin baş tutması üçün dinləyici və ya oxucu tərəfindən qəbul edilən və şüuraltı səviyyədə mənimsənilən məqamları ehtiva edir. K.Həbibovanın qeyd etdiyi kimi, *“Nitq aktında presuppozisiya ünsiyyətin baş tutması üçün təbii qəbul edilməli olan bir ifadə kimi maskalanır; yəni, mətn oxucu və ya dinləyici tərəfindən başa düşülür və mənimsənilir. Mətndəki təqdimatın təbiiliyi və presuppozitiv ismaricinin ‘pərdə arxasında’ qalması onların manipulyativliyini təmin etmiş olur. Ünsiyyət aktında manipulyativ funksiya yerinə yetirən presuppozisiya özündə gizli komandalar ehtiva edən xüsusi linqvistik konstruksiya kimi təqdim olunur”* [7, s.94]. Bu baxımdan alqış və qarğışlar yalnız adi dil vahidləri kimi deyil, həm də gizli ünsiyyət strategiyalarını özündə birləşdirən və emosional təsir gücünə malik ifadələr kimi çıxış edir.

Alqış və qarğışların mifoloji mənşəyi. Mifoloji dünyagörüşlərə görə, sözün magik gücü vardır və dil vasitəsilə insan reallığa təsir edə bilər. R.Qafarlı “Azərbaycan-Türk Mifologiyası” adlı əsərində qeyd edir ki, ibtidai insan üçün nitq sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də taleyi və gerçəklikləri dəyişdirməyə qadir olan güclü energetik fenomen idi [1, s.218].

Azərbaycan mifologiyasında alqış və qarğışların yaranması ilə bağlı inanclar, əsasən aşağıdakı mifoloji təsisatlarla bağlıdır:

1. Işıq və qaranlıq qüvvələrin mübarizəsi – Xalq inanclarında alqışlar işıq qüvvələrinə, qarğışlar isə qaranlıq qüvvələrə aid edilir. Məsələn, "Ocağın sönməsin!" alqışı işığın və rifahın davamlı olmasını diləyən bir ifadədir, halbuki "Ocağın batsın!" qarğıışı isə məhv və yoxluğu çağırışdır.

2. Tanrının və müqəddəs varlıqların iradəsi – İnsanlar alqışları və qarğışları təkcə öz dilləri ilə deyil, həm də ilahi qüvvələrə müraciət edərək ifadə edirdilər. Bu baxımdan “*Allah səni qorusun!*” və ya “*Allah bəlanı versin!*” kimi ifadələr Allahın ədalətinə istinad etməklə istifadə olunur.

3. Ruhların və əcdadların təsiri – Azərbaycan mifologiyasında əcdadların ruhları dünyaya təsir etmək gücünə malik hesab edilirdi. Bu inanclardan qaynaqlanan bəzi alqış və qarğışlar belədir: “*Atan-ananın ruhu şad olsun!*” (alqış); “*Atan-anan gorunda rahatlıq tapmasın!*” (qarğış) və s.

4. Sözlərin enerjisi və reallaşma gücü – Xalq arasında “*Ağızdan çıxan söz yerə düşməz*” inancı var. Bu, dilin və sözlərin enerjiyə sahib olması ilə bağlı qədim inanclardan qaynaqlanır.

Alqış və qarğışların mifoloji mənşəyi və dil strukturundakı rolu. Qarğışlar və alqışlar mifoloji sistemin bir hissəsi kimi müəyyən dualist dünyagörüşünü əks etdirir. R.Əliyev mif və folklor arasındakı əlaqəni araşdıraraq qeyd edir ki, mifoloji strukturlar insanın təbiətlə, ilahi qüvvələrlə və digər canlılarla ünsiyyətini tənzimləyən semantik kodlar yaradır. Bu kodlar içərisində alqışlar və qarğışlar da xüsusi yer tutur [6, s.78].

Azərbaycan dilində işlənən alqış və qarğışların müxtəsər sintaktik quruluşa malik olması onların ekspressivliyindən xəbər verir. “*Ömrün uzun olsun!*” (alqış) və ya “*Günün qara gəlsin!*” (qarğış) kimi ifadələr qısa və təsirli nitq vahidləri olmaqla, dinləyici üzərində güclü emosional təsir yaradır. Bu ifadələrin semantik özəllikləri inanclarla sıx bağlıdır və onların mifoloji leksika ilə formalaşması bu ifadələrin təsir gücünü daha da artırır. Məsələn, dini və müqəddəs adların iştirakı ilə formalaşan “*Allah səni var eləsin!*” (alqış) və “*Allah səni qarğısın!*” (qarğış) ifadələri, həmçinin təbii hadisələrlə bağlı “*Bəxtinə gün doğsun!*” (alqış) və “*Ömrün qaranlıq olsun!*” (qarğış) kimi ifadələr, mifoloji təsəvvürlər nəticəsində yaranmış və zamanla sabit nitq vahidlərinə çevrilmişdir.

Bu cür ifadələrin ünsiyyətdə manipulyativ rol oynaması onların linqvistik və ekstralingvistik amillərlə sıx bağlı olduğunu göstərir. K.Həbibovanın qeyd etdiyi kimi, “*Presuppozisiyaya həm linqvistik, həm də ekstralingvistik amillərdən asılı olan ifadənin müvafiq tətbiqi və onun adekvat təfsirinin mümkünliyi daxildir. Bu baxımdan ekstralingvistik göstəricilərlə əlaqələndirilən nitqi təsirin linqvistik vasitələri kommunikativ situasiyanın konkret şəraiti ilə bağlı qrammatik və leksik-semantik səviyyələrinə aid ola bilər*” [7, s.95]. Beləliklə, alqış və qarğışlar nitqin yalnız məzmun səviyyəsində deyil, həm də şüuraltı səviyyədə qəbul edilən və müəyyən situasiyalara uyğun şəkildə işlədilən manipulyativ nitq aktlarıdır. Onların qısa, lakonik və yüksək ekspressivliyə malik olması, “*dinləyicilərin emosiyalarına birbaşa təsir edərək müəyyən düşüncə və hissləri stimullaşdırmasına şərait yaradır*” [4, s.34].

Alqış və qarğışların xalq inanc sistemində rolu. Xalq arasında alqış və qarğışlar sadəcə nitq aktı deyil, həm də bir növ dua və ya lənət forması kimi qəbul edilir. Bu ifadələr insanın həyatına təsir edə bilən güc kimi qəbul olunur və sosial münasibətlərin tənzimlənməsində

mühüm rol oynayır. E.Əbdülrəhimov öz əsərində pragmatik nitq aktlarının insan münasibətlərinə təsirini vurğulayaraq qeyd edir ki, *“alqış və qarğışlar danışan və dinləyən arasında emosional münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır və onların dərini mifoloji kökləri var”* [3, s.113].

Alqış və qarğışların gücü təkcə onların mifoloji və dini mənşəyində deyil, həm də insan şüuruna və davranışına təsir etmək imkanında ifadə olunur. K.Həbibova nitqi təsirin insanın bilik sistemində və davranışına yönəlməsini vurğulayaraq qeyd edir ki, *“Koqnitiv aktların əsasında birbaşa olaraq nitqi təsir dayanır. Nitqi təsir vasitəsilə insanların biliklər bazası, ətraf aləmə olan münasibəti və s. davranışlarını dəyişmək mümkündür”* [8, s.92]. Bu baxımdan alqış və qarğışlar təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də sosial normativlərin formalaşdırılmasında, insan düşüncəsinin və hərəkətlərinin yönləndirilməsində mühüm funksiyaları yerinə yetirir.

Bu nitq aktlarının mifoloji təsisatlarını aşağıdakı istiqamətlərdə təsnif etmək olar:

Qoruyucu alqışlar – Müxtəlif bələlərdən insanları qorumaq üçün deyilən ifadələrdir: *“Tanrı səni saxlasın!”*; *“Ocağın işıqlı olsun!”* və s.

Cəzalandırıcı qarğışlar, bir qayda olaraq, adətən, haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı deyilən ifadələrdir: *“Bələni Tanrı versin!”*; *“Gün görməyəsən!”* və s.

Uğur və rifah arzuları – İnsanların uğur və xoşbəxtliyini diləyən ifadələrdir: *“Yolun açıq olsun!”*; *“Bəxtin parlaq olsun!”* və s.

Lənət və intiqam ifadələri – Xalq inanclarında bu ifadələr xüsusi magik gücə malik sayılır: *“Başına daş düşsün!”*; *“Qarabəxt olasan!”* və s.

B.Əhmədov etimoloji araşdırmalarında alqış və qarğışların dilin ilkin qatlarından gəldiyini və qədim türklərin həyatında mühüm rol oynadığını qeyd edir. Onun fikrincə, bu ifadələrin bir çoxu qədim türk inanc sistemində şamanların və dini liderlərin nitqləri əsasında formalaşmışdır [5, s.156].

Bu baxımdan, bəzi alqış və qarğışlar qədim türk dillərindəki prototipləri ilə paralellik təşkil edir:

Qədim türk yazılı mənbələrində: *“Təngri saqlasun!”* — müasir Azərbaycan dilində: *“Allah səni saxlasın!”*

Qədim türk yazılı mənbələrində: *“Qara bəla bassun!”* — müasir Azərbaycan dilində: *“Bələni Tanrı versin!”*

Alqış və qarğışlar Azərbaycan xalqının mifoloji inanclarının dilə yansıyan ifadə formalarıdır. *“Onlar insanın xoşbəxtlik və bədbəxtlik haqqında təsəvvürlərini dilə gətirərək, sosial münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır”* [2]. Tədqiqatlar göstərir ki, bu ifadələrin mifoloji əsasları, dini inanclarla bağlılığı və etnolinqvistik mənası onların mədəni dəyərini və nitq aktı kimi gücünü daha da artırır. Azərbaycan dilində bu nitq aktlarının qorunması və araşdırılması dilin inkişafı və tarixi semantik sistemlərin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

R.Əliyev alqış və qarğışların insan duyğularının ən məhrəm tərəflərini əks etdirdiyini qeyd edir: *“Qarğışlar heç də az diqqətə layiq deyildir, çünki onlar xoş arzular kimi insanların ən məhrəm hisslərini ifadə edir”* [6, s.151]. Alqış və qarğışlar həmçinin kommunikativ aktın mühüm elementləri hesab olunur və onlar sosial münasibətlərin tənzimlənməsində xüsusi rol oynayır.

Qarğışlarda çox vaxt qaranlıq və şər haqqında mifoloji obrazlara müraciət edilir. Alqış və qarğışlarda mifoloji anlayışlardan istifadə kontekstə xüsusi diqqət tələb edir. Bu şifahi formalar təkcə emosiyaları və hissləri çatdırmır, həm də onlara qədim hikmət və müqəddəslik gücünü yatırır. Mifoloji obrazların mənasını və enerjisini dərk etmək bizə başqaları ilə

ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqəmizi zənginləşdirən dərin və cəlbedici ifadələr yaratmağa kömək edir.

Azərbaycan mədəniyyətində və dilində Tanrı anlayışı ilə bağlı alqış və qarğışlar geniş yayılmışdır. İnsanlar çarəsiz qaldıqda, ədalətin bərpası üçün fəvqəltəbii gücə üz tuturlar. Bu tip qarğışlar qarşı tərəfə mənfi enerji göndərməklə yanaşı, həm də Tanrının ədalətini çağırmaq məqsədilə işlədilir. Lakin bəzi ifadələr kontekstdən asılı olaraq həm alqış, həm də qarğış kimi qəbul edilə bilər. Məsələn: “*Allah iraq eləsin!*”; “*Ağzından çıxıb yaxana tökülsün!*”; “*Alla niyyətinə, ürəyinə görə versin!*” və s.

Bu ifadələr bəzi hallarda gələcəkdə baş verə biləcək bədbəxt hadisədən qorunmaq mənasında alqış funksiyası daşıyır, bəzən isə kinayəli və ya neqativ tonda işlədildikdə qarğış xarakteri qazana bilər.

Bu ikili funksiyalılıq, əslində, Azərbaycan dilində və ümumiyyətlə, türk xalqlarının nitq mədəniyyətində alqış və qarğışların semantik sərhədlərinin bəzən çevik və elastik olmasından irəli gəlir. Bu, həm də danışq aktında intonasiya və situasiya kimi amillərin mühüm rol oynadığını göstərir. Bir ifadə nitqdə hansı məqsədlə istifadə olunursa, onun mənası da həmin kontekstə uyğun formalaşır. Məsələn, “*Allah eləməsin*” deyimi bir tərəfdən, gələcəkdə baş verə biləcək xoşagəlməz hadisədən qorunmaq arzusu kimi alqış funksiyası daşıyır, digər tərəfdən, ironik və ya neqativ tonda işlədildikdə qarğış mənası qazana bilər. Bənzər şəkildə, “*Allah bilən məsləhətdir*” ifadəsi bəzi hallarda taleyə boyun əymə və qəzavü-qədəre inanmaq mənasında işlənirsə, bəzən də kinayəli və qarğış xarakterli ifadə kimi çıxış edə bilər.

Bu nümunələr Azərbaycan dilinin emosional ifadə vasitələrinin zənginliyini və nitqin situativ məzmununun müəyyənedici faktor olduğunu sübut edir. Alqış və qarğışların bu cür çevik strukturu eyni zamanda cəmiyyətin mədəni düşüncə tərzini, dini inanclarla bağlı dünyagörüşünü və sosial münasibətlərin formalaşmasını da əks etdirir. Xüsusilə, “Allah” komponentli qarğışların çoxluğu Azərbaycan xalqının Tanrıya müraciət edərək ədalətin bərpasını arzulamaqla yanaşı, həm də qəzəb və narazılığını ifadə etmək üçün fəvqəltəbii gücə istinad etmə tendensiyasına malik olduğunu göstərir. Bu, insanların bəzən öz imkanları çərçivəsində intiqam ala bilmədikləri və ya ədaləti bərpa edə bilmədikləri hallarda ilahi qüvvəyə müraciət etməyə meyilli olmaları ilə izah edilə bilər. Beləliklə, “Allah” komponentli qarğışlar və onların alqışlarla sərhəd təşkil etməsi, Azərbaycan dilində nitq aktlarının sosial-psixoloji və mədəni aspektlər baxımından xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməsinə imkan yaradır.

Alqış və qarğışlar cəmiyyətin mifoloji, dini və sosial dünyagörüşünü əks etdirən mühüm dil hadisələridir. Onlar təkcə emosional ifadə vasitələri deyil, həm də insan münasibətlərini tənzimləyən nitq formalarıdır. Mifoloji inanclara əsaslanan alqışlar və qarğışlar insanların öz taleyi, gələcəyi və mənəvi dünyası ilə bağlı dərin inanclarını əks etdirir. Bu nitq aktları bir tərəfdən qədim mifoloji inancları qoruyub saxlayır, digər tərəfdən isə insanların duyğularını, münasibətlərini və sosial davranış qaydalarını ifadə etməyə xidmət edir.

Azərbaycan dilində alqış və qarğışların konseptual mənzərəsi onların mifoloji inanclar, dini və sosial münasibətlərlə necə bağlı olduğunu göstərir. Bu fenomenin tədqiqi dilin etnolinqvistik aspektlərini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə. Bu tədqiqat alqış və qarğışların Azərbaycan dilində konseptual mənzərəsini araşdıraraq onların mifoloji, dini və sosial köklərini üzə çıxarmışdır. Alqış və qarğışların yalnız sadə nitq aktları deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini, sosial münasibətlərini və dünya görüşünü əks etdirən mühüm dil hadisələri olduğu müəyyən edilmişdir. Xüsusilə, bu ifadələrin xalq inancları ilə sıx bağlı olduğu və mifoloji təsəvvürlərin təsiri altında formalaşdığı göstərilmişdir.

Tədqiqatın əsas nəticələrindən biri alqış və qarğışların dualist dünyagörüşü əsasında formalaşmasıdır. Belə ki, alqışlar rifah, xoşbəxtlik və uğur arzularını ifadə edərkən, qarğışlar nifrət, cəza və bədbəxtlik çağırışlarını əks etdirir. Bu ifadələr qədim türk mifoloji düşüncəsində yer alan işıq və qaranlıq, xeyir və şər anlayışları ilə uzlaşır. R.Qafarlımın da vurğuladığı kimi, xalq inanclarında sözlər yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də mistik gücə malik fenomenlər kimi qəbul edilir və real dünyaya təsir etmək imkanına sahibdirlər.

Məqələdə qeyd edilən kimi, alqış və qarğışlar linqvistik baxımdan qısa, lakonik və yüksək ekspressivliyə malikdir. Onların sintaktik quruluşu və semantik yükü emosional təsir gücünü artıraraq ünsiyyətdə manipulyativ funksiya daşmasına imkan yaradır. K.Həbibovanın qeyd etdiyi presuppozisiya anlayışına əsasən, bu nitq aktları gizli şəkildə dinləyiciyə təsir edərək müəyyən duyğular və reaksiyalar oyadır, bu da onları ünsiyyətin effektiv vasitələrindən birinə çevirir.

Tədqiqatın digər mühüm nəticəsi, bu ifadələrin Azərbaycan dilində mifoloji təsisatlarla sıx bağlı olmasıdır. Alqış və qarğışların Tanrı, müqəddəs varlıqlar, ruhlar və təbiət hadisələri ilə əlaqələndirilməsi onların xalq düşüncəsindəki yerini və semantik sabitliyini nümayiş etdirir.

Nəticə olaraq, alqış və qarğışlar təkcə dilin leksik-semantik qatında deyil, həm də etnolinqvistik və psixolinqvistik səviyyələrdə mühüm rol oynayır. Onlar cəmiyyətin kollektiv şüurunda dərin iz qoymuş, nitqdə və məişətdə sabit ifadələrə çevrilmişdir. Müasir dövrdə bu ifadələrin sosial mediada və kütləvi ünsiyyət vasitələrində istifadəsi onların hələ də aktiv kommunikativ vasitə olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilçiliyində alqış və qarğışların konseptual və funksional xüsusiyyətlərinin daha dərin təhlili, onların digər türk dillərindəki ekvivalentləri ilə müqayisəsi və nitqdəki semantik dəyişikliklərinin öyrənilməsi gələcək tədqiqatlar üçün perspektivli istiqamətlərdən biri olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Qafarlı, R. Azərbaycan-türk mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası) / R.Qafarlı. — Bakı: ADPU, — 2011. — 438 s.
2. Qarğışlar və alqışlar // Xanim.az.: [Elektron resurs] / 2014, 23 yanvar. URL: <https://xanim.az/qargislar-ve-alqislar-3455>
3. Əbdülrəhimov, E. Linqvistik praqmatika / E.Əbdülrəhimov. — Bakı: Elm və Təhsil, — 2014. — 216 s.
4. Layons, C. Linqvistik semantika: Giriş: [red. F.Y.Veysəlli, İ.M.Tahirov; tərc. E.İ.Hacıyev, S.B.Mustafayeva] / C.Layons. — Bakı: Prestij, — 2014. — 389 s.
5. Əhmədov, B. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar mülahizələr / B.Əhmədov. — Bakı: Altun kitab, — 2015. — 288 s.
6. Əliyev, R. Mif və folklor: genezisi və poetikası / R.Əliyev. — Bakı: Elm, —2005 —224 s
7. Habibova K. Speech effect function of presupposition //Linguistic Researches. – 2024. – №. 1, — pp. 91-97.
8. Habibova K. PSYCHOLINGUISTIC FEATURES OF THE SPEECH ACT //Linguistic Researches. – 2019. – №. 2, — pp. 88-93.

**A CONCEPTUAL OVERVIEW OF BLESSINGS AND CURSES
BASED ON BELIEFS***Əmrahova Farida Arif**Summary*

This paper explores the conceptual framework of blessings and curses in Azerbaijani language and folklore, examining their linguistic, cultural, and mythological foundations. Blessings and curses are not only speech acts but also integral components of a society's moral and cultural codes. They reflect the dualistic worldview of good and evil, reward and punishment, and their evolution within the Azerbaijani linguistic landscape. By utilizing corpus-based and semantic analysis methods, the study investigates their role in everyday speech, folklore, and modern discourse. Special attention is given to the influence of religious and mythological beliefs on the formation of these expressions. The study also highlights the pragmatic and manipulative functions of blessings and curses in communication. The findings suggest that these expressions, deeply rooted in folk traditions, continue to hold significant influence in contemporary language use, maintaining both their historical and communicative relevance.

**КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ОБЗОР БЛАГОСЛОВЕНИЙ И ПРОКЛЯТИЙ,
ОСНОВАННЫХ НА ВЕРОВАНИЯХ***Амрахова Фериде Арифовна**Резюме*

В данной статье рассматривается концептуальная структура благословений и проклятий в азербайджанском языке и фольклоре, их лингвистические, культурные и мифологические основания. Благословения и проклятия не только представляют собой речевые акты, но и являются неотъемлемой частью моральных и культурных кодов общества. Они отражают дуалистическое мировоззрение добра и зла, награды и наказания, а также их эволюцию в азербайджанском языковом пространстве. Посредством корпусного и семантического анализа исследуется их роль в повседневной речи, фольклоре и современном дискурсе. Особое внимание уделяется влиянию религиозных и мифологических верований на формирование этих выражений. В статье также рассматриваются прагматические и манипулятивные функции благословений и проклятий в коммуникации. Результаты исследования показывают, что эти выражения, глубоко укорененные в народных традициях, продолжают сохранять свое значение в современном языке, оставаясь актуальными как в историческом, так и в коммуникативном плане.

*Rəyçi: f.e.d., dos. Gətibə Çingiz qızı Mahmudova**Azərbaycan Universitetinin Xarici dillər kafedrasının 04 mart 2025-ci il tarixli, 04 sayılı protokolu**Daxil olduğu tarix 28 mart 2025-ci il*

UOT:80.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ TARİXİ MƏNBƏLƏRDƏ

f.ü.f.d. İsmaylov Elçin
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elcinmuradxanlı2@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tarixi mənbələrdəki yeri öyrənilir. Toponimlər coğrafi yer adları olmaqla yanaşı, həmin ərazidə yaşamış xalqların tarixi, mədəniyyəti, dili və dünyagörüşü barədə zəngin məlumatlar təqdim edir. Məqalə Qərbi Azərbaycandakı toponimlərin, xüsusilə XIX əsrdən etibarən necə tədqiq olunduğunu və həmin dövrün mənbələrində bu coğrafi adların işlənməsinə dair araşdırmaları əhatə edir.*

Tarixi mənbələrdən, o cümlədən "İrəvan əyalətinin ətraflı siyahısı" və "İrəvan əyalətinin kameral təsviri" kimi əsərlərdən istifadə edərək, Qərbi Azərbaycandakı toponimlərin türkmənşəli olduğu və bu ərazilərdəki türk xalqlarının varlığını təsdiq edən məlumatlar təqdim olunur. Məqalə həmçinin toponimlər üzərində aparılan dəyişikliklərə diqqət çəkir və bu dəyişikliklərin ərazinin tarixi və mədəni irsini məqsədli şəkildə silməyə yönəldiyini göstərir.

Tədqiqatda Qərbi Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsinin yalnız coğrafi və tarixə aid məlumatların toplanmasından ibarət olmadığını, həm də bu adların ərazinin mədəni və etnik tarixini başa düşməyə kömək etdiyini vurğulanır.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, toponim, tarixi və mədəni irs, sosial struktur

Ключевые слова: Западный Азербайджан, топоним, историческое и культурное наследие, социальная структура

Keywords: Western Azerbaijan, toponym, historical and cultural heritage, social structure

Giriş

Toponimika dilçilik elminin mühüm və spesifik sahələrindən biri olmaqla dil tarixi, dialektologiya, etimologiya və leksikologiya kimi müxtəlif sahələrlə sıx bir əlaqəyə malikdir. Bu sahə yalnız dilin strukturu və inkişafı ilə bağlı deyil, eyni zamanda ərazinin coğrafi, mədəni və tarixi xüsusiyyətlərini də əks etdirir. Toponimik araşdırmalar dilin zamanla necə formalaşdığını, bölgələrin adlarının necə dəyişdiyini və bu adların insanların həyatında necə bir yer tutduğunu anlamağa imkan verir. Toponimika, eyni zamanda tarix, coğrafiya və etnoqrafiya kimi elmlərlə də sıx bağlıdır. Bu elm sahələri coğrafi adların yaranma səbəbləri və onların mənşəyi ilə bağlı dərin məlumatlar təqdim edir. Toponimika onomastika elm sahəsinin bir alt sahəsi olaraq, müxtəlif coğrafi adları – şəhər, kənd, çay, dağ, və s. – öyrənir və onların mənalarını, strukturlarını və əhəmiyyətlərini təhlil edir. Coğrafi adların mənşəyini, tələffüzünü, keçmişdəki tarixini və bu adların ərazilərin mədəniyyətindəki rolunu anlamaq üçün bu sahədəki araşdırmalar vacibdir. A.P.Neroznak mövzu ilə bağlı yazır: "Toponimika yer adlarını (toponimləri), yayılma sahəsini, inkişafını və zamanla dəyişməsinə araşdıran onomastikanın bir hissəsidir" [11, s.515]. Hər bir coğrafi adın öyrənilməsi bu adın öz kökünü, yaranma səbəbini və zamanla necə dəyişdiyini anlamağa kömək edir.

Toponimlər hər bir xalqın milli kimliyini və mənəvi sərəvətini əks etdirən vacib elementlərdir. Bu sözlər həmçinin xalqın tarixini, əcdadları ilə bağlı əlaqələrini və qədim mədəniyyətini anlamaq üçün əvəzsiz bir vasitədir. Hər bir toponim bir millətin tarixindəki mühüm hadisələrin, mədəni əlaqələrin və təbii şəraitin izlərini daşıyır. Buna görə də, coğrafi adların öyrənilməsi xalqın mədəni irsinin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan toponimləri həm coğrafi, həm də mədəni baxımdan son dərəcə zəngin və müxtəlifdir. Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin tədqiqi həm bu coğrafi adların yaranma səbəbləri və mənşəyi ilə bağlı məlumatlar verir, həm də ərazinin təbii şəraitini, sosial strukturlarını və mədəni ənənələrini dərindən başa düşməyə imkan yaradır. Bu tədqiqatlar Azərbaycan xalqının tarixini daha dərindən dərk etməyə, milli kimliyin formalaşmasında toponimlərin rolunu başa düşməyə imkan verir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar Azərbaycan xalqının qədim tarixi və mədəni irsi ilə bağlı yeni kəşflərin əldə edilməsinə şərait yaradaraq bu irsin gələcək nəsillərə doğru şəkildə çatdırılmasına kömək edəcəkdir. Nəticədə toponimlərin öyrənilməsi, yalnız akademik məqsədlər üçün deyil, həm də milli kimliyin qorunması və inkişafı baxımından önəmli bir vəzifə olaraq qalır.

Süni şəkildə qədimliyini təsdiqləməyə çalışan və illərlə tarixi saxtalaşdırmağa cəhd edən ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı daim düşmən mövqedə olmuş, milli toponimlərimizə qarşı qərəzli və manipulyativ yanaşmışlar. Qərbi Azərbaycanda türkmənşəli toponimlərin uzun müddət ərzində dəyişdirilməsi və erməniləşdirilməsi, həmçinin bu ərazilərdə azərbaycanlıların min illər boyu varlığını sübut edən tarixi faktların saxtalaşdırılması, həmin regionda yaşayan xalqın kimliyini təhrif etməyə yönəlmiş bir siyasətin nəticəsidir. Azərbaycanlıların min illər ərzində bu torpaqlarda yaşadıklarını sübuta yetirən toponimlər və digər mədəni izlər ermənilər tərəfindən məqsədyönlü şəkildə təhrif edilərək, o ərazilərdəki tarixə aid olan bütün dəlillər zəiflədilmiş və ya yox edilmişdir. Bu proseslər o qədər sistemli və planlı şəkildə icra edilib ki, bu gün Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan toponimlərinin izi demək olar ki, tamamilə silinib. Coğrafi adların dəyişdirilməsi ilə yanaşı, əslində bu adlar vasitəsilə qorunan bir tarix və mədəniyyət də yox olub. Bu toponimlərin silinməsi sadəcə coğrafi adların dəyişdirilməsi deyil, həm də Azərbaycan xalqının həmin ərazilərdəki tarixi mövcudluğunun və orijinal mədəniyyətinin aradan qaldırılmasıdır. Həmin toponimlər Azərbaycan mədəniyyətinin, sosial həyatının və gündəlik fəaliyyətinin göstəriciləridir. Coğrafi adların dəyişdirilməsi və silinməsi bir xalqın varlığını, tarixini və mədəniyyətini silməyə yönəlmiş bir addımdır. Bu baxımdan, Ermənistanın ərazisindəki Azərbaycan toponimlərinin taleyi dünya toponimiyasının ən acınacaqlı və diqqətəlayiq nümunələrindən biridir.

Toponimlərə münasibət bir sıra mühüm məsələləri əhatə edir və bu məsələlərin böyük hissəsi məhz dövlətin müstəsna hüquq və vəzifələri çərçivəsində həyata keçirilir. Bu baxımdan, coğrafi adlarla bağlı qərarların qəbul edilməsi və onların idarə olunması əsasən dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir. Dövlətin toponimlərə münasibəti həm də bu adların xalqın mədəni irsi, tarixi kimliyi və milli mənəvi dəyərləri ilə necə əlaqələndirildiyini müəyyən edir.

Ermənistanın tarixi-coğrafi ərazisinin Qafqaz regionunun sərhədlərindən kənarında olması tarixi faktıdır. Digər mühüm fakt isə ondan ibarətdir ki, Ermənistan dövlətinin yarandığı ərazi tarixi-coğrafi baxımdan Azərbaycan torpaqları üzərində yerləşir. Bu, xüsusilə müasir dövrün siyasi və coğrafi müstəvisində təkzibedilməz bir gerçəkdir. Azərbaycanın tarixi və coğrafi sahələrinin bir hissəsi olan bu ərazilər həm də Azərbaycanın etnogenezinin, mədəniyyətinin və dilinin formalaşdığı mühüm coğrafi regiondur [6, s.152].

Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan toponimləri barədə qədim Roma və yunan mənbələri, eləcə də Sasani, ərəb və digər tarixi mənbələrdə məlumatlar mövcud olub. Daha mükəmməl və əhatəli məlumat verən mənbələr isə əsasən XVI əsrin sonlarından etibarən ortaya çıxmışdır. Bu dövrə aid mənbələr ərazidəki yaşayış məskənlərinin qeydə alınmasında daha sistemli və detallı yanaşmaları əks etdirir. "Osmanlı imperiyası 1578-1590-cı və 1723-1727-ci illərdə Səfəvi dövləti ilə apardığı müharibələr zamanı əldə etdiyi qələbədən sonra Səfəvilərə aid Çuxursəəd bəylərbəyliyiində fiskal məqsədlə tədbirlər həyata keçirilib, 1590 və 1728-ci illərdə müfəssəl və icmal dəftərlər tərtib edilib. Bu dəftərlərdə Çuxursəəd

bəylərbəyliyi Rəvan (İrəvan) adı ilə qeydə alınıb. Bu mənbələr İrəvanın toponimiyası haqqında da ətraflı məlumat verir” [8, s.750].

Qərbi Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu coğrafi adlar həm də müxtəlif türk tayfalarının adlarını (məsələn, quqark, gorus, sak, aynın, qıpçaq, qaraqoyunlu, şirak, peçenek, axta, kəvər və s.) da özündə yaşadır. Tədqiqatlar nəticəsində bu ərazinin toponimlərinin yalnız yerli tarixlə deyil, həm də türk dillərinin zəngin irsi ilə sıx əlaqəli olduğu üzə çıxır. Həmçinin, bu toponimlər arasında qədim türk dilinə aid sözlər də geniş yer tutur. Ən əsası isə indiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərin tədqiqi aydın şəkildə sübut edir ki, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan, Azərbaycanın tarixi torpaqları olmaqla yanaşı, Azərbaycan türklərinin tarixi etnik torpaqları, Ata yurdudur” [1, s. 10].

Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi sistemli şəkildə XIX əsrdən etibarən başlanmışdır. Tarixi mənbələr və araşdırmalar göstərir ki, indiki Ermənistan ərazisində XIX əsrin əvvəllərinə qədər qeydə alınan toponimlərin böyük əksəriyyəti türkmənşəlidir. Bu toponimlər regionun coğrafi və mədəni tarixini əks etdirir, həmçinin bu ərazilərdə yaşamış türk xalqlarının, xüsusilə oğuz türklərinin varlığını təsdiq edir. 1590-cı ildə hazırlanan “İrəvan əyalətinin ətraflı siyahısı” və 1728-ci ildə tərtib olunan “İrəvan əyalətinin qısa qeydləri”ndə [4, s. 22-183] Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli coğrafi adları geniş və dəqiq şəkildə təsvir olunmuşdur. İrəvan ərazisindəki toponimik vəziyyəti sənədləşdirən yeni bir mənbə İ. Şopenin 1829-cu ilin aprelindən 1832-ci ilin mayına qədər tərtib etdiyi “İrəvan əyalətinin kameral təsviri” əsəridir. Bu əsər regionun coğrafi və etnik strukturunu əks etdirən qiymətli məlumatlar təqdim edərək, İrəvan ərazisindəki toponimlərin qeydə alınmasında mühüm rol oynamışdır. Tərtib olunan mənbədən məlum olur ki, İrəvan əyalətinin İrəvan şəhəri və 15 mahalında 9196 müsəlman ailəsi və ümumilikdə 49875 nəfər müsəlman qeydə alınmışdır. İ.Şopen əyalətdəki erməniləri yerli və gəlmə olaraq iki yerə ayırmış, gəlmələri isə İran və Türkiyədən olanlar arasında iki qrupa bölmüşdür. Bu məlumatlardan görünür ki, Rusiya işğalına qədər İrəvan əyalətində ümumilikdə 69948 nəfər yaşamış, bunların 71,30%-i türklər, 28,70%-i isə ermənilər təşkil etmişdir [14, s.635-636].

e.ə. I əsrdə Ön Asiyada güclü bir dövlət olaraq tanınan Urartu ilə bağlı tapılan daş kitabələr həmin dövrün coğrafi və etnik strukturuna dair mühüm məlumatlar verir. Bu kitabələrdə Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşən və türkmənşəli hesab edilən Eriaxi, Qelakuni və Urtexuni kimi toponimlərin adı çəkilir [Машади́ев, s. 329]. Bu toponimlər həmin dövrdə bu ərazilərdə yaşamış türk xalqının dil və mədəniyyətinə dair əhəmiyyətli izlər buraxır. Həmçinin, bu türkmənşəli toponimlərin varlığı regionda türklərin qədim dövrlərdən bəri mövcudluğunun və təsirinin bir göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər. Tapılan bu kitabələr tarixi reallıqları və etnik-mədəni əlaqələri daha yaxşı başa düşmək üçün dəyərli bir mənbə təşkil edir.

Z.Qorqodyanın 1932-ci ildə İrəvanda ermənicə nəşr olunmuş “1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi” adlı tarixi mənbədə göstərilən 2310 yaşayış məntəqəsinin təxminən iki mini türkmənşəli toponimdir [5, s.92]. Bundan əlavə, Simeon İrəvanlının “Cambr” (XVIII əsr), “Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti” [3, s.1991] və digər erməni dilində çap olunmuş əsərlərdə yer alan türkmənşəli toponimlər həmin dövrlərdə bu ərazilərdə türk xalqlarının varlığını və təsirini açıq şəkildə göstərir. Bu toponimlər regionun etnik və coğrafi strukturunu əks etdirərək, tarixi reallıqların düzgün başa düşülməsinə kömək edir. Əslində bu toponimlərin araşdırılması tarixi və mədəniyyətin obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar bu torpaqlarda türk mədəniyyətinin və dilinin izlərini aydın şəkildə nümayiş etdirir.

XIX əsrin 50-ci illərində rus dilində çap olunmuş İ. Şopenin “Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи” [14, s. 640] əsəri Qərbi Azərbaycanın toponimikasının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir mənbədir. D.D. Paqirevin “Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края” [13, s.230] əsəri də Qərbi Azərbaycan toponimləri ilə bağlı tədqiqatlar üçün qiymətli bir mənbədir. Bu əsər Qafqaz bölgəsinin xəritəsi ilə əlaqədar olaraq, bölgənin müxtəlif coğrafi obyektləri və onların adlarının yerləşməsini sistemləşdirir. Paqirevin əsərindəki toponimik məlumatlar həmin dövrün coğrafi reallıqlarını və Azərbaycanla bağlı olan yer adlarını öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

G.Abihinin “Геология армянского нагорья” [9, s.100] əsəri bölgənin geoloji quruluşunu və təbiətini tədqiq etməklə yanaşı, həmin ərazidəki coğrafi adların necə formalaşdığı və ərazilərin tarixi keçmişini əks etdirən toponimləri də işıqlandırır.

E.Q.Veydenbaumun “Путеводитель по Кавказу” (E.Q. Veydenbaum, *Путеводитель по Кавказу*, Tiflis, 1888), S.Anisimovun “Путеводитель по Кавказу Кавказский край” [10, s.376] və digər səyyahların əsərləri də Qərbi Azərbaycanın toponimikasının öyrənilməsində mühüm tarixi mənbələrdir. Bu səyyahlar həmin dövrün coğrafiyasını və etnoqrafiyasını təsvir edərkən, bölgədəki coğrafi adların etimologiyasını, onların tarixi inkişafını və yerli əhalinin həyat tərzini də qeyd etmişlər. Dövrün digər bir mənbəsi Rusiya İmperiyasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən nəşr olunan bir araşdırma da bu fikri təsdiqləyir. Nəşrdə bildirilir ki, İrəvan əyaləti Rusiya imperiyasına qatıldıqda ərazi Qırxbulaq, Dərəçiçək, Kerpibasar, Abaran, Sərdarabad, Talın və Saatlı mahalı ilə yanaşı, Qərnibasar, Vedibasarı, Şərur, Sürməli və Dərəkənd Parçenis ilə mahal və ya dairələrə bölünürdü. Bu coğrafi adlar Azərbaycan mənşəlidir. 1831-ci ildə əyalətin əhalisi 22336 ailə və ya 65300 nəfər kişi cinsindən ibarət olmuş, onların 29690 nəfəri digər müsəlmanlarla birlikdə tatarlar, yəni azərbaycanlılar təşkil edirdi. Köhnə erməni əhalisi isə cəmi 10350 nəfər idi [12, s 270-271].

Ə.Rüstəmli Zəngəzur bölgəsinə aid olan Qafan, Gorus və Sisyan rayonlarının toponimlərini dərinlən tədqiq etmiş və 1990-cı ildə “Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonlarının ərazisindəki Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını uğurla müdafiə etmişdir. Bu tədqiqat həmin ərazilərdəki toponimlərin tarixi və mənşəyini aydınlaşdırmağa yönəlmişdir. Dissertasiya nəticələrinə əsaslanaraq, müəllif “Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer adları” adlı elmi əsərini nəşr etdirmiş və bu sahəyə mühüm bir töhfə vermişdir. Əsər Zəngəzurun coğrafi adlarının türkmənşəli olduğunu sübuta yetirərək, bu bölgədəki Azərbaycan mədəniyyətinin və tarixi irsinin qorunmasına dair mühüm elmi və praktiki məlumatlar təqdim etmişdir. Bu tədqiqat, eyni zamanda ermənilərin bu ərazilərdəki tarixi və mədəni irsi təhrif etmə cəhdlərinə qarşı mübarizənin əhəmiyyətini vurğulamışdır [7].

Görkəmli coğrafiyaçı və akademik B.Budaqovun fəaliyyətində Qərbi Azərbaycanın coğrafi adlarının araşdırılması önəmli bir yer tutur. Bu mövzuda o, “Elim, obam mənim” və “Çobankərə eli” kimi qiymətli əsərlər yazmışdır. Akademik Budaqovun “Türk uluslarının yer yaddaşı” adlı kitabında yer alan bölmələrdən biri “Ermənistanın türk mənşəli toponimləri” [2] adlanır və burada Ermənistanın türkmənşəli coğrafi adları barədə geniş məlumat verilir. Həmçinin, akademik Budaqov professor Q.Qeybullayev ilə birlikdə “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli coğrafi adların izahlı lüğəti” əsərini yazmışdır. Bu əsər Azərbaycan coğrafi adlarının öyrənilməsi sahəsində, xüsusilə Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli coğrafi adlarının araşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İ. Bayramovun “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri” adlı kitabında indiki Ermənistan ərazisindəki türkmənşəli toponimlər ilk dəfə tarixi-lingvistik müstəvidə geniş şəkildə tədqiq edilir [1]. Araşdırma nəticəsində ermənilər tərəfindən tarixi gerçəkləri

gizlətmək məqsədilə coğrafi adlarda edilən dəyişikliklər aşkar edilmiş, mövcud mənbələrə əsaslanaraq bu adların ilkin şəkilləri bərpa edilmiş, hər bir coğrafi adın yerləşdiyi ərazi dəqiq şəkildə müəyyən edilmiş və coğrafi mövqeyi təyin edilmişdir. Bu dəyişikliklərin bölgənin tarixi və mədəni irsini məqsədli şəkildə təhrif etmək üçün həyata keçirildiyi aşkar olunmuşdur.

Adları dəyişdirilən bu yerlərin bir neçəsinin köhnə və yeni adlarını cədvəldə əks etdirməyə çalışdıq. Cədvəldə hər bir yerin əvvəlki adı ilə yanaşı, dəyişdirilən adı, bağlı olduğu inzibati ərazi və bu dəyişikliklərin təsdiqləndiyi tarix də qeyd edilmişdir. Bu məlumatlar ərazinin tarixi və coğrafi şəraitini daha yaxşı başa düşmək üçün vacibdir və yer adlarının dəyişdirilməsi ilə bağlı ortaya çıxan suallara aydınlıq gətirməyə yönəlmişdir. Cədvəlin hazırlanmasında məqsəd bu dəyişiklikləri daha şəffaf şəkildə təqdim etmək və həmçinin əlaqədar şəxslərin diqqətinə çatdırmaqdır.

Nəticə

Toponimlər hər bir xalqın milli kimliyini və mənəvi sərvətini əks etdirən vacib elementlərdir. Toponimlər bir ərazidə yaşamış xalqların tarixi, mədəniyyəti, dili, adət-ənənələri və dünyagörüşləri haqqında əvəzsiz məlumatlar təqdim edən dəyərli mənbələrdir. Toponimlərin öyrənilməsi bir tərəfdən ərazinin coğrafi və təbii xüsusiyyətlərini başa düşməyə, digər tərəfdən isə həmin ərazidə formalaşan xalqların və mədəniyyətlərin tarixini anlamağa imkan yaradır.

Məqalədə müxtəlif tarixi dövrlərə aid olan mənbələrə əsaslanaraq, Qərbi Azərbaycan toponimlərinin dəyişdirilməsinin məqsədli şəkildə həyata keçirildiyini ortaya qoymuşdur. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi uzun illər ərzində bu ərazidəki tarixi, coğrafi və mədəni reallıqları işıqlandırmaq məqsədilə müxtəlif dövrlərdə aparılmış tədqiqatların nəticəsi olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən aparılmış bu araşdırmalar coğrafi adların türkmənşəli olduğunu və bu adların ərazidəki türk xalqlarının, xüsusilə oğuz türklərinin varlığını sübut edən mühüm faktlar təqdim etdiyini göstərmişdir.

Bu tədqiqatlar, eyni zamanda regionun tarixi və mədəni irsinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün zəngin məlumatlar təqdim edir və ermənilərin təhrif cəhdlərinə qarşı mübarizənin vacibliyini vurğulayır. Bu sahədəki araşdırmaların davam etdirilməsi yalnız tarixi və mədəni irsi qorumağa deyil, həm də bölgənin etnik və coğrafi strukturu haqqında düzgün məlumatların əldə edilməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002. 346 s.
2. Budaqov, B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı, Bakı, "Elm", 1994, 272 s.
3. Hakopyan, T.X., Məlik Baxşyan St.T., Barseğyan O.X. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, I c., AD, İrəvan, "İrəvan Universiteti", 1986, 991 s.
4. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, "Elm", 1996, 184 s.
5. Qorqodyan, Z. 1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi, İrəvan, "Melkonyan fond", 1932, 188 s.
6. Piriye, V. *Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası*, Araz nəşriyyatı, Bakı 2002, 152 s.
7. Rüstəmli, Ə. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları (toponimiyası), Bakı, "İşıq", 1998, 172 səh.
8. Şükürov, K. Ermənistandakı Azərbaycan Toponimlərinə Dair Dövlət Siyasəti Və Nəticələri. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 2013. s.747-768.
9. Абиx, Г. Геология армянского нагорья (западная часть), Пятигорск, Типография А.М. Мануйлова, 1899, 202 с.
10. Анисимов, С. Путеводитель по Кавказу Кавказский край, М., "Мосполиграф", 1924, 376 с.

- 11.Нерознак, А. П. Топонимия. Лингву. энциклические слов. гл. ред. Б.Н.Ярчева. Москва, 1990,
12.Обозрение российских владений за Кавказом, в 4-х частях, гр. IV, Санкт-Петербург 1836, с
270-271.
13.Пагирев, Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края, Тифлис,
Типография К.П.Казловского, 1913, 530 с.
14.Шопен, И. “Исторический памятник состояния Армянской области в эпоксидной смоле ее
соединения к Российской” Империи, Императорская Академия Наук, Санкт-Петербург 1 852,
с. 635-636.

ТОПОНИМЫ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Исмаилов Эльчин
Резюме

В статье исследуется место топонимов Западного Азербайджана в исторических источниках. Топонимы, будучи географическими названиями, одновременно содержат богатую информацию об истории, культуре, языке и мировоззрении народов, населявших данную территорию. Работа охватывает исследования топонимов Западного Азербайджана, в особенности начиная с XIX века, и анализирует использование этих географических названий в источниках того времени.

На основе исторических документов, в том числе таких произведений, как «Подробная ведомость Иреванского уезда» и «Камеральное описание Иреванского уезда», приводятся данные, подтверждающие тюркское происхождение топонимов и наличие тюркских народов на этих территориях. Также в статье акцентируется внимание на изменениях в топонимах, указывая на то, что эти изменения были направлены на сознательное стирание исторического и культурного наследия региона.

Исследование подчёркивает, что изучение топонимов Западного Азербайджана не ограничивается лишь сбором географической и исторической информации, но и способствует пониманию культурной и этнической истории этих земель.

TOPONYMS OF WESTERN AZERBAIJAN IN HISTORICAL SOURCES

Ismayilov Elchin
Summary

The article examines the place of toponyms of Western Azerbaijan in historical sources. In addition to being geographical names, toponyms provide rich information about the history, culture, language, and worldview of the peoples who lived in those areas. The article explores how the toponyms of Western Azerbaijan have been studied, especially since the 19th century, and investigates the use of these geographical names in the sources of that period.

Using historical sources such as *"The Detailed Register of the Iravan Province"* and *"The Cameral Description of the Iravan Province"*, the article presents evidence that the toponyms in Western Azerbaijan are of Turkic origin and confirm the presence of Turkic peoples in these territories. The study also draws attention to the changes made to these toponyms and shows that these alterations were aimed at deliberately erasing the historical and cultural heritage of the region.

The research emphasizes that the study of Western Azerbaijan's toponyms is not limited to the collection of geographical and historical data but also helps in understanding the cultural and ethnic history of the area.

Rəyçi: prof. MəhİRə Hüseynova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu 04 aprel 2025-ci il tarixli iclasın 02 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 10 aprel 2025-ci il

UOT:811.111.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ GET FEİLİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova Şalalə Arif qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shalala_arif@yahoo.com

Xülasə: Ənənəvi olaraq məcburiyyət dedikdə şəxsin və yaxud obyektin hərəkətə gətirilməsi, həmçinin onun vəziyyətinin dəyişməsi nəzərdə tutulur. İngilis dilində təhrik kateqoriyası öz ifadəsini *make, get, have, let, feili birləşmələrdə* tapır. Bu birləşmələrdə məcburiyyətin ümumi mənası onların digər məna verən komponentlərlə əlaqəsi nəticəsində baş verir. *Get* onu digər feillərdən fərqləndirən əsas leksik-semantik xüsusiyyətləri özündə saxlayır. Bu özünü məcburiyyət zamanı çətinliyin aradan qaldırılmasında göstərir. *Get* tərkibli birləşmələr öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir: 1) predikatı məsdərlə ifadə olunan birləşmələr. *Tom got nick to do it*; 2) predikatı indiki zaman feili sifətlə ifadə olunan birləşmələr. *She got the pot boiling*; 3) predikatı keçmiş zaman feili sifətlə ifadə olunan birləşmələr. *We got the job done*; 4) predikatı sifətlə ifadə olunan birləşmələr. *He got his suit done*; 5) predikat müxtəlif məkan anlayışı bildirən birləşmələrlə ifadə olunur. *They managed to get him on the bed*; 6) *get* “*get + tamamlıq + isim*” tipli birləşmələrdə işlənir. *I got my dad a sweater*.

Get feilini funksional imkanlarının tədqiqi göstərir ki, *get* feili təhrikin müxtəlif növlərinin ifadə olunmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: məcburiyyət, təhrik, köməkçi feil, valentlik, vasitəsiz tamamlıq, tərkib

Ключевые слова: принуждение, побуждение, валентность, прямое дополнение, конструкция, вспомогательный глагол

Key words: valiancy, construction, inducement, compulsion, auxiliary verb, direct object

İngilis dili analitik quruluşa malikdir. Bu o deməkdir ki. İngilis dilində qrammatik kateqoriyalar əsasən köməkçi feillər vasitəsilə ifadə olunur. Xüsusən, feilin zaman formaları, feilin növləri ayrı-ayrı analitik birləşmələr vasitəsilə öz ifadəsini tapır. Dildə səbəb-nəticə əlaqəsinin ifadə olunmasında da analitik formalar geniş şəkildə işlənir. Həmin analitik konstruksiyalara “to make”, “to have”, “to get”, feili birləşmələri göstərmək olar. Qeyd edilən feillər bir məna ətrafında birləşərək bu və ya digər əşyanın hər hansı bir təsirə məruz qalmasına səbəb olur. Subyektin təsiri nəticəsində obyekt dəyişikliyə uğrayır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, təhrik bildirməklə yanaşı hər hansı bir feilin özünəməxsus spesifik xüsusiyyəti var. Bu məqalədə bizim məqsədimiz yalnız “to get” feilinə xas olan əsas qrammatik xüsusiyyətləri araşdırmaq nəzərdə tutulur. “To get” feili çoxmənalı feil kimi geniş leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, “Oxford” lüğətində “to get” feilinin 17 mənası və bir çox birləşmələrdə işlənməsi onu göstərir ki, bu feilin funksional imkanları çox genişdir (8, s.359-361).

Müasir ingilis dilində elə feillər var ki, onlar öz spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə feillərdən biri geniş işlənmə imkanlarına malik olan “to get” feilidir. “To get” feilinin mənası onun hansı sözlərlə işləməsindən asılıdır. Bu və ya digər sözün “to get” feili ilə işlənməsi kortəbii xarakter daşımayaraq, müəyyən qaydalara uyğun olaraq baş verir.

“To get” feili sağ və sol birləşmə qabiliyyətinə malikdir. Sol birləşmə digər feillərdə olduğu kimidir. Yəni, bu və ya digər feil isim və əvəzləklə ifadə olunan mübtədə ilə birləşir.

Tom got a book. He got a book. Əsas fərq özünü sağ birləşmə qabiliyyətində göstərir. Digər feillərdən fərqli olaraq “to get” feili özündən sonra vasitəsiz tamamlıq, predikativ üzv və zərflilik qəbul edə bilir: “He got books. He got there. He got angry. Maraqlıdır ki, “to get” feili təkbəşinə işləyə bilmir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, semantik mənasından asılı olaraq bəzi feillər müxtəlif birləşmələr yarada bilər. Məsələn, götürək “to turn” feilini. The turned te car – o, maşını çevirdi. He turned to the right – O sağa döndü. He turned – o döndü.

Hər bir birləşmədə “to get” feili də müxtəlif mənalar kəsb edir. Vasitəsiz tamamlıq qəbul etdikdə “to get” feili əldə etmək, sahib olmaq (to acquire, to obtain), predikativ üzvlə işləndikdə olmaq (to become), zərflə işləndikdə getmək (to come, to reach) mənasında işlənir.

Hər bir halda “to get” feilindən sonra əvəzlilik və ya isim işlətmək mümkündür.

We get him (Tom) books.

He gets me (Tom) angry.

I get him (Tom) there.

Göstərilən bu cümlə nümunələri müasir ingilis dilində geniş şəkildə işlənir. Dil faktlarının təhlili göstərir ki, “to get” feili daha çox işlənmə imkanlarına malikdir. Bircə, yuxarıda qeyd edilən cümlələrdə “to get” feili əsasən leksik məna daşıyan dil vahidi kimi çıxış edir. To get feilinin inkişafı haqqında daha ətraflı baxın (7, s.238).

Müasir ingilis dilində “to get” feilində qrammatikləşmə prosesi gedir (7, s.238). Məhz bunun nəticəsidir ki, “to get” feilindən sonra passiv konstruksiyaların işlənmə halları genişlənir. “To get” feili əsas leksik mənasını tədricən itirərək müxtəlif qrammatik mənalar kəsb edir. Birləşmə qabiliyyətindən asılı olaraq “to get” feili əsas məna daşımaqla yanaşı köməkçi və bağlayıcı feil kimi də işləyə bilər. Beləliklə, leksik mənanın tədricən qrammatikləşmə prosesi gedir.

“To get” feilindən sonra keçmiş zaman feili sifətinin (P II) işlənməsi xüsusi maraq doğurur. Belə bir nümunəyə nəzər salaq: Get things packed. Əşyaları (şeyləri) qablaşdır. Burada söhbət iki üzvlü passiv konstruksiyadan gedir. İkiüzvlü pasiv konstruksiyalarda “to get” feili köməkçi, yoxsa yarımköməkçi feil kimi çıxış edir? Bircə, funksional baxımdan “to get” feili köməkçi feil kimi çıxış edir, lakin köməkçi feilə xas olan əksər xüsusiyyətləri özündə əks etdirə bilmir. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Həmin cümlələrin sual və inkar forması “to do” köməkçi feil vasitəsilə düzəlir: He got the letter typed. Did he get the letter typed? He didn't get the letter typed.

2. “To get” feili müstəqil olaraq sual cümləsi düzəldə bilmir.

3. “To get” feili ayrıcı sual cümləsi də yarada bilmir.

Məchul növün işlənməsində to get feili köməkçi feil kimi daha çox to be feilinin əvəzinə işlənir (2, s.149).

Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “to get” feilində qrammatikləşmə prosesi tamamlanmayıb. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir ingilis dilində “to get” feili müxtəlif məna daşıyan birləşmələrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Birləşmənin pvedikativ məsdər, feili sifət I, və feili sifət II ilə ifadə oluna bilər:

a) predicat məsdərlə ifadə olunur:

I got my friend to leave the city. Mən dostumu şəhəri tərk etməyə məcbur etdim.

Bu qəbildən olan birləşmələrdə obyekt subyektin təsiri nəticəsində bu və digər hərəkətin icra olunmasına təhrik edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə hallarda “to get” feili “to make” və “to have” feillərinin sinonimi kimi çıxış edir. Şübhəsiz, hər bir feilin spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Onların müqayisəli təhlili xüsusi tədqiqat tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “to get” feili ingilis dilinə skandinaviya dilindən keçmişdir. Bu hadisə təxminən 2000 ilə təsadüf edir. Köməkçi feil kimi işlənməsi tez bir zamanda geniş vüsət alır (5. s.6). XV əsrin əvəllərində “to have” və “to make” feili birləşmələrinə uyğun olaraq “to get” feili birləşmələri də tədricən işlənməyə başlayır. İlk zamanlarda məsdərin “to” ədatı ilə işlənməsində vahid bir prinsip yox idi. Tədricən “to” ədatının işləməsi qanunauyğun bir hal alır. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ingilis dilinin amerikan variantında “to” ədatının buraxılması halları baş verir (6, s.176).

Konstruksiyanın subyektə bir qayda olaraq şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunur. A.M.Dluqoşun hesablamalarına görə bu vəziyyət 83% təşkil edir. Əgər obyekt isimlə ifadə olunursa, o, müəyyən sənət bildirən ümumi isimlə və yaxud xüsusi isimlə ifadə olunur. Nümunələrə nəzər salmaq (5, s.11).

The boy got his friend to return the book.

The doctor got the patient to stay in bed.

Tom got nick to join him.

Get feilindən sonra işlənən konstruksiyalarda təhrik mənası özünü göstərir. Konkret və situasiyadan asılı olaraq müxtəlif növ feillər işləne bilər. Müşahidələr göstərir ki, məsdərin obyektə əsasən müxtəlif məna daşıyan canlı varlıqları bildirən isimlərlə ifadə olunur. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, nadir hallarda məsdərin obyektə kimi cansız varlıqları bildirən ümumi isim də işlənir:

The man got his brain to work – Kişi beynini işlətdi. Kişi fikirləşməyə məcbur oldu. Kontekstdən asılı olaraq cümləni müxtəlif şəkildə tərcümə etmək olar. Hər bir halda cümlədə təhriklik mənası özünü göstərir.

Digər cümlə nümunələrinə diqqət yetirək.

I got a niverse to be in the next room. Mən dayənin növbəti otaqda olmasını təhrik etdim.

How do you get the man to give you the money? Siz kişini necə məcbur etdiniz ki, pulu sizə versin?.

I tried to get Oliver to help with the task? Mən cəhd etdim ki, Oliver tapşırığa kömək etsin.

She couldn't get them to understand what had happened. O, onları başa sala bilmirdi ki, nə baş verib.

Get him to try harder. Onu daha səylə çalışmağa məcbur et.

Yuxarıda göstər nümunələrdə məsdər bu və ya digər hərəkətin icrasına qarşı yönəldilir.

b) “To get” feili birləşmələrdə məstərlə yanaşı indiki zaman feili sifəti də işləne bilir.

Tom managed to get my watch working again – Yenidən Tom mənim saatımın işləməsinə nail oldu.

We'd better, get the kids going we they'll be late. Yaxşı olar ki, biz uşaqları getməyə məcbur edək, yoxsa onlar gecikəcək.

We get editorials saying this is wrong. Biz redaktoru bunun səhv olmasını deməyə məcbur etdik.

Get people running around – Adamları ətrafda qaçmağa məcbur edin.

İndiki zaman feili sifətinin işlənməsi onu göstərir ki, nəzərdə tutulan obyekt bir vəziyyətdən digər vəziyyətə dəyişmiş olur. A.M.Dluqoş qeyd edir ki, belə birləşmələrin işlənmə tezliyi çox azdır 3,3% (5, s.14). Modeldə əsasən to work, to go, to run feilləri işlənir.

c) Predicat keçmiş zaman feili sifətlə ifadə olur. Bu XVI əsrin başlanğıcına təsadüf edir (5, s.16).

Yesterday we got our things packed – Dünən bir əşyalarımızı qablaşdırdıq. Burada predikatın subyekti aydın deyil. Müasir ingilis dilində to get feili ilə keçmiş zaman feili sifətin işlənməsi geniş yayılmışdır. İşlənmə tezliyi 29,1 %-dir (5, s.16).

We got the job done – Biz işi etdirdik.

I'll get the children dressed – Mən uşaqları geyindirtdirəcəm. She gets things done and done in time. O, işlərini vaxtında yerinə yetirtdirir. She'll get me punished soon. Tezliklə o, məni cəzalandırtacaq.

Qeyd edilən cümlə nümunələrinin Azərbaycan dilində qarşılığı feilin icbar növüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinə diyar yazılmış qrammatika kitablarında get + Participle II birləşməsi “get-passive” kimi qeyd edilir (3, s.228; 9, s.81; 1, s.148).

2. Konstruksiyanın predikatı sifətlə ifadə olunur. Sifətin bu funksiyada işlənməsi XVI əsrin sonuna təsadüf edir (5, s.18). Bu modeldə sifətin işlənməsi həmin konstruksiyada keçmiş zaman feili sifətin işlənməsi prisiyinə əsaslanır. Aşağıdakı cümlə nümunələri diqqət yetirək:

He got one hand freed. He got one hand free. O, bir əlini boşaltdırdı. Onun bir əli boş idi. Hər iki cümlə mənaca təxminən bir-birinə yaxındır. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, keçmiş zaman feilin sifətin işlənməsində proses, sifətin işlənməsində isə hal vəziyyət ifadə olunur.

Konstruksiyanın subyekti canlı varlıqları bildirən isimlə və yaxud şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunur. Məsələn: The man got door open – Kişi qapını geniş açdırdı. He got his dress dirty. O paltarlarını çirkəndirirdi.

Konstruksiyanın obyektini kimi cansız varlıqları bildirən isim və yaxud obyektini halında olan əvəzlik işlənə bilər. Məsələn:

Nothing could get him angry. Heçnə onu hirsəndirə bilmədi.

His mother got the tea ready. Onun anası çayı hazırlatdı.

Bir çox hallarda get little he can get his hands clean. Baxmayaraq ki, o, balacadır, o, əllərini təmiz saxlayır.

If they could get things right, they could marry. Əgər onlar işlərini yaxşı qursaydı, onlar evlənə bilərdi.

3. Konstruksiyanın predikatı kimi məkan anlayışı bildirən sözlü birləşmələr işlənir. Əsasən bu məqsədlə up, down, across, to, on, out of, off, into, behind və.s. Bu qəbildən olan birləşmələrin işlənmə tezliyi 20% təşkil edir. Nümunələrlə nəzər yetirək (5, s.19).

I got him down. Bu cümləni belə dəyişmək olar. I got him to come down. Mən onu aşağı düşməyə məcbur etdim etdim. They got the piano down the stairs. Onlar pianonunu aşağı düşürtdülər. It took them three hours to get the fire under control. Yanğını nəzarətə almaq onların üç saat vaxtını aldı. We'll get the timetable to you as soon as we have it. Biz cədvəli əldə edən kimi onu sizə göndərdirəcəyik. You are getting ashes in my bed, I said. Mən dedim ki, siz külü mənim çarpayıma tökürsünüz. Don't print it if you do it, it will get you into trouble. Onu nəşr etmə, əgər onu etsən sən əziyyətə düşər olacaqsan.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, əksər hallarda sözlü birləşmənin işlənməsi obyektini yerini dəyişməsinə səbəb olur.

4. To get feili əmr bildirən konstruksiyalarda işlənir. Bu zaman predkativ zərflilik elementləri ilə ifadə olunur. Obyektini müəyyən təsir nəticəsində yer dəyişməsi baş verir. Məsələn: Get us out – Bizi bayıra burax. Get me up at six – saat altıda məni oyat. Get your clothes on – paltarlarını geyin.

5. Konstruksiyanın digər bir növü də “get+tamamlıq+isim” modeli əsasında formalaşan birləşmələr əsasında düzəlir. Y.B.Teryoşına qeyd edir ki, belə hallarda haqqında danışılan obyekt müəyyən təsir nəticəsində yeni sahibinə çatdırılır (6, s.184). Məsələn: When Tom was thirteen, she got him a job in the office – Tomun 13 yaşı olanda qadın ona ofisdə iş verdi

(tapdı). For his birthday party, I got my father a hat – Ad günü qonaqlığı üçün mən atama şlyapa aldım. Get him a bottle of water – Ona bir butulka su ver.

Yuxarıda verilən izahatdan aydın olur ki, müasir ingilis dilində “to get” feili köməkçi feil kimi işlənir. Müxtəlif konstruksiyalarda işlənməsinə baxmayaraq “to get” köməkçi feil kimi “təhrik” mənasının ifadə olunmasında əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində “təhrik” mənası “to have”, “to make”, “to let” kimi feillərlə də öz ifadəsini tapır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Dərs vəsaiti. Bakı-2015, 375s.
2. Вейхман Г.А. Новок в грамматике современного английского языка. М. 2006, 543с.
3. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. Москва, 1960, 399с.
4. Гросул Л.Я. Правосторонняя валентность английского глагола to get стр.232-235 – Линг
5. Длугош А.Т. Английский аналитический каузатив со служебным глаголом “get”: Автореф.дис... канд.филол. наук. Киев, 1980, 23с.
6. Терешина Ю.В. Типология и меж категориальные связи английских каузативных get-конструкций, стр.175-186. – Вестник удмуртского университета. Филологические науки, 2007, № 5
7. Ярцева В.Н. Исторический синтаксис английского языка. Моск-Ленинград, 1961, 308
8. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner`s Dictionary of Current English. Volum I Oxford University Press, 1982, 509р.
9. Tofik Z.L., Chakhoyan L.P., Pospelova A.Z. Readings in the theory of English Hammar. Ленинград, 1981, 222р.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛА GET В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Мамедова Шалала Ариф

Резюме

Традиционно под принуждения понимается побуждение лица или объекта к совершению действия в английском языке находит выражение в конструкциях с глаголами make, get, have, let. Общая сема понуждения у них обычно выступает в сочетании с другими смысловыми компонентами. Get сохраняет определенные лексико-семантические характеристики, отличающие его от других глаголов. К ним относят сему преодоления трудностей при принуждении. Конструкции с глаголом get отличаются вариативностью. Анализ языкового материала позволяет выделить следующие типы get – конструкций: 1) конструкция с инфинитивный предикатом. В данном типе субъект воздействует на пациента, вызывая совершение им действия, обозначенного инфинитивом. Tom get Nick to do it; 2) в конструкции с причастием I воздействием субъекта объектов переходит в новое состояние. She got the pot boiling; 3) конструкция с вторичным предикатом, выраженным причастием II описывает ситуацию, в которой субъект приводит объект в новое состояние. He got his suit dirty. She got the tea ready; 5) в конструкции с get часто употребляются предлоги пространственного значения: up, down, across, to on, out of, off, into, behind. They managed to get him on the bed. I want to get life in order; 6) в конструкции

get+дополнение + существительным или местоимением. I got dad a sweater. She got him a job in the shop.

Исследование функционирования глагола get показало что он играет важную роль в выражении различных оттенков побуждения.

GRAMMATICAL PECULARITIES OF THE VERB GET IN MODERN ENGLISH

Mamedova Salala Arif

Summary

Traditionally under the compulsion we understand the meaning where the subject accomplishes the the object to move or change its state. The category of inducement in English is expressed in constructions with the verbs make, get, have, let. General meaning of inducement of these verbs appear in constructions with other meaningful units. Get keeps its certain lexico-semantic peculiarities distinguishing it from other verbs. Here belong verbs which are used to get over difficulties in inducement. Constructions with get differ for their variations. The analysis of language facts shows that the following types of “get construction” may be distinguished: 1) construction with the infinitive predicative. In this construction the subject influences the patient to perform the action expressed by the infinitive. Tom got nick to do it; 2) Construction with participle I predicative. In this construction under the inference of the subject object changes its state. She got the pot boiling; 3) Construction with participle II predicative. Subject describing the situation influences the object to change and have new state. We got the job done; 4) Construction with adjective predicative. Subject with his actions changes the object into new state. He got his suit dirty. She got the tea ready; 5) prepositions with different adverbial modifies are often used in get constructions: up, down, across, to, on, out, of, off, into, behind. The managed to get him on the bed. I want to get my life in order. 6) in constructions get + дополнение + существительное subject is expressed with the animated nouns or pronouns. I got my dad a sweater. She got him a job in the shop.

The investigation of functioning of the verb get shows that get plays an important role in expressing different shades of inducement.

Rəyçi: professor Arif Hüseynov

Daxil olma tarixi 06 may 2025-ci il

UOT:811.

SÜNİ DİLLƏRİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

dosent Mustafayeva Sahilə Bağır qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
mustafayeva.sahila@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə süni dillərin yaranması səbəblərindən bəhs edilir.*

Əvvəlcə təbii dil haqqında məlumat verilir. Təbii dillə bağlı müxtəlif mütəfəkkürlərin fikirləri təhlil olunur, onların dil və danışığı qarşılışmasına münasibətlər müzakirə olunur. Məqalə təbii dilin əhəmiyyətindən bəhs etməklə yanaşı, həm də süni dillərin yaranmasını səbəblərinə toxunur. Məqalədə hazırda süni dillərin geniş yayılma səbəblər izah edilir. Məqalədə müasir dünyada geniş işlədilən Esperanto, Klingon və digər süni dillər haqqında ətraflı məlumat verilir və həmin dillərin necə yaranması, onların işlədilmə yerləri haqqında yazılır. Məqalə aktual olmaqla yanaşı, elmi yeniliyi ilə də diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: dil, süni, yaranmaq, səbəb, təbii, öyrənmək

Key words: language, artificial, creation, cause, natural, study

Ключевые слова: язык, искусственный, создание, причина, естественный, изучение

F.de Sössür dil haqqındakı elmin elmlər arasında yerini göstərməklə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. O, dilin və danışığın ayrılıqda tərifi verməyə çalışmışdır. O yazır: “Dil anlayışı danışığı fəaliyyəti anlayışı ilə ümumiyyətlə uyğun gəlmir; dil danışığı fəaliyyətinin yalnız müəyyən hissəsi, lakin əsas hissəsidir. Kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş zəruri şərtlərlərin məcmusu olan dil elə bir sosial məhsuldur ki, hər bir dil daşıyıcısında mövcud olmaqla, danışığı fəaliyyətinin reallaşmasını, funksiyadaşma qabiliyyətini təmin edir” [1,s.66]. Bütövlükdə, danışığı fəaliyyət olmaqla müxtəlif və rəngarəngdir; ayrı-ayrı sahələrə yayılaraq eyni zamanda fiziki, fizioloji və psixoloji olmaqla, həm fərdi, həm də sosial sferaya aiddir; onu insanın həyat hadisələrinin heç bir müəyyən kateqoriyasına aid etmək olmaz, çünki burada bütövlük yaratmaq üsulu məlum deyil. Bunun əksinə olaraq, dil öz-özlüyündə bütövdür. Daha sonra o qeyd edir ki, danışığı fəaliyyətinin öyrənilməsi iki hissədən ibarətdir: birincisi əsas olan dildir; ikincisi isə ikinci dərəcəli hesab edilə bilər ki, o da danışığıdır [1, s. 79]. Onun yazdığına əsasən aydın olur ki, dil mahiyyətcə sosial, fərddən asılı olmayan bir şeydir; o tamamilə psixidir. Danışığı isə fərdi xarakter daşıyır və tamamilə psixofizikidir [1, s. 79]. F.de Sössür hər iki predmetin bir-biri ilə sıx bağlı olduğunu və birinin digərini şərtləndirdiyini iddia edir. O yazır: “Dil ona görə lazımdır ki, danışığı anlaşılıq olsun, bununla da səmərə versin; danışığı isə ona görə lazımdır ki, dil təşəkkül tapsın-tarixən danışığı faktı dildən həmişə qabaqda gəlir” [1, s. 79].

F. de Sössürün dil-danışığı qarşılışmasına münasibət bildirən L.Yelemsev yazır: “F.de Sössürün əsas xidməti ondadır ki, o, dili kəşf etmişdir. Dil insana öz davranışını və başqalarının davranışını öyrənməyə kömək edir” [2, s. 15].

N.Xomskinin də dil və danışığı qarşılışmasına öz münasibəti olmuşdur. O yazır ki, dil kompetensiyadır və kompetensiyanı həyata keçirmək vasitəsidir. N.Xomskiyə mənəbə kimi əsaslanaraq dilçilər çağdaş dilçiliyin kompetensiya haqqında elm, əsrin birinci yarısındakı dilçiliyi dil strukturu, XIX əsr dilçiliyini isə dil tarixinin linqvistikası adlandırırlar. F.de Sössür dil fəaliyyəti (*language*), konkret dil sistemi (*langue*) və danışığı (*parole*) konsepsiyasından çıxış edirdisə, N.Xomski səriştəni (kompetensiyanı) və onun bilavasitə tətbiqini (*performance*) əsas götürür. Birincisi dildə danışığı bilmək üçün tarixən əldə edilmiş müəyyən bilgidirsə, ikincisi həmin biliklərin bilavasitə danışığıda öz əksini tapmasıdır.

N.Xomski biliklə, yəni adamın biliyi və bu biliklər səriştəsi ilə həmin biliyin danışıqda həyata keçirilməsini aydın fərqləndirir [3, s. 73].

N.Xomski yazır ki, F.de Sössür və V.fon Humboldtun dil və danışıq qarşılaşmasında gəldikləri mövqeyə U.D.Uitninin böyük təsiri olmuşdur. O göstərir ki, U.D.Uitniyə görə V.fon Humboldtun dilçilik nəzəriyyəsi müəyyən məqamlarda Kartezian mənbəyinin davamıdır deyənlər səhv edirlər, əksinə dil sadəcə “böyük sayda olan və hər biri öz vaxtına, məqamına və təsirinə malik hissələrdən ibarətdir”. U.D.Uitni yazır ki, dil konkret olaraq, insanın öz fikirlərini ifadə etmək üçün istifadə etdiyi söz və sintaqmların (frazaların) cəmidir [4, s. 43].

İnsanlar fərqli dillərdən istifadə edirlər. Hazırda ana dili ilə yanaşı, xarici dildə də danışan çox insan vardır. Ümumiyyətlə, elə insanlar var ki, onlar birdən çox dildə danışmağı bacarırlar. Bizim ölkəmizdə də xarici dildə çox danışan insan vardır. Həm dünyada, həm də ölkəmizdə ingilis dili çox danışılan dildir. “O, artıq beynəlxalq dil olmaqdan çıxıb, yəni hazırda ingilis dilini ana dil kimi hiss edən və danışan çox insan var”, bu fikir D.Kristala aiddir [5, s. 28].

Hazırda sürətlə inkişaf edən texnologiya dövründə yeni dillər də yaranmaqdadır. Məsələn, süni-intellekt dili, internet dili və s. Bu dillər beynəlxalq olmaqla yanaşı, hər hansı bir ölkənin dili deyildir. Bu dilləri öyrənmək həm asandır, həm də çətindir. Süni intellekt dilini belə ifadə edə bilərik: “*Müəyyən mənada hər kəsin öyrənməsi çox asan olan bir dil*” [6].

Süni dillər ya süni agentlər arasında kompüter simulyasiyalarında, robotlarla qarşılıqlı əlaqədə və ya insanlarla idarə olunan psixoloji təcrübələrdə ortaya çıxan adətən çox məhdud ölçülü dillərdir. Onlar həm struktur dillərdən, həm də formal dillərdən fərqlidir. Belə ki, onlar hər hansı bir fərd və ya qrup tərəfindən şüurlu şəkildə hazırlanmayıb, lakin təbii dillər kimi konvensionallaşma proseslərinin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır.

R.Nordquis süni dilləri bir şəxs və ya qrup vasitəsilə şüurlu şəkildə yaradılan dil kimi təsvir edir və bu dillərə nümunə olaraq Esperanto, Klingon, and Dothraki kimi dilləri göstərmişdir [7]. “Süni dil” termini ingilis dilində “*Constructed Language*” adlanır (qısa formada *conlang*). Bu cür dil yaradan insanlar isə “*conlanger*” adlanır. Qeyd edək ki, bu terminin işlədilməsi O.Yespersenə aiddir. O, 1982-ci ildə “*An international language*” kitabında bu termini ilk dəfə işlətməmişdir [8, s. 96].

Bu cür dillərdən birini 19-cu əsrdə L.L.Zamenhof yaratmışdır. Həmin dil “*Esperanto*” dili idi. Esperantonun yaradılmasındakı əsas məqsəd beynəlxalq ünsiyyəti asanlaşdırmaq, məqədni, siyasi və ya irqi deyil, linqvistik bir varlıq kimi mövcud olmaq üçün dünya miqyasında ikinci bir dili formalaşdırmaq idi [9].

Süni dillərdən biri də Klingon dilidir. Ginnesin rekordlar kitabına əsasən bu dil “*dünyanın ən böyük uydurma dilidir*”. Klingon dili əsasən “*Star Trek*” filmlərində, kitablarda və müxtəlif televiziya proqramlarında rast gəlinir. Bundan əlavə, son dövrdə məşhur olan “*Game of Thrones*” –da (Amerika fantastik dram televiziya serialı) Klingon dilinin çox işlədilməsinə rast gəlinir.

Yaradılmış dillər içərisində işlədilməsinə tezliyinə görə adətən ən çox üçüncü yerdə adı çəkilən Dothraki dilini demək olar. Bu dil əsasən fantaziya romanlarında işlədilir. Məsələn: G.R.Martin özünün fantastik romanlarında bu dili işlətməsi ilə tanınır [9].

E.Sapir “*The Functional of an International Auxiliary Language*” adlı kitabında süni yaradılan dillər haqqında yazır:

“Standart beynəlxalq dil təkəcə sadə, müntəzəm və məntiqli deyil, həm də zəngin və yaradıcı olmalıdır. Zənginlik çətin və subyektiv anlayışdır... Konnotasiya zənginliyinə görə yaradılmış dilin milli dildən güman edilən aşağı olması, əlbəttə ki, qurulmuş dil ideyasına müəyyən mənada tənqidi yanaşmadır. Bu tənqidləri ömrü uzun müddət davam etmir” [10, 5].

S.H.Elgin “The Language Imperative” adlı əsərində süni dilləri belə ifadə edir: “Ənənəvi fərziyyə ondan ibarətdir ki, qurulmuş hansısa bir dil heç bir millətin və ya etnik qrupun dili olmadığı üçün, bütün təbii dillərin özü ilə gətirdiyi siyasi problemlərdən uzaq olur və sərbəst şəkildə işlədilir” [11, s. 16].

Məlumat üçün bildirək ki, süni dillər barədə də fikirlər adətən birmənalı olmur. Məsələn:

“Vurğulamaq lazımdır ki, esperanto həm danışmaq dili, həm də yazılı real dildir və o, başqa ortaq dili olmayan insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi uğurla istifadə olunur...”. Bu iddia J.C.Wells-ə aiddir. Göründüyü kimi, o, Esperanto dilinin əhəmiyyətli olmasını vurğulamaqla yanaşı, onu demək olar ki, digər dillərlə yanaşı qoyur [12, s. 101].

Süni dillər barədə belə iddia da var:

“Şübhə yoxdur ki, yaradılmış dillər arasında ilk növbədə, Esperanto - xüsusən də son dövrlərdə - fərqlənir. Esperanto dili hazırda digər yeni süni yaradılan dillərin kölgəsi altında qalır və hazırda dünya miqyasında kifayət qədər ümumi diqqəti cəlb etməyi bacarmır. Klingon və Dothraki onu üstələyib” [...].

S.Milligan yazır ki, o, Esperanto dilində ana dili kimi danışır [13].

Klingon dili Esperanto kimi qurulmuş bir dildən çox, uydurma kontekstlə əlaqəli qurulmuş bir dildir... Bu dilin işlədilməsinə bəzən gündəlikdə şəraitdə danışanlar arasında da rsat gəlmək olur. Bu dil “Star Trek” filmlərində, televiziya proqramlarında, video oyunlarında və romanlarında Birləşmiş Planetlər Federasiyasının üzvləri ilə müttəfiq olan, lakin daha tez-tez ziddiyyət təşkil edən humanoidlərin uydurma irqi olan Klingonlar üçün hazırlanmış bir dildir” [14].

D.Samuels “Alien Tongues” adlı yazısında Klingon dili haqqında yazır: “Bu dil haqqında deyiləcək əsas sözlər budur ki, bu bir dildir, yəni onun özünün isimləri və feilləri var; mübtədə və tamamlıq kimi sintaktik şəkildə əlaqədə olan cümlə üzvləri var və s. [15, s. 105].

D.J.Peterson Dothraki dili barədə yazır: “Bu dil ilk dəfə Game of Thrones” üçün yaradıldı və daha sonra digər filmlərdə, seriallarda, oyunlarda və əsərlərdə işlədilməyə başladı. İlk başda məqsədim, əvvəldən oyunlarda, əsərlərdə və s. işlədilən və fraqment kimi görünən və hiss olunan bir dil yaratmaq idi. Əvvəl təxminən 30 söz yaratdım: kişi adları və s. Daha sonra fərqli sözlər də yaranmağa başladı” [16].

Yaradılmış dil fonologiyası, qrammatikası, orfoqrafiyası və lüğəti təbii olaraq inkişaf etmək əvəzinə, şüurlu şəkildə hansısa məqsəd üçün hazırlanmış bir dildir, bu dil o cümlədən bədii əsər üçün də yaradıla bilər. Yaradılan dil - *süni, planlaşdırılmış və ya icad edilmiş dil və ya (bəzi hallarda) uydurma dil* kimi də adlandırıla bilər. Planlaşdırılmış dillər məqsədyönlü şəkildə hazırlanmış dillərdir; onlar nəzarət edən müdaxilənin nəticəsidir və beləliklə, dil planlaşdırmasının bir formasıdır [6].

İnsan ünsiyyətini asanlaşdırmaqda yeni dil yaratmağın bir çox səbəblər vardır - bədii ədəbiyyata və ya hansısa bir oyuna və s. əlavə realizm qatmaq; dilçilikdə, koqnisiyada və ya digər hər hansı bir elm sahələrində təcrübə üçün; bədii yaradıcılıq üçün; fantaziya rol oyunları və müəyyən dil oyunları üçün. Bəzi insanlar hobbii kimi də süni dil yarada bilərlər.

Bu dilin ingilis dilində qarşılığı fərqli şəkildə verilə bilər: *planned, constructed, invented, fictional, artificial* [6]. Terminin bu cür adlandırılmasında fərqli fikirlər vardır. Çox insan bu dili “artificial” (süni) kimi işlətməyin tərəfdarıdır. Belə ki, onlar bu dildə məzmunun olmadığını iddia edirlər. İnterlingva lüğəti təbii dillərin toplusundan götürülmüşdür və onun qrammatikası bu mənəbe dillərə, hətta müəyyən dərəcədə qeyri-qanunilik də daxil olmaqla, yaxından əsaslanır; onun tərəfdarları onun lüğət və qrammatikasını süni və ya qurulmuş deyil, standartlaşdırılmış kimi təsvir etməyə üstünlük verirlər. Bəzi Esperanto dilini işlədənlər onu

süni kimi qəbul etmirlər, çünki onlar bu dilin insan ünsiyyətində istifadəsində "qeyri-təbii" hər hansı bir şeyin olduğunu qəbul etmirlər.

Esperanto dilinə nümunə [7]:

ESPERANTO	ENGLISH
Hejm-o	home
Help-o	help
Histori-o	history
Hor-o	hour

Petersonun "Game of Throne"- da işlətdiyi bəzi cümlələri təqdim edək [13]:

English	Dothraki
It is just a flesh wound	Me zisosh disse
Have you seen my horse?	Hash yer ray tih hrazef anni?
Have you seen my lady's dragon?	Hash yer ray tih zhavors chiorisi anni?

Süni dillər ya süni agentlər arasında kompüter simulyasiyalarında, robotlarla qarşılıqlı əlaqədə və ya insanlarla idarə olunan psixoloji təcrübələrdə ortaya çıxan adətən çox məhdud ölçülü dillərdir. Onlar həm struktur dillərdən, həm də formal dillərdən fərqlidir. Belə ki, onlar hər hansı bir fərd və ya qrup tərəfindən şüurlu şəkildə hazırlanır və təbii dillər kimi konvensionallaşma proseslərinin nəticəsi olaraq işlədilir.

Müşahidələr onu göstərir ki, dövrün sürətlə iştirak etməsilə əlaqədar olaraq yeni süni dillərin yaranması zəruriyyətindən kənar durmaq olmaz. Süni dillərin işlədilməsi getdikcə xüsusilə gənclər arasında çox məşhurlaşır.

Bundan əlavə, süni dillərin inkişaf psixolinqvistikasında tədqiqatlarda istifadə edildiyini görmək mümkündür. Tədqiqatçılar süni dillərdən statistik dil tədqiqatlarında istifadə edirlər. Onların (tədqiqatçıların) qənaətinə görə, bu dillərdə körpələrin eşitdiyi linqvistik nümunələri idarə etmək faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Sössür F. de. Ümumi dilçilik kursu (ingilis dilindən tərcümə edəni-fil.e.d., prof.N.Q.Cəfərov). Bakı, BDU nəş., 2003, 250 s.
2. Veysəlli F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, "Maarif", 1993, 196 s.
3. Veysəlli F.Y. Geman dilçiliyinə giriş. Bakı, Mütərcim, 2011, 450 s.
4. Xomski N. Dil və təfəkkür (ingilis dilindən tərcümə edəni-fil.e.d., prof.A.Y.Məmmədovdur). Bakı, BSU nəş., 2006, 210 s.
5. Crystal, D. English as a global language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 228 p.
6. <https://www.thoughtco.com/what-is-constructed-language-conlang-1689793>
7. <https://towardsdatascience.com/can-we-create-an-artificial-language-without-the-disadvantages-of-a-natural-language-8c84700a44cb/>
8. Jespersen O. An International Language. London: Routledge, 2013, 196 p.
9. <https://bigthink.com/high-culture/esperanto-the-artificial-language-that-aimed-to-unite-humanity/>
10. Sapir E. The Functional of an International Auxiliary Language. New York: Severs, 1931, 12 p.
11. Elgin S.H. The Language Imperative. London: Basic Books, 2000, 106 p.
12. Wells J.C. Esperanto. Concise Encyclopedia of Languages of the World. Oxford: Elsevier, 2009, 210 p.

13. <https://www.thoughtco.com/what-is-a-natural-language-1691422>
14. <https://www.dictionary.com/browse/artificial-language>
15. Samuels D. Alien Tongues. Duke: University of Duke, 2005, 209 p.
16. Peterson D.J. "Creating Language for HBO's *Game Of Thrones*". GeekDad blog at Wired.com, Aug. 25, 2010

REASONS FOR THE CREATION OF ARTIFICIAL LANGUAGES

Mustafayeva Saxila Bagir

Summary

The article deals with the reasons for the emergence of artificial languages. First, the article provides some information about natural language. The ideas of various thinkers regarding natural language are analyzed, and their relationship to the encounter of language and speech is discussed. In addition to discussing the importance of natural language, the article also touches on the reasons for the emergence of artificial languages. The article explains the reasons for the current widespread use of artificial languages. The article provides detailed information about Esperanto, Klingon and other artificial languages widely used in the modern world, and writes about how these languages came into being, where they are used. In addition to being relevant, the article also attracts attention with its scientific novelty.

ПРИЧИНЫ СОЗДАНИЯ ИСКУССТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ

Мустафаева Сахиле Багировна

Резюме

В статье рассматриваются причины появления искусственных языков. Во-первых, в статье дается некоторая информация о естественном языке. Анализируются идеи различных мыслителей относительно естественного языка, обсуждается их связь со встречей языка и речи. Помимо обсуждения важности естественного языка, в статье также затрагиваются причины появления искусственных языков. В статье объясняются причины нынешнего широкого использования искусственных языков. В статье дается подробная информация об эсперанто, клингонском и других искусственных языках, широко используемых в современном мире, а также описывается, как эти языки появились, где они используются. Помимо своей актуальности, статья также привлекает внимание своей научной новизной.

*Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəlli
Daxil olma tarixi 18 may 2025-ci il*

UOT:82-1.512.162.

HÜSEYN ARİF POEZİYASINDA LİRİK QƏHRƏMAN

dosent Qaziyev Qivami Niyazi oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
q.qaziyev@gmail.com

Xülasə: *Hər bir sənətkarın yaradıcılığını tədqiq edərkən ona sözsüz ki, birinci növbədə yaşayıb-yaratdığı dövrlə, zamanla bütöv halda yanaşılmalıdır. H.Arifin taleyi elə gətirib ki, o, sovet dövrünün ən qızgın çağında yaradıcılığa başlamışdır. Yaşadığı dövrdən asılı olmayaraq heç kəsə baş əyməyən, bütünlük hərəkətlərində tam sərbəst olan, rəsmi məclislərdən, dövlət tədbirlərindən daim uzaq gəzən şairin heç şübhəsiz ki, bütün bunlar onun yaradıcılığına da təsir edirdi.*

Həyatın hər cür sərt sınağı ilə rastlaşan şairin qismətinə Böyük Vətən müharibəsi də tuş gəlmişdi. Müharibənin odlu-alovlu günlərini yaşamış H.Arif bu mövzuda yazdığı şeirlərini "Dostluq telləri" adlı kitabında toplamışdır. Həmin şeirlərdə iştirakçısı olduğu müharibənin dəhşətlərindən söhbət açılır və belə ağır günlərdə insanlar arasında yaranan möhkəm dostluq tellərindən bəhs edilir. Şairin cəbhə günlərinin xatirələri ilə tanış olarkən hümanist ruhun, mehriban dostluq hisslərinin səmimiyyətinə inanır, onlarda müharibəyə nifrəti açıq-aydın hiss edirsən.

Açar sözlər: sənət, xalq, lirik, şeir, yaradıcılıq, təbiət, qəhrəman

Ключевые слова: искусство, народное, лирика, поэзия, творчество, природа, герой.

Keywords: art, folk, lyric, poetry, creativity, nature, hero

Hüseyn Arif sənətə gəldiyi ilk gündən xalq onu əsl şair kimi sevib qəbul etmişdir. Lirik, epik əsərləri ilə Azərbaycan poeziyasına yeni ruh gətirən, onun inkişafına təkan verən Hüseyn Arifin şeirləri hansı ictimai-siyasi quruluşda yaranmasından asılı olmayaraq onlar həqiqi sənət əsərləri, poetik kəşflərlə, xalq məsəlmini andıran aforizmlərlə zəngin əsl poeziya nümunələridir.

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, şairin poetik duyğularının əsas qaynaqlarından biri təbiət, digərləri isə milli sərvətimiz olan xalq ədəbiyyatı və klassik irsimizdir. Hər üç qaynağı dərinləndirən, onlara yaxından bələd olan şair öz şeirlərini bu əvəzsiz xəzinələrdən faydalanaraq yaratmışdır. Təbiətdən həyatı, təmizliyi, saflığı, nizamlanmış əbədi qayda-qanunu öz həyat tərzinə şamil edən şair xalq yaradıcılığından və klassik irsimizdən müdriqliyi, zəngin xalq təfəkkür tərzini, sadəlikdə, adilikdə fəlsəfənin dərin qatlarına enmə ustalığını, fikri səlist, aydın, konkret, aforizmlərlə ifadə etmə bacarığını əks edərək gözəl sənət nümunələri yaradır. Şeir yazmaq onun üçün təbii, mənəvi bir ehtiyacdən yaranır.

Milyon naxış vurur bahar torpağa,
Güvənib hüsünə - baharam demir.
Zirvə buz bağlayıb bürünür ağa,
Donur axşam – sabah, donuram demir.

Təbiətə müraciət, onun gözəlliklərinin poeziyada əksi bütün dövrlərdə əsas mövzulardan biri kimi həm xalq ədəbiyyatında, həm də klassik şairlərin əsərlərində mühüm yer tutmuş, yəni təbiət tərənnüm olunmuşdur. Bu günün sənətkarları da daim bu mövzuya müraciət edirlər.

XX əsr Azərbaycan poeziyasının yaradıcılarından olan S.Vurğun da tez-tez təbiətə müraciət edərək onu əsərlərində poetik dillə tərənnüm etmişdir.

Bahar, istəklimsən başdan, binadan.

Ən gözəl qızısan sən təbiətin!
Xoşbəxt yaranmısan, xoşbəxt anadan,
Gözünün odusan şeirin, sənətin,
Ən gözəl qızısan sən təbiətin!

Təbiət vurğunu, təbiət aşıqı Hüseyn Arif isə sanki Azərbaycan təbiətini qəlbinə köçürüb, köksündə gəzdirir. Ona təbiətin məcnunu desək fikrimizi daha aydın ifadə etmiş olarıq.

Gəl çıxaq seyrinə uca dağların,
Çəmən olan yerdə xalça nə lazım.
Gözündən su içək buz bulaqların,
Lilpar olan yerdə dolça nə lazım...

Titrəmə soyuğa, yanma sazağa,
Üşüsək otlardan yorğan istərik.
Daş-kəsək toxunsa ələ,ayağa
Loğman çiçəklərdən dərman istərik.

Şairin poeziyasında təbiət bir fon kimidir. Hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq şair onu təbiətlə bağlayır, fikrini ifadə etmək üçün demək olar, əksər hallarda təbiət obrazlarından istifadə edir. Təbiət H.Arifin şeirlərində insaniləşir, insan təbiətləşir. Onun yaradıcılığında təbiətə və insana məhəbbətin hansının əvvəl, hansının sonra yarandığını dərk etmək çətindir. Burada hər iki hissə elə qovuşub, elə qaynayıb-qarışıb ki, onları ayırd etmək mümkün deyil. Bu paralellik şairin poeziyasında sona kimi davam edir. Təbiət heç bir şairin şeirlərində bu qədər doğma, bu qədər içdənliliklə əks olunmur. Nəinki əks olunmur, həm də müdafiə olunur, qorunur. Təbiət şair üçün həyat mənbəyi, yaşamağın mənası, sevginin anladığı dil, keçmişin, bugünün və gələcəyin daimiliyi, söz-söhbətin axar-baxarlılığı, dünyanın davamlılığıdır. Onun poeziyası təbiətdən aldığı poetik ilhamla zənginləşdiyi kimi, təbiət də şairin poeziyasında poetik tərənnümün zirvəsinə yüksəlir. Şair bu yüksəklikdə qartalla yanaşı dayanmaq istəyir.

Dağıtmaq istərəm dumanı, çəni.
Oyanıb o başdan bahar yeliylə,
Dağların zirvəsi göxləyir məni,
Ağrıma ürəyim, ağrıma hələ.

Can atdığı o zirvə isə şairə çoxdan qoynunda yer vermişdir. Hüseyn Arif əsl təbiət şairi, əsl el şairidir. Onun şeirlərindəki mətləb və qayə Vətən mövzusu ilə çox möhkəm və üzvi sürətdə bağlıdır. Xalqın qəhrəmanlıq keçmişini, sazlı-sözlü dünyasını, Azərbaycan torpağının zənginliyi, tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti-bütün bu mövzularla bir sırada misilsiz təbiət lövhələri Vətən mövzusunun ayrı-ayrı komponentləridir. H.Arifin hər hansı bir şeirində biz Vətənin konkret təsvir və tərənnümü ilə qarşılaşırıq. Bu şeirlərdə təbiət müəyyən fəlsəfi motivlərin, həyat haqqında mənalı düşüncələrin ifadəsinə xidmət edir. Şeirin sonluğunu qüvvətli bir fikirlə başa çatdırmaq H.Arifin yaradıcılığına xas olan başlıca keyfiyyətdir.

H.Arifin bir məziyyəti də ondadır ki, şair təbiəti həmişə müşahidə edərək canlandırır. Onun təbiətlə bağlı mənalandırmaları, şeirlərindəki təsvirlər real və inandırıcı görünür. Təbiətlə bağlı real və canlı təfərrüatlar, hər şeyi dəqiqliyi və inandırıcılığı ilə təsvir etmək H.Arifin şeirlərinə bir təbiilik, aydınlıq və konkretlik gətirir. Yuxarıda qeyd etdik ki, şairin təbiətlə bağlı şeirlərində fəlsəfi motivlərə rast gəlirik. İnsan və Zaman, İnsan və Həyat, Həyat və Ölüm, Xeyir və Şər kimi əbədi-bəşəri problemlər şairin təbiətlə bağlı düşüncələrinin əsas

tərkib hissəsi kimi meydana çıxır. "Ana təbiətin əkiz oğluyuq. Bizim qüdrətimiz təbiətdədir" deyən şair təkcə insan qüdrətini yox, insan zəkasını da təbiətdə arayar.

H.Arifin lirik qəhrəmanı fəal, həyata, təbiətə yaradıcı yanaşan, hər şeydə, hər məqamda sərbəstlik, genişlik axtaran, təbiətdən ayrı düşməyən müasir şəxsiyyətdir.

"Bu gün təbiət problemi birici dərəcəli ictimai və birinci dərəcəli müasir problemdir. Ana təbiətin insan və bəşər həyatında nəinki əxlaqi-estetik amil kimi, hətta ictimai vətəndaşlıq amili kimi də rolu xüsusilə aşkar, göz qabağında, qabarıq olmağa başlamışdır. Və bizi də bugünkü təbiət lirikasıbirinci növbədə məhz humanizmin və vətəndaşlığın təzahür etdiyi və ifadə olunduğu lirika kimi maraqlandırır. Həm füsunkar, həm də düşünən, müdrik, fəlsəfi təbiət obrazı bugünkü lirikada xalis ictimai bir obrazdır". Görkəmli tənqidçi Yaşar Qarayevin bu fikirlərini H.Arifin yaradıcılığına şamil etməyi məqsəduyğun görürük.

Şairin yaradıcılığında təbiət həm poetik vasitə rolunu oynayır, həm də peyzaj materialı kimi şairi cəlb edir. Birinci halda, təbiət şairin öz duyğular aləmini, fikir və düşüncələrini hərəkətə gətirir, onun şeirlərində ictimai mənə yükünün qüvvətlənməsi vasitəsi kimi çıxış edir, ikinci halda isə sırf təsvir və peyzaj üçün zəngin mənbə və material rolunu oynayır. Bu iki cəhət Azərbaycan poeziyasının Nəbi Xəzri, Qasım Qasımzadə, M.Araz, H.Kürdoğlu, M.Yaqub, M.İsmayıl, S.Sərxanlı kimi nümayəndələrinin də yaradıcılığında müşahidə edilir. H.Arifin poeziyası, lirik qəhrəman və təbiət mövzusunun elmi səpgidə qoyuluşu üçün əlverişlidir.

60-70-ci illərin sonlarında və 70-ci illərdə isə H.Arifin yaradıcılığında bu cəhət bir qədər başqa xarakterə malik olur,yəni onun təbiət şeirlərində ilk nəzərə çarpan aforistik ifadə üsulu yox, ümumiyyətlə, təbiət və insan münasibətlərinin daha geniş və ictimai şərhə diqqət mərkəzinə keçir.

Artıq lirik qəhrəman təbiəti Vətən kimi mənalandırır, onun mənəvi intellektual yüksəlişi Xalq və Vətən anlayışlarının geniş mənada dərkilə başlanır. Lirik qəhrəman təbiətin qayğısı problemini düşünərkən bugünün mövqeyindən çıxış edir. Əlbəttə, belə bir hadisə, belə bir mövzu təbiətin daimi keşikçisi H.Arifin əsərlərində öz əksini daha geniş mənada tapır. H.Arif təbiətin nemətlərini, ən adi predmetlərini o zaman qiymətləndirir ki, ona insan əli toxunsun,insan ondan nəcib məqsədləri üçün istifadə etsin.

H.Arif Azərbaycan dilinin zənginliyindən ustalıqla faydalana bilən sənətkarlardandır. Şairin sözə hakimliyini, fikrini obrazlı dillə ifadə etmək bacarığını onun ilk qələm məhsullarından olan "Sən dərsə gəlməyəndə" şeirində də aydın görürük. Burada eyni zamanda şairin portret yaratma qabiliyyətinin də şahidi oluruq. Şeirdə hələ özünə də məlum olmayan kövrək, həzin məhəbbət qılgımları qəlbini çuğlayan, təxminən 14-15 yaşlı bir şagirdin, bir məktəblinin saf, səmimi etirafı var. Bu elə bir etiraf, elə bir hissdır ki, bir çoxları məhz o çağlarda bu atəşə tutulmuşlar. Şair də məhz bu ülvi hissləri qələmə alır. Şeiri sevdiren əsas amil onun sadə,aydın dildə yazılmaqla bərabər, bu sadəlikdə, bu adilikdə, böyük hisslərin gözəl poetik ifadələrlə çatdırılmasıdır.

Bənzərsiz yaradıcılığı ilə seçilən H.Arifin poeziyasının manifesti kimi dəyərləndirdiyimiz "Şeir deyilmi" əsəri klassik şairlərin sənət, sənətkarlıq, sözvə onun qüdrəti, qiyməti haqqında yazılmış şeirlərlə müqayisə olunacaq səviyyədədir. Şeirin nə demək olduğunu nəzəri cəhətdən izah edən ədəbiyyatşünaslardan fərqli olaraq şair obrazlı dillə, poetik sözün qüdrətinə söykənərək poeziya haqqında dəqiq və aydın bir portret cızır. Həyatın və sözün möcüzəsinin qovuşuğundan böyük bir tablo yaradır. Ondan təzə şeir xəbər alan dostuna şeirin mayasının nələrdən yoğrulduğunu sadalayaraq geniş bir panoram açır. Elə bir panoram ki, burada təbiətlə insan ayrılmaz bütöv kimi təsvir olunur. Təbiət və insan gözəlliklərini, onların harmoniyasından yaranan poeziyanı əbədiləşdirir. Oxucu isə dilimizin

şəhdi-şirəsindən məharətlə istifadəsinə, dünyadan doymayan insanların psixologiyasına bələdliyinə, təbiəti məcnunvari sevgisinə görə şairə heyran qalır.

Kim deyir şeirin meydanı dardır
Sonu görünməyən bir ilk bahardır.
Neçə ki, həyat var, şeir də vardır,-
Həyatın nəfəsi şeir deyilmi!

H.Arifin başlıca məziyyətlərindən biri, onun şeirlərinin canına-qanına işləmiş həyatsevərliyin, həyat eşqinin, yaşamaq həvəsinin güclü olmasıdır. Səfərdən-səfərə tələsən, eldən-elə qoşan, şeir qoşub saz çalan şair - “Ömür deyir – Qocalmışam, Ürək deyir – Yaşa hələ” eşqi ilə yanıb tutuşur. Bitib-tükənmir şairdə yazıb-yaratmaq arzusu. Dənizdə qol-qanad açmaq, aya qonaq gedib günəşə çatmaq, meşəni qucaqlayıb, çəmənə oxşamaq arzusu. Daim belə yüksək arzu və duyğularla yaşayıb ona can atmaq, ona yetişmək uğrunda ömrünü qurban verməkdən gözəl nə ola bilər. Şairə görə - “Bəlkə də zirvədən daha şirinmiş, Zirvəyə can atıb çatmaq arzusu” – deyir. Heç vaxt çiçək kimi solmayacağını, küləklər yorulsa da yorulmayacağını və əsla qocalmayacağını inamla vurğulayır.

Ədəbiyyat

1. “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” II cildə, I-II cild. Bakı 2007.
2. Nəzmiyə Axundova “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” (1960-2010-cu illər) Bakı. Elm, 2013.
3. Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı. Bakı 1988
4. Seçilmiş əsərləri (iki cildə). I c. Bakı: Azərnəşr, 1975, 300 səh.
5. Seçilmiş əsərləri (iki cildə). II c. Bakı: Azərnəşr, 1975, 283 səh.

ЛИРИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ В ПОЭЗИИ ГУСЕЙН АРИФА

Газиев Гвами Ниязи оглы

Резюме

При изучении творчества каждого художника само собой разумеется, что прежде всего следует рассматривать период, в который он жил и творил, в целом. Судьба Х.Ариффа сложилась так, что свое творчество он начал в самый жаркий период советской эпохи. Независимо от эпохи, в которой жил поэт, который никому не кланялся, был совершенно свободен во всех своих действиях и всегда сторонился официальных собраний и государственных мероприятий, нет сомнения, что все это повлияло на его творчество.

Великая Отечественная война стала судьбой поэта, столкнувшегося со всевозможными суровыми жизненными испытаниями. Х. Ариф, переживший огненные дни войны, собрал свои стихи на эту тему в книге «Провода дружбы». Эти стихи рассказывают об ужасах войны, участником которой он был, и говорят о крепких узах дружбы, возникших между людьми в такое тяжелое время. Когда знакомишься с воспоминаниями поэта о фронтовых днях, веришься в искренность гуманистического духа и добрых чувств дружбы, в них ясно чувствуется ненависть к войне.

LYRIC HERO IN HUSEYN ARIF'S POETRY*Gaziyev Gvami Niyazi**Summary*

When studying the creativity of each artist, it goes without saying that first of all, the period in which he lived and created should be treated as a whole. H. Arif's fate made it so that he started his creativity in the hottest period of the Soviet era. Regardless of the era in which he lived, the poet who did not bow to anyone, was completely free in all his actions, and always walked away from official gatherings and state events, there is no doubt that all this influenced his creativity.

The Great Patriotic War was the fate of the poet, who encountered all kinds of harsh tests of life. H. Arif, who lived through the fiery days of the war, collected his poems on this topic in the book "Friendship Wires". Those poems talk about the horrors of the war in which he was a participant and talk about the strong bonds of friendship that arose between people in such difficult times. When you get acquainted with the poet's memories of the front days, you believe in the sincerity of the humanist spirit and kind feelings of friendship, and you can clearly feel the hatred of war in them.

*Rəyçi: dos. Axundova Naziymə**Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının 05 mart 2025-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 06 mart 2025-ci il*

UOT:811.

DİLDƏ MİLLİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Qocayeva Zəhra Maqsud qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
murselovaz1989@gmail.com

Xülasə: *Dildə milli xüsusiyyətlər mədəni, tarixi və sosial amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini təmsil edir. Bu xüsusiyyətlərin dərk edilməsi təkcə müxtəlif xalqların dünyagörüşlərini başa düşmək deyil, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət və qiymətləndirməni asanlaşdırmağa kömək edir. Qloballaşma müxtəlif mədəniyyətləri daha sıx təmasda saxlamağa davam etdikcə, bu linqvistik fərqlərin tanınması və hörmət edilməsi uğurlu beynəlxalq qarşılıqlı əlaqə və mədəniyyətin qorunması üçün getdikcə daha vacib olur. Dildə milli xüsusiyyətlərin öyrənilməsi dilin həm mədəni dəyərlərin güzgüsü, həm də mədəni ifadə və qorunma vasitəsi kimi xidmət edən milli kimliklə nə qədər dərinlən qaynaqlandığını ortaya qoyur. Bu anlayış mədəniyyətlərarası ünsiyyətlə məşğul olan və ya insan dil müxtəlifliyinin zəngin qobelenləri ilə maraqlanan hər kəs üçün çox vacibdir.*

Açar sözlər: dil, xüsusiyyət, milli mədəniyyət, ünsiyyət, dil inkişafı

Ключевые слова: язык, характеристика, национальная культура, коммуникация, развитие языка.

Keywords: language, characteristic, national culture, communication, language development

Dil ünsiyyət vasitəsi deyil, cəmiyyətin düşüncə tərzinin, hərəkətlərinin və dünyaya baxışının əksidir. Dilin qrammatikası, lüğəti, deyimləri və ifadələri bu dildə danışan insanların tarixinin, dəyərlərinin və mədəni prioritetlərinin izləridir. Dil və milli kimliyin bu kəsişməsi dildə milli xüsusiyyətlər adlandırma biləcəyimiz şeyləri doğurur. Dildəki milli xüsusiyyətlər bir millətin və ya etnik qrupun mədəni, sosial və ya tarixi xüsusiyyətlərini əks etdirən dilin və ya ləhcənin fərqli xüsusiyyətlərinə aiddir. Bu xüsusiyyətlər leksik (sözlər və ifadələr), fonoloji (tələffüz), sintaktik (cümlə quruluşu) və ya hətta praqmatik (dilnin kontekstdə necə istifadə edildiyi) ola bilər. Məsələn, yapon dilində qurulmuş formal nəzakət - onun mükəmməl şərəf sistemi ilə - ənənəvi Yapon cəmiyyətinin dərin iyerarxik və hörmətə əsaslanan təbiətini əks etdirir. Bunun əksinə olaraq, Amerika ingiliscəsinin nisbətən birbaşa və qeyri-rəsmi tonu fərddiyyətçilik və bərabərlikçiliyin mədəni dəyərlərinə uyğun gəlir. Dil və mədəni kimlik arasında əlaqə güclüdür. Dil kollektiv yaddaşın, adət-ənənələrin və paylaşılan təcrübələrin daşıyıcısıdır. Bir millətə xas ifadələr çox vaxt onun coğrafiyasını, mətbəxini, siyasətini və yumorunu əks etdirir. Məsələn: Rus dili dözümlülüyü və istehzanı əks etdirən atalar sözləri və deyimlərlə zəngindir - bu, uzun müddət çətinliklər və dözümlülük tarixi ilə formalaşan keyfiyyətlərdir. Ərəb dili ərəb ənənəsində natiqliyin əhəmiyyətini əks etdirən poetik quruluşu və bəlağətə vurğu ilə tanınır. Alman dili mürəkkəb anlayışları təsvir edən, dəqiqliyə və quruluşa mədəni vurğunu əks etdirən uzun mürəkkəb sözlərə icazə verir. Milli xüsusiyyətlərin özünü bürüzə verdiyi digər sahə yumor və ünsiyyət tərzidir. İngilis İngilis dili quru, təvazökar ağıl və tez-tez istehza və alçaldıcı ifadələrlə məşhurdur. Əksinə, bir çox Latın Amerikasası İspan danışanları daha ifadəli və isti tona üstünlük verirlər, çox vaxt emosional nüansa güclü diqqət yetirirlər.

Eynilə, ünsiyyətdə dolaylıq bir çox Asiya mədəniyyətlərində yüksək qiymətləndirilir, burada sifətin qorunması və qrup harmoniyasının qorunması çox vacibdir. Bu, Koreya və ya Tay dili kimi dillərdə görünür, burada bir şeydən birbaşa imtina etmək nəzakətli bir əyilmə ilə əvəz edilə bilər. Dillər millətlərlə birlikdə inkişaf edir. Siyasi dəyişikliklər, müstəmləkəçilik tarixləri, texnoloji tərəqqi və mədəni dəyişikliklər hamısı dilə təsir edir. Məsələn, bir çox Afrika ölkələri

müstəmləkəçilik tarixlərinə görə ingilis, fransız və ya portuqal dillərində danışır, lakin bu dillər yerli sözlər və deyimlərlə aşılınmış fərqli yerli növlər inkişaf etdirərək uyğunlaşdı. Hətta bir dil daxilində milli çeşidlər kəskin şəkildə fərqlənə bilər. Kanada, Avstraliya və Hindistan İngilis dili arasındakı fərqləri nəzərdən keçirin. Hər bir variant öz mədəniyyətlərini və tarixlərini əks etdirən unikal lüğət, tələffüz və hətta qrammatika ilə qeyd olunur.

Dil milli qürur və mədəni irs rəmzi olmaqla bir xalqı birləşdirə bilər. İsraildə İvrit dilinin və ya İrlandiyada İrlandiya Qaelinin canlanması milli kimliklə yenidən əlaqə yaratmaq səylərini əks etdirir. Eyni zamanda, dil fərqləri də bölünə bilər - azlıqların dilləri olan bölgələr, İspaniyada katalan və ya Yaxın Şərqi bəzi bölgələrində kürd dillərində görüldüyü kimi, dildən çox vaxt siyasi və mədəni birləşmə nöqtəsi kimi istifadə edirlər. Müxtəlif dillərin özünəməxsus xüsusiyyətləri xalqların dünyanı necə qavradıqları, onlarla qarşılıqlı əlaqədə olduqları və öz anlayışlarını ifadə etmələri haqqında heyranəmiz fikirlər təqdim edir. Dil bir xalqın mədəniyyətini, tarixini, kimliyini əks etdirən güclü vasitədir. İnsanların danışmaq tərzini, işlətdikləri sözlər, cümlələrin quruluşu onların milli xüsusiyyətləri haqqında çox şey üzə çıxara bilər. Burada biz dilin müxtəlif xalqların özünəməxsus xüsusiyyətlərini necə təcəssüm etdirdiyini araşdırırıq. Dil bir millətin mədəniyyətinin ifadəsində və qorunub saxlanması, özünəməxsus dəyərləri, adət-ənənələrini və inanclarını lüğət, qrammatika və idiomatik ifadələr vasitəsilə özündə cəmləşdirməkdə mühüm rol oynayır. Məsələn, fransız dili fransız mədəni irsi ilə dərindən qarışmış və onun qorunub saxlanması Fransanın özünəməxsus kimliyini qorumaq üçün vacib hesab olunur.

Bir xalqın əlamətdar hadisələrlə və çevrilmə dövrləri ilə zəngin tarixi onun dilinin, xüsusən də lüğətinin inkişafına davamlı miras qoyur. İstilalar, köçlər, fəthlər və müstəmləkəçilik dövrləri kimi mühüm tarixi məqamlar tez-tez bircə alma prosesi ilə dilə yeni sözlər daxil edir. Məsələn, ingilis dili 1066-cı il Norman fəthinin dərin təsirini daşıyır, bu da fransız lüğətinin, xüsusən də hüquq, idarəetmə və aristokratiya ilə əlaqəli sahələrdə əhəmiyyətli bir axını ilə nəticələndi. Ədalət, hökumət, parlament və mal əti kimi sözlər bu tarixi dil mübadiləsinin birbaşa törəmələridir. Eynilə, İntibah dövrü xüsusilə elm, fəlsəfə və tibb sahələrində Latın və Yunan terminlərinin əhəmiyyətli dərəcədə qəbul edildiyini gördü. Britaniya İmperiyasının sonrakı genişlənməsi ingilis leksikonunu müstəmləkə olunmuş bölgələrin dillərindən götürülmüş sözlərlə, məsələn, hindi dilindən şampun və Avstraliya aborijen dilindən kenquru kimi daha da zənginləşdirdi. Lüğətə tarixi təsir aydın görünərsə də, bir xalqın tarixi zamanla onun qrammatik strukturlarını da incə şəkildə formalaşdırmağa bilər. Çox vaxt fəth, ticarət və ya miqrasiya nəticəsində yaranan dillər arasında uzunmüddətli təmas qrammatik xüsusiyyətlərin tədricən mənimsənilməsinə və ya uyğunlaşmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, nəsillər boyu daxili linqvistik təkamül qrammatik elementlərin sadələşdirilməsi və ya nizamlanması ilə nəticələnməyə bilər. Məsələn, ingilis dili Köhnə İngilis dövründən bəri öz qrammatik sisteminin əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirilməsinə məruz qalmışdır, isimlər və işlənmiş fel birləşmələri üçün mürəkkəb hal sistemi əsasən söz sırasına və köməkçi fellərə daha çox etibar etməyə imkan verir. İngilis əvəzliliklərində ikili ədədin yoxa çıxması da bu tarixi qrammatik təkamülü göstərir. Bu qrammatik dəyişikliklər, çox vaxt lüğətdəki dəyişikliklərdən daha az nəzərə çarpsa da, buna baxmayaraq, xalqın tarixi təcrübələrinin onun dilinə uzunmüddətli təsirini əks etdirir. Yeni sözlərin daxil edilməsindən başqa, tarixi hadisələr də semantik dəyişikliklərə səbəb ola bilər, burada mövcud sözlərin mənaları zamanla təkamül edir. Məsələn, qədim ingiliscə *dēor* sözü ilk olaraq marallara aid etmək üçün mənası daraldıqdan sonra hətə hər hansı vəhşi heyvanı əhatə edirdi. Mənada bu dəyişikliklər çox vaxt ictimai diqqətdəki dəyişiklikləri, texnoloji irəliləyişləri və ya dəyişdirilmiş mədəni perspektivləri əks etdirir. Beləliklə, bir xalqın tarixi onun dilinin öz toxumasına mürəkkəb şəkildə toxunur, tarixi təcrübənin hər bir təbəqəsi onun lüğətinin zənginliyinə və mürəkkəbliyinə töhfə verir. Xüsusi dillərin seçimi və təbliği çox vaxt milli kimliyi formalaşdıran siyasi bəyanatlar kimi xidmət edir. Hökumətlər

milli birliyi gücləndirmək üçün tez-tez rəsmi dilləri təyin edirlər, baxmayaraq ki, bu, bəzən çoxdilli cəmiyyətlərdə gərginliyə səbəb ola bilər. Hər bir dil öz danışıqlarının mədəniyyətində dərin köklərə malikdir. Məsələn, yapon dili ölkənin hörmət və iyerarxiyaya verdiyi vurğunu əks etdirir. Yapon nitqində fəxri adların və müxtəlif səviyyəli nəzakətin istifadəsi sosial statusun və münasibətlərin əhəmiyyətini vurğulayır. Eynilə, dəqiqliyi və mürəkkəb sözləri ilə tanınan alman dili səmərəlilik və hərtərəfli alman mədəni dəyərlərini əks etdirir.

Mədəniyyətlər arasında ünsiyyət üslubları: Birbaşa və dolay ünsiyyət.

Müxtəlif millətlər ünsiyyət üslublarında fərqli üstünlüklər nümayiş etdirirlər:

Amerika mədəniyyəti adətən açıq və düz mesajlaşma ilə birbaşa ünsiyyətə üstünlük verir. Şərqi mədəniyyətləri harmoniya saxlamaq və qarşıdurmadan qaçmaq üçün çox vaxt dolay ünsiyyətə üstünlük verirlər.

Millətlər kontekstdən asılı olaraq fərqlənirlər. Asiya ölkələrində yayılmış yüksək kontekstli mədəniyyətlər qeyri-verbal işarələrdən və situasiya kontekstindən çox asılıdır. ABŞ kimi aşağı kontekstli mədəniyyətlər açıq şifahi ünsiyyəti vurğulayır. Dil quruluşuna mədəni təsirlər: güc məsafəsi və sosial iyerarxiya. Dil strukturu çox vaxt sosial iyerarxiyaları və güc münasibətlərini əks etdirir: Yüksək güc məsafəsi mədəniyyətləri hörmət və sosial statusun formal linqvistik işarələrini özündə birləşdirir. Aşağı güc məsafəsi mədəniyyətləri daha çox bərabərlikçi dil formalarından istifadə edirlər. Tarixi hadisələr dilin inkişafını formalaşdırmışdır. Müstəmləkə gücləri tez-tez dillərini müstəmləkə bölgələrinə tətbiq edirdilər. Bu, müstəmləkəçilikdən sonrakı cəmiyyətlərdə müəyyən dillərin üstünlük təşkil etməsinə səbəb oldu və onların təkamülünə təsir etdi. Bir çox xalqlar öz dil irsini qorumaq üçün fəal işləyirlər: Uels Uels dilini uels kimliyinin əsas aspekti kimi tanımaq üçün təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Bütün dünyada yerli icmalar öz dillərini mədəni kimliyin həyati komponentləri kimi saxlamağa çalışırlar.

Ədəbiyyat

1. Glorianna Flanagan, Understanding Cultural Influence on Communication Styles, published September 1, 2020, Research Fellow
2. Geng Xiao, Cultural Differences Influence on Language, December 2010, Research Gate article
3. Edward Sapir, Language: An Introduction to the Study of Speech, 1921
4. <https://www.verbalplanet.com/blog/languages-and-national-identity.asp#:~:text=Language%20serves%20as%20a,value%2C%20customs%2C%20and%20beliefs>
5. <https://www.languagesunlimited.com/how-does-a-language-contribute-to-national-identity-in-multicultural-societies/#:~:text=society%20that%20promotes%20a,between%20the%20French%20speaking%20Walloons>

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА

Годжаева Захра Магсудовна

Резюме

Национальные особенности языка представляют собой сложное взаимодействие культурных, исторических и социальных факторов. Понимание этих характеристик не только помогает понять мировоззрение разных народов, но и облегчает межкультурное общение и взаимопонимание. Поскольку глобализация продолжает сближать различные культуры, признание и уважение этих языковых различий становится все более важным для успешного международного взаимодействия и сохранения культуры. Изучение

национальных особенностей языка показывает, насколько глубоко язык укоренен в национальной идентичности, выступая одновременно зеркалом культурных ценностей и средством культурного выражения и сохранения. Это понимание имеет решающее значение для всех, кто занимается межкультурной коммуникацией или интересуется богатым разнообразием языков человечества.

NATIONAL CHARACTERISTICS IN LANGUAGE

Gojayeva Zahra Magsud

Summary

National characteristics in language represent a complex interplay of cultural, historical, and social factors. Understanding these characteristics not only provides insights into different nations' worldviews but also helps facilitate cross-cultural communication and appreciation. As globalization continues to bring different cultures into closer contact, recognizing and respecting these linguistic differences becomes increasingly important for successful international interaction and cultural preservation. The study of national characteristics in language reveals how deeply intertwined language is with national identity, serving both as a mirror of cultural values and as a tool for cultural expression and preservation. This understanding is crucial for anyone engaged in cross-cultural communication or interested in the rich tapestry of human linguistic diversity.

*Rəyçi: f.e.d., dosent Aysel Məşədiyeva Ənvər qızı
Daxil olma tarixi 21 aprel 2025-ci il*

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN STRUKTUR TƏHLİLİ

*F.ü.f.d.Rüstəmzadə Aygün Vahid qızı**Azərbaycan Dillər Universiteti*

Xülasə: Məqalə ingilis dilində sözlərin struktur təhlilindən bəhs edir. Müəllif ilk əvvəl dildə olan sözlərin bölgüsünü təqdim edir. O yazır ki, sözlər leksik mənalara, struktur-semantik formalarına, sintaktik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif siniflərə bölünür. Məqalədə sözlərin müxtəlif nitq hissələri adı altında tədqiq edildiyi vurğulanır. Bununla yanaşı, müəllif qeyd edir ki, ingilis dilində nitq hissələri əsasən üç qrupa bölünür: sadə, düzəltə və mürəkkəb. Məqalədə daha sonra bölgü üzrə sözlərin, yəni düzəltmə və mürəkkəb sözlərin ingilis dilinin söz yaradıcılığında rollarından bəhs edilir. Məqalədə xüsusilə isim və feillərin struktur xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Məqalədə mövzu aktual olması vurğulanır. Məqalədə çox müasir mənbələrə istinad edirlir.

Açar sözlər: təhlil, struktur, isim, feil, söz, ingilis dili, əhəmiyyət

Key words: analysis, structure, noun, verb, word, English language, importance

Ключевые слова: анализ, структура, существительное, глагол, слово, английский язык, важность

Dildə olan sözlər leksik mənalara, struktur-semantik formalarına, sintaktik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif siniflərə bölünür. Bu cür sözlər müxtəlif nitq hissələri kimi adlandırılır. İngilis dilində nitq hissələri əsasən üç qrupa bölünür [1, s. 7]. Onların içərisində əsas nitq hissələri xüsusi yer tutur. Əsas nitq hissələri içərisində ən vacib yerlərdən biri feildir. Feil nitq hissələri içərisində ən geniş olmaqla yanaşı, həm də söz yaratmaq baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Feilin mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olmasını qeyd edən dilçilər çoxdur. Məsələn, onlardan Thomson A. və Martinet A. yazırlar ki, feil mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, həm də yaratdığı mənalara (leksik, qrammatik və s.) baxımından digər nitq hissələrindən xeyli fərqlənir [2, s. 144].

O. Musayev feili belə izah edir: “Feil malik olduğu qrammatik mənalara və həmin mənalara zəminində mövcud olan qrammatik kateqoriyalar, onların ifadə üsulları və vasitələri baxımından digər nitq hissələrindən xeyli fərqlənir” [1, s.125].

A. Hüseyinov da feilin mürəkkəb təbiətə malik olduğunu yazır və xüsusi olaraq vurğulayır ki, feil özünün semantik və qrammatik keyfiyyətləri ilə nitqdə dildə aparıcı yer tutur [3, s.134].

A. İ. Smirnitki ingilis dili feilini “sistemlər sistemi” adlandırır [4, s. 90]. O, feil dedikdə həm şəxsi, həm də şəxssiz formaları nəzərdə tutur.

U. L. Çeyf qeyd edir ki, sintaktik təlimdə ən mühüm yeri cümlə tutur. Cümlədə isə əsas yeri feil tutur. U. L. Çeyf feili cümlənin mərkəzi hesab edir və onun leksik mənasını öz plana çıxarır [5, s. 101].

L.V. Kauşanskaya feilin söz yaratma qabiliyyətində şəkilçilərin (ön, son), daxili şəkilçilərin (kök saitinin dəyişməsi) rolunu qeyd edir [6, s.75].

Feilin leksik mənası onun dildə mərkəzi rol oynamasına səbəb olur. S. Azar və digərləri feilin mərkəzi (əsas) rol oynamasını məhz onun semantikasi ilə əlaqələndirirlər [7, s. 174].

Feil özünün semantik və qrammatik keyfiyyətləri ilə bir çox dildə cümlənin mərkəzini (yerinə görə) təşkil edir. Bu o deməkdir ki, müstəqil nitq hissəsi olmaqla feil nəinki semantik

zənginliyə (aparıcılığa), həm də ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyaları ilə daha zəngin və çoxcəhətlidir.

Müasir ingilis dilində feil iş, hərəkət və vəziyyət bildirir. İngilis dilində feil aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir:

- 1) Leksik-qrammatik baxımdan feil hərəkət və proses bildirir.
- 2) Feil geniş sözdüzəltmə imkanlarına malikdir.
- 3) Feil ən çox qrammatik kateqoriyaya malik olan nitq hissəsidir.
- 4) Feil digər nitq hissələri ilə birləşərək dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur.
- 5) Feil cümlədə əsasən xəbər funksiyasında işlənir [3, s. 135].

R.Nordquist yazır ki, morfoloji quruluşuna görə müasir ingilis dilində feillər əsasən dörd qrupa bölünür: 1) sadə feillər; 2) düzəltmə feillər; 3) mürəkkəb feillər; tərkibi feillər [8].

Sadə feillər bir kökdən ibarət olur. Məsələn: *to do, to send, to write, to bring, to ask, to answer, to read, to put, to show, to help* və s.

Düzəltmə feillər kök və affiksdən ibarət olub dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn: *to disappear, to modify, to recognize, to rewrite, to reform, to decompose* və s.

Mürəkkəb feillər iki və daha çox kökdən ibarət olan feillər hesab olunur.

Mürəkkəb feillərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *to broadcast, to whitewash, to blackmail, to daydream, to browbeat* və s.

R.Nordquist mürəkkəb feilləri belə izah edir: “Mürəkkəb feil çox sözün birləşməsindən ibarət feil kimi müəyyən edilir” [8, s. 90].

Mürəkkəb feillər müxtəlif tərkibdən formalaşa bilər:

- 1) [Sifət+feil]

To broadcast - (transmit (a programme or some information) by radio or television) (radio və ya televiziya vasitəsilə (proqram və ya bəzi məlumat) ötürmək) mürəkkəb feilinin tərkib hissələri:

Broad – sifət (having a distance larger than usual from side to side; wide) (yan tərəfdən adi haldan daha böyük məsafənin olması; geniş);

cast – feil (cause (light or shadow) to appear on a surface) (səthdə (ışıq və ya kölgədə) nəyinsə görünməsinə səbəb olmaq) [9].

To whitewash - (paint (a wall, building, or room) with whitewash (ağartma ilə boyamaq (divar, bina və ya otaq və s.) mürəkkəb feilinin tərkib hissələri:

White – sifət (of the colour of milk or fresh snow, due to the reflection of all visible rays of light; the opposite of black) (bütün görünən işıq şüalarının əks olunması səbəbindən südüün və ya təzə qarın rəngi; qaranın əksi; ağ rəng);

Wash – feil (clean with water and, typically, soap or detergent) (su və adətən sabun və ya yuyucu vasitə ilə təmizləmək) [9].

- 2) [İsim+feil]

To daydream – (indulge in a daydream; muse; be lost in thought) (xəyala getmək; düşüncəli (fikirli) olmaq; dərin fikrə getmək) mürəkkəb feilinin tərkib hissələri:

Day – isim (each of the twenty-four-hour periods, reckoned from one midnight to the next, into which a week, month, or year is divided, and corresponding to a rotation of the earth on its axis) (bir həftənin, ayın və ya ilin bölündüyü gecə yarısından digərinə hesablanan və yerin öz oxu ətrafında fırlanmasına uyğun gələn iyirmi dörd saatlıq dövrlərin hər biri);

Dream – feil (indulge in daydreams or fantasies about something greatly desired) (çox arzu olunan bir şey haqqında xəyallara və ya fantaziyalara qapılmaq) [9].

To browbeat – (intimidate (someone), typically into doing something, with stern or abusive words ((kimisə) qorxutmaq, adətən sərt və ya təhqiramiz sözlərlə) mürəkkəb feilinin tərkib hissələri:

Brow – isim (a person's forehead) (insanın alını); (the summit of a hill or pass) (təpənin və ya keçidin zirvəsi);

Beat – feil (strike (a person or an animal) repeatedly and violently so as to hurt or injure them, typically with an implement such as a club or whip) (adətən güz və ya qamçı kimi alətlə kimisə incitmək və ya zədələmək üçün (insan və ya heyvana) dəfələrlə və şiddətlə vurmaq) [9]

3) [feil+feil]

To sightsee- (visit places of interest in a particular location) (müəyyən bir ərazidəki maraqlı yerləri ziyarət etmək) mürəkkəb feilinin tərkib hissələri:

Sight – feil (manage to see or observe (someone or something)) (görmək və ya müşahidə etmək (kimi və ya nəyisə));

See – feil (perceive with the eyes; discern visually) (gözlərlə dərk etmək; vizual olaraq ayırd etmək) [9].

Bundan əlavə, mürəkkəbli dərəcəsinə görə müasir ingilis dilində mürəkkəb feillərin bir neçə növü də vardır [10]:

1) Sözlü mürəkkəb feillər (prepositional verbs):

Sözlü mürəkkəb feillər feil və sözlülərin birləşməsindən yaranır.

Bu növ mürəkkəb feillərdə diqqəti cəlb edən əsas məsələ odur ki, bu feillərin bir qisminə sözlərin hər biri öz literal mənalarnı saxladığı halda, bir qisminə bunun əksini görmək olur.

Məsələn: *take after* (resemble a parent or ancestor) (valideynə və ya əcdadına bənzəmək) mürəkkəb feilinə aid nümunə verək: The children take after their mother (Uşaqlar analarına bənzəyirlər). Bu nümunədə *take* – götürmək, *after* – sonra mənalarnı verir və feil və sözlü birləşərək *oxşamaq*, *bənzəmək* mənasını verən mürəkkəb feil yaranır.

Digər nümunə: *Talk to* – (to speak to someone – bir kəslə danışmaq) sözlü mürəkkəb feili. *Talk* danışmaq, *to* – istiqamət bildirən sözlü. Göründüyü kimi, bu nümunədə hər iki söz literal mənasını saxlayır.

Sözlü mürəkkəb feillər adətən *and* bağlayıcısı ilə ayrılır və onlardan sonra əsasən tamamlıq gəlir. Məsələn: *laugh at* – kiməsə gülmək. *I laughed at the funny clown* (Mən əyləncəli klona güldüm).

2) Frazoloji mürəkkəb feillər (phrasal verbs) [10]:

Bu feillər mürəkkəb feil və digər bir nitq hissəsinin birləşməsindən formalaşır. Nitq hissəsi adətən zərf və yaxud sözlü olur. Sözlü mürəkkəb feillərdən fərqli olaraq, frazeoloji feilləri təşkil edən tərkib hissələrində adətən fərqli mənə olur və bu da onların tərkib hissələrindəki feillərin mənalarnı həqiqi mənə deyil, məcazi mənə olduğunu göstərir. Məsələn: *bring up* – (look after a child until it is an adult) (uşağa böyük olana qədər baxmaq; tərbiyə etmək) mürəkkəb feilini nəzərdən keçirək. Ayrılıqda: *bring* – feil (to carry something somewhere) (bir yerə bir şey aparmaq); *up* - (to a more elevated position) (daha yüksək mövqeyə). *Bring up* isə uşağı böyütmək, mövzu qaldırmaq və s. Göründüyü kimi, mürəkkəb feilin mənası ayrı-ayrı hissələrdən tamamilə fərqlidir.

Bununla yanaşı, sözlü mürəkkəb feillərdən fərqli olaraq, frazeoloji mürəkkəb feillərin tərkib hissələri bəzən ayrılıqda bilir, bəzənsə onları ayırmaq olmaz. Ayrılıqda bilən frazeoloji feil qrammatik mənasını saxladığı halda, ayrılmayan frazeoloji feil qrammatik mənasını saxlamır. Nümunələrə baxaq:

Take back – (accept something again) (bir şeyi yenidən qəbul etmək) bu feili iki formada işlətmək olar. Hər iki halda feilin ifadə etdiyi qrammatik mənada heç bir dəyişiklik olmur:

He took back his hat from the butler (O, papağını eşikağasından geri aldı).

He *took his hat back* from the butler (O, papağını eşikağasından geri aldı).

Lakin:

Cut across – (*go through or across something, especially so as to shorten one's route*) (*bir yerdən kəsəsinə keçmək, xüsusən də yolu qısaltmaq üçün*) ayırmayan formalara sahibdir, bu mürəkkəb feilin tərkib hissələri ayrılmazdır. Nümunələrə baxaq: *We cut across the street* (*Biz keçəni qısa yoldan keçdik*). İngilis dilli mənbələrə əsasən bu cümləni bu formada yazmaq olmaz: *We cut the street across* [10].

Gəldiyimiz nəticə belədir ki, müasir ingilis dilində feil əsas nitq hissələrindən bir olub, hərəkət, vəziyyət və proses bildirir. Feil nitq hissələri arasında yeni söz yaratmaq qabiliyyətinə görə xüsusi olaraq seçilir. Xüsusilə mürəkkəb feillərin yeni söz yaratmaq qabiliyyəti olduqca yüksəkdir. Mürəkkəb feillər müxtəlif tərkibdən formalaşır və onların özlərinəməxsus struktur-semantik təşkili yolları mövcuddur. Sözlü mürəkkəb feillər, frazeoloji mürəkkəb feillər hər biri öz leksik, qrammatik, semantik, struktur xüsusiyyətləri ilə fəqrlənir.

Ədəbiyyat

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. – Bakı: Qismət, – 2007. – 587 s.
2. Thomson A.J., Martinet A.V. A Practical English Grammar. – Oxford, Oxford University Press, – 1986. – 199 p.
3. Hüseynov A.R. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 376 s.
4. Смирницкий А.И. / Морфология английского языка. Одесса : Издательство иностранной литературы, 1959. – 443 с.
5. Чейф И.Л. Значение и структура языка. М. : Эдиториал УРСС, 2009 . – 424 с.
6. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. и др. ... 5-е изд., испр. и доп. – М.: – 2008. – 384 с.
7. Azar S. Betty., Hagen A.Stacy. Fundamentals of English Grammar. – USA, NY City, – 2011. – 474 p.
8. Nordquist R. "Understanding the Types of Verbs in English" ThoughtCo, Apr. 5, 2023, [thoughtco.com/verb-definition-1692592](https://www.thoughtco.com/verb-definition-1692592).
9. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/whitewash>
10. <https://www.thesaurus.com/e/grammar/compound-verbs/#:~:text=Typically%2C%20a%20compound%20verb%20is,%2Dstart%20or%20double%2Dclick>.

STRUCTURAL ANALYSIS OF WORDS IN ENGLISH

Rustamzade Aygun Vahid

Summary

The article deals with the structural analysis of words in English. The author first presents the classification of words in the language. He writes that words are divided into different classes according to their lexical meanings, structural-semantic forms, and syntactic properties. The article emphasizes that words are studied under the name of different parts of speech. At the same time, the author notes that parts of speech in English are mainly divided into three groups: simple, derivative, and compound. The article then discusses the roles of words in the English language, namely derivative and compound words, in the word formation of the English language. The article analyzes in particular the structural properties of nouns and verbs.

The article emphasizes the relevance of the research topic. It also cites many modern sources.

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Рустамзаде Айгун Вахидовна

Резюме

Статья посвящена структурному анализу слов в английском языке. Автор сначала представляет классификацию слов в языке. Он пишет, что слова делятся на различные классы в соответствии с их лексическими значениями, структурно-семантическими формами и синтаксическими свойствами. В статье подчеркивается, что слова изучаются под названием различных частей речи. В то же время автор отмечает, что части речи в английском языке в основном делятся на три группы: простые, производные и составные. Затем в статье обсуждается роль слов в английском языке, а именно производных и составных слов, в словообразованиях английского языка. В статье анализируются, в частности, структурные свойства существительных и глаголов.

В статье подчеркивается актуальность темы исследования, а также приводятся многочисленные ссылки на современные источники.

Rayçı: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sahilə Mustafayeva
Daxil olma tarixi 21 aprel 2025-ci il

UOT:80.

DİALOQLARDA İŞLƏNƏN YARIMÇIQ CÜMLƏLƏR

*Səfərova Şəhla Zahid qızı**Bakı Dövlət Universiteti*nezrnn.99@mail.ru

Xülasə: Təqdim edilən məqalə hal-hazırkı dövrün aktual məsələlərindən biri olan dialoji nitqin həm yazıda həm də şifahi nitqdə istifadəsindən bəhs edir. Ədəbi dilin danışıq dilinə yaxınlaşması bir çox dialoji problemlərin tədqiqatına ehtiyac yaradır. Bu baxımdan təqdim edilən mövzu öz aktuallığı ilə fərqlənir. Dialoq nəzəriyyəsi bir çox dilçilik problemləri ilə əlaqəlidir. Dialoji nitqdə müxtəlif formalı, konstruksiyalı ifadələr öz əksin tapır. Bu tədqiqat işində də elə həmin kommunikativ vahidləri hazır qəliblərin istifadəsindən danışılır. Bu araşdırmalar Azərbaycan və İngilis dili materialları əsasında aparılır. Hazırda dilin tədrisi, danışıq dilinin tez öyrədilməsi və mənimsənilməsi məqsədilə müxtəlif dillərdə dialoqlarda qeydə alınan xüsusi kommunikativ vahidlərin təyini, onların qarşılıqlarının tapılması, işlənmə məqamlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar xüsusi aktuallıq kəsb edir. Müxtəlif meyarlar əsasında dialoqların təsnifi verilir. Müxtəlif dialoq tiplərində kommunikasiyanın spesifik xüsusiyyətləri, kommunikativ aktlarda istifadə olunan leksik-semantik vasitələr, habelə sintaktik konstruksiyalar təyin olunur. Dialoji prosesdə iştirak edən tərəflər müxtəlif fikirlərlə qarşılaşır və bu fikirlər də müxtəlif vahid və hazır qəliblərlə həyata keçir. Bu ifadələrin hər biri işlənmə yerinə görə fərqlənir. Dialoqlar zamanı natamam cümlələrin müxtəlif növlərindən istifadə olunur və bunlar sintaktik quruluşuna görə fərqli olurlar. Bu prosesdə ön sözlər, fellər, köməkçi feillər əsas yer tutur. Natamam cümlələrlə yanaşı, elliptik cümlələr də var. Natamam cümlələrlə elliptik cümlələr arasında fərqlər var. Təqdim edilən bu məqalə dialoqları bu nöqtəyi nəzərdən araşdırır.

Açar sözlər: şifahi nitq, kommunikativ ifadələr, frazeoloji ifadələr, fərq, müxtəlif sistemli, feilli birləşmələr, dialoji nitq, leksik, emosional, şərait.

Ключевые слова: устная речь, коммуникативные выражения, фразеологические выражения, различие, разные системы, глагольные сочетания, диалогика речевые, лексические, эмоциональные обстоятельства.

Keywords: oral speech, communicative expressions, phraseological expressions, difference, various systematic, verb combinations, dialogical speech, lexical, emotional conditions.

Dialoji nitqdə informasiyanın tez, konkret və yığcam şəkildə, adresatın aydın qavraya biləcəyi sadə formada ötürülməsi ilə yanaşı, onun kommunikativ niyyətdən asılı olaraq qeyri-dəqiq, yaygın, fərqli yozumlar doğuran şəkildə verilməsi də müşahidə olunur. Dialoqların bu cür semantik formaları kommunikantların öz nitq aktlarını formalaşdırarkən seçib istifadə etdikləri dil vasitələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Dialoqda işlədilən leksik vahidlər, dialoji nitqə xas olan xüsusi konstruksiya və qəliblər müəyyən toplu təşkil edir. Müxtəlif sistemli dillərdə dialoji nitqdə kommunikatların replikalarında müxtəlif formalı, müxtəlif konstruksiyalı vahidlər qeydə alınır. Belə vahidlərin təyin olunması, onların semantikasının müəyyənləşdirilməsi, qarşılaşdırılması və müqayisəsi həm elmi-nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır.

Dialoji nitqdə kommunikantların adresant və adresat mövqeyində çıxış etməsi qarşılıqlı növbələşmiş proses kimi gedir. Adresantın replikasına adresatın reaksiyası onların ünsiyyətdəki rollarını dəyişməsinə səbəb olur. Dialoji nitqin bu cür növbələşmiş şəkildə davam etməsi onun iştirakçılarının qarşılıqlı nitq fəaliyyətinin nəticəsi olan və bir- biri həm

leksik-semantik, həm də konstruktiv baxımdan bağlı olan nitq aktlarından ibarət qapalı dialoji nitq diskursu əmələ gətirir. Həmin nitqdə ayrı-ayrı kommunikanlara aid nitq aktlarının həm bir-biri, həm də haqqında söhbət gedən mövzu ilə bağlılığı olur. Dialoji nitqdə mövzunun bitməsi və yeni mövzuya keçid, kommunikativ niyyətdən asılı olaraq qapanmış, bitmiş mövzuya təkrar qayıdış mümkündür. Bu isə dialoji nitqdə müxtəlif mövzuların bir-birini izləməsi, bir mövzudan digərinə keçid, əvvəlki mövzuya qayıtma məqamlarında dialoqlarda istifadə olunan dil vasitələrini təyin etmək, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa ehtiyac yaradır. Dialoji nitq prosesinin son nəticəsi kimi formalaşan diskursun bir tam şəklində araşdırılması, bu diskursun tərkib hissələri arasındakı dildaxili və diltarixi əlaqələrin üzə çıxarılması həllini gözləyən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Dialoji nitqdə ellipsis, yarımçıq cümlələrin çoxluğu müşahidə və qeyd olunmuş linqvistik məsələlərdən biridir. Dilin ifadə vasitələrinin ünsiyyət prosesində buraxılması və onların bərpası, bir dilə xas olan ellipsisin başqa dildə hansı formalarda təzahür etməsi, eləcə də mümkünlüyü, yaxud qeyri-mümkünlüyü tərcümə praktikasında, dillərin müqayisəli tədqiqində, həm də tədrisin-də aktualıq kəsb edir.

Dilçilikdə "Yarımçıq cümlə" adı altında, adətən bir və ya bir neçə baş üzvü buraxılan cümlələr şifahi nitqdə çox geniş yer tutur. Bu tip cümlələr dilçilikdə adi bir sintaqmatik normadır. Yarımçıq cümlələr şifahi nitq üçün daha xarakterik olmaqla bədii ədəbiyyatda, dialoqlarda və qisməndə təsvirlərdə işlənir. Yarımçıq cümlələrin dilimizdə işlənən ən əsas növü dialoqun qarşılıqlı replikalarından ibarət yarımçıq cümlələrdir. Dialoqda işlənən cümlələrin çox hissəsinin yarımçıq işlədilməsi əvvəl deyilən replikalarda işlədilməsindən irəli gəlir. Bu səbəbdən də dialoqlarda yarımçıq cümlələr iki hissədən ibarət olur: dialoqun (replikanın) hissəsini təşkil edən cümlələr, və cavab cümlələr.

Yarımçıq cümlələr arasında feli tərkibli cümlələr daha aktivdir. Bu səbəbdən də ingilis dilində dialoqlarda feil tərkibli cümlələrə tez tez təsadüf edilir və bu cümlələrin yaranmasında köməkçi feillərin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilimizdə yarımçıq cümlələrlə yanaşı elliptik cümlələr də mövcud-dur. Hər iki cümlə növü qismən bir-birinə oxşasada onların fərqli cəhətləri vardır. Bəzi hallarda eynilik təşkil etsə də, danışıq ərzində onların fərqli cəhətləri özünü biruzə verir.

Dilçilikdə "Yarımçıq cümlə" adı altında adətən bir və ya bir neçə baş üzvü buraxılan cümlələr şifahi nitqdə çox geniş yer tutur. Bu tip cümlələr dilçilikdə adi bir sintaqmatik normadır. Yarımçıq cümlələr şifahi nitq üçün daha xarakterik olmaqla bədii ədəbiyyatda, dialoqlarda və qisməndə təsvirlərdə işlənir.

Yarımçıq cümlələrin dilimizdə işlənən ən əsas növü dialoqun qarşılıqlı replikalarından ibarət yarımçıq cümlələrdir. Dialoqda işlənən cümlələrin çox hissəsinin yarımçıq işlədilməsi əvvəl deyilən replikalarda işlədilməsindən irəli gəlir. Bu səbəbdən də dialoqlarda yarımçıq cümlələr iki hissədən ibarət olur: dialoqun (replikanın) hissəsini təşkil edən cümlələr, və cavab cümlələr.

Yarımçıq cümlələr arasında feli tərkibli cümlələr daha aktivdir. Bu səbəbdən də ingilis dilində dialoqlarda feil tərkibli cümlələrə tez tez təsadüf edilir və bu cümlələrin yaranmasında köməkçi feillərin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də yarımçıq cümlələr müxtəlif növlərdə olur. Yəni yarımçıq cümlələr təsdiq, sual, suala cavab, cümlə üzvlərinin mövcudluğuna görə (tək baş üzvlərdən ibarət olan yarımçıq cümlələr, ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olan yarımçıq cümlələr) müxtəlif olur. Məsələn: Mübtədadan ibarət olan yarımçıq cümlə: *John looked to Arna and said: "Nelson comes. "Anna asked: Who?" John answered" Nelson".*

Burada birinci tərəfin xəbərini dəqiqləşdirmək üçün ikinci tərəf sual verir. Cavabında isə birinci tərəf yarımçıq cümlə növündən istifadə edərək tək gələn şəxsin adın çəkir. Bu

cavab da baş üzvü ifadə edən mübtədadan qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlədə nəqli yarımçıq cümlə ilə yanaşı sual yarımçıq cümləsi də ibarətdir. Onu da qeyd edilmişdir. Bu növ cümlə mübtədani ifadə edən yarımçıq cümlə adlanır.

Digər baş üzvlərdən olan xəbərə aid cümləyə də nəzər yetirək: *Scott looked through the window and said: "Tom broke the apple tree. "Ketty asked: "What did?"*

Yenə burada cümlənin baş üzvlərindən olan xəbər təklidə sual formasında işlənmiş və xəbəri ifadə edən sual yarımçıq cümləsi işlənmişdir.

Eyni qaydanı cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinə də aid etmək olar. Belə bir nümunəyə baxaq: *Jerry was alone in the room. Her mother was in the kitchen and was cooking And Jerry cried from her room to mother: "Mum. I want to go to my sister"-Mother asked: "where?" "Jerry: "To sister"*

Bu nümunədə də iki yarımçıq cümlə işlədilmişdir. Birinci yer zərfini ifadə edən yarımçıq sual cümləsi ikinci isə ona cavab olaraq yenə yer zərfini ifadə edən yarımçıq təsdiq cümləsi. Yarımçıq cümlələr tək bir sözdən deyil, bəzən bir neçə sözdən də ibarət olur.

Məsələn: *School director asked teacher: "What can you say about Tony? He is from your class."-Teacher answered: "very clever, active and talkative"*

Bu nümunədə məktəb direktorunun sualına sinif müəllimi təyini ifadə edən bir neçə sözdən ibarət olan yarımçıq cümlə ilə fikrin bildirdi.

Bu növ yarımçıq cümlələr nitq hissələri ilə də işlədilir. Yarımçıq cümlədə sayları ifadə edən belə bir cümləyə nəzər yetirək.

Clara begins to introduce herself: "I'm Clara Madson. I was born in 1998 in USA. "Editor asked: "When?" Clara: "1998"

Bu nümunədə də iki yarımçıq cümlə verilmişdir. Yarımçıq sual cümləsi sual əvəzliyi ilə cavab yarımçıq cümlə isə sayla ifadə olunmuşdur.

Dialoqlarda işlənən yarımçıq cümlələr təktərkiibli cümlələrin bir növü kimi verilir. "Söz cümlələr öz məzmunu etibarilə ya təsdiq, ya inkar, ya razılıq, ya narazılıq, ya da əvvəlki fikrə ümumi şəkildə modal qiymət verildiyini bildirir. Öz leksik tərkiblərinə görə bunlar təsdiq və ya inkar bildirən *bəli, xeyr, yox, hə, əlbəttə, şübhəsiz, sözsüz, yaşı, bəlkə, təbii, əsla qətiyyə, heç* və s. kimi ədat və modal sözlərdən, ya da nidalardan ibarət olub, daha çox dialoq nitqində cavab və sual replikalarında və ya monoloq nitqi çərçivəsində işlənir və nida intonasiyası ilə deyilir".

Söz və ya yarımçıq cümlələrin beş işlənən məqamı qeyd olunur: 1) təsdiq; 2) inkar, 3) sual; 4) görüş və ayrılıq məqamı; 5) qəzəb, sevinc, təəccüb, heyfslənmə.

Söz-cümlənin beş növü göstərilir: 1) emosional-qiymətləndirici söz-cümlə, 2) söz-cümlə, 3) sual söz-cümlə, 4) təsdiq söz-cümlə; 5) təhrikedici söz-cümlə.

Dilçilik terminləri lüğətində söz-cümlənin bölgüsü daha konkret və ümumidir. Sözcümlənin işlənən məqamlarının dəqiqləşdirilməsi çətindir. Şübhəsiz ki, qəzəb, sevinc, təəccüb, heyfslənmə emosional qiymətləndirmə kimi ümumiləşdirici ad altında qruplaşdırıla bilər. Qeyd edilmiş cümlə tiplərinə dair nümunələri nəzərdən keçirək.

- *Did you go to meet your dad?*

- *Yes.*

- *Did you see somebody there?*

- *No.*

Verilmiş nümunədəki yarımçıq cümlələr inkarlıq və ya təsdiqlik ifadə edən yarımçıq cavablardan ibarətdir.

İngilis danışığı dilində, eləcə də bədii ədəbiyyatdakı dialoqlarda da söz-cümlələr işlənir ki bunlarda yarımçıq cümlələrə aiddir. "Verbless imperative sentence" adının söz-cümlələrdə feil iştirak etmir.

"Silence!", "The salt, please", "Hats off", "Quiet!", "Easy", "Out!", "Over there!", "Out with it!", "Down with him" və s. bu kimi söz və ifadələr danışıq dilində, dialoqlarda geniş istifadə olunur. İngilis dilində bu cümlələr onların tərkibindəki sözün nitq hissəsinə aidliyi üzrə aşağıdakı şəkildə təsnif olunur.

1. Substantiv imperativ cümlələr. Bu cümlələrdə əsas hissə isimlə ifadə olunur. Məsələn: *"Tea! Tea at once!*

And some brandy immediately!" (K.Mansfield)

2. Tərkibində söz önlüyü olan substantiv cümlələr. Bu tipdə isim söz önlüyü ilə bir yerdə cümlənin əsas hissəsini təşkil edir. Məsələn: *"Out of the way there!" shouted the captain* (E.Voynich). *Arthur: They're on the march! They're coming up the drive!*

3. Adverbial imperativ cümlələr. Bu cümlələrdə əsas hissə zərflə və ya adverbial elementlə ifadə olunur.

Məsələn,

"All abroad. Give way there" (B.Shaw).

"Up!" said Dinny. The dog jumped on to the divan (J. Galsworthy).

4. Sifətli imperativ cümlələr. Cümlənin əsas hissəsi sifətlə ifadə olunur. Məsələn,

Genevra: I won't believe it's right! I won't

Brett: Careful, Nevvy (J.Cow and A. D'Usseau).

Hubert dropped his hands. "You're both cracked."

5. Cerundlu imperativ cümlələr. Əsas hissə cerundla ifadə olunur. Məsələn,

No smoking here (Do not smoke here.).

Cerundlu konstruksiyalar danışıq dilində, dialoji nitqdə az işlənilir.

6. Feilsiz imperativ cümlələr. Bu tip, bir qayda olaraq, danışıq dilində istifadə edilir. Məsələn: *Jean: Hush! Don't make a noise* (J.Bridie).

Hey, up there!

7. Yalnız "please" sözünün işlənməsi ilə özünü göstərən feilsiz cümlələr.

Talbot: Why-uh-what are you talking about?

Lucy: Please, Jo! I'm not going to make a scene (G.Kaufman, E. Ferber).

Feilsiz imperativ cümlələrin böyük bir qismini vokativ cümlələr təşkil edir. Məsələn,

Jane: Mr.Sebastian!

Sebastian (turning round): Yes? (K.Winter).

Leo (calling): Miss Hodge - Miss Hodge.

Yarımqıq cümlələrin tərkibinin çox hissəsini hazır qəliblər təşkil edir. Dialoji nitqdə razılaşma və təsdiq xüsusi yer tutur. Razılaşma müxtəlif subyektlərin gerçəkliyin hansısa hadisəsi haqqında fikir eyniliyini ifadə edir. Bizim fikrimizcə, müəyyən hadisə haqqındakı nöqteyi-nəzərin oxşarlığı həmişə razılaşma olmadığı kimi, münasibətin tam üst-üstə düşməməsi də razılaşmaq kimi qəbul oluna bilməz. Razılaşma semantik-kommunikativ kateqoriyası mənasına görə müxtəlif çalarlara malikdir. Razılaşmanın patetik, yalançı, bəyənilməyən, ironiyalı növləri ola bilər. Sonuncu üç növ formaca razılaşma, məzmunca razılaşmamaqdır.

Azərbaycan və ingilis dillərində razılaşma və təsdiqetmə kommunikativləri sayca müəyyən çoxluq təşkil edir. Hə, əlbəttə, aha, şübhəsiz, yəqin, sözsüz, təbii, bəs necə, demə, yaxşı, oldu, doğru və Razılaşmanı bildirmək üçün Azərbaycan dilində müvafiq xəbərlilik şəkilçisini qəbul etmiş "razı" sözü də istifadə edilir. Dialoji nitqdə və danışıq dilində bu kommunikativ vahid işləkdir, (Mən) razıyam, (Biz) razıyıq, (Onlar) razıdırlar, (O) razıdır (Sən) razısan. Dialoji nitqdə sözün şəxs şəkilçisi qəbul etməmiş variantı da istifadə edilir. Bu zaman əvvəlki mövqedə şəxs əvəzliyi işlənilir. Məsələn, "Mən razı", "Biz razı və s.

İngilis dilində eyni məqamda "agree " sözündən istifadə edilir. I agree with you- Mən sizinlə razıyam. Azərbaycan dilində işlənən "tam razıyam", "tümamilə mayam" nitq qəliblərinin ingilis dili qarşılığı kimi I could not agree more" cümləsindən istifadə edilir. Razılaşmadan başqa bu funksioanl zonada təsdiq və icazənin pragmatik mənalara gərəkləşir.

-*Student olmusan?*

Bəli.

-*Your name is Romania Heilger?*

-Yes.

Funksioanl zonanın kommunikativlər toplusuna Azərbaycan dilində aşağıdakıları aid etmək olar: *hə, əlbəttə, şübhəsiz, aha, bəli, bəs necə, demə, yaxşı, təbii, doğru, elə və s.*

Dialoglarda cümlə səciyyəsi daşımayan, lakin aparılan söhbətin anamlı, yorucu olmamasında yarımçıq cümlələrin əhəmiyyəti böyükdür.İllər ötdükcə dilimizə gələn neologizmlərin vasitəsilə idiomların yaranması ilə yarımçıq cümlələr dialoglarda əhatəsini genişləndirərək şifahi nitqdə əhəmiyyətli olan dialogların daha da aktivliyi ilə nəticələnir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva F. Azərbaycan danışıq dilində yarımçıq cümlələrin bəzi tipləri// ADU-nun Elmi Əsərləri. Bakı, 1966, № 1, s. 127-132.
2. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr//Azərb. EA Xəbərləri, İctimai elmlər seriyası. 1961, № 2, s. 158-162.
3. Əfəndiyeva T.Ə. Yarımçıq cümlə. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Azərb. SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1963, s. 108-128.
4. Əliyeva S. Yarımçıq cümlələr haqqında// Elmi axtarışlar. XV. Bakı, "Səda", 2005, s.51-53.
5. Həbibova K. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı. AMEA Mərkəzi kitabxanası .2008, 136 s
6. Həsənov H. Təktərkibli yarımçıq cümlələr// ADU-nun Elmi xəbərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, № 4-5, 1967, s. 69-76.
7. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества . Москва, Наука, 1979, 424 с.
8. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов// Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Москва, Прогресс, 1986, с. 170-195.

PARTIAL SENTENCES USED IN DIALOGUES

Safarova Shahla Zahid

Summary

The presented article concerns the use of dialogical speech in both written and oral speech, which is one of the actual problems. The approximation of the literary language to oral speech creates the need for the exploring of many dialogical problems. Dialogue theory is connected with many linguistic problems. Dialogue speech reflects expressions of various forms and structures. This research work also discusses the use of the same communication units, ready-made templates. These researching work are carried out on the basis of materials in Azerbaijani and English. Currently, research on the identification of special communicative units recorded in dialogues in different languages, the search for their equivalents, the identification of points of development, are especially relevant for teaching languages, quickly learning and mastering spoken language. Dialogues are classified according to different criteria. Various types of dialogue determine the features of communication, lexical and semantic means used in communicative acts, as well as syntactic constructions. The parties involved in the dialogue process come across different ideas, and these ideas are embodied in different phrases and ready-made templates. Each of these expressions differs

depending on the place of development, and all these expressions have found their place in this article. The different types of incomplete sentences that differ in their syntactic structure use in different dialogues. Prepositions, verbs and auxiliary verbs play the main role in this process. Besides incomplete sentences, there are also elliptical sentences. There are differences between incomplete sentences and elliptical sentences. And this article explored dialogues from this point of view.

КРАТКИЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ДИАЛОГАХ

Сафарова Шахла Захид кызы

Резюме

Представленная статья исследует использования диалогической речи как в письменной, так и в устной речи, что является одной из актуальных проблем. Приближение литературного языка к устной речи создает необходимость изучения многих диалогических проблем. Теория диалога связана со многими языковыми проблемами. Диалогическая речь отражает выражения различных форм и конструкций. В данной исследовательской работе также обсуждается использование одних и тех же коммуникативных единиц, готовых шаблонов. Эти исследования проводятся на основе материалов на азербайджанском и английском языках. В настоящее время исследования по выявлению особых коммуникативных единиц, записанных в диалогах на разных языках, поиску их эквивалентов, выявлению точек развития, особенно актуальны для обучения языкам, быстрого изучения и овладения разговорной речью. Диалоги классифицируются по разным критериям. Различные типы диалога определяют особенности общения, лексико-семантические средства, используемые в коммуникативных актах, а также синтаксические конструкции. Стороны, вовлеченные в процесс диалога, сталкиваются с разными идеями, и эти идеи воплощаются в разных единичных и готовых шаблонах. Каждое из этих выражений различается в зависимости от места развития, и все эти выражения нашли свое место в этой статье. Различные типы неполных предложений, отличающиеся по своей синтаксической структуре, используются в разных диалогах. Главную роль в этом процессе играют предлоги, глаголы и вспомогательные глаголы. Помимо незавершенных предложений, существуют также эллиптические предложения. Существуют различия между незавершенными предложениями и эллиптическими предложениями. Данная статья исследовала диалоги с этой точки зрения.

Rəyçi: dosent Kərimova Gülşən

BDU-nun İngilis dili kafedrasının 05 mart 2025-ci tarixli iclası

Daxil olma tarixi 18 aprel 2025-ci il

UOT:82-1

POEZİYADA TƏBİƏT- CƏMİYYƏT ARASINDAKI ZİDDİYYƏTLƏR

Vəliyeva Ceyran Elşən qızı
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
Mingəçevir Dövlət Universitetinin müəllimi
caa.vab@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə poeziyada təbiət - cəmiyyət arasındakı ziddiyyətlərdən bəhs edilmişdir. Təbiətlə cəmiyyət arasındakı əlaqəni müxtəlif istiqamətlərdə öyrənmək olar. Təbiət hər şeydən əvvəl insanın təbii şəraitidir. İnsan başqa canlı orqanizmlər kimi təbiətin bir parçasıdır. İnsanın başqa canlılardan fərqliliyi onun sosial varlıq olmasıdır. Cəmiyyətlə təbiət arasındakı əlaqə təbii mühitdən istifadəni və təbiətin mühafizəsini, insan fəaliyyətinin iki əsas növünü əhatə edir. Bu məqalədə yaraçılığında təbiət - cəmiyyət münasibətlərindən bəhs edən bir çox sənətkarların adları çəkilib, xüsusilə də Mikayıl Müşfiqin, Əhməd Cavadın, Yaqub Mahirin, Səməd Vurğunun, Zəlimxan Yaqubun, Süleyman Rüstəmin, Nəbi Xəzrinin, Məmməd Arazın, Bəxtiyar Vahabzadənin mövzu ilə bağlı poeziyasından ətraflı danışılmış və bəzi şeirlərdən nümunələr göstərilmişdir.*

Açar sözlər: poeziya, təbiət, cəmiyyət, şair, ziddiyyət

Ключевые слова: поэзия, природа, общество, поэт, противоречие;

Key words: poetry, nature, society, poet, contradiction.

Giriş: Təbiətlə cəmiyyət arasındakı əlaqə sadə deyildi. Yaxınlıq və ziddiyyətin mövcudluğu bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Çünki insan varlığı mühüm bir vəziyyət kimi bu münasibətlərlə birbaşa bağlıdır. Təbiət anlayışına ifadə olunan mənalar tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif olmuşdur. İstənilən xalqın danışdığı dilində təbiətlə cəmiyyət arasındakı münasibət və onların qavranılması meqa, makro və mikro aləmlərdə mövcud olan özünəməxsus xüsusiyyətləri olan obyektlər kimi təbiətin əsası kimi başa düşülürdü. Digər tərəfdən, təbiət həm də insanların yaşadığı cəmiyyətdə fəaliyyət mühiti kimi qəbul edilir. Cəmiyyətin varlığı insanların dünyada ictimai münasibətlərdə olması rakursundan qəbul edilir. Yəni sosial fəaliyyətin təbiət aləmə aid olduğu güman edilir. Bunlar insan həyatının mənasını, mahiyyətini və varlığını xarakterizə edir. İnsanın təbiətlə münasibətindəki tarixi dəyişiklik də bu mahiyyətdən irəli gəlir.

Təbiət və İnsan: Təbiəti insansız və ya insanı təbiətsiz düşünmək mümkün olmadığı kimi, cəmiyyəti də insansız və ya insanı cəmiyyətsiz düşünmək mümkün deyil. Cəmiyyətin inkişafı bu məsələni dərk etməklə tənzimlənir. Burada təbiət-cəmiyyət münasibətlərində və bu münasibətlərin tənzimlənməsində ziddiyyətin olması mühüm problem kimi qəbul edilir. Bunun nəticəsidir ki, insan təbiəti nə qədər yaxşı dərk edirsə, cəmiyyətin inkişafına bir o qədər töhfə verir. Təbiət elə bir varlıq formasıdır ki, onun daxilində baş verənlər təbii qanunların təsiri nəticəsində meydana çıxır. Cəmiyyətdə bu münasibətləri insanlar özləri yaradır və təşkil edirlər. İnsanların cəmiyyət daxilində qurduğu münasibətlər təbiətə zidd olmamalıdır. Fərdlər və cəmiyyətlər təbiətin mövcudluğuna və qorunmasına cavabdehdir. Təbiət insanın varlığını və həyatını təmin etməklə yanaşı, həm də insan fəaliyyətində cəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur. Elmin müxtəlif sahələrində təbiətlə cəmiyyət arasındakı ziddiyyətə müxtəlif yanaşmalar yaranmışdır. Ədəbiyyatda da belə yanaşmalara rast gəlirik. Xüsusilə poeziyamızda təbiət-cəmiyyət münasibətindən bəhs edən şairlərə rast gəlirik. Ədəbiyyatımızda təbiətlə ictimai həyat münasibətindən bəhs edən çoxlu ustad şairlər yetişmişdir.

Bədii nümunələrdə təbiət: Bu şairlərdən biri də Mikayıl Müşfiqdir. Bu şair daha çox lirik-romantik şair kimi tanınır. O, Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus üslubu ilə seçilir. M.Müşfik yazı-yaradıcılıq sevgisi, şövqlü ilhamı ilə lirik şeirin sərhədlərini aşmış, dövrün tələblərinə uyğun şeirlər yazan bir şair idi. Şair müxtəlif forma və məzmunlu şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatının və poeziyasının inkişafında mühüm yer tutur. Müşfiqin ictimai həyatın bir çox nüanslarını əks etdirən şeirlərində təşviş və ruhi depressiya aydın görünür.

M.Müşfiqin şeirlərindəki obrazlar insan və təbiət əhval-ruhiyyəsinin harmoniyasını göstərir. Şair vurğulamaq istəyir ki, insan təbiətdən asılı olduğu kimi, təbiətin gözəlliyi də insandan asılıdır. M.Müşfiqin poeziyasında təbiət obrazı qəhrəmanın psixoloji durumunun əksi olmaqla yanaşı, həm də gözəlliyinin tərkib hissəsidir. Eyni zamanda təbiətlə insanın harmoniyasında ictimai obrazın daşıyıcısı kimi aparıcı rol oynayır. Təbiət və insan duyğularına aid mövzularla yanaşı, ictimai-siyasi mövzulardan da bəhs edən romantik ədəbiyyat cərəyanının əsas nümayəndələri bunlardır: A. Divanbəyoglu, A. Cavad, A. Səhhət, H. Cavid və M. Hadi.

Əhməd Cavad müharibələrə nifrət edirdi və belə müharibələrin insanların yaddaşından, həyatından silinməsinə istəyirdi. Bu səbəbdən də o, şeirlərində müharibənin bütün canlıların həyatına təsir etdiyini ifadə edir. Bəkir Nəbiyev yazır: “Əhməd Cavad müharibənin bütün mənfi cəhətlərindən danışır, göstərir ki, müharibə uşaqları öldürür, yolları boşaldır, təbiəti məhv edir, cəmiyyətin adət və ənənələrini pozur. O, insanlara ondan uzaq durmağı tövsiyə edir” [9, s.60].

Yaradıcılıq yolu hələ kifayət qədər öyrənilməmiş, sənətkar dostları və müasirləri haqqında yalnız müsbət fikirlər söylənilən Yaqub Mahirin poetik irsi 20-ci əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin ilk onilliklərinə təsadüf edir. Şairin gənclik illərində yazdığı mühüm şeirləri görkəmli şair Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığından ilhamlanan satiralar olsa da, lirik şeir 20-ci əsrin 90-cı illərinin ortalarından gündəmə gəlir. İstedadlı şair əsərlərində qəzəl, gəraylı, qoşma janrlarına üstünlük verib. Eyni zamanda o, əxlaqi-didaktik, ictimai-siyasi, təbiət və məhəbbət mövzularından bəhs edən, dövrünün aktual problemlərini ifadə edən əsərlər yazmağa nail olmuşdur.

Yaqub Mahir poeziyası öz müasirlərinin poeziyasından özünəməxsus nəqletmə gücü, üslubu, bədii keyfiyyətləri ilə seçilir. Klassik janrda səlis qəzəllər müəllifi olan Yaqub Mahir heca vəznə ilə yazdığı əsərlərində vətənpərvərliyi, təbiət gözəlliyini, saf məhəbbəti ucaltmış, dövrünün siyasi-ictimai nöqsanlarını tənqid etmişdir. K.F.Adışirinov onun haqqında yazırdı: “Yaqub Mahir öz şeirlərində antisosial cərəyan və hadisələri ələ salaraq tematik olaraq dövrünün nəbzini tuta bilmişdir” [2, s. 13].

“Məhəbbət dediyin təbiətdə, təbiət isə aşığıdır” - böyük şairimiz Səməd Vurğunun bu bədii fikri yazıçılarımız tərəfindən həmişə öz əsərlərində poetik meyar kimi qəbul edilib. Çoxşaxəli və əhatəli bir həyat yaşayan Səməd Vurğunun şeirlərində təbiətə, insanlığa, cəmiyyətə həsr olunmuş şeirlər diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan təbiətsevər şairi yaradıcılığa başladığı ilk günlərdən təbiətə və insanlığa heyranlığını, ülvi və saf məhəbbətini ifadə etmişdir. Şairin bu mövzuda yazdığı əsərlərində sərin bulaqlarımız, qartal taclı qayalarımız, torpaqlarımızın bərəkəti, estetik zövqü, mənə gözəlliyi; Ümumiyyətlə, o, yaşadığımız dünyanın füsunkar gözəlliyini gözlərimiz önündə canlandırır. Məmməd Cəfər “Estetik zövq” adlı məqaləsində deyir: “Təbiət estetik gözəlliyin tükənməz mənbəyidir. İnsanın təbiətdən aldığı həzz sonsuzdur. Təbiət insan üçün tükənməz estetik həzz, sağlamlıq və müəllim mənbəyidir” [8, s. 13].

Şairin misralarında kənd təbiəti, kənd həyatı əsas yer tutsa da, şair kənd həyatına yeni bir insanın gözü ilə baxır. S.Vurğun həm şeirlərində, həm də səhnə əsərlərində Azərbaycan təbiətinin füsunkar gözəlliyini böyük şövqlə ifadə etmişdir. Cəlil Abdullayev yazır: “Səməd

Vurğun poeziyasında Azərbaycanın təbiəti, onun torpağı, daşı aydın danışır, cisim və subyektlər canlı varlıq kimi mövcuddur, təbiət də insanlar kimi ölür, əziyyət çəkir, kədərlənir, sevinir. Sadəliyi və səmimiliyi ilə hər kəsin qəlbinə oxşayan bu sözlər ahəngdar, ritmik, xalq xarakteri daşımaqla yanaşı, həm də gözəl musiqi səsidir. Təbiət S.Vurğunun qələmi ilə insan ruhunun tərcüməçisi kimi təqdim olunur. Bütöv poetik mənərə yaradanda sətirlər arası təbiətə münasibəti ilə bu məqsədinə çatır” [1, s.85].

Ümumiyyətlə, Səməd Vurğunun Azərbaycan təbiətinin gözəlliklərinə həsr etdiyi şeirləri səciyyəvi cəhətlərlə zəngindir. Onun əsərlərində xalq poeziyasının və xalq müdrikliyinin ən gözəl ənənələrini özündə cəmləşdirən, həmvətənlərinə, Vətənə məhəbbətini ən təsirli bədii üsullarla dərk edən yüksək sənət nümunələri var. Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun poeziyasında onun ifadə tərzinin yaratdığı orijinal ahəng və ahəng, folklor düşüncəsindən qaynaqlanan duyğu mühüm yer tutur. Şair bir şeirində yaradıcı ünsürü səciyyələndirən insan və təbiətlə bağlı məqamlara belə diqqət çəkir:

“Bir daş olam, dönəm burda kaş daşa,
Arxa durur, dayaq olur daş daşa.
Min illərdi dağlar verib baş-başa,
Xəbislikdən, xəyanətdən xəbərsiz” [11, s.10].

Nizami Cəfərov Z.Yaqubun yaradıcı şəxsiyyəti haqqında belə qənaətə gəlir: “Zəlimxan Yakub xalqın milli-dövlət hissələrinin nümayəndəsidir. “Onun yaradıcılığı qarşıya qoyulan şərtlərin tələblərinə cavab verən ədəbi-yaradıcı əsərdir” [3, s.8].

Bu dövrdə digər ədəbi ərazilərdə olduğu kimi, əsrarəngiz Muğan çölləri, tufanlı Xəzər, dəli Kür, dərddli Araz, qartal, palıd, dəmirəğac, xan çinarvə o cümlədən dəÇıraqqala, Narınqala, Dəmirqapı Dərbənd, Möminə Xatun türbəsi, Çənlibel, Gəmiqaya, Qavaldaş, Qobustan qayaları, Gülüstən qalası, Əlinçə qalası, Qız qalası kimi tarixi etnoqrafik yerlərə çevrilən abidələr və ən Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Koroğlu, Babək kimi qəhrəmanlığının, Dədə Qorqud müdrikliyinin hikməti poetik yaradıcılıqda yeni simvolik status qazanır.

Palıd, Çinar, Araz, Kür, Ərk qalası, Savalan, Təbriz və s. kimi məfhumlar kimi poeziyada bütöv, bütöv Vətən obrazının formalaşmasında milli duyğuların fəal rolu xalq şairləri İslam Səfərlinin, Xəlil Rza Ulutürkün, Bəxtiyar Vahahzadənin, Nəbi Xəzrinin, Hüseyn Arifin, Qasım Qasımzadənin, Söhrab Tahirin, Balas Azəroğlunun, Rəsul Rzanın, Süleyman Rüstəmin misralarında bütün ifadələri ilə təzahür edir. Süleyman Rüstəmin “Düşüncələr” şeirində xalqın istiqlal həsrətinin, milli təxəyyülünün, adət-ənənələrinin poetik dili inandırıcı, təbii və təsirlidir.

Tutdu sağ əlimdən zamanın əli,
Şeirimin bülbülü o vaxtdan bəlli.
Talış meşəsində Babək gövdəli,
Dəmir ağacının budağındadır [10, s.106].

Şeirin bu misrasında maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, burada dəmir ağacı boyda olan ağacın Babəklə müqayisəsi nəticəsində yaranan heyrət və bənzərlik ideyasına diqqət çəkilir. Buradakı “dəmir ağac” milli qüdrət və qüdrət rəmzidir.

Nəbi Xəzri “Çinar ömrü” adlı şeirində çinarla bağlı şəxsi hissələrini, onda formalaşan emosional əhval-ruhiyyəni ifadə edir. Bu şeirdə o, həyatı boyu yaşadığı və yaşadığı anları bu anlayışın ehtiva etdiyi ictimai məzmun və məna ilə cilalamağı bacarır:

Çinarla dil açdı söz də, ilham da.
Yarpaqlar üstümdə qızılı kölgə.
Bir çinar ömrünü yaşamasam da,
Bir çinar səsinə yaşadım bəlkə! [6, s.54].

Akademik İsa Həbibbəyli görkəmli şairimiz Məmməd Arazın yaradıcılığında təbiət anlayışlarını araşdırarkən belə bir qiymət verir: “Məmməd Arazın daş və dağ mövzusunda bəhs edən bir çox şeirləri onun daşlar üzərindəki poetik düşüncələrindən yaranmışdır. Məmməd Arazın “Əlvida dağları”, “Dayalara, dağlara söykənən şair”, “İnsan – qayalar” şeirləri Azərbaycan poeziyasının şah əsərinə çevrilmiş ən gözəl şeirlərdəndir” [5, s.299].

Məmməd Araz çinar obrazı vasitəsilə xalqın taleyüklü qayğılarını, çətin təcrübələrini uğurla ifadə edir. Bu kontekstdə “Arazda çinar gördüm” şeiri diqqəti cəlb edir. Bu poemada çinar daş obrazı ilə birlikdə irəli sürülən əsas fikrin ifadəsi üçün bədii-estetik zəmin yaradır, onu simvolik-məcəzi xarakterli poetik obraz səviyyəsinə qaldırır, orijinallığın-qədimliyin, bütövlük və vəhdət daşıyıcısına çevrilir.

M.Araz vətənimizin dağ yamaclarında əmələ gələn qayaların hər birini vətənin keşiyində duran qəhrəman əsgərə, qayaları isə bütövlükdə vətəni müdafiə edən qüdrətli orduya bənzədir. Məşhur mütəfəkkir dərəcəsinə yüksəlmiş şair yazırdı ki, Vətən daşı olmadan vətən vətəndaşı ola bilməz. Başqalarına adi görünən daş onun üçün xəyali ölçüyə yüksəlir və sanki təbiətin bir parçası kimi bədii keyfiyyət qazanır. M. Araz “Professor Gülə məktub” şeirində sivil və ictimai-siyasi düşüncələri ilə seçilir. Xəzərin ekoloji problemləri, onun ekoloji tarazlığının korlanması şairi ciddi şəkildə narahat edirdi; O, şəhərin insanların, təbiətinin acınacaqlı taleyini düşündürürdü. Şair həm özünün, həm də qonşu dövlətlərin dənizin amansız istismarından hiddətlənərək, bölgəyə cavabdeh olan hökumət dairələrindən, eləcə də elminə dərinləndən inandığı coğrafiya professoru Güldən bu məsələnin araşdırılmasını xahiş edib.

O, Azərbaycanın təbiət və Xəzər dənizi ilə bağlı elmi məqalələrini araşdıraraq, bu məsələlərdə vətəndaş mövqeyinin vacibliyini vurğulayır.

Xəzər bir xəzinədir

Qoynu qoltuğu dolu

Bir nənədir

Yedirdir-süfrə salır

Yatırır-layla çalır

Xəzər xəzərilərin

Gözəllik adını saxlayır [7, s.6].

Təbiətə qarşı həssaslığın böyük bəla olduğunu düşünən şair Xəzərin əzəli və qədim neft yataqlarının qorunmasının vacib şərtlərdən olduğunu qeyd edir. Bu sərvətin tükənməsi gələcək nəsillər üçün çətin problemlər yarada bilər. Xalqın sərvətini gələcək üçün qoruyub saxlamaq əsl hikmətdir. Xəzər dənizinin balıq ehtiyatlarına sevgi və qayğı göstərmək bizim vətəndaşlıq borcumuzdur. Təbiətdə hər şeyin insanın rifahı üçün olması Məmməd Arazın şeirlərinin əsas mövzusunun təşkil edir. Şairə görə təbiətdə hər şey canlıdır. Təbiət həmişə təzə, gənc, gözəl və böyükdür. M.Arazın şeirlərini oxuyanda bir anlıq özünü onun yerinə qoyursan və Azərbaycanın hər daşını onun kimi sevməyə çalışırsan.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında mühüm yer tutan təbiətə dair lirikalarda insanla dünya münasibətlərinin daha dərinləndən bağlı olduğu görünür. Şair təbiəti təkcə insanı əhatə edən mühit, qida mənbəyi kimi deyil, həm də onun varlığının kökü kimi vəsf edir. B.Vahabzadənin şeirlərində bəşəriləşmiş təbiətlə təbiiləşmiş insan arasındakı harmoniya təsvir edilmişdir. Bu lirikanın zəngin çalarlarında təbiət min bir rənglə təsvir olunur, fəsillərin dəyişən çalarları müxtəlif mənalar daşıyır. Təbiət-insan münasibətində təbiilik bu münasibətlərin hər səviyyəsində dərinləşir və bu dərinləşmə insan idrakını yüksəldən qatlar yaradır [4, s.6].

Azərbaycan torpaqlarının füsunkar təbiəti, axar çayları, buludlar üzərində uçan dağları, ucsuz-bucaqsız çay və gölləri, ceyranlarla dolu düzənlikləri qədim zamanlardan

mütəfəkkirlərə ilham verib. Yazıçı və şairlərimiz təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələri öz əsərlərində lentə alıb, təsvir ediblər.

Nəticə: Təbiət anlayışı ən mühüm fəlsəfi anlayışlardan biridir. Cəmiyyət, mədəniyyət, psixika, insan təbiəti və s. kimi bir çox əsas anlayışların mahiyyətini təbiətlə bağlı nəzərdən keçirmədən anlamaq mümkün deyil. Müasir, savadlı insanların şüurunda təbiət sözü iki mənə ilə əlaqələndirilir: 1) İnsanın təbii yaşayış yeri kimi, 2) ayrıca elmi tədqiqat obyektini kimi. Təbiətə heyranlıq hər bir insanın mənəvi təcrübələrinin təmizlənməsidir. Təbiət həyatın çətinliklərini dəf etməyə kömək edir, çünki insan təbiətin gözəlliyini görəndə bütün problemlər arxa planda qalır, təbiətin gözəlliyini görə bilməyən insandan daha dərin duyğular yaşayır. Bu təbiətin dəyəridir. Bədii nümunələrdə təbiət əsas funksiyaları yerinə yetirir. O, təkcə hərəkətin cərəyan etdiyi fonu deyil, həm də şairlərin daxili aləmini səciyyələndirir. Beləliklə, təbiət fərdin dünyagörüşündə məhsuldar şəkildə yenidən doğulur, onda estetik prinsip inkişaf etdirir və insanlığın və kainatın hər bir obyektinin vəhdətinə təkan verir. Təbiəti hiss etdikdə və dərk etdikdə o, bizə harmoniya və əmin-amanlıq hissi verir. Ana Təbiət bəzən bizə düşünmək sevinci və dinclik hissi bəxş etməklə onun bir parçası olduğumuzu söyləyir. Amma diqqətli və həssas qəlbli insanlara kainatın sirlərinin pərdəsini qaldırmağa kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev C. “Səməd Vurğun poetikası”. Bakı: Çapaşoğu, 2015, 265 s.
2. Adışirinov K.F. “Yaqub Mahirin poetik irsi: mühiti, dövrü, həyatı və yaradıcılığı”: Monoqrafiya. Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 352 s.
3. Cəfərov, N. Q. “Zəlimxan Yaqub”.- Bakı: AzAtaM, - 2014. 289 s.
4. Feyziyev Cavanşir. “Adı Bəxtiyar, taleyi Azərbaycan”. Məqalə. Xalq qəzeti.- 2013.- 13 yanvar.- 44 s.
5. Həbibbəyli İ.Ə. “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik”. Bakı: Nurlan, -2007. -329 s.
6. Xəzri N.Ə. “Seçilmiş əsərləri”. Bakı: Lider, - c.1. -2004. 247 s.
7. **İbrahimov Tahir.** “Məmməd Araz poeziyasında təbiət mövzusu və ekoloji dünyagörüş” məqalə. 525-ci qəzet 2018.- 28 noyabr.- 56 s.
8. Məmməd Cəfər. “Estetik zövq haqqında”. Bakı: Şərq- Qərb, 2014, 72 s
9. Nəbiyev B. “Əhməd Cavad”. Bakı: Ozan, 2004, 121 s.
10. Rüstəm S.Ə. “Əsərləri. Şeirlər və poemalar”. Bakı: Şərq-Qərb, - c.2. -2005,. 344s.
11. Yaqub Z.Y. “Özün basdırdığın ağaca söykən”. Şeirlər: [2 cildə] /, Bakı: Bakı Şərq-Qərb, -c.1. -2010. -284 s.

ПРОТИВОРЕЧИЯ МЕЖДУ ПРИРОДОЙ И ОБЩЕСТВОМ В ПОЭЗИИ

Велиева Джейран Эльшан кызы

Резюме

В статье рассматриваются противоречия между природой и обществом в поэзии. Взаимоотношения природы и общества можно изучать в различных направлениях. Природа — это прежде всего естественное состояние человека. Люди являются частью природы, как и другие живые организмы. Отличие людей от других живых существ в том, что они — существа социальные. Взаимоотношения общества и природы охватывают использование природной среды и охрану природы — два основных вида человеческой деятельности. В статье упоминаются имена многих художников, которые в своих работах затрагивают тему взаимоотношений природы и общества, в частности, подробно рассматривается поэзия Михаила Мушфига, Ахмада Джавада, Якуба Махира,

Самеда Вургуна, Залимхана Якуба, Сулеймана Рустама, Наби Хазри, Мамеда Араза и Бахтияра Вахабзаде на эту тему, а также приводятся примеры некоторых стихотворений.

CONTRADICTIONS BETWEEN NATURE AND SOCIETY IN POETRY

Veliyeva Jeyran Elshan

Summary

The article discusses the contradictions between nature and society in poetry. The relationship between nature and society can be studied in various directions. Nature is, first of all, the natural condition of man. Man, like other living organisms, is a part of nature. What distinguishes man from other living beings is that he is a social being. The relationship between society and nature encompasses the use of the natural environment and the protection of nature, two main types of human activity. This article names many artists who deal with nature-society relations in their work, and in particular, the poetry of Mikayil Mushfig, Ahmad Javad, Yaqub Mahir, Samad Vurgun, Zalimkhan Yaqub, Suleyman Rustam, Nabi Khazri, Mammad Araz, Bakhtiyar Vahabzadeh on the subject is discussed in detail and examples of some poems are shown.

Rəyçi: f.ü.f.d. A.Rəfiyeva

Humanitar fənnlər kafedranının 07 mart 2025 iclası

Daxil olma tarixi 18 aprel 2025-ci il

UOT:811.111.

**SÜNI İNTELLEKT DÖVRÜNDƏ İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASININ
ÖYRƏDİLMƏSİNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ**

f.e.d., prof. Xanbutayeva Leyla Musa qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
khanbutayeva@mail.ru

Xülasə: Müasir dövrdə süni intellekt həyatımızın bütün sahələrinə olduğu kimi təhsil sahəsinə də güclü sirayət etmişdir. Məqalədə Sİ-in ingilis dilinin qrammatikasının öyrənilməsində rolu təhlil edilir. Sİ-dən istifadə dilin qrammatik quruluşunun daha yaxşı öyrənilməsini effektiv və əlçatan edir. Bu effektivliyi təmin etmək üçün Təbii Dil Emalı (TDE), Maşın Öyrənmə (MÖ) və s. kimi texnologiyalar, süni intellekt tətbiqləri və platformalardan istifadə olunur. Tələbələrin şifahi və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ən əlverişli ChatGPT platforması dil öyrənmənin nəzəri aspektlərini real həyat tətbiqləri ilə əlaqələndirir.

Açar sözlər: süni intellekt, ingilis dilinin qrammatikası, innovativ texnologiyalar, təbii dil emalı, ChatGPT.

Keywords: artificial intelligence, English grammar, innovative technologies, natural language processing, ChatGPT

Ключевые слова: искусственный интеллект, грамматика английского языка, инновационные технологии, обработка естественного языка, ChatGPT

Müasir dövrümüzdə süni intellekt həyatımızın bütün sahələrinə olduğu kimi, elm və təhsil sahələrinə, o cümlədən ayrı-ayrı fənlərin öyrənilməsinə də öz təsirini göstərib. Hazırkı məqalədə Sİ-nin ingilis dilinin qrammatikasının öyrənilməsinə təsirindən danışmağa çalışacağıq. Məqsədimiz Süni İntellektin gücündən istifadə etməklə qrammatikanın ən önəmli qolu olan yazı bacarıqlarını təkmilləşdirilməsində lazım olan alət və biliklərin dilin qrammatik quruluşunun qavranılmasına yönəlmiş innovativ yanaşmaları araşdırmaq, bu prosesin daha səmərəli, effektiv və əlçatan olmasını göstərməkdən ibarətdir. Sürətlə inkişaf edən müasir dünyamızda yazı vasitəsilə effektiv ünsiyyət qurmaq bacarığı daha çox önəm daşıyır. İstər tələbə, istər müəllim, istərsə də peşəkar tədqiqatçı olduğumuzdan asılı olmayaraq, yazının keyfiyyəti qazanacağımız uğura əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Qrammatika cümlələri struktur və semantik məna cəhətdən tənzimləyən qaydalar məcmusu olduğundan ona yiyələnmək vacibdir. Dilin qrammatikasını dərinləndirən bilmədən istər yazılı, istərsə də şifahi şəkildə dəqiq və aydın ünsiyyət qurmaq mümkün deyil. O, düzgün ünsiyyət üçün lazımı strukturu təmin edir, hərtərəfli dil bacarıqlarının inkişafına kömək edir, tələbələrin inamını və motivasiyasını artırır. Buna görə də, istənilən mənimsəmə proqramına ingilis dilinin qrammatikasının öyrədilməsi və öyrənilməsi üçün effektiv strategiyaların daxil edilməsi çox vacibdir.

C.Harmerin təbirincə desək, “Geniş diapazonda müxtəlif mənaları ifadə edə bilmək istəyiriksə, öyrəndiyimiz dilin qrammatikasını dərinləndirən bilməliyik” [4, s.32]. Bu fikir ingilis dilində akademik ünsiyyətin təmin edilməsində qrammatikanın nə qədər həlledici rol oynadığını bir daha sübut edir. Qrammatikanın öyrədilməsi və mənimsənilməsi təkcə qrammatik qaydaların əzbərlənməsi və nümunələrdə tətbiq edilməsi deyil, dil öyrənmənin dörd əsas sahəsində – dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarının inkişafı üçün vacibdir. Dinləyib-anlama vasitəsilə mesajların düzgün şərhini şifahi şəkildə ifadə etmək üçün yaxşı qrammatik biliklərə malik olmaq lazımdır. Məhz bu zaman danışan ardıcıl, düzgün

cümlələrin qurulmasına nail ola bilər. Digər tərəfdən, qrammatika mürəkkəb mətnləri başa düşmək və fikirləri aydın və effektiv şəkildə ifadə etmək üçün də əsas şərtlərdəndir.

İngilis dilinin qrammatikasının qavranılmasında ümumi problemlər də yox deyildir. Əsas problemlərdən biri ingilis dilinin qrammatikasının özünəməxsus mürəkkəbliyidir. Belə bir fikir formalaşmış ki, ingilis dilinin qrammatikası çoxsaylı istisnalara görə öyrənilməsi mürəkkəb və çətin dillərdən biridir. Bu istisnalara nizamsız feil zamanları, mürəkkəb cümlə strukturları, mənimsənilməsi lazım olan çoxsaylı qaydalar və s. aiddir.

Qrammatikanın öyrənilməsində digər ümumi problem ana dilin xarici dilə müdaxiləsidir. Hər bir dilin özünəməxsus qrammatik qaydaları var və tez-tez ana dilinə xas strukturların şüursuz şəkildə öyrənilən xarici dilə köçürülməsinə cəhd dilin mənimsənilməsi prosesini ləngidir.

M.Mahmudov qeyd edir ki, *“Qrammatika dili yaratmır, onu izah edir. Qrammatika getdikcə təkmilləşdirilməli və dilin izah olunmazlıqlarını dərk etməyə, təhlil və izah etməyə istiqamətlənməlidir”* [2, s.12].

Leksik və qrammatik baza olmadan düzgün kommunikasiya qurmaq mümkün deyildir. Effektiv dil öyrənmənin əsasını dilin lüğət tərkibi və qrammatika təşkil edir, məhz onların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində Sİ vasitəsilə dil daha tez və mükəmməl öyrədilir. Lakin onlar arasında müəyyən fərqlər də mövcuddur. L.Talmi leksika ilə qrammatika arasındakı fərqi belə izah edir: *“Leksika binanın tək-tək kərpicləri ilə müqayisə oluna bildiyi halda, qrammatika konseptual özül, skletbənzər strukturdur”* [6, s.165].

İ.Abbasov isə qeyd edir ki, *“Leksika yeganə konseptual kateqoriyalar kimi minlərlə individual hadisələrdən onlarla hadisəni əks etdirdiyi halda, qrammatika daha abstrakt, sxematik kateqoriyaları izah edir”* [1, s. 491]. Deməli, istənilən dilin qrammatikası mücərəd və sxematik kateqoriyaları izah etdiyindən, o, dilin strukturunu, funksiyalarını, universal və spesifik xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə öyrənir. Qrammatika elə universal vasitədir ki, o, dilin təkcə formalarını təsvir etmir, həm də danışmaq aktı zamanı onların realizasiyasını tənzimləyir. Eyni zamanda, qrammatik qaydalar təkcə nəzəri biliklər toplusu deyil, ünsiyyətdə sabitliyi və anlaşmanı təmin edən əsas mexanizmdir.

Bəs Süni İntellekt ingilis dilinin qrammatikasının tədrisində və qavranılmasında nə kimi rol oynaya bilər?

Bu gün texnologiya və təhsil bir-birinə o qədər qaynayıb qarışmış ki, onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Sİ artıq təhsildə, tədqiqat və akademik fəaliyyətimizin bir parçasına çevrilib. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin 19 mart 2025-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının 2025-2028-ci illər üçün süni intellekt strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqındakı sərəncamı buna bariz nümunədir [8].

Süni intellekt ingilis dilinin qrammatikasının öyrədilməsi və qavranması üsulunu kökündən dəyişdirmək potensialına malikdir. Belə ki, Təbii Dil Emalı (Natural Language Processing) (NLP), Maşın vasitəsilə öyrənmə (Machine Learning) və Ağıllı təkrarlama sistemləri (Intelligent Repetition Systems) kimi Sİ texnologiyaları xarici dilin qrammatikasının öyrənilməsində ümumi problemləri həll edərək tələbə təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq üçün yeni və güclü alətlər təklif edir. Təbii Dil Emalı insan dilini yazı və danışığa çevirən, insanların hiss və düşüncələrinin fotoreal görüntülərini yaradan “mətndən – şəklə” tətbiqlər proqramıdır. Bu cür tətbiqlər qrammatik cəhətdən təkmil olan dil modellərini kifayət qədər asan dərk edir.

M.Mahmudov TDE-ni süni intellekt sahəsində ən əhəmiyyətli istiqamət adlandıraraq onun təbii mətnlərin təhlili, qavranma imkanları və sintezində tətbiq olunmasını qeyd edir [2, s.40].

Təbii Dil Emalı (TDE) kompüter elminin və süni intellektin alt sahəsidir və kompüterlərin insan dilini başa düşməsinə və onunla ünsiyyət qurmasını təmin edir. TDE kompüterlərə və rəqəmsal cihazlara statistik modelləşdirmə, maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə ilə birlikdə hesablama linqvistikasını – insan dilinin qaydalara əsaslanan modelləşdirilməsini birləşdirərək mətn və nitqi tanımaq, anlamaq və yaratmaq imkanı verir.

“TDE böyük dil modellərinin ünsiyyət bacarıqlarından tutmuş görüntü yaratma modellərinə qədər generativ süni intellekt dövrünü təmin etməyə kömək etdi. TDE artıq bir çoxları üçün gündəlik həyatın bir hissəsidir, axtarış motorlarını gücləndirir, danışiq əmrləri, səsli idarə olunan GPS sistemləri və Amazon-un Alexa, Apple-ın Siri və Microsoft-un Cortana kimi smartfonlarda sual-cavab verən rəqəmsal köməkçiləri ilə chatbotları təklif edir” [9].

Maşın Öyrənməsi (MÖ) Sİ əməliyyatlarını yaxşılaşdırır. MÖ və TDE süni intellektin alt qruplarıdır və tez-tez Sİ sistemlərində və tətbiqlərində birlikdə fəaliyyət göstərsələr də, bir-birini əvəz edə bilmirlər. Maşın öyrənməsi Sİ inkişafının əsas komponentidir və təbii dil emalı semantik və sintaktik tanınmanı yaxşılaşdırmaq üçün ondan istifadə edir [10].

Süni intellektin əsas üstünlüklərindən biri onun real vaxt rejimində geri dönüş və düzəliş təmin etmək qabiliyyətidir. TDE ilə Sİ sistemləri tələbələrin dilini təhlil etmək, qrammatik səhvləri müəyyənləşdirmək və onların qrammatikası başa düşmələrini və ondan istifadəni yaxşılaşdırmaq üçün xüsusi rəy və təkliflərlə çıxış edə bilirlər. Bu fərdiləşdirilmiş və dərhal əks əlaqə öyrənmə prosesini sürətləndirir və tələbələrə səhvləri düzəltməyə və biliklərini daha effektiv şəkildə möhkəmləndirməyə kömək edə bilir. Bundan əlavə, Sİ hər bir tələbənin fərdi səviyyəsinə və ehtiyaclarına dinamik şəkildə uyğunlaşan adaptiv təcrübə məşqləri və fəaliyyətlər yaratmağa imkan verir.

Qrammatikanın öyrədilməsi və qavranılmasında süni intellekt bir sıra öhdəlikləri özündə cəmləşdirir. Belə ki, o, tələbələrə səhvləri daha effektiv şəkildə müəyyən etməyə və düzəltməyə kömək edir, real vaxt rejimində rəy və düzəlişlər edir, məlumatların təhlili və tərəqqinin izlənməsini həyata keçirir və ən əsası tələbələrin motivasiyasını artırır.

İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı dövründə süni intellektlə gücləndirilmiş ingilis dili öyrənmə proqramları populyarlıq qazanıb. Bunlara misal olaraq söz ehtiyatı və qrammatik bilikləri inkişaf etdirən süni intellekt tətbiqlərindən Busuu, ELSA, ingilis dilində nitqin qavranılmasını asanlaşdırmaq vasitəsi kimi çıxış edən, eləcə də, süni intellektə əsaslanan tərcümə imkanlarına malik olan DeepL insana bənzər ünsiyyəti dərk etmək və yaratmaq üçün metodologiyaları öyrənmək və problemsiz danışiq mübadiləsinə imkan verir.

Süni intellekt ingilis dilinin öyrənilməsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olub və dilin daha effektiv və əyləncəli şəkildə öyrənilməsi üçün güclü bir vasitədir. O, fərdiləşdirilmiş öyrənmə, danışiq praktikasının artırılması, qrammatik dəqiqlik və real ünsiyyət imkanları təqdim edərək dil öyrənənlər üçün yeni perspektivlər açır. Sİ əsaslı alətlər və platformalar dil öyrənənlərə daha effektiv, fərdiləşdirilmiş və interaktiv tədris imkanı yaradır. Sİ əsaslı Grammarly və QuillBot kimi alətlər mətnləri yoxlayaraq qrammatik və üslub səhvlərini düzəldir, daha dəqiq ifadələr təklif edir.

Süni intellekt insan faktorunu əvəz etməsə də, onun qrammatikanın tədrisi və öyrənmə prosesinə inteqrasiyası təhsil təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və zənginləşdirir, ümumi problemləri həll etmək və tələbə nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün güclü alətlər təqdim edir. Həmin alətlərdən biri də məşhur süni intellekt vasitəsi olan ChatGPT-dir. O artıq bir neçə ildir ki, bütün sahələrdə, o cümlədən tədris prosesində də geniş istifadə olunur.

ChatGPT, fərdlərin və tələbələrin istəklərinə uyğun məzmun istehsal etdiyi və verilən bütün suallara ardıcıl cavablar verdiyi üçün təhsil sahəsində geniş istifadə edilir. ChatGPT-yə üstünlük verilməsinin və təhsil sahəsində istifadə edilməsinin bəlkə də ən mühüm səbəbləri

onun müəllim və tələbə suallarına uyğunlaşdırılmış həllər təklif etməsi və hər zaman əlçatan olmasıdır [5, s.10474].

Təhsildə ChatGPT-dən istifadə tələbələrə öyrənmənin fərqli yollarını təklif edir. O, tələbələr üçün mürəkkəb situasiyalardan çıxış yolu olmuşdur, çünki o, tez cavab verir və tələbə ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır. Bu üstünlüklərə görə ChatGPT tələbələr üçün perspektivli və onların tez-tez müraciət etdiyi köməkçi vasitəyə çevrilmişdir. Bu alətdən istifadə etməklə tələbələr qrammatik səhvləri haqqında məlumat əldə edir, əlavə rəy ala və orfoqrafik səhvləri tez bir zamanda düzəldə bilirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, ChatGPT tələbələrin nitq və yazı bacarıqlarının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. ChatGPT kommunikativ yönümlü qrammatika dərslərində təbii dialoqları təqlid etmək, tələbələrə danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün praktiki platforma təklif edir.

“ChatGPT dil öyrənmənin nəzəri aspektlərini real həyat tətbiqləri ilə əlaqələndirir və bununla da dil bacarıqlarının daha dolğun inkişafına kömək edir” [7, s.35].

ChatGPT-yə yoxlamaq üçün */This book is said to be written by a famous author/* cümləsini təqdim edək. Cümlə struktur baxımından mübtəda məsdər tərkibidir. Bu tərkiblər ingilis dilində dilin zənginləşməsinə xidmət edir və istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə geniş istifadə olunur.

ChatGPT-də cümlənin təhlilinə nəzər yetirək. “Cümlə məchul növdə işlənilib və funksiyası mürəkkəb tamamlıqdır”. Əslində ilk baxışda cümlədə səhv yoxdur, lakin istifadə etdiyimiz alət cümlədə qrammatik səhv olduğunu göstərir və qeyd edir ki, “cümlə vasitəsiz nitqin məchul növ forması (passive reporting structure) ilə qurulub. Qrammatik cəhətdən düzgün cümləni */This book is said to have been written by a famous writer/* – /Deyilənə görə bu kitab məşhur bir yazıçı tərəfindən yazılıb/ kimi təqdim edir və “to have been written” birləşməsinin işlənməsini kitabın yazılmasının keçmişdə baş verməsi ilə əlaqələndirir. “To be written”-nin işlənməsini isə ona görə qəbul etmir ki, bu ifadə kitabın gələcəkdə yazılacağını bildirir. Təhlildən göründüyü kimi, bu alət cümlələrdəki qrammatik səhvləri tapmaqda yanaşı, onların açılışını da verir və real vaxt rejimində fərdiləşdirilmiş rəy təklif edən dinamik təhsil vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Texnoloji tərəqqinin gedişi və süni intellektin sıçrayışla inkişaf etdiyi bir dövrdə xarici dilin qrammatikasının tədrisinə kölgə salmaq istəyənlər anlamalıdır ki, hər gün rastlaşdığımız məlumatlar – Bloqlar, PDF-lər, PowerPoint təqdimatları, Sosial Media başlıqları, xəbər yenilikləri, telefon mətnləri, Push bildirişlərin və s. istər yazılı, istərsə də şifahi şəkildə reallaşmasının əsas səbəbi düzgün qrammatik qaydalara riayət etmənin nəticəsidir. Məhz Sİ vasitəsilə bazalara ötürülən qrammatik cəhətdən düzgün məlumatlar emal edilərək qavranılır. Beləliklə, qrammatikanı vurğulamaqla, tələbələr akademik və peşəkar ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirərək daha güclü dil qabiliyyətinə malik olurlar.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, İ. Ümumi dilçilik: dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və koqnitiv elmlərin epistemoloji əsasları. / İ.Abbasov. – Bakı: Füyuzat, – 2024. – 800 s.
2. Mahmudov, M. Süni intellektin linqvistik problemləri. / M.Mahmudov. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2024. – 376 s.
3. Garima, K., Mohini, M.K., Nagendra, K. The importance of grammar teaching to enhance English language competence of ESL learners. // Faculty of Education, BHU, Varanasi. Multi-disciplinary Peer-reviewed Journal, –2024. Volume 20, – p.25-31.
4. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching / J.Harmer. 5th ed. Pearson Education Limited, – 2015. – 448p.

5. Kunyang, Qu., Xuande, Wu. ChatGPT as a CALL tool in language education: A study of hedonic motivation adoption models in English learning environments. // Education and Information Technologies, – 2024. 29, – p.19471-19503.
6. Talmy, L. The relation of grammar to Cognition. Topics in Cognitive Linguistics. / L.Talmy. – Amsterdam. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, – 1988. – p.165-207
7. Thamil, S., Vaishnavi, B. Comparison on applications and impact of AI in English grammar learning. // Recent Research Reviews Journal, – December 2024. Volume 3, Issue 2, – p. 357-369.
8. <https://president.az › view>.
9. <https://www.ibm.com/think/topics/natural-language-processing>.
10. <https://www.salesforce.com/artificial-intelligence/machine-learning-vs-nlp>.

CURRENT ISSUES OF TEACHING ENGLISH GRAMMAR IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Khanbutayeva Leyla Musa

Summary

In modern times, artificial intelligence has strongly influenced all areas of our lives, as well as the field of education. The article analyzes the role of AI in learning English grammar. The use of AI makes the learning of the grammatical structure of the language more effective and accessible. To ensure this effectiveness, technologies such as, Natural Language Processing (NLP), Machine Learning (ML) etc., artificial intelligence applications and platforms are used. The ChatGPT platform, which is most suitable for developing students' oral and writing skills, connects theoretical aspects of language learning with real-life applications.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ГРАММАТИКИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ЭПОХУ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Ханбутаева Лейла Муса кызы

Резюме

В наше время искусственный интеллект сильно повлиял на все сферы нашей жизни, а также на сферу образования. В статье анализируется роль ИИ в изучении грамматики английского языка. Использование искусственного интеллекта делает изучение грамматической структуры языка более эффективным и доступным. Для обеспечения этой эффективности используются такие технологии, как обработка естественного языка (NLP), машинное обучение (ML) и т. д., приложения и платформы искусственного интеллекта. Платформа ChatGPT, наиболее подходящая для развития навыков устной и письменной речи студентов, соединяет теоретические аспекты изучения языка с реальными приложениями.

Rəyçi: professor Azad Məmmədov

Daxil olma tarixi 06 may 2025-ci il

UOT:811.512.162.

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ EYİNİ SƏS TƏRKİBİNƏ AİD ƏKS MƏNALI
SÖZLƏRİN YARANMASININ SİNTAKTİK YOLU**

*f.ü.f.d., dosent Zülfüyyə İsmayil
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ismayilzulfiyye@yahoo.com*

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan dilində eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlərin yaranma üsulları geniş şəkildə tədqiq olunur. Məlumdur ki, dilçilik sahəsində eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlərin sistemli və elmi tədqiqi böyük aktuallıq və elmi əhəmiyyət qazanmışdır. Bu mühüm hadisə Azərbaycan dili üçün də xarakterik olduğundan ciddi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Eyni səs tərkibinə malik sözlərin əksmənalılığı dil faktı olaraq əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilçiliyində müfəssəl, geniş və bitkin bir şəkildə tədqiq edilməmişdir. Bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirən ilkin, vacib və əsas cəhətidir. Buna görə də, məqalədə məhz Azərbaycan dilində eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlərin yaranma yollarının sintaktik üsulu tədqiqata cəlb olunub.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, leksik, frazeoloji vahidlər, morfoloji, əks mənalı söz.

Ключевые слова: азербайджанский язык, лексический, фразеологизмы, морфологический, антоним.

Keywords: Azerbaijani language, lexical, phraseological units, morphological, opposite meaning word.

Sintaktik yolla söz yaratma prosesi Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasının inkişafında mühüm rol oynamış və bu gün də oynamaqdadır.

Səlim Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili. Leksika” adlı ali məktəb dərslisində komponentlər arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətlərinə görə nitq hissələri üzrə mürəkkəb sözləri iki qrupa ayırır:

1) *Əlaqələrin bütün xüsusiyyətlərini maksimal sürətdə özündə əks etdirənlər, yaxud düzəltmə qaydaları müxtəlif olan mürəkkəb sözlər;*

2) *Əlaqələrə aid bütün xüsusiyyətləri minimal sürətdə özündə əks etdirənlər, yaxud düzəltmə qaydaları məhdud olan mürəkkəb sözlər;*

Bunlardan birinci qrupa mürəkkəb isim, sifət, zərflər, ikinci qrupa isə mürəkkəb feillər daxildir [10, s.18].

Sintaktik yolla əmələ gələn eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözləri də bu qruplar üzrə təsnif etmək olar:

1. əlaqələrin bütün xüsusiyyətlərini maksimal sürətdə özündə əks etdirənlər;

2. düzəltmə qaydaları müxtəlif olan eyni səs tərkibinə malik əks mənalı mürəkkəb sözlər.

Düzəltmə qaydaları müxtəlif olan eyni səs tərkibinə malik əks mənalı mürəkkəb sözlər tabelilik və tabesizlik əlaqəsi əsasında düzəlir.

1. Tabesizlik əlaqəsi əsasında düzələnələr:

Açgözlük

a) Sadə sifətlə düzəltmə ismin birləşməsindən yaranan eyni səs tərkibinə malik *açgözlük* sözünün “*tamahkarlıq, gözüdoymazlıq, hərislik*” və əksinə, “*çox böyük maraq, ehtiras, həvəs*” əks mənalılarına və onlara dair nümunələrə nəzər yetirək:

1. Tamahkarlıq, gözüdoymazlıq, hərislik

Əfruz bacı pərdə altında asdığı paltarın sayını-hesabını dolaşdırdığı halda, yenə də paltar əhvalatında həmin açgözlüyündə qalmışdı [3, s.31].

2. Çox böyük maraq, ehtiras, həvəs

Açgözlüklə mahniyə qulaq asmaq [3, s.31].

b) Antonim sözlərin birləşməsi yolu ilə düzənlər: *baş-ayaq, böyük-küçük, var-yox* və s.
Baş- ayaq

Antonim sözlərin birləşməsi vasitəsi ilə yaranan eyni formalı *baş-ayaq* sözünün sözdaxili əksmənalılıq yaradan iki mənası var: *tamamilə, başdan-ayağa, büsbütün, başdan-ayağa qədər* və *əksinə, başı ayağına və ayağı-başına tərəf*. Bu əks mənalıların işləndiyi nümunələr aşağıdakılardır:

1. Tamamilə, başdan-ayağa, büsbütün, başdan-ayağa qədər

Kafirə bax! Gör nə bədimandı bu! Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu [3, s.238].

2. Tərs, əksinə, başı ayağına və ayağı-başına tərəf

Ümumi yaşayış evindəki balaca otaqda səhər tezdən yuxudan qalxan cavanlar Cəmillə Tahiri bir çarpayıda baş-ayaq yatmış gördülər [3, s.238].

Böyük-küçük

Düzəltmə qaydaları müxtəlif olan və antonim sözlərin birləşməsi əsasında yaranan eyni səs tərkibinə malik *böyük-küçük* sözünün izahlı lüğətdə *yaşlarından asılı olmayaraq hamı* və *əksinə, vəzifəcə, yaşca, böyük və küçük olanlar* əks mənalı verilir. Bu mürəkkəb sözün əks mənalılarına və bu mənalara dair nümunələrə nəzər yetirək:

1. Yaşlarından asılı olmayaraq hamı

[Sarxan] daima lətifələrlə danışar, böyük-küçüyə baxmadan zərəfat eləməyi sevərdi [9, s.349].

Bəzən "böyüklü-küçüklü" şəklində işlənir

Böyüklü-küçüklü, hamı küçələrə çıxdı [3, s.349].

2. Vəzifəcə, yaşca böyük və küçük olanlar

Yasavul böyüməsinə baxmayaraq, böyük-küçük tanıyır, yuxarının qabağında daha artıq xidmət göstərir [3, s.349].

Var- yox

Antonim sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan eyni fonetik tərkibli *var-yox* sözünün *bir adamın malik olduğu şeylərin hamısı* və *vur-tut, ancaq, yalnız, təkə* əks mənalı var. Yazılışı və tələffüzü eyni olan mürəkkəb sözün əks mənalı və bu mənalıların işləndiyi nümunələr aşağıdakılardır:

1. Bir adamın malik olduğu şeylərin hamısı

Bu camaatın hər bir fərdi varını-yoxunu sizin sözlərinizin, fikirlərinizin yollarında fəda etməyə hazırdır [6, s.466].

[Xan:] Bu gecə nömrədən var-yoxumu aparıb, bircə papağımyı qoyublar [6, s.466].

Bir quru canı əlindən getdi bir avarənin,

Var-yoxum tən o quru candı, apardın, ey nigar! [11, s.102].

1. Vur-tut, ancaq, yalnız, təkə

Müsəlman qəzetlərinin yolunda canı dildən çalışan var-yox Ağdaş vilayətində bircə nəfər şəxsdir.

2. Tabelilik əlaqəsi əsasında düzənlər:

Başıdolu

a) Birinci komponenti təktərəfli birləşmə, ikinci komponenti sifət olan eyni səs tərkibinə malik *başıdolu* sözü düzəltmə qaydaları müxtəlif olan mürəkkəb sözlərdən biri olub, *ağıllı, dərrakəli* və *əksinə, məst, sərxoş, kefli* mənalı ilə əks mənalılığa xidmət edir. *Başıdolu* sözünün ikinci mənasına dair nümunəyə rast gəlinməyə də, ifadə etdiyi birinci mənaya dair nümunəyə nəzər yetirək:

1. Ağıllı, dərrakəli

[Mustafa bəy:] Çünki, doğrudan da, başıdolmuş oğlansan [3, s.241].

2. Məst, sərxoş, kefli

2] Düzəltmə qaydaları məhdud olan mürəkkəb sözlər qrupuna analitik yolla yaranan rəngarəng feil formalarının bəzilərini daxil etmək olar. Azərbaycan dilində işlənən analitik feillər iki qismə ayrılır: “komponentləri feil olanlar; komponentlərindən ancaq sonuncusu feil olanlar” [13, s.84].

Dissertasiya işində komponentləri feil olan eyni səs tərkibinə malik əks mənalı mürəkkəb feillər yoxdur, buna görə də, komponentlərindən ancaq sonuncusu feil olan, yaxud müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feillə düzələn eyni səs tərkibli, əks mənalı mürəkkəb feillərdən bəhs olunur. Bu qrup feillərin aşağıdakı növləri vardır:

a) Adlıq hissəsi təktərəfli birləşmə şəklində olub, subyektə ifadə edən eyni səs tərkibinə malik əks mənalı mürəkkəb feillər; *ad qoymaq, adı çıxmaq, arası açılmaq, can vermək, əl eləmək, təhrik etmək, hökmü keçmək, vəkillik etmək.*

Ad qoymaq

Komponentlərdən ancaq sonuncusu feil olan eyni səs tərkibli *ad qoymaq* mürəkkəb feili: *yaxşı işləri ilə adını əbədləşdirmək, şöhrət qazanmaq və böhtan atmaq, ləkələmək, biabır etmək, bədnam etmək* kimi əks mənalarla malikdir. İzahlı lüğətdə feilin sadəcə əks mənaları qeyd olunur. Bədi ədəbiyyatda isə mürəkkəb feilin əks mənalarından ancaq birinci mənaya dair nümunə verilir, bu fakt həmin feilin dilimizə məxsus olmasına rəğmən məhdud dairədə işləndiyini göstərir:

1. Yaxşı işləri ilə adını əbədləşdirmək, şöhrət qazanmaq [bu mənada “ad qoyub getmək” şəklində də işlənir]

Yetişdi sahilə köhnə tərlanım,

Tarixdə ad qoyan o qəhrəmanım [16, s.43].

2. Böhtan atmaq, ləkələmək, biabır etmək, bədnam etmək

Kənddə özünə elə bir ad qoyub ki: Qurd Cəbrayıl.

Uşağa niyə ad qoyursan?!

Adı çıxmaq

Müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feil vasitəsilə düzələn eyni fonetik tərkibli mürəkkəb feillərdən biri *adı çıxmaq* feilidir. Bu feil: *şöhrət qazanmaq, məşhur olmaq* kimi müsbət mənə ilə yanaşı, bəzən *mənfi mənada* işlənərək dilimizdə əksmənalılığın yaranmasında əsas rol oynayır. Bu mürəkkəb feilin birinci mənəsi ilə bağlı nümunə yoxdur, ikinci mənəyə dair isə izahlı lüğətdə yalnız bir nümunə verilir:

1. Şöhrət qazanmaq, məşhur olmaq

2. Bəzən mənfi mənada işlənir

[*Laçının*] *kənd uşaqları arasında adı çıxmışdı* [3, s.43].

Arası açılmaq

Düzəltmə qaydaları məhdud olan və komponentlərindən ancaq sonuncusu feil olan eyni səs tərkibinə malik *arası açılmaq* feilinin izahlı lüğətdə iki əks mənəsi qeyd edilir: *yaxınlaşmaq, dostlaşmaq və pozuluşmaq, arası dəymək*. Mürəkkəb feilin əks mənalarına və onlara uyğun nümunələrə nəzər yetirək:

1. Yaxınlaşmaq, dostlaşmaq

O, şəndir, Sübhənverdizadə ilə arası açılmağına çox sevinir [3, s.126].

2. Pozuluşmaq, arası dəymək

Cavad xanla İraklinin arası açıldığı üçün İrakli Cavad xanı götürüb yerinə Rəhim xanı keçirmək istəyirdi [3, s.126].

Təhrik etmək

Adlıq hissəsi təktərəfli birləşmə şəklində olan və subyekt ifadə edən eyni səs kompleksinə malik *təhrik etmək* feilinin dilimizin izahlı lüğətində iki əks mənası qeyd olunur: *bir işi görməyə həvəsləndirmək, sövq etmək* və mənfi mənada işlənən *pis bir işə sövq etmək, həvəsləndirmək*. Sözdaxili əksmənalılıq yaradan mürəkkəb feilin əks mənalarına və bu mənaların işləndiyi nümunələrə nəzər yetirək:

1. Bir işi görməyə həvəsləndirmək, sövq etmək

M.F.Axundzadəni yazıçılığa təhrik edən də bədii zövqündən daha artıq ictimai məfkurələri idi [6, s.292].

2. Pis bir işə sövq etmək, həvəsləndirmək

Oğurluğa təhrik etmək. Cinayətə təhrik etmək [6, s.292].

Hökmü keçmək

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər hesabına zənginləşdirən və komponentlərindən ancaq ikincisi feil olan *hökmü keçmək* mürəkkəb feili “*hökmü, qüvvəsi, nüfuzu, təsiri olmaq, əmri, göstərişi yerinə yetirilmək*” və əksinə, “*öz qüvvəsini itirmək, nüfuzunu itirmək*” kimi əks mənaları özündə cəmləşdirir. Mürəkkəb feilin ifadə etdiyi birinci mənaya dair nümunə nədənsə göstərilir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində feilin hər iki əks mənası qeyd edilir və yalnız ikinci mənə ilə əlaqədar nümunə göstərilir:

1. Hökmü, qüvvəsi, nüfuzu, təsiri olmaq, əmri, göstərişi yerinə yetirilmək;

2. Öz qüvvəsini itirmək, nüfuzunu itirmək.

Köhnə qərar hökmdən düşdü [4, s.399].

Lakin, bizim fikrimizcə, feilin birinci mənasına aid nümunələr danışmaq dilində çox istifadə olunur. “Bayramın hər yerdə hökmü keçirdi”, “Bu kağızın hər yerdə hökmü keçir” və b. bu kimi cümlə modelləri dilimizdə kifayət qədər işlənməkdə və fəallıq təşkil etməkdədir.

Vəkillik etmək

Adlıq hissəsi təktərəfli birləşmə şəklində olub, bilavasitə subyektlə bağlı olan eyni fonetik tərkibli *vəkillik etmək* feilinin dilimizdə enantiosemiya hadisəsi sayılan iki əks mənası var: *vəkil sifəti ilə məhkəmədə və s.- də başqasının işini aparmaq* və adətən, mənfi mənada işlənən *başqasının əvəzinə danışmaq, iş görmək*. Mənə baxımından bir-birindən fərqlənən bu mürəkkəb feilin izahlı lüğətdə sadəcə əks mənaları göstərilir:

1. Vəkil kimi məhkəmədə iştirak etmək.

Samir məhkəmələrdə *vəkillik edir*.

2. Başqasının əvəzinə danışmaq.

Başqasının əvəzinə az *vəkillik elə*.

b) Feilin adlıq hissəsi təktərəfli birləşmə şəklində ismin təsirlik halında olub, obyekt ifadə edə bilən eyni səs tərkibinə malik əks mənalı feillər: *əl-ayağını toplamaq, əlinin dalını yerə qoymaq*.

Cana gətirmək

Adlıq hissəsi yönlük halda olan və obyekt bildirən eyni səs tərkibli *cana gətirmək* feilinin “*təngə gətirmək, bıqdırmaq, bezikdirmək, usandırmaq*” və “*dirçəltmək, diriltmək, canlandırmaq*” kimi mənaları əksmənalılıq bildirir. Bu mürəkkəb feilin əks mənaları və bu mənaların işləndiyi nümunələr aşağıdakılardır:

1. Təngə gətirmək, bıqdırmaq, bezikdirmək, usandırmaq

[*Xortdan:*] *İblisi cəhənnəm əhli bir növ cana gətirmişdi* [3, s.384].

2. Dirçəltmək, diriltmək, canlandırmaq

Gülə sənsiz nəzər etsəm, *gətirər canə* məni [3, s.384].

Cana gəlmək

Feilin çoxmənalılığı əsasında yaranan eyni fonetik tərkibə malik *cana gəlmək* feilinin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində verilən “*zəhləsi getmək, təngə gəlmək, darıxmaq, bıqmaq, usanmaq*” və “*dirçəlmək, dirilmək, canlanmaq*” kimi mənalara mürəkkəb feilin enantiosemiya hadisəsinin qədim tarixi köklərə malik dil hadisəsi olduğunu göstərir. *Cana gəlmək* feilinin ifadə etdiyi əks mənalara və bu mənalara dair aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

1. Zəhləsi getmək, təngə gəlmək, darıxmaq, bıqmaq, usanmaq

Bəs deyilmi, burda gəldim cana mən? [3, s.383].

Viyıldamaq bəlkə də xoşdur sana,

Mən gəlmişəm artıq bu işdən cana [15, s.285].

Yar kənara gəlicək, bən çü miyanə gəlmişəm,

Şimdi ki, irdi firqəti, dərd ilə canə gəlmişəm.

2. Dirçəlmək, dirilmək, canlanmaq

Güllər yenə cana gəldi,

Bağça ətə-qana gəldi [15, s.51].

d) Feilin adlıq hissəsi ismin yerlik halında olub, obyekt ifadə edən eyni səs tərkibinə malik əks mənalı feillər: *saqqalını dəyirməndə ağartmaq*.

Saqqalını dəyirməndə ağartmaq

Adlıq hissəsi ismin yerlik halında olan və obyekt bildirən eyni səs kompleksli “*saqqalını dəyirməndə ağartmaq*” feilinin əks mənalara bunlardır: *çox görüb, çox işləyib böyük təcrübə qazanmaq və qocaldığı halda heç bir şey öyrənməmək*. Tədqiqat zamanı bu sözün əks mənalara ilə bağlı nümunələrə nə Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində, nə də istifadə olunan bədii ədəbiyyatda rast gəlinir, bu səbəbdən sadəcə əks mənalara qeyd olunur:

1. Çox görüb, çox işləyib böyük təcrübə qazanmaq

2. Qocaldığı halda heç bir şey öyrənməmək

e) Feilin adlıq hissəsi ismin çıxışlıq halında olub, obyekt ifadə edən eyni səs tərkibinə malik əks mənalı feillər: *ağlı başından çıxarmaq*

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd edək ki, dialekt və şivələrimizdə eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlərin varlığı və dilimizin lüğət tərkibinin inkişafında bu sözlərin xüsusi rola malik olması dilçilikdə təsadüfi yanaşılmanın yanlış olduğunu göstərir;

Dilimizdə sintaktik yolla eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynayır. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin sintaktik yolla eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər hesabına zənginləşməsində feillər üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan dilində eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər başqa dillərdən alınan sözlər hesabına da yaranır və dilimizin lüğət tərkibini sözdaxili əksmənalılıq yaradan alınma sözlər hesabına inkişaf etdirir. Leksik-morfoloji üsulla yaranan eyni səs tərkibli, əks mənalı sözlər leksik-semantik üsulla alınan alınma sözlərlə müqayisədə çoxluq təşkil edir. Alınmaların hər iki qrupunda ərəb dilinə məxsus eyni səs tərkibinə malik əks mənalı sözlər üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsində nitq hissəsinə görə isim, sifət və feillər daha çox üstünlük təşkil edir. Əvəzlik və say enantiosemiyada ən az iştirak edən nitq hissəsi olaraq səciyyəlidir.

Köməkçi nitq hissələri arasında ədat, modal söz və nidalar sıxılıqla enantiosemiya hadisəsinə uyğunluq göstərir. Aydın olur ki, enantiosemiya yalnız əsas nitq hissələrinə deyil, eyni zamanda köməkçi nitq hissələrinə də xas dilçilik hadisəsidir.

Ədəbiyyat

1. Araz, M. Seçilmiş əsərləri / M.Araz. İki cildə, II c. – Bakı: Lider, – 2004. – 232 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 568 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, I c. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 744 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, II c. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 792 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, III c. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 672 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə, IV c. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 712 s.
7. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Üç cildə, I c.-Bakı: Şərq- Qərb, 2005.-424 s.
8. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Üç cildə, II c.-Bakı: Şərq- Qərb, 2005.-408 s.
9. Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Cavad. Beş cildə, I c. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 296 s.
10. Cəfərov, S.Ə.Müasir Azərbaycan dili. Leksika/S.Ə.Cəfərov. II hissə.-Bakı:Şərq-Qərb,2007.192s
11. Hüseynova, M.N. Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığında dialektizmlərin öyrədilməsinə dair (Dərələyəz mahalı üzrə), (metodik vəsait) / M.N.Hüseynova. – Bakı: Vətən, – 2015. – 52 s.
12. Xəlilov, B.Ə. Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Ə.Xəlilov. Bakı:Nurlan,-2008.-442 s.
13. Məmmədov, N.N.Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları/N.N.Məmmədov.Bakı:Maarif, – 1971. – 367 s.
14. Səhhət, A. Seçilmiş əsərləri / A.Səhhət. – Bakı: Lider, – 2005. – 456 s.
15. Şaiq, A. Seçilmiş əsərləri / A.Şaiq. Üç cildə, III c. - Bakı:Avrasiya Press, -2005. -536 s
16. Ulutürk, X.R. Seçilmiş əsərləri / X.R.Ulutürk. II cildə, I c.-Bakı:Şərq-Qərb, -2005. -296 s
17. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri / S.Vurğun. Dörd cildə, I c. -Bakı: Şərq-Qərb, -2005. -264 s
- 18.Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri / S.Vurğun. Dörd cildə, IV c.-Bakı: Şərq-Qərb,-2005.-400 s.

**THE SYNTACTICAL WAY IN FORMATION ANTONYMS IN
AZERBAIJAN LANGUAGE***Zulfiyya Ismayil**Summary*

The article extensively studies the methods of formation of antonymous words with the same sound composition in the Azerbaijani language. It is known that the systematic and scientific study of antonymous words with the same sound composition has gained great relevance and scientific importance in the field of linguistics. Since this important phenomenon is also characteristic of the Azerbaijani language, it has become a serious object of research. Although the antonymousness of words with the same sound composition is important as a linguistic fact, it has not been studied in detail, widely and exhaustively in Azerbaijani linguistics. This is the initial, important and main aspect that determines the relevance of the topic. Therefore, the article specifically involves the study of the syntactic method of the formation of antonymous words with the same sound composition in the Azerbaijani language.

**СИНТАКСИЧЕСКИЙ ПУТЬ В ОБРАЗОВАНИИ АНТОНИМОВ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ***Зульфия Исмаил**Резюме*

В статье подробно изучаются способы образования противоположных по значению слов с одинаковым звуковым составом в азербайджанском языке. Известно, что в области языкознания системное и научное изучение антонимичных слов с одинаковым звуковым составом приобрело большую актуальность и научную значимость. Это важное событие стало серьезным объектом исследования, поскольку оно характерно и для азербайджанского языка. Хотя антонимия слов с одинаковым звуковым составом является важным лингвистическим фактом, в азербайджанском языкознании она подробно, широко и исчерпывающе не изучена. Это основной, важный и основополагающий аспект, определяющий актуальность темы. Поэтому в статье основное внимание уделяется синтаксическому способу образования противоположных по значению слов с одинаковым звуковым составом в азербайджанском языке.

*Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev**Naçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının 27 fevral 2025-ci il tarixli 03 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 15 may 2025-ci il*

UOT:80.

**HÜSEYN CAVID ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ METAFORLARIN
ÜSLUBİ İMKANLARI**

*f.ü.f.d., dosent Zeynalova Arifə Əziz qızı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
arifezeynalova9@gmail.com*

Xülasə: *Məqalədə dramaturq H.Cavidin dilində işlənən ümumişlək məcazlardan fərqli olaraq sityativ məcazlar daha qüvvətli bədii təsvir vasitəsi kimi göstərilir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən şəraitdən asılı olaraq situativ məcazi mənə ümumişlək mənaya çevrilə də bilər. Lakin, bu heç də ümumişlək məcazi mənə və fərdi məcazi mənə olan prinsiplial fərqi yox etmir. Araşdırmalardan aydın olur ki, H.Cavidin dram əsərlərində böyük ustalıqla, yerində işlənmiş, bədii dil və ifadə vasitələri olan metaforlar yüksək obrazlılıq, emosionallıq yarada bilmişdir. Mahiyyətində, məzmununa görə metaforlar H.Cavid yaradıcılığında türk şeiriyətinin obrazlı təfəkkürü və yüksək tərənnüm vasitəsi ilə canlı həyat lövhələri, milli təfəkkürlə bir bağlılıq yaratmışdır.*

Açar sözlər: Metafor, H.Cavid, məcazlar, həqiqi mənə, İblis, Xəyyam, Knyaz, Peyğəmbər, qadın.

Ключевые слова: Метафора, Х. Джавид, метафоры, истинный смысл, Дьявол, Хайям, Принц, Пророк, женщина.

Keywords: Metaphor, H. Javid, metaphors, true meaning, Devil, Khayyam, Prince, Prophet, woman.

Məcaz sözün əsas mənasından törəyir və ona istinad edir. Sözdə çoxmənalılıq, keyfiyyətin varlığı məcazın əmələ gəlməsinə zəmin yaradır. Hər bir çoxmənalı sözün mənalardan biri həqiqi, başqaları isə ikinci dərəcəli və ya məcazi olur.

Sözün həqiqi mənası əşyanı adlandırmaq üçündürsə, məcazi mənə onu təsvir etmək üçündür. Çünki, söz məcazi mənə kəsb etdikdə obrazlılıq kimi keyfiyyətə sahiblənilir və fikrin təsirli, mənalı ifadəsinə xidmət edir. Məsələn: Bir nəfərin möhkəm, sarsılmaz adam olduğunu qeyd etdikdə, “dəmir iradəlidir” ifadəsi işlədilir. Belə olduqda, dəmir sözü həmin tərkibdə bir həqiqi mənada yox, məcazi mənada işlədilir. Çünki, dəmirə xas keyfiyyətlər müqayisə və bənzəyiş yolu ilə insanın səciyyəvi, ən xarakter xüsusiyyətini qabarıq şəkildə qiymətləndirir. (6, s.155).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məcazi mənalardan bir qismi ümumxalq dilinə məxsusdursa, o biriləri yalnız bədii dildə işlənir və bədii mətn vasitəsi ilə aydınlaşır. Deməli, sözün həm ümumişlək mənası, həm də situativ məcazi mənası olur. O məcazi mənə ki, dilimizdə sabitləşmiş və bütün kollektiv qəbul edilərək işlənir. Ona dilin ümumişlək məcazi mənası deyilir. (4, s.8).

Əgər məcazi mənə bu və ya digər konkret münasibətlə bədii-üslubi şəraitə uyğunlaşmazsa, ona situativ məcazi mənə deyilir. O, sözün həqiqi mənasından törəsə belə yenə də onun semantik strukturuna daxil olmur, bədii əsərin üslubi vasitəsi olaraq qalır. Məsələn: Söyüdlərin bir-birinə qarışmış və başını aşağı dikmiş şaxələri də Leylisindən ayrılmış Məcnunun saçlarını təqlid edir.

Lakin, ümumişlək məcazlardan fərqli olaraq sityativ məcazlar daha qüvvətli bədii təsvir vasitəsi kimi çıxış edir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən şəraitdən asılı olaraq sityativ məcazi mənə ümumişlək mənaya çevrilə də bilər. Lakin, bu heç də ümumişlək məcazi mənə və fərdi məcazi mənə olan prinsipial fərqi yox etmir.

Sityativ fərdi mənə sözün ilkin obyektiv mənası əsasında əmələ gəlir və ondan asılı olur.

Məcəzin mahiyyətini ilk dəfə qədim Yunan alimləri təyin etmişlər. Antik dövrün alimləri məcəzin təbiətini öyrənib qeyd etmişlər ki, məcaz sözün mənası ilə bağlı olan semantik bir hadisədir: “trop” (yəni məcaz) – söz və ya söz birləşməsinin elə bir mənə dəyişməsidir ki, bunun nəticəsində məzmun zənginləşir. Zəngin mənə və mənə çalarlarına malik olan məcaz bədii dildə olduqca ifadəli və obrazlı təsvir vasitəsi kimi çıxış edir. Məcəz əşya və hadisələri adlandırmaq üçün yox, obrazlı şəkildə səciyyələndirmək üçündür. V.Q.Belinskiyin sözü ilə desək, “Məcəzin əmələ gəlməsi ifadənin obrazlılığı, zərurəti ilə bağlıdır”.

“Metafora obrazlı nitq, ədəbi və canlı danışmaq üslubunda leksik - semantik vahidlər kimi, həm də söz sənətkarının məharətini səciyyələndirən bədii təsvir vasitəsidir”. (5, s. 17).

Doğrudan da, məcəzin bu növündən ayrı - ayrı dövrlərdə, həm klassik ədəbiyyatda, həm də müasir ədəbiyyatda yazıçı və şairlərimiz öz əsərlərində geniş istifadə etmişlər.

Metaforaların ən geniş yayılmış formaları əşya və hadisələr əsasında mümkün olan aşağıdakı bənzəyiş əlaqələri nəticəsində yaranmışdır;

1) Zahiri cəhətdən oxşarlıqla əlaqədar əmələ gələn metaforalar.

2) Daxili əlamətlərinə görə oxşarlıq nəticəsində əmələ gələn metaforalar.

3) İnsan və ümumiyyətlə canlılara məxsus hərəkətlər əşyaların üzərinə keçiriləndə əmələ gələn metaforalar.

4) Bütün feillərin cansız əşyalar bildirən isimlərlə birləşib onları canlandırması.

Bu metaforalara dramaturq H.Cavidin əsərlərində tez - tez rast gəlirik.

“İblis” faciəsində İblisin monoloqundan bir parçaya diqqət yetirək;

Dərya lərə hökm elm ədə lufcın.

Səhraları sarsıtmada vulkan. (5, s.8)

Bu nümunədə İblisin özünün törətdiyi dəhşətli səhnəyə qıraqdan durub baxması təsvir olunmuş və insanlığı saran dəhşət “dəryalərə hökm etmədə tufan” metaforu ilə daha qabarıq, təsirli verilmişdir.

Arifin Allaha müraciəti, metaforik ifadələrlə belə təsvir olunmuşdur:

Ey varlığı vox, yoxluğu vardan daha dilbər!

Ruhum səni izlər.

Lütf et, o gözəl çöhrəni bir an uana göstər,

Könlüm səni özlər. (5, s.9)

Burada verilən “ruhum səni izlər” və “könlüm səni özlər” ifadələri metafordur. Birinci metaforda insana xas olan əlamət ruhun üzərinə, ikinci misalda yenə də isana xas olan xüsusiyyət ürəyin üzərinə köçürülmüşdür.

Başqa bir yerdə şair Arifin İblisə uyaraq dəlicəsinə göylərə əl açıb müraciətlə dediyi sözləri metaforalarla belə təsvir etmişdir:

Ver, bir buyruq. ver də cəhənnəmlər açılınsın.

Coşsun, bütün atəşləri dünyaya saçılınsın. (5, s. 12)

Burada verilən “cəhənnəmlər açılınsın” ifadəsi metafordur. Bu metafor ilə müharibələr

törədən İblis cildli insanların nəyə qadir olduqları təsvir edilmişdir.

Başqa bir yerdə İblisin Ariflə yaxınlaşması metaforik məcazlarla belə canlandırılmışdır:

**Baxdım, ər iy or ruhunu həp qeydi - əsarət,
Gəldim edəyim ta səni hürriyyətə dəvət.
Bcıxdıv, sani mahv atmada min dih 'lü xəyalat,
Gəldim verayim qalhina bir uuri - həqiqət.** (5, s. 13)

Bu nümunədə verilmiş “əziyor ruhunu həp qeydi - əsarət”, “səni məhv etmədə min dürlü xəyalat” ifadələri metafordur. Bu metaforların hər ikisində insana və ya digər canlılara aid olan əzmək və məhv etmək əlaməti birincidə əsarət, ikincidə isə xəyalət mücərrəd isimlərin üzərinə köçürülmüşdür.

İblislə Arifin qarşılaşması səhnəsində İblis nəyin bahasına olursa - olsun Arifi yoldan çıxarmaq istəyir. Arif isə ona belə cavab verir:

Məhv olsa da hər mənliyim uymam sana, dəf ol! (5, s. 14).

“Məhv olsa da hər mənliyim” metaforu ilə dramaturq Arifin şəxsiyyətini açmış, onun əsərin əvvəllində dürüst biri olduğunu göstərmişdir.

Başqa bir yerdə İblis yenə də Arifi yolundan sapdırmaq istəyir və istehzal qəhqəhə ilə deyir:

**Faqat, yazıq! Əmin ol.
Bəklər sani bir yığın cinayət,
İzlər səni bir yığın fəlakət.** (5, s.48)

Bu nümunədə göstərilən “bir yığın cinayət”, “bir yığın fəlakət” ifadələri metafordur. Bu metaforlarda da canlılara və ya cansız əşyalara xas olan xüsusiyyət mücərrəd mənalı isimlərin üzərinə köçmüşdür.

**Ah, sağaldıqca artıyor kədərim,
Mani mahv edi yor düşüncələrim.** (5, s.49)

Yaralı zabitin dilindən deyilən bu nümunədə “artır kədərim”, “məhv edir düşüncələrim” ifadələri metafordur. Bu metaforların köməyiylə yazıçı qəhrəmanın daxili aləmini açır, qəmimi - kədərini göstərir. Bu metaforalarda da canlılara aid xüsusiyyətlər mücərrəd mənalı isimlərin üzərinə köçürülmüşdür.

**Bilməm şu cinayət, şu xəyanət , şit fəlakət, Bitməzmi, ilahi!
Bu qədər səbrə nə hacət?
Ver, bir buyuruq ver də cəhənnəmlər açılınsın,
Coşsun bütünü atəşləri duyaya saçılınsın.** (5, s. 12)

Arifin dilindən söylənilən bu parçada “cəhənnəmlər açılınsın”, “coşsun bütün atəşləri” ifadələri metafordur.

Burada cansız əşyalara xas olan xüsusiyyətlər birincidə “cəhənnəm” mücərrəd isminə, ikincidə isə görüntü bildirən ismin üzərinə köçürülmüşdür.

H.Cavidin “Knyaz” əsəri də dil baxımından çox zəngindir. Burada da metaforik ifadələrə tez - tez rast gəlirik. Aşağıdakı münunələrə diqqət yetirək:

Yaşa, afət çiçəyim! (5, s. 82)

Burada “afət çiçəyim” ifadəsi ilə əsərin qəhrəmanı Knyaz sevgilisi Jasmeni belə adlandıraraq onu çiçəyə bənzətmişdir.

**Hər qaranlıqda gülümsər bir işıq,
Hər qadın cəlvəsi bir dadlı xəyal.** (5, s.83)

Salomonun dilindən deyilən bu parçada “gülümsər bir işıq” ifadəsi metafordur. Burada insana məxsus əlamət işıq isminin üzərinə köçürülmüşdür.

Knyaz sevdiyi Jasmeni Solomona belə təsvir edir:

İncə bir köylü müəllim qızıdır,

Qafqazın cilvəli bir yıldızıdır. (5, s.84)

Dramaturq “cilvəli bir yıldız” metaforundan istifadə etməklə Jasmeni nəzərdə tutur, onu ulduza bənzədir.

Antonla Şakronun qarşılaşdığı səhnədə Anton belə deyir:

Məsləkin liylə, müdara ki sənin,

Bu nə yaltaqlıq? Ədəbsiz canavar! (5, s. 106)

Dramaturq burada Şakronu canavara bənzədir. Bu metaforik ifadə ilə Şakronun nə qədər qəddar olduğu açıqlanır.

Hər başda daşırsın dəli sevda,

İzlər səni min dürlü fəlakət... (5, s. 110)

ifadəsində “izlər səni fəlakət” metafordur. Burada insana xas olan xüsusiyyət mücərrəd isim - fəlakət sözünün üzərinə köçürülmüşdür.

Başqa bir yerdə dramaturq qəhrəmanın dili ilə zamanənin iç üzünü açıb göstərmiş, yoxsulların məşəqqətli həyat sürməsinə metaforik ifadə ilə belə təsvir etmişdir:

Məhbəs kəsilib yoxsula dünya,

Azğınlar edər hökmünü icra. (5, s. 112)

Burada dramaturq dünyanı məhbəsə bənzədir və dünyada özbaşnalığın baş alıb getdiyini önə çəkərək zülmkar, vəhşi xarakterli insanların bu dünyanı məhbəsə çevirmələrini, azğınların o məhbəsdə hökmü icra etmələrini bədii dil vasitəsi olan metafora ilə ifadə etmişdir.

Bir yanda coşub - daşsa da varlıq,

Bir yanda sırtmaqda məzarlıq. (5, s. 115)

Burada isə dramaturq yaşamla ölümü üz - üzə qoyur, varlığı coşub - daşan metaforası ilə göstərmiş, məzarlığı isə bu insanlara rişxəndlə baxması təsvir olunmuşdur. “Coşub - daşsa da varlıq” metaforasında təbiət hadisəsinə aid olan xüsusiyyət insanın üzərinə, ikinci ifadədə isə insana xas olan sırtmaq xüsusiyyəti məzarlıq isminin üzərinə köçürülmüşdür.

Dramaturqun üslub və sənətkarlığından asılı olaraq metafor nə qədər mürəkkəb olsa da, asan qavranılır. Obrazlı, təsirli və orijinal metaforlar yaratma qabiliyyəti fitri istedadın əlamətlərindəndir. Bu cür metaforlar yazıçının fərdi üslubunu fərqləndirməkdə də əhəmiyyətli bir amil kimi özünü doğruldur:

İki gündür yenə daşmış kədərin,

Düşündür, həp düşünürsün, bu neçin? (5, s. 151)

Solomonun dilindən verilən bu parçada “daşmış kədərin” ifadəsi metafordur. Bu metafor vasitəsilə vətən həsrətilə yaşayan qəhrəmanın qəm - kədəri təsvir olunmuşdur.

Əsərin başqa bir yerində Lena ilə Jasmen arasında olan münasibəti ögey ana və qız arasındakı münasibət kimi yox, onları bir - birinə doğma, əziz yaxın göstərmək üçün metafordan istifadə etmişdir.

Sən deyilsin mana həmşirə, xayır,

Taleyim çünki ölümdən qaradır.

Sarı, səadət və əsalət çiçəyi

Mən, fəlakət və cəfalət böcəyi... (5, s. 168)

Bu misralarda verilən “səadət və əsalət çiçəyi”, “fəlakət və cəhalət böcəyi” ifadələri metafordur. Bu metaforalarda dramaturq qəhrəmanını çiçəyə və böcəyə bənzətmişdir.

H.Cavidin “Knyaz” əsərində olduğu kimi “Topal Teymur” əsərində də məcazlardan geniş istifadə olunmuşdur. Ayrı - ayrı surətlərin dilindən verilmiş məcazlar əsərin dilinə zənginlik gətirmişdir.

Əsərin birinci pərdəsində Moskvadan gətirilmiş bir rus qızının tərfi Teymur sərkərdəsi

Orxanın dilindən belə təsvir olunur:

İştə yeni açılmış Moskva çiçəyi!..

Ah, o çiçəkdən də lətifdir. (5, s.8)

nümunədə verilən “Moskva çiçəyi” metafordur. Bu metafor II növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur.

Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək:

Onu yalnız zıl Qaplan bilir. (5, s.9)

Burada dramaturq Topal Teymuru Qızıl Qaplan deyə təsvir edir və təsiredici metaforik ifadə yaradır.

H.Cavidin “Xəyyam” dramı da dil zənginliyi baxımından diqqəti cəlb edir. “Xəyyam” əsərində ziddiyyətlə dolu səhnələr tez - tez bir - birini əvəz edir, qəhrəmanların mənəvi aləmi, həyata baxışları, mənfi və müsbət xüsusiyyətləri bədii dil və ifadə vasitələrinin köməyi ilə dolğun şəkildə təsvir olunur.

İstər nəslə yazılmış istərsə də mənzum dramalarında leksik - semantik bədii dil vasitələri H.Cavid yaradıcılığını söz inciləri ilə bəzəmişdir. Buna görə də dramaturqun əsərlərinin dili və üslubu öz intellektuallığı, lakonikliyi özünəməxsusluğu ilə Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi iz buraxmışdır. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salmaq:

Nə olur, höylə cızıb yetsə bəşər,

Səncə əfsanəmidir xeyir Hə şər? (5. s.203)

O bir işvəli nur

Qız deyil sanki şafəq yavrusudur. (5, s.207)

Lütf edin, imkan varsa,

Baxınız taleyimin yıldızma.

Açınız həp gələcək ömrü mana. (5, s.208)

Yuxarıda verilən nümunələrdə “azıb, getsə bəşər”, “işvəli nur”, “şafəq yavrusu”, “taleyimin yıldızı” ifadələri metaforadır. Bu metaforaların köməyi ilə dramaturq qəhrəmanlarının daxili aləmlərini açıb göstərmiş. “Azıb, getsə bəşər” metaforasında insana xas olan xüsusiyyəti “bəşər” sözünün üzərinə köçürmüşdür.

Sevda Sabbahla qarşılaşır, lakin onu Xəyyam zənn edir:

Məni hardan tanıyar heykəli - naz? (5, s.208)

-deyə Sabbah soruşur. Burada dramaturq Sevdanı “heykəli – naz” metaforası ilə təsvir etmişdir.

Aldırma, sənər imdi o zülmət.

Hər yanda gülümsər yeni cənnət. (5. s.211)

Sabbahın dilindən verilən bu nümunədə “gülümsər yeni cənnət” ifadəsi metafordur. Burada insana xas olan xüsusiyyət mücərrəd isim olan “cənnət” sözünün üzərinə köçürülmüşdür.

Bax, doğdu günəş, güldü çiçəklər.

Seyr et, nə gözə! şən kələbəklər. (5. s.211)

Bu nümunə yenə də Sabbahla Sevdanın qarşılaşdığı səhnədəndir. Bu sözləri Sabbah müraciətlə Sevdaya deyir və ətrafdakı gözəllikləri ona göstərir. Dramaturq burada “doğdu günəş”, “güldü çiçəklər”, “şən kələbəklər” metaforlarından istifadə etməklə gözəl bir mənərə yaratmışdır. Bu metaforalarda insana xas olan “doğdu”, “güldü”, “şən” xüsusiyyətlər digər canlı və cansızların üzərinə köçürülmüşdür.

Əsərin başqa bir yerində Xəyyam Sevdanı görcək ona vurulur, onu vəsf etməyə başlayır:

Ah, san, lala san... Başqa çiçəksin.

Bilmam kimi xoşkam edəcəksin.

Bir tanrıya lazınsa tapınmaq,***Zövq əhli tapınsın sana birdən.*** (5, s.217)

Burada dramaturq Xəyyamın dilindən dediyi “başqa çiçəksən” metaforası ilə Sevdanı çiçəyə bənzədir. Xəyyamın Sevdaya olan münasibəti bu metaforun köməyi ilə təsvir olunur.

Əsərin ikinci pərdəsində Xəyyam İbn Sinanı dostları Rəmzi və Xərabətiyə belə təqdim edir:

İbn Siruıyı eşitdinsə, oxu.***İşlə Şərqin o böyük feyləsufu******Bax, yaratmış nə böyük xariqələr.******Bir daha nuri ki, daim parlar.*** (5, s.221)

Burada dramaturq İbn Sinanı “dəha nuru” metaforu ilə təsvir edir və onun aqlını, zəkasını “daim parlar” metaforu ilə daha yüksəklərə qaldırır.

Əsərin ikinci pərdəsinin sonunda Xəyyam hər şeydən küskün kimi insanlardan qaçmağa çalışır. Xacə Nizam onun dahi bir insan olduğunu bir daha vurğulayır:

Saqın, aldırma ki, kor olsa cahan Günəşin nuruna gəlməz nöqsan.***Sən kiçilsən də böyüksən, hətta******Qopsa zülmət, yenə parlar o zəka!...*** (5, s.235)

Verilən bu misalda Xacə Nizam Xəyyamı Günəşin nuruna bənzədir. Onu “günəşin nuru” metaforu ilə təsvir edən dramaturq bir daha oxucu gözündə ucaldır, dahiləşdirir. Burada dramaturq “kor olsa cahan”, “günəşin nuru”, “qopsa zülmət”, “yenə parlar o zəka” metaforlarından məharətlə istifadə etmiş əsərin dilini leksik - semantik baxımdan zənginləşdirmişdir.

Baxınız, incə, zəfər qönçələri,***İşlə, rum qeysərinin töhfələri.*** (5, s.241)

IV pərdədən misal gətirdiyimiz bu misralarda müharibədə əsir götürülmüş Rum qızlarını dramaturq “zəfər qönçələri” metaforu ilə təqdim edir.

H.Cavidin yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərlərində olduğu kimi “Peyğəmbər” dramında da dramaturq bir - birindən fərqli səhnələr yaradarkən bədii dil və ifadə vasitələrindən geniş istifadə etmişdir. Burada verilən hadisələr rəngarəng olduğu kimi, bədii ifadə vasitələri də zəngin və dolğun işlənmişdir.

Əsərin birinci pərdəsində Peyğəmbərin Hira dağında yatmış kimi görünən halı təsvir olunur və bu zaman göydən enən bir mələklə Peyğəmbər danışmağa başlar.

Bənmi? Hiç sorma!***Əzəliyyət şəfəqlərində açan Tazə bir qönçə, pənbə bir yıldız.******Ayrı olsaq da iştə hər ikimiz******Bir rübabın inildəyən səsiyiz.*** (6, s. 142)

Göydən enən mələyin dilindən verilən bu nümunədə “tazə bir qönçə, pənbə bir yıldız”, “rübabın inildəyən səsiyiz” ifadələri metafordur. Bu metaforların köməyi ilə dramaturq bu mələyin gözəl simasını yaratmış və eyni zamanda Peyğəmbərə verdiyi yüksək qiymət təsvir olunmuşdur.

Ölümdən çəkinməm, səni dinlərim.***Çünki sən o şəfəqdən bir parçasın.******O fidandan dərilmiş bir qonçasın.******O günəşdən ayrılmış bir yıldızsın******Tanrı gülüşündən doğmuş bir qızsın.*** (6, s. 168)***Peyğəmbər çəkilib gedən Mələyə qarşı diz çökərək deyir:******Xayır, susmam, gedər haqqı söylərim***

Bu nümunə Peyğəmbərin mələklə danışdığı səhnədənndir. Burada Peyğəmbərin başa

düşməyən, ona müxtəlif təyziqlər edən insanlardan çəkinməsi təsvir olunur. Dramaturq Peyğəmbəri haqq yolunda ruhlandırılan mələyi “o şəfəqdən bir parçasın”, “o fidandan dərilmiş bir qonçasın”, “o günəşdən ayrılmış bir yıldızsın”, “Tanrı gülüşündən doğmuş bir qızsın” metaforları ilə vəsf etmiş, eyni zamanda allahın surətini də “fidan”, “günəş” metaforları ilə yaratmışdır.

Peyğəmbər ona vurulmuş Şəmsanı belə tərif edir:

Yıldızların sevdasından Yaradılmış bir çiçəksin. (6, s. 173)

Peyğəmbərin dilindən verilən bu ifadədə “bir çiçəksin” ifadəsi metafordur. Bu metaforun köməyilə Peyğəmbərin Şəmsaya olan münasibəti açıqlanır.

Əsərin başqa bir yerində Peyğəmbər qızı diri - diri basdırılan ananın fəryadını dinləyərək həyəcanla belə deyir:

Qadın, qadın?!

Onu duymaq, duyurmaq is tər kən

Yaqar düşüncəmi bir şölə, bir zəhərli dikən.

Bütün həyatı çiçəkləndirən fəqət o...niçin,

Niçin əzilsin o, bilməm niçin sürüklənsin?!

Qadın - günəş, cocuq - ay... nur i ay günəşdən alır.

Qadinsız ölkə çubuq məhv olur, zavallı qalır.

Qadın əlilə fəqət bəxtiyar olur şu cihan,

O bir mələk... onu təqdis edər böyük Yaradan.

O pak sevimli, gözəl, incə, nazlı bir xilqət,

Onun ayaqları altındadır fəqət cənnət:

Qadın gülərsə şu ıssız mühitimiz güləcək,

Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək... (6. s. 192)

Misal gətirdiyimiz bu nümunədə həqiqətən də ölməz dramaturqumuz H.Cavid qadına yüksək qiymət vermiş, onun ölməz, pak, uca simasını bir - birindən təsirli metaforaların köməyilə yaratmışdır. Burada “yaqar düşüncəmi bir şölə”, “bütün həyatı çiçəkləndirən”, “niçin əzilsin”, “qadın - günəş”, “cocuq – ay”, “o bir mələk”, “onun ayaqları altındadır fəqət cənnət”, “mühitimiz güləcək”, “sürüklənən bəşəriyyət” ifadələri metafordur. Bu metaforları yaradarkən dramaturq bitkilərin və göy cisimlərinin adlarını məharətlə işlədərək bir - birindən təsirli lövhələr yaratmışdır. Peyğəmbərin qadına, anaya verdiyi yüksək qiyməti bədii dil vasitəsindən istifadə edərək gözəl həyat töhfəsi yaratmışdır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, şairin dram əsərlərinin dili və üslubu bədii dil və ifadə zənginliyi ilə milli təfəkkürün oyanmasına ciddi təsir etmişdir.

H.Cavidin dram əsərlərindəki metaforların leksik - semantik quruluşunu və bəzi morfoloji məqamlarını araşdırarkən sözlərin ümumtürk abidələri ilə daha çox uyğunluq təşkil etdiyini görürük.

Şairin dram əsərləri özünəməxsus bədii dil və üslub zənginliyi ilə türk dillərinin tədqiqində əsaslı mənbələrdən biri ola bilər. H.Cavid dramalarında olan bədii dil vasitələri türk - oğuz qrupunun öyrənilməsində nəinki sözlərin həm də obrazlı dil vasitələri ilə süslənmiş cümlələrin araşdırılması zamanı qohum dillər arasında olan ümumi münasibətləri, tarixi inkişaf prosesini aşkara çıxarmağa dəyərli bədii mənbədir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, H.Cavidin dram əsərlərində böyük ustalıqla, yerində işlənmiş, bədii dil və ifadə vasitələri olan metaforalar yüksək obrazlılıq, emosionalıq yarada bilmişdir. Mahiyyətinə, məzmununa görə metaforlar H.Cavid yaradıcılığında türk şeiriyyətinin obrazlı təfəkkürünü, yüksək tərənnüm vasitəsi ilə canlı həyat lövhələri milli təfəkkürlə bir bağlılıq yaratmışdır.

Beləliklə, H.Cavid yaradıcılığından gətirdiyimiz nümunələrdən bir daha aydın olur ki, dramaturqun yaradıcılıq irsi dil baxımından çox zəngindir. Bu baxımdan şairin əsərlərinin dilini ədəbi dilimizin lüğət tərkibi, mənşəyi, dialekt və şivələri, frazeologiyası, sözlərin leksik - semantik xüsusiyyətləri, habelə söz yaradıcılığı dilin lüğət tərkibinə dəyərli faktlar verir. Şairin poetik dilində öz bitkinliyi, məna çaları, şeirə yeni ruh, bədiilik və emosionallıq gətirməsi ilə diqqəti cəlb edən, qiymətləndirici bədii dil və ifadə vasitələri silsilə təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ə. Klassik Azərbaycan poeziya dilinin məcazlar sistemi. Bakı, 1989.
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı, 1973.
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, 1980.
5. H.Cavid. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2005
6. H.Cavid. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: 2005
7. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı, 1978.
8. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1993.
9. Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958.
10. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semsiologiyası. Bakı, 1972.

STYLISH POSSIBILITIES OF METAPHORS IN THE LANGUAGE OF H. JAVID'S WORKS

Zeynalova Arifa Aziz

Summary

The article shows that, unlike the general metaphors used in the language of playwright H.Javid, metaphors are shown as a more powerful means of artistic description. It should be noted that, depending on certain circumstances, a situational figurative meaning can also turn into a general meaning. However, this does not eliminate the fundamental difference between general figurative meaning and individual figurative meaning. Research shows that metaphors, which are artistic language and means of expression, were used with great skill and in place in H.Javid's dramatic works and were able to create high imagery and emotionality. By their nature and content, metaphors have created a connection with the figurative thinking and high chanting of Turkish poetry, vivid depictions of life, and national thinking in H. Javid's work.

**СТИЛЕВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ МЕТАФОР В ЯЗЫКЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ Х. ДЖАВИДА***Зейналова Арифа Азиз кызы**Резюме*

В статье показано, что в отличие от общих метафор, используемых в языке драматурга Х.Джавида, метафоры показаны как более мощное средство художественного описания. Следует отметить, что в зависимости от определенных обстоятельств ситуативное образное значение может также превращаться в общее значение. Однако это не устраняет принципиального различия между общим образным значением и индивидуальным образным значением. Исследования показывают, что метафоры, являющиеся художественным языком и средством выражения, использовались с большим мастерством и к месту в драматических произведениях Х.Джавида и были способны создавать высокую образность и эмоциональность. По своей природе и содержанию метафоры создали связь с образным мышлением и высоким воспеванием турецкой поэзии, яркими изображениями жизни и национальным мышлением в творчестве Х.Джавида.

*Rəyçi: dosent Züfiyyə İsmayıl**Naхçıvan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının 27 fevral 2025-ci il tarixli 03 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 15 may 2025-ci il*

UOT: 811.111

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В АНГЛОЯЗЫЧНОМ ДИСКУРСЕ
МАСС-МЕДИА СПОРТИВНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ**

Каримова Наргиз Эльчин кызы
Мингячевирский Государственный Университет
диссертант Университета Хазар
nargiz.karimova2021@khazar.org

Аннотация: *Фразеологические единицы представляют собой устойчивые словосочетания с определённым смысловым значением, зачастую отличающимся от значений составляющих их слов. Они находят широкое применение в различных областях языка, включая дискурс масс-медиа, и особенно важны в спортивной журналистике. В данной статье проводится детальный анализ использования фразеологических единиц в англоязычном дискурсе масс-медиа спортивной направленности. Рассматривается их значение, приводятся примеры и оценивается влияние на восприятие спортивных событий аудиторией. Анализ записей спортивных телетрансляций матчей продемонстрировал, что фразеологизмы представляют собой значительный инструмент для повышения выразительности и эмоциональной насыщенности комментаторских текстов. Они способствуют более полному раскрытию точки зрения журналиста, позволяют эмоционально оценить спортивное событие, усиливают аргументацию, а также помогают более ярко и точно сформулировать мысль, делая комментарий более содержательным и оригинальным.*

Ключевые слова: фразеологическая единица, дискурс, масс-медиа, спортивный фразеологизм, англоязычный

Açar sözlər: frazeoloji vahid, diskurs, kütləvi informasiya vasitələri, idman frazeologiyası, ingilis dilli

Key words: phraseological unit, discourse, mass media, sports phraseology, English

В современной лингвистике наблюдается значительный интерес к различным типам дискурса. Особенно актуальным становится медиадискурс, который, в результате процессов глобализации, занимает важное место в социальной жизни современного человека. Как отмечается, массмедийные тексты, или медиатексты, представляют собой одну из наиболее распространенных форм использования языка в современном обществе, и их общий объем существенно превышает объем речевой активности в других сферах человеческой деятельности.

Фразеология — наука об устойчивых словосочетаниях, идиомах и готовых выражениях в языке. Выражение — это концепция, фраза, воображение и впечатление. Фразеология языков всегда богата и привлекательна своими уникальными образными единицами. Большое количество и масштаб проведенных исследований подтверждают эту идею. Согласно определению В.В. Виноградова, фразеологизм представляет собой устойчивое выражение, обладающее целостным значением, которое не сводится к сумме значений входящих в его состав слов. Аналогичное определение приводится в трудах Н. М. Шанского, который уточняет, что фразеологические единицы характеризуются воспроизводимостью, устойчивостью и целостностью значения [3].

Фразеологические единицы, используемые в дискурсивной среде, имеют доминантный характер. В открытых суждениях, полемических диалогах и беседах, где используются эти выражения, каждая реплика образует контуры. Эти рамки расширяют смысловые оттенки мысли.

Фразеологизмы в дискурсивных условиях характеризуются национально-культурной спецификой языков. Это естественная ситуация. Соединение фразеологии и речи в умных, заставляющих задуматься суждениях является не только языковым явлением, но и напоминает о «художественном произведении», богатстве эстетики народа, его изображаемого, образном мышлении. Если в языково-стилевом проявлении в дискурсивной среде много фразеологических выражений, то такое языково-стилевое проявление является демократичным. Этот народный знак сочетает в себе качества выразительности, метафоричности и эмоциональности фразеологизмов. Эти единицы выполняют в дискурсе функцию полноценной лексической единицы.

Бояркина В.Д. подчеркивает, что «язык спорта обогащается новыми перифразами, которые стали регулярно использоваться в периодических изданиях, художественной литературе, а также в радио- и телерепортажах».[1, с. 331] Часто спортивные фразеологизмы выходят за пределы профессиональной сферы и получают новое, более общее значение, такое как *hit below the belt* (удар ниже пояса), *skate on thin ice* (кататься по тонкому льду), *time out* (перерыв). Источники возникновения фразеологизмов, связанных со спортом, можно разделить на две основные категории: профессиональная спортивная деятельность, где они напоминают жаргон, и язык средств массовой информации, для которого характерна высокая экспрессивность и окказиональность. Такие фразеологизмы активно используются в неофициальной или полуофициальной устной речи, а также в языке спортивных репортажей, интервью и других подобных жанрах. Расширение и повсеместное распространение спортивной активности и игр способствовало образованию отдельного слоя лексики в национальном языке спортивной терминологии. [2, с. 169]

Спортивная журналистика, как один из наиболее динамичных и эмоционально насыщенных видов медиадискурса, активно использует фразеологические единицы для усиления экспрессивности текстов, привлечения внимания аудитории и создания ярких образов. Фразеологизмы, используемые в спортивном дискурсе, выполняют несколько ключевых функций: информативную, эмоционально-экспрессивную, оценочную и стилистическую. Они позволяют эффективно передавать динамику событий, усиливать драматизм повествования и формировать устойчивые ассоциации у аудитории. В ходе трансляций спортивных событий телеведущие и комментаторы активно применяют фразеологические единицы, чтобы передать динамику игры и привлечь внимание зрителей. Необходимо осознавать, что зрители стремятся получить не только информацию о ходе игры, но и эмоциональную составляющую. В данном контексте фразеологизмы выступают важным инструментом выразительности.

Особенностью спортивной журналистики является заимствование фразеологизмов из различных видов спорта. Например, выражение "*to throw in the towel*" (букв. "бросить полотенце") пришло из бокса и означает признание поражения. В спортивной журналистике данное выражение часто используется метафорически, обозначая отказ от борьбы в широком смысле. Например:

/ Refusing to throw in the towel is a fitting finale in its own right for Murray at Wimbledon // (28 June 2024, The Guardian)

Еще один пример – фразеологизм "*have the inside track*", который обозначает преимущественное положение или возможность получения информации раньше других. Изначально выражение восходит к беговым соревнованиям, где внутренняя дорожка предоставляет спортсмену тактическое преимущество.

Применение таких выражений оживляет речь комментаторов, способствует созданию яркой картины событий и передает атмосферу спортивного состязания.

Фразеологические конструкции могут варьироваться от простых до более сложных. Рассмотрим несколько фрагментов дискурса масс-медиа спортивной направленности:

/Set pieces have gone from ugly duckling to *gamechanger* as clubs focus on details.// (29 February 2024, The Guardian)

Game changer — ФЕ, которая обозначает игрока или действие, способные существенно изменить ход игры. Он акцентирует внимание на значимости конкретного события и его возможных последствиях.

/Luke Williams says *the ball is in Ben Cabango's court* after Swansea City staff made a presentation to the defender in a bid to convince him to sign a new contract.// (6 December 2024, BBC)

/the ball is in your court/ — данная фраза указывает на то, что дальнейшие действия или решения находятся в руках другого человека. В спортивном контексте данные выражения могут обозначать ситуации, когда команда или спортсмен сталкиваются с необходимостью принять важные решения.

/Then it became a question of valuations: Watford, newly relegated, were intent on *playing hardball* for the Senegal international Sarr, quoting a transfer fee of more than £4000000...// (4 April 2022, The Times)

/to play hardball/ – фразеологизм, который подразумевает готовность действовать решительно и жестко, что актуально как в спорте, так и в бизнесе. Его применение в спортивной журналистике подчеркивает активный и конкурентный характер спортивных состязаний.

/The culture secretary has called for the Premier League to 'step up to the plate' and provide financial support for lower-league sides. // (22 September 2020, The Guardian)

/to step up to the plate/ - изначально связанное с бейсболом, это выражение используется для обозначения необходимости проявить инициативу или взять на себя ответственность в трудной ситуации.

/The Joy of Six: Wimbledon *wildcard* // (28 June 2020, The Guardian)

Wild card – можно охарактеризовать кого-то, кто непредсказуем, или кто ведет себя неожиданным образом. Компонент *wild* здесь указывает на спонтанность или никак заранее непонятное поведение. Сначала фраза была широко известна по покеру и использовалась в различных карточных играх.

/Title race 'will go down to the wire'// (11 February 2022, BBC)

Заключение. Анализ фразеологизмов в спортивной журналистике показывает их значимость для формирования экспрессивного и эмоционального медиадискурса. Динамика спортивного медиаландшафта и интеграция социальных сетей способствуют распространению таких выражений, делая их частью массовой культуры. Использование фразеологических единиц повышает выразительность текстов, способствует установлению контакта с аудиторией и делает спортивный контент более увлекательным. Таким образом, исследование спортивных фразеологизмов не только расширяет понимание языка, но и дает ценные сведения о развитии медиакommunikаций в современном обществе. Использование фразеологических оборотов в спортивном медиадискурсе остаётся актуальной темой для дальнейших исследований, особенно в свете изменений, вызванных развитием цифровых технологий и социальных сетей.

Literatura

1. Бояркина В.Д. Неологизмы спорта и их отражение словарями русского языка // Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. Roč. 67, sešit 3. Praha 1998. S. 329–332.
2. Зорина Е.М. Спортивная терминология – источник фразеологии // Вопросы физической культуры и совершенствования учебного процесса. Волгоград, 1969. С. 169.
3. Шанский, Н.М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н.М. Шанский. 4-е изд., испр. и доп. – СПб.: Специальная литература, 1996. – 192 с.
4. Vəliyeva, Nigar. İrihəcmli üçdilli (Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca) frazeoloji lüğət. 2 cildə, II cild, İ-Z, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2010
5. BBC: <https://www.bbc.com/>
6. The Guardian: <https://www.theguardian.com/europe>
7. Sky Sports: <https://www.skysports.com/>
8. The Times: <https://www.thetimes.co.uk/>

İDMAN YÖNÜMLÜ KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN İNGİLİSDİLLİ DİSKURSUNDA FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

*Kərimova Nərgiz Elçin qızı
Xülasə*

Frazeoloji vahidlər müəyyən semantik məna daşıyan, çox vaxt onları təşkil edən sözlərin mənələrindən fərqli olan sabit söz birləşmələridir. Onlar dilin müxtəlif sahələrində, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrinin diskursunda geniş istifadə olunur və idman jurnalistikasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə ingilisdilli idman yönümlü kütləvi informasiya vasitələrinin diskursunda frazeoloji vahidlərin istifadəsinin ətraflı təhlili verilmişdir. Onların əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir, nümunələr verilir, tamaşaçıların idman hadisələrini qavrayışına təsiri qiymətləndirilir. Matçların idman televiziya yayımı qeydlərinin təhlili göstərmişdir ki, frazeoloji vahidlər şərhçi mətnlərinin ifadəliliyini və emosional zənginliyini artırmaq üçün mühüm bir vasitə rolunu oynayır. Onlar jurnalistin baxış bucağının daha dolğun açılmasına kömək edir, idman hadisəsini emosional qiymətləndirməyə imkan yaradır, arqumentləri gücləndirir və fikrin daha parlaq və dəqiq ifadə olunmasına kömək edərək şərhçi daha məzmunlu və orijinal edir.

PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE ENGLISH-LANGUAGE DISCOURSE OF SPORTS-ORIENTED MASS MEDIA

*Karimova Nargiz Elchin
Summary*

Phraseological units are stable word combinations with a specific semantic meaning, often different from the meanings of their constituent words. They are widely used in various areas of language, including mass media discourse, and are especially important in sports journalism. In this article, a detailed analysis of the use of phraseological units in the English-language discourse of the sports-oriented mass media is carried out. Their importance is discussed, examples are given, and the impact on the audience's perception of sports events is evaluated. The analysis of sports television broadcast recordings of matches has demonstrated that phraseological units serve as a significant tool for enhancing the expressiveness and emotional richness of commentators' texts. They contribute to a more complete revelation of the journalist's viewpoint, allow for an emotional assessment of the sporting event, strengthen arguments, and help to formulate thoughts more vividly and precisely, making the commentary more meaningful and original.

*Rəyçi: dosent Mehdi Rəhihimov
Daxil olma tarixi 06 may 2025-ci il*

UOT:811.512.162

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN İCTİMAİ TƏŞKİLAT, İCTİMAİ HƏRƏKAT VƏ İNZİBATİ VƏZİFƏ BİLDİRƏN REALİLƏR

Hacıhəsənova Ləman Şəmil qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
lemanhacihasanova@gmail.com
ORCID 0009-0005-3156-7741

Xülasə: *Azərbaycan dilinə ingilis dilindən tərcümə edilən bədii nümunələrdə və yeni lüğətlərdə ictimai təşkilat, ictimai hərəkət və həmçinin, ictimai vəzifə anlayışı ilə bağlı bir sıra realilərə rast gəlmək olur. Belə realilər mənbə dildə aid olduğu xalqın milli və ictimai düşüncəsini əks etdirən anlayışları canlandırır. Bu tipli adların müqayisəsi, tədqiqi və təhlili göstərir ki, hər bir xalqda ictimai təşkilat, ictimai hərəkət, eyni zamanda ictimai vəzifə anlayışı bildirən sözlər həmin xalqın ictimai düşüncəsi, dünyagörüşü və etnomədəni təfəkkür tərzini əks etdirir. Bu mənada ictimai təşkilat, ictimai hərəkət və inzibati vəzifə adları hər bir xalqda mövcuddur. Lakin həmin adlar hər bir xalqın öz etnomədəni təfəkkürü ilə bağlı olduğundan onların hər birində özünəməxsus anlayışlar ifadə edilir. Belə adlar bir qayda olaraq başqa xalqlar üçün yad, özgə təəssüratı yaradır və aid olduğu xalqın etnomədəni təfəkkür tərzini canlandırır. Müasir informasiya və kommunikasiya mühitində xalqlararası inteqrasiyanın güclənməsi sayəsində belə adların qarşılıqlı anlaşması heç bir istisnalıqla məhdudlaşmır. Azərbaycan dili lüğətlərinə daxil olan və tərcümə ədəbiyyatında işlənən realilərin bir qismi artıq Azərbaycan dilində mənimsənilərək alınma söz səviyyəsində işlənir, bəziləri Azərbaycan dilində anlaşılır, lakin Azərbaycan ictimai mühitində işlənmir. Bir qism realilərə isə bədii tərcümədə və ya lüğətlərdə təsadüf olunsada onların mənalari barədə ancaq müvafiq lüğətlərdən məlumat almaq mümkündür. Bunların bir qismi lüğətlərə daxil olsa da anlayış cəhətdən ancaq aid olduğu dil mühitinə məxsus kolorit bildirir.*

Açar sözlər: realı, lüğət, tərcümə, anlayış, informasiya

Ключевые слова: реальия, словарь, перевод, понятие, информация

Key words: realia, dictionary, translation, conception, information

Azərbaycan dilinə ingilis dilindən tərcümə edilən bədii nümunələrdə və yeni lüğətlərdə ictimai təşkilat, ictimai hərəkət və həmçinin, ictimai vəzifə anlayışı ilə bağlı bir sıra realilərə rast gəlmək olur. Belə realilər mənbə dildə aid olduğu xalqın milli və ictimai düşüncəsini əks etdirən anlayışları canlandırır. Belə adların müqayisəsi tədqiqi və təhlili onu göstərir ki, hər bir xalqda ictimai təşkilat, ictimai hərəkət və eyni zamanda ictimai vəzifə anlayışı bildirən sözlər həmin xalqın ictimai düşüncəsini, dünyagörüşünü və etnomədəni təfəkkür tərzini əks etdirir. Bu mənada ictimai təşkilat, ictimai hərəkət və inzibati vəzifə adları hər bir xalqda mövcuddur. Lakin həmin adlar hər bir xalqın öz etnomədəni təfəkkürü ilə bağlı olduğundan onların hər birində özünəməxsus anlayışlar ifadə edilir. Belə adlar başqa xalqlar üçün yad, özgə təəssüratı yaradır və aid olduğu xalqın etnomədəni təfəkkür tərzini canlandırır. Ona görə də məsələn, ingilis dilində formalaşmış həmin tipli adlar Azərbaycan dilində ingilis etnomədəni düşüncəsinin təəssüratı ilə canlandırılır. Azərbaycan dilində formalaşmış həmin tipli adlar isə ingilis dilində eyni təəssüratla anlaşıla bilər. Müasir informasiya mühitində xalqlararası inteqrasiyanın güclənməsi sayəsində belə adların qarşılıqlı anlaşılması heç bir istisnalıqla məhdudlaşmır. Azərbaycan dili lüğətlərinə daxil olan və tərcümə ədəbiyyatında işlənən realilərin bir qismi artıq Azərbaycan dilində mənimsənilərək alınma söz səviyyəsində işlənir, bəziləri Azərbaycan dilində mənaca anlaşılır, lakin Azərbaycan ictimai mühitində işlənmir. Bir qism realilərə isə bədii tərcümədə və ya lüğətlərdə təsadüf olunsada onların

mənaları barədə ancaq müvafiq lüğətlərdən məlumat almaq mümkündür. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinə tərcümə ədəbiyyatında və lüğətlərdə təsadüf olunan ictimai təşkilat, ictimai hərəkət və inzibati vəzifə adları bildiren realilərə aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *polismen* (polisman), *şerif* (sheriff), *admin* (admin), *agent* (agent), *audit* (audit), *imic* (image), *lider* (leader), *lobbi* (lobby), *spiker* (speaker), *sponsor* (sponsor); *oldermen* (olderman), *qableta* (gableta), *parsons* (parsons), *inqsos* (ingsoc), *boyskaut* (boyscout), *anderqraund* (underground) və s. Beləliklə göstərilən realiləri özlərinin anlayış və mənimsəmə səviyyəsinə görə üç qrupa bölmək olar: 1)Azərbaycan məkanında mənimsənən və alınma söz kimi işlənən realilər; 2)Azərbaycan məkanında mənaca anlaşılan və alınma söz kimi işlənməyən realilər; 3)Azərbaycan dilində anlaşılmayan, ancaq lüğət vasitəsi ilə mənası aydınlaşdırılan realilər. Azərbaycan məkanında mənimsənilən və alınma söz kimi işlədilən realilərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *admin*, *agent*, *audit*, *imic*, *lider*, *lobbi*, *spiker* və s.

Admin sözü də ingilis mənşəlidir. *Admin* sözü ingilis dilindəki *administration* sözünün *qısaldılmış variantı üzrə formalaşdırılmışdır* [8]. *Admin* sözü idarə və təşkilatlarda məlumat bazaları və informasiya sistemlərini idarə edən şəxs mənasında son zamanlar işlədilməyə başlamışdır. *Adminin* vəzifələrindən biri də məlumat və informasiyaların səmərəli təşkilini təmin etməkdən ibarətdir. *Admin* sözü son zamanlar idarə və təşkilatlarda Azərbaycan leksikonuna daxil olmuşdur. Bu söz əslində əvvəlcədən idarə və təşkilatlarda mövcud olan mətbuat katibi vəzifəsi adını əvəz edir. Əlbəttə ki, ad dəyişməsində modaya meyillənmək dildə müəyyən pərakəndəliyin baş verməsinə səbəb olur. Odur ki, qeyri-rəsmi, qeyri-formal baxımından *admin* sözünü ixtiyari şəkildə əvəzləşdirməyə ciddi ehtiyac da olmamalıdır. *Admin* sözü işgüzar kommunikasiyaların getdikcə ana dilinə təsiri nəticəsində işləndiyi üçün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə düşməmişdir. Eyni zamanda, *admin* sözünə “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə təsadüf edilmir. Bu söz “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”nə də düşməmişdir. Ancaq *admin* sözü “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə aşağıdakı mənalandırma üzrə qeydə alınmışdır: “*Admin* (ing. *admin* < lat. *Administrator*- idarə edən) – məlumat bazaları və informasiya sistemlərini idarə edən, onların səmərəli istifadəsini reallaşdıran şəxs, «*administrator*» sözünün qısaldılmış forması” [16, s.14]. Mənbədə göstəriləyi kimi, *admin* sözü latın mənşəli *administrator* sözündən qısaltma yolu ilə düzəldilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox mənbələrdə də *admin* sözü ingilis dilinə məxsus hesab edilir və onun mənşəyi *administrator* sözündən düzəltmə kimi göstərilir. Bu təsadüfi deyildir, çünki ingilis dilində bir çox sözlər vardır ki, onlar ilkin mənşə etibarlı ilə latın dili ilə bağlıdır. Lakin latın dili hazırda ölü dildir və ingilis dilinə vaxtı ilə latından keçmiş bir çox sözlər artıq latınlıqdan çıxıb ingilisləşmişdir. *Admin* sözü də bu qəbildən olan dil vahidlərindən biridir. *Admin* sözü ingilis dilində formalaşdığı üçün o dilə latına məxsus reali sayılmır. Lakin Azərbaycan dilinə ingilis təfəkkürünün məhsulu olan bir söz kimi daxil olduğu üçün bu dildə reali hesab edilir. *Agent* sözü *admin* sözündən fərqli olaraq Azərbaycan dilində artıq alınma söz səviyyəsində işlənir. Hərçənd *agent* sözünün daxili anlayış mühiti Azərbaycan dili mentallığına aid deyildir. *Agent* sözü Azərbaycan dilində alınma söz yerinə keçə bildiyi üçün Azərbaycan dili lüğətlərində də qeydə alınmışdır. *Agent* sözü “Mediada işlənən alınma sözlər lüğəti”ndə və “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə eyni qaydada aşağıdakı kimi izah edilir: “*Agent* (ing. *agent*-vasitəçi, nümayəndə, inanılmış adam) 1) hər hansı xidməti və ya xüsusi tapşırığı yerinə yetirən, başqasının göstərişi ilə (gizli, yaxud açıq) iş görən şəxs, vasitəçi və ya tərəf-müqabil” [17, s.18; 16, s.15]. *Agent* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır. *Agent* sözü qeyd olunan lüğətlərdən fərqli olaraq izahlı lüğətdə mənşəyinə görə latın dilinə məxsus bir leksik vahid kimi təqdim edilir, mənası isə müəyyən dərəcəyə fərqli şəkildə göstərilir.

Lüğətdə *agent* sözünün mənası aşağıdakı kimi verilir: “*Agent (lat) 1. Bir idarə və ya müəssisənin tapşırığı və ya vəkaləti ilə iş görən adam, müvəkkil; 2.Casus*” [3, s.52]. “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə isə *agent* sözü tamamilə başqa şəkildə təqdim olunur. Həmçinin bu lüğətdə də *agent* sözünün latın mənşəli olduğu göstərilir. Bu lüğətdə *agent* sözünün hərfi mənası iş görən fəaliyyət göstərən kimi verilir; işgüzarlıqla əlaqədar anlayışı isə aşağıdakı kimi qeyd olunur: “*Agent (lat. agent) “iş görən, fəaliyyət göstərən) 1. İqt. Sovdələşmələri, kommersiya əməliyyatlarını yerinə yetirən icraçılar-hüquqi və fiziki şəxslər. İqtisadi əməliyyatlarda agent qismində brokerlər, maklerlər (dəllələr) dilerlər, komissionerlər və s. çıxış edirlər*” [15, s.18]. *Agent* sözünün özünün etimologiyasına gəlincə mənbələrdə göstəriləni kimi, bu söz XVI əsrdən Avropa dillərinə, o cümlədən alman, fransız, ingilis və digər dillərdə yayılmağa başlamışdır. Bu söz rus dilində xarici dövlətlər üzrə satış işlərini yerinə yetirən müvəkkil, XVII əsrin birinci yarısından diplomatik nümayəndə mənasında işlənməyə başlamışdır [14]. İngilis dilində də *agent* sözü özünəməxsus olaraq iqtisadi əməkdaşlıqla məşğul olan vasitəçi məxfi tapşırıqları yerinə yetirən işçi, informasiya prosesinin yayılmasına məsul olan əməkdaş kimi müvafiq mənalar bildirməklə səciyyələnir [9]. Ümumiyyətlə ingilis dilində ayrı-ayrı əməliyyat işlərinə, eləcə də işgüzar kommunikasiya proseslərinə dair anlayışları bildirən bir söz kimi yeni mənalar qazanmışdır [18]. Buradan görünür ki, Avropa dillərində olduğu kimi əslən latın mənşəli *agent* sözü ingilis dilində də özünəməxsus semantik mühit kəsb edib ingilisləşmişdir. Odur ki, bəzi lüğətlərdə *agent* sözünün ingilis sözü kimi təqdim edilməsini heç də təsadüfi saymaq olmaz. *Agent* sözü “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti”ndə qeydə alınmamışdır. Lakin bu sözə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə rast gəlmək olur [6, s.32]. *Agent* sözünün Azərbaycan dili üçün realı səciyyəsi daşdığı barədə onu demək olar ki, bu sözün ictimai təşkilat və inzibati vəzifə mənaları Azərbaycan ictimai məkanında yad təsəvvür yaratması ilə bağlıdır. Azərbaycan dili mühitində də *agent* sözünün son dövrlərə məxsus iqtisadi, inzibati və işgüzar kommunikasiyalarla bağlı olan anlayışının bünövrəsində məhz ingilis dilinin sürətli informasiya dalğası dayanır. Azərbaycan dilində mənacə mənimsənilən və alınma söz kimi səciyyələnən realı tipli leksik vahidlərin biri də *audit* sözüdür. *Audit* sözü də ilkin mənşə etibarı ilə Avropa dillərinə latın dilindən keçmə hesab olunur. İngilis dilində də başqa dillərdə olduğu kimi *audit* sözü özünəməxsus formalaşma mərhələsi keçmişdir. Odur ki, lüğətlərdə *audit* sözünün ingilis mənşəli bir leksik vahid kimi qeyd olunması təsadüfi hesab olunmur. *Audit* “Mediada işlənən alınma sözlər lüğəti”ndə latın dilinə məxsus *auditus* sözünün ingilis dilində *audit* şəklində formalaşmış variantı kimi verilir, lüğəvi mənası isə *dinləmə, eşitmə* kimi göstərilir. *Audit* sözünün inzibati vəzifə bildirmə mənası isə aşağıdakı kimi göstərilir: “*Maliyyə təhlili, inzibati nəzarət və hansısa müəssisə, təşkilat, səhmdar cəmiyyəti, firma və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftişi; əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi və iş görülməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun necə aparılmasının, mühasibat və maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanması...*” [17, s.31]. “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə də *audit* sözü mənşəcə latıncadan çevrilmiş ingilis sözü kimi təqdim olunur və oxşar izah verilir [16, s.33]. “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə *audit* sözü latın mənşəli kimi standart izahla təqdim edilir [15, s.38]. *Audit* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır [6, s.6]. *Audit* sözü Azərbaycan dilində təsərrüfat-inzibati anlayış bildirən bir leksik vahid kimi yeni olduğundan izahlı lüğətə düşməmişdir. Son zamanlar Azərbaycan dilində ingilis dilinə məxsus *imic* sözünün də işlənməsinə rast gəlmək olur. Maraqlıdır ki, *imic* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də qeydə alınmamışdır. Lüğətdə *imic* sözü qısaca olaraq *fikri sürət, fikri təsəvvür, rəmz, simvol* kimi təsvir edilir [4, s.538].

İmic sözü “Mediada işlənən alınma sözlər lüğəti”ndə *təşkilat, məhsul və ya şəxs haqqında obraz, təəssürat, hər hansı ictimai-siyasi xadim, yaradıcı insan, müəssisə rəhbəri və s. haqqında* ictimai rəy kimi izah edilir [17, s.90]. *İmic* sözü “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə də müxtəsər olaraq ictimai-siyasi xadim, yaradıcı şəxs, təşkilat və s. haqqında formalaşmış ictimai rəy mənasında təqdim olunur [16, s.102]. *İmic* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır [6, s.290]. *İmic* sözü üzrə ingilis dilində *imicmeyker* sözü də düzəlmişdir. *İmicmeyker* sözü “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə *ictimai və ya dövlət xadimi, sənətkarlar və başqalarının populyarlaşması barədə obraz formalaşdırıcı şəxs kimi verilir* [16, s.102]. *İmic* və *imicmeyker* sözləri Azərbaycan dili məkanı üçün yeni olduğundan onların lüğətlərdə əks olunmasında məhdudiyyət vardır. Ancaq *imic* sözü kimi *imicmeyker* sözü də “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır [6, s.290]. Hər iki sözün daxili anlayışı, eləcə də icraçı subyekt barədəki təsəvvür mənbə dildə yaranmış və həmin dilə məxsus etnomədəni təəssüratları özündə əks etdirir. Odur ki, belə sözlər də özlərinin mənbə və ictimai təfəkkür tərzilə bağlı olaraq Azərbaycan dilində reali səciyyəsi daşıyır. Azərbaycan dilində, həmçinin, ictimai-siyasi və inzibati məzmun xarakterli *lider* sözü də artıq mənimsənilərək ümumişlək leksik vahidə çevrilmişdir. Demək olar ki, *lider* sözü ümumişlək qazandığı üçün alınmalar sırasına daxil olan leksik vahid hesab edilə bilər. *Lider* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *siyasi partiyanın, ictimai-siyasi təşkilatın və s. başçısı, rəhbəri* kimi izah edilir [5, s.263]. “Mediada işlənən alınma sözlər lüğəti”ndə də izah buna uyğun verilir, *siyasi partiyanın, ictimai təşkilatın müəyyən xarizması olan rəhbəri, başçı, rəhbər, öndəgədən kimi təqdim edilir* [17, s.130]. “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə də *lider* sözü eyni şəkildə izah olunur [16, s.143]. *Lider* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır [6, s.410]. Başqa yeni lüğətlərdə *lider* sözü qeyd edilməmişdir. *Lider* sözünün məna tutumu əslində daha genişdir. *Lider* o şəxsiyyətlərə deyilir ki, onlar tək-cə siyasi partiya və siyasi təşkilatın rəhbəri yox, həm də insanları, cəmiyyəti öz ideyaları ətrafında birləşdirə bilsin, onları həmin ideya arxasınca apara bilsin. *Başçı* sözündə *lider* sözünə məxsus bu anlayış bütövlükdə əhatə oluna bilmir. Məhz *lider* sözünün də realiliyi həmin anlayışda təcəssüm olunur. Bu mənada ki, kütlələri, cəmiyyəti öz ideya istiqaməti arxasınca aparmaq bacarığı hər hansı qrup, dəstə, təşkilat başçısına xas olan xarizmatik kefiyyət deyildir. Azərbaycan dilində ingilis mənşəli *lobbi* sözü də öz anlayışına görə yenidir və realilikdən alınmaya keçid almış leksik vahid tiplidir. *Lobby* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə aşağıdakı kimi verilir: “*Qanunverici hakimiyyətin üzvlərinə pərdəarxası təsir göstərən bankirlər, monopolistlər qrupu*” [5, s.267]. “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə *lobbi* sözünün ictimai-siyasi anlayış bildirməsi isə aşağıdakı kimi izah edilir: “*Cəmiyyətin müəyyən dairələrinin maraqlarını parlamentdə və ya hökumət qurumlarında müdafiə edən qrup, yaxud şəxslər; bir ölkənin başqa ölkədə müsbət imicini yaratmaq üçün təbliğat fəaliyyəti aparan qrup, şirkət və s.*” [16, s.144]. *Lobby* sözü İngiltərədə və Amerikada ictimai, siyasi, iqtisadi sahələrə, həmçinin digər işgüzar kommunikasiya sahələrinə həmçinin dövlət və hökumət işlərinə təsir göstərən təşkilat, qrup, dəstə, icma mənalarda işlənir [11]. *Lobby* sözü Azərbaycan dilində də oxşar mənalarda üzrə son vaxtlar işlənməyə başlamışdır. Özünün anlayış mühiti etibarilə *lobbi* sözü Azərbaycan dili üçün reali səciyyəsi daşıyır. Azərbaycan dilində son vaxtlarda işlənən *spiker* sözü də ictimai-siyasi anlayış bildirən realilərdən biridir. *Spiker* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə ictimai-siyasi və inzibati məna vəzifə mənası bildirən leksik vahid kimi təqdim olunur [5, s.152].

Spiker sözü “Mediada işlənən alınma sözlər lüğəti”ndə [17, s.207], eləcə də “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə parlament və ya palata sədri mənasında qeydə alınmışdır [16, s.207]. *Spiker* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır [6, s.578]. Görünür, palata sədri və ya parlament sədri sözlərinin işlədilməsində

sədr spiker sözünün anlayışı ilə eyni bərabərdə sayılmır. Ona görə də artıq *parlament sədri* ifadəsi *spikerlə* əvəz edilmişdir. Azərbaycan dilində işlənən ingilis mənşəli realilərin bir qismini də mənaca anlaşılan, lakin Azərbaycan məkanında işlək olmayan sözlər təşkil edir. Bunlara aid *polismen, şerif, çartizm, çartist* kimi nümunələri misal göstərmək olar. *Polismen* sözünün mənası Azərbaycan dilində anlaşılar. Bu söz hərfən *polis adamı, polis işçisi, polis əməkdaşı* anlayışı kimi təsəvvür yaradır. *Polismen* sözü Azərbaycan ictimai həyatında inzibati vəzifə mənasında işlənir. İngilis dili üçün səciyyəvi olan *polismen* (policeman) sözünün İngiltərədə və ABŞ-da *polis nəfəri, konstabl, kop, şerif, kopper* kimi mənə variantları da vardır [20].

Polismen sözü Azərbaycan dilinin lüğətlərində qeydə alınmamışdır. Bu sözə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə ədəbiyyatında rast gəlmək olur: “*Nəhayət o polismenə müraciət etdi, o da “Bazar”ın bundan iki kvartal o yana olduğunu bildirdi*” [12, s.26]. Beləliklə, *polismen* sözü Azərbaycan dilində polis işçisi anlayışını özündə cəmləşdirən mənə xüsusiyyətləri üzrə reali səciyyəsi daşıyır. Azərbaycan dilində ingilis dilinə məxsus *şerif* sözünün də mənası anlaşıqlıdır. Lakin bu söz Azərbaycan ictimai həyatında işlənir. *Şerif* sözü *ingilisdilli ölkələrdə müəyyən inzibati-ərazi dairələrində inzibati məhkəmə işçisi, hüquq-mühafizə əməkdaşı (hüquq-mühafizə polisi) mənalarında işlənir* [10]. *Şerif* sözü “*Mediada işlənən alınma sözlər lüğəti*”ndə qeyd olunmuş və mənası aşağıdakı kimi göstərilmişdir: “*Böyük Britaniya, ABŞ və başqa ölkələrdə administrativ və məhkəmə funksiyalarını yerinə yetirən vəzifəli şəxs*” [17, s.215]. “*Məktəblinin alınma sözlər lüğəti*”ndə isə *şerif* sözü “*ABŞ-da inzibati-ərazi polis rəisi, əyalət şerifi*” kimi verilir [16, s.214]. *Şerif* sözü Azərbaycan ictimaiyyətində inzibati vəzifə bildirmə mənası üzrə işlənmədiyindən digər lüğətlərdə qeydə alınmamışdır. Özünün mənə-anlayış xüsusiyyətlərinə görə *şerif* sözü Azərbaycan dilində xalis reali keyfiyyətini saxlayır. Azərbaycan dilində ingilis dilinə məxsus bir qrup reali xarakteri ilə səciyyələnən sözlər də vardır ki, onlar ümumiyyətlə mənə cəhətdən populyarlaşmamışdır. Belə sözlərin mənə xüsusiyyətləri barədə əsas etibarlı ilə lüğətlərdən məlumat almaq olar. Həmin tipli sözlərə tərcümə ədəbiyyatında və qismən də lüğətlərdə təsadüf etmək olur. Bunlara dair aşağıdakıları nümunə göstərmək mümkündür. *Oldermen, qableta, parsons, inqsos, boyskaut, anderqround* və s.

Oldermen sözü ingilis dilində inzibati vəzifə kimi bələdiyyə hakimi mənasını bildirir. *Oldermen* sözü həmin mənada Böyük Britaniyada, ingilisdilli ölkələrdə və o cümlədən ABŞ-da işlədilir. *Oldermen* sözü *ingilis dilində hərfən başçı, sözü eşidilən ağsaqqal, rəis mənalarında işlənir. Oldermen yerli idarəetmə orqanlarına 1972-ci ildən bəri mülki şəxslər arasından seçilir* [2]. *Oldermen* sözü Azərbaycan dilində populyarlaşmadığı üçün lüğətlərdə də qeydə alınmamışdır. Lakin bu sözün işlədilməsinə tərcümə ədəbiyyatında rast gəlmək olur: “*Onun adını strefordun oldermeninin adı ilə yanaşı çəkməyin*” [23, s.27].

Oldermen sözü Azərbaycan dilində ictimai-inzibati vəzifə adı bildirir və ancaq aid olduğu cəmiyyətdə müvafiq vəzifə adı kimi səciyyələnir. Odur ki, *oldermen* sözü Azərbaycan dilində ancaq reali kimi təsəvvür yarada bilər. *Oldermen* kimi *qableta* sözü də ingilis dilində ictimai-inzibati vəzifə adı bildirir.

Qableta sözünün mənası Conatan Sviftin “*Qulliverin səyahəti*” adlı əsərində Kral donanmasının admiralı vəzifəsi kimi təsvir olunur: “*Bolqolam qableta, yəni kral donanmasının admiralı idi*” [22, s.174]. *Qableta* sözü də Azərbaycan dilində özünəməxsus mənə ilə işləklik qazana bilmədiyini üçün lüğətlərə daxil olmamış, yalnız tərcümə ədəbiyyatında reali kimi işlənmişdir. İngilis dilinə məxsus *parsons* sözü də ictimai mənə bildirir və Azərbaycan dilinə tərcümə ədəbiyyatında işlədildiyinə təsadüf edilir: *Parsons* sözü bədii ədəbiyyatda qadınlar şurası təşkilatı mənasında *partiya* və *miss* sözlərinin qarışdırılması üzrə işlədilmişdir: “*Qadın mərtəbə qonşusunun xanımı Miss Parsons (partiya “Miss” sözünü*

o qədər də təqdir etmirdi, bütün qadınlara “yoldaş” demək tələb olunurdu) idi” [21, s.52]. Parsons sözü kimi tərcümə ədəbiyyatında işlənən *inqsos* sözü də yazıçı tərəfindən qısaltma üsulla ingilis sosializmi mənasında düzəldilib işlənmişdir. *İnqsos* sözü mətndə *ingilis sosializmi* adlandırılan partiya, qrup və ya siyasi təşkilatın adı kimi mənalandırılır: “*Partiyanın özünün nə zaman yarandığını bilmirdi. Hətta inqsos məfhumunun da 60-cı illərdən əvvəl işlənməsi ona inandırıcı görünmürdü*” [21, s.66]. *İngilis sosializmi konsepsiyası XIX əsrin 30-cu illərindən 60-cı illərin ortalarına qədər İngiltərədə leybarist tarixçiləri tərəfindən yaradılmışdır. Bu partiyanın yaradılması ingilis ictimai həyatında mühüm rol oynayan siyasi bir cərəyan kimi xatırlanır* [24, s.58-121].

İngilis Ensiklopediya lüğətində də *inqsos* təşkilatı və onun ictimai-siyasi fəaliyyəti barədə məlumat verilir [13]. İngilis dilindən tərcümə edilən ədəbiyyatda işlənmiş hərbi-siyasi təşkilat mənası bildirən *boyskaut* sözü də Azərbaycan dili lüğətlərində qeydə alınmamışdır. *Boyskaut* sözü ingilis dilində *boy-oğlan* və *scout kəşfiyyatçı* sözlərinin birləşməsi yolu ilə formalaşmışdır. Mənası *skaut* (kəşfiyyatçı) *təşkilatının üzvü olan oğlan mənasını bildirir* [1]. İngilis dili lüğətində *boyskaut* 11-17 yaşlı uşaq hərbi təşkilatının adı kimi göstərilir [19].

Boyskaut sözü ictimai-siyasi hərbi təşkilat adı kimi tərcümə ədəbiyyatında işlənir: “*Elə gənclər olurdu ki, oyuncaq tüfənglərlə silahlanmış iyirmi boyskautun asanlıqla bizim mövqeyimizi ələ keçirə biləcəklərini düşünürdüm*” [21, s.429]. Azərbaycan dilinin son lüğətlərində ictimai-mədəni məsələlərlə bağlı gizli təşkilat adı kimi *andergraund* sözünün qeydə alınmasına da təsadüf edilir. “*Mediada işlənən alınma sözlər lüğəti*”ndə bu söz belə mənalandırılır: “*Andergraund (ing.undergraund-gizli olan, gizli təşkilat), mədəniyyətdə və incəsənətdə qəbul olunmuş mövcud ənənə və istiqamətlərə əks gedən cərəyan, həmçinin, bu istiqaməti təmsil edənlərin məhsulu olan əsərlər*” [17, s.24]. Bu söz “*Məktəblinin alınma sözlər lüğəti*”ndə də eyni məzmununda izah edilmişdir [16, s.24]. *Andergraund* sözü Azərbaycan dilinin digər son lüğətlərində qeydə alınmamışdır. Lüğətlərin bəzilərində qeydə alınmasına baxmayaraq bu tipli sözlər həm tərcümə mətnlərində və həm də lüğətlərdə keyfiyyətə realıdır, dildə mövqe tutmaq baxımından isə keçicidir, ötürüdür. Çünki onların bildirdikləri anlayışların Azərbaycan dili məkanındakı ictimai-siyasi və inzibati qurumlara aidiyyəti yoxdur.

Ədəbiyyat

1. Academic.ru. *Бойскаут*. [Elektron resurs]. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/БОЙСКАУТ
2. Academic.ru. *Олдермен*. [Elektron resurs]. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/3940/Олдермен>
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
6. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Elm, 2021, 756 s.
7. Словарь иностранных слов русского языка.*Бойскаут*.
8. Cambridge Dictionary. *Admin*. [Elektron resurs]. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/admin>
9. Cambridge Dictionary. *Agent*. [Elektron resurs]. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/agent>
10. Cambridge Dictionary. *Sheriff*. [Elektron resurs]. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/sheriff>
11. Collins Dictionary. *Lobby*. [Elektron resurs]. URL: <https://www.collinsdictionary.com/english/lobby>

12. Drayzer K. *Kerri Bacı*. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 472 s.
13. Fiction Encyclopedia Fandom. *Ingsoc*. [Elektron resurs]. URL: <https://fictionencyclopedia.fandom.com/wiki/Ingsoc>
14. Lexicography.online. *Агент*. [Elektron resurs]. URL: <https://lexicography.online/etymology/a/agent>
15. Məmmədli İ. və b. *Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti*. Bakı: Elm və Təhsil, 2016, 276 s.
16. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. *Məktəblinin alınma sözlər lüğəti*. Bakı: Altun Kitab, 2014, 240 s.
17. Məhərrəmli Q. *Mediada işlənən alınma sözlər*. Bakı: Elm, 2008, 256 s.
18. Merriam-Webster Dictionary. *Agent*. [Elektron resurs]. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/agent>
19. Merriam-Webster Dictionary. *Boy scout*. [Elektron resurs]. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Boy%20Scout>
20. Merriam-Webster Dictionary. *Policeman*. [Elektron resurs]. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/policeman>
21. Oruell C. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 640 s.
22. Swift C. *Qulliverin səyahəti // İngilis ədəbiyyatı antologiyası*. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 704 s.
23. Şou B. *Sonətlərin əsmər ledisi // İngilis ədəbiyyatı antologiyası*. 2 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 320 s.
24. Шнырова О.В. *Английский социализм конца IX – начала XX века в историографии Великобритании*. Дис. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1984, 170 с.

АНГЛОЯЗЫЧНЫЕ РЕАЛИИ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ОБЩЕСТВЕННЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ, ДВИЖЕНИЯ И АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ДОЛЖНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Гаджигасанова Ляман Шамиловна
Резюме

В художественных переводах с английского языка на азербайджанский, а также в новых словарях, можно встретить ряд реалий, связанных с понятиями общественной организации, общественного движения и общественной (административной) должности. Подобные реалии отражают национальное и общественное мировоззрение носителей языка-источника. Сравнительный анализ, исследование и интерпретация таких наименований свидетельствуют о том, что в каждом народе термины, обозначающие общественные организации, движения и должности, отражают особенности его общественного сознания, мировоззрения и этнокультурного мышления. Таким образом, названия общественных организаций, движений и административных должностей существуют у каждого народа. Однако, поскольку данные названия тесно связаны с этнокультурной спецификой, каждое из них выражает уникальные для данного народа понятия. Как правило, такие термины воспринимаются другими народами как чуждые и формируют представление о специфике этнокультурного мышления народа, которому принадлежат. В условиях современного информационно-коммуникационного пространства, на фоне усиления межнациональной интеграции, взаимопонимание таких наименований становится всё менее ограниченным. Некоторые из реалий, заимствованных из английского языка и вошедших в словари азербайджанского языка, а также используемых в переводной литературе, уже усвоены и функционируют как заимствованные слова. Другие — понятны носителям азербайджанского языка, но не употребляются в реальной

общественной практике. Существуют также реалии, которые встречаются лишь в художественных переводах или словарях, и сведения об их значении можно получить только из специализированных лексикографических источников. Некоторые из таких единиц, даже будучи включёнными в словари, сохраняют исключительно культурный колорит языка-источника и не обретают универсального значения.

ENGLISH-ORIGIN REALIAS DENOTING PUBLIC ORGANIZATIONS, SOCIAL MOVEMENTS, AND ADMINISTRATIVE POSITIONS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Hajihasanova Laman Shamil

Abstract

In literary translations from English into Azerbaijani, as well as in newly compiled dictionaries, one can encounter various cultural and social realias related to public organizations, social movements, and administrative or public positions. These realias reflect the national and societal worldview of the people to whom the source language belongs. Comparative analysis and scholarly examination of such terms reveal that every nation possesses its own lexicon related to public institutions, movements, and positions, and these lexical items reflect the specific social consciousness, worldview, and ethno-cultural thinking of that nation. Consequently, while terms denoting public organizations, movements, and administrative positions exist in all cultures, the conceptualizations they represent are rooted in distinct ethno-cultural perspectives. Such terms often appear foreign or unfamiliar to speakers of other languages and evoke the unique cognitive and cultural framework of the source language community. In the context of today's global information and communication environment, the growing process of cross-cultural integration enables an increasingly broader mutual understanding of these terms. Some English-derived realias included in Azerbaijani dictionaries and literary translations have already been assimilated and are used as borrowed lexical items. Others are understood semantically but are not actively employed in Azerbaijani public discourse. Still others may be encountered solely in artistic translations or dictionaries, with their meanings accessible only through specialized lexicographic sources. Even when incorporated into dictionaries, many of these terms maintain a culturally specific character, remaining tied to the sociolinguistic context of the source language and resisting full conceptual transfer.

Rəyçi: prof. Telman Quliyev

Azərbaycan dili kafedrasının 26 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 13 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 06 may 2025-ci il

UOT:811.

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏKİ SİYASİ
DİSKURSDA MƏCAZLAR**

Təhməzova Günay Yaqub qızı
Bakı Slavyan Universitetinin dissertantı
Qarabağ Universitetinin müəllimi
tehmezovagunay@mail.ru>

Xülasə: *Bu məqalədə siyasi diskursda məcazların funksiyası və əhəmiyyəti araşdırılır. Məqsəd məcazların təkcə bədii üslub elementi kimi deyil, həm də ideoloji vasitə olaraq necə istifadə edildiyini göstərməkdir. Məcazlar vasitəsilə siyasətçilər auditoriya ilə emosional bağ qurur, mürəkkəb ideyaları sadələşdirir və ictimai şüuru formalaşdırırlar. Məqalədə həm klassik ritorika nəzəriyyəsinə, həm də müasir diskurs analiz metodlarına istinad edilir. Siyasi diskursda məcazlar güclü ifadə vasitələri olaraq, mürəkkəb ideyaların sadələşdirilməsində, ictimai rəyi formalaşdırmaqda və emosional təsir yaratmaqda mühüm rol oynayır. Azərbaycan və ingilis dillərindəki siyasi məcazların müqayisəli təhlili, bu dillərin mədəni və dil strukturlarının məcazların istifadəsinə necə təsir etdiyini göstərir. Hər iki dildə, məcazlar yalnız dilin bədii vasitələri deyil, həm də ideoloji və strateji alətlərdir. Onlar, siyasi liderlərin mesajlarını auditoriyaya çatdırmaq, ictimai rəyi yönləndirmək və siyasi gündəmi müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur. Məcazların analizi, siyasi diskursun dərin strukturlarını və güc dinamikalarını anlamağa kömək edir. Məqalədə məcazların ən çox işlənən növü olan metaforlardan bəhs edilir.*

Açar sözlər: məcaz, siyasi, diskurs, ictimai, prezident, metafor.

Ключевые слова: метафора, политический дискурс, общественное мнение, президент.

Key words: metaphor, political discourse, public opinion, president.

Siyasi diskurs — ictimai fikir formalaşdırmaq, təsir göstərmək və hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmaq üçün istifadə olunan əsas kommunikasiya vasitəsidir. Bu diskursda istifadə olunan dil sadə informativ vasitə olmaqdan çıxaraq simvolik və psixoloji təsir gücünə malik olur. Bu çərçivədə məcazlar xüsusi yer tutur. Bir çox tədqiqatçılar müasir siyasi kommunikasiyanın getdikcə daha ifadəli xarakter aldığını qeyd edirlər. Bu sahədə əsas diqqət aşağıdakı xüsusiyyətlərə yönəlir: *qiymətləndirmə, emosionallıq, fikrin parlaq ifadəsi və üslub fərdiliyi*. Lakin metaforanın siyasi diskursdakı rolu sadəcə nitqə ifadəlilik və obrazlılıq verməklə məhdudlaşmır. İlk növbədə, məcazlardan istifadə informasiyanı dinləyici üçün daha anlaşılın formada çatdırmağa, mürəkkəb siyasi hadisələri isə oxucuya tanış və sadə reallıqlar vasitəsilə izah etməyə imkan yaradır. Çünki siyasi nitqlər adətən geniş kütləyə ünvanlanır və siyasi sahə mürəkkəbliyi və yüksək dərəcədə abstraktsiyası ilə seçilir, bu səbəbdən metafora son dərəcə faydalı və təsirli vasitə sayılır.

Müasir siyasi diskursda ən fəal istifadə olunan üsullar arasında məcaz şübhəsiz ki, əsas yerlərdən birini tutur. Çünki məhz metaforaların istifadəsi mətnə daha canlı və ekspressiv forma verir, müəllifə isə təkcə oxucunun diqqətini cəlb etməyə yox, onu məqalə boyunca saxlamağa da imkan yaradır.

“Metafora insan düşüncəsinin analoq imkanlarını aktivləşdirərək, ölkənin və dünyanın siyasi həyatında baş verən hadisələrin dinləyici tərəfindən anlaşılmasını və mənalandırılmasını əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır” [2, s.90].

Məcazların evfemistik şəkildə istifadəsinə də tez-tez rast gəlinir. Belə hallarda müəllif müxtəlif səbəblərdən məlumatı birbaşa ifadə etməyi mümkün hesab etmir. Bu kimi

vəziyyətlərdə metaforanın gücü deyilənlə deyilməyən, müəyyənliklə qeyri-müəyyənlik, şərtliliklə dərin məna arasında tarazlığı təmin etmək qabiliyyətindədir. Məhz bu balans, məcazi konseptualizasiyanı – dünyanı metaforik yolla anlama və təqdim etmə üsulunu xüsusi bir vasitəyə çevirir.

Bundan əlavə, müasir siyasi mətnlərdə məcazların yüksək tezliklə işlənməsi onunla izah olunur ki, metafora adresatın–dinləyicinin, oxucunun şüuruna təsir göstərmək baxımından ən effektiv vasitələrdən biridir. Bu isə, öz növbəsində, siyasi kommunikasiyanın əsas məqsədini təşkil edir.

“Siyasi məcaz – adresatın hər hansı bir siyasi vahidə (siyasətə, partiyaya, proqrama, tədbirə və s.) qarşı müsbət və ya mənfi fikir formalaşdırmaq məqsədilə edilən nitqi təsirdir” [12, s.81].

Başqa sözlə, məcazlardan səmərəli istifadə adresatın siyasi dünyagörüşünün formalaşmasına, emosional fonun qurulmasına və müəyyən bir hadisəyə, şəxsə və ya siyasi prosesə qarşı aydın münasibətin yaranmasına kömək edir. Siyasi liderlərin nitqlərində məcazi arqumentasiya dinləyicilərin siyasi baxışlarını dəyişmək üçün daimi bir vasitə kimi istifadə olunur.

Məcaz — bir anlayışı başqa anlayışla ifadə etmək üçün istifadə olunan dili strukturudur. G.Lakoff və M Johnsonun məşhur nəzəriyyəsinə görə, insan düşüncəsi metaforik əsaslara dayanır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, siyasətçilər də mürəkkəb ideyaları cəmiyyətə çatdırmaq üçün məcazlardan istifadə edirlər [7, s.72]. Məsələn: “*Dövlət bir gəmidir*” məcazi ilə liderin kapitan, vətəndaşların isə ekipaj kimi təsvir olunması, ictimai birliyi və itaəti təşviq edir. “*Siyasət bir müharibədir*” deyimi isə siyasi rəqabətin sərt və aqressiv mahiyyətini vurğulayır.

Siyasi diskursda məcazlar bir neçə məqsədlə istifadə olunur: 1. *Emosional təsir* – Məcazlar hisslərə xitab etməklə, dinləyicinin mövqeyinə təsir edir. 2. *İdeoloji mesajlar* – Müəyyən məcazlar vasitəsilə siyasi ideologiyalar yayılır. Məsələn, “xalqın səsi” metaforası demokratik legitimlik yaratmaq üçün istifadə olunur. 3. *Rəqibi ləkələmək* – Rəqibləri “xəstə cəmiyyətin virusu”, “xalq düşməni” kimi təsvir etmək, onları dehumanizasiya etmək üçün bir vasitədir.

Məcazların necə qəbul edildiyi sosial, mədəni və tarixi kontekstdən asılıdır. Eyni məcaz bir cəmiyyətdə pozitiv qarşılandığı halda, başqa bir kontekstdə neqativ reaksiya doğura bilər. Dildəki məcazi leksik vahidlər semantikada yaranır. Məcazi leksik vahidlər insan təfəkkürünün məhsulu olub dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas amildir. Məcazlar dilin ifadəlilik imkanlarını artmasında və obrazlı leksikanın yaranmasında önəmli rol oynayır.

Məcazların müxtəlif növləri mövcuddur. Metafor, metonimiya, sinekdoxa və epitet məcazın əsas növləridir. Azərbaycan dilçiliyində məcazlarə ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq edən T. Əfəndiyeva yazır: “Məcaz olduqca müxtəlifdir. Bu müxtəliflik sözün əşyavi-məntiqi əlaqələrinin rəngarəngliyi ilə bağlıdır. Həmin əlaqələrin xarakterindən asılı olaraq məcazın müxtəlif növləri özünün göstirir. Bunlardan yığcamlıq, ifadəlilik cəhətdən ən qüvvətli si metaforadır” [3, s.105].

Siyasi diskursda məcazların rolu yalnız bədii ifadə forması ilə məhdudlaşmır. Onlar ictimai rəyə təsir göstərən, ideoloji çərçivə yaradan və siyasi reallığı formalaşdıran mühüm vasitələrdir. Bu səbəbdən, siyasi nitqlərin və çıxışların tədqiqində məcazların sistemli şəkildə araşdırılması vacibdir.

Siyasi diskursda məcazlar və onların növləri son zamanlar Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif alimlər tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur [1; 9; 10].

“Bütün sahə leksikaları metaforlaşma üçün mənbədir. Zəngin sahə təcrübələri ənənəvi olaraq hər zaman milli mentaliteti, cəmiyyətin mürəkkəb problemlərini bu yolla həll etməyə çalışır. Dilin semantikasi ikinci nominasiya hesabına dünyanın dil mənzərəsini dəyişir, Son

zamanlar müasir sosiolinqvistik maraq dairəsində hər bir dil hadisəsinin öyrənilməsinə antroposentrik yanaşma ön plana çəkilir” [11, s.51].

Keçmiş ABŞ prezidentləri D. Tramp və J. Baydenin siyasi çıxışlarında istifadə etdikləri məcazlar onların ideoloji mövqelərini, seçicilərlə münasibətlərini və siyasi strategiyalarını əks etdirən mühüm dil vasitələridir. Aşağıda hər iki liderin çıxışlarında işlədilən əsas məcaz növləri və onların funksiyaları haqqında araşdırma təqdim edirəm.

D. Trampın çıxışlarında məcazlar çox zaman emosional təsir yaratmaq və seçiciləri qütbləşdirmək məqsədini güdür. Onun ən məşhur məcazlarından biri “The Snake” adlı şeirdən istifadədir. Bu şeir, D.Trampın təqdimatında, “xeyirxah qadın”ın donmuş ilan xilas edib, lakin ilan tərəfindən sancılmasını təsvir edir. Tramp bu hekayəni, immiqrasiya siyasətinin təhlükələrini vurğulamaq üçün istifadə edir, lakin bəzi tənqidçilər bu yanaşmanın irqçi və dehumanisasiyaedici olduğunu bildirirlər

D.Trampın çıxışlarında istifadə etdiyi digər məcazlar arasında “dövlət bir xəstədir”– “the state is a patient”, “Amerika bir maşındır” –America is a machine” və “siyasi mübarizə bir döyüşdür” – “political struggle is a battle” kimi ifadələr yer alır. Bu məcazlar, onun siyasi mübarizəsini müharibə və ya təmir kimi təsvir etməyə xidmət edir.

Araşdırmalar göstərir ki, D.Trampın çıxışlarında məcazların sayı çoxdur və bunlar çox zaman “ölü” məcazlardır — yəni gündəlik dilə daxil olmuş, artıq orijinal təsirini itirmiş ifadələrdir. Bu məcazlar, seçicilərin emosional reaksiyalarını oyandırmaq və siyasi mesajları gücləndirmək məqsədini güdür .

J. Baydenin çıxışlarında məcazlar daha çox birləşdirici və ümidverici bir ton yaratmağa yönəlmişdir. Məsələn, 2020-ci il Demokratik Milli Konvensiyasında etdiyi çıxışda, o, “ışıqlı gələcək” kimi məcazlardan istifadə edərək, ölkəni birləşdirmək və gələcəyə ümidlə baxmaq mesajları vermişdir .

J.Baydenin çıxışlarında istifadə etdiyi digər məcazlar arasında “Amerika bir ailədir” – “America is a family”, “demokratiya bir bağıdır” – “democracy is a bond” və “ədalət bir işıqdır” – “justice is a light” kimi ifadələr yer alır. Bu məcazlar, onun siyasi mesajlarını daha anlaşılın və qəbul edilə bilən etmək məqsədini güdür.

J.Baydenin çıxışlarında məcazların istifadəsi daha az sayda olsa da, bunlar seçicilərlə emosional əlaqə qurmaq və ümumi dəyərlər ətrafında birləşmək məqsədini güdür.

D. Tramp və J. Baydenin siyasi çıxışlarında istifadə etdikləri məcazlar, onların siyasi dünyagörüşlərini və seçicilərlə münasibətlərini əks etdirən mühüm dil vasitələridir. D.Trampın məcazları daha çox qorxu və qütbləşdirmə məqsədini güdürkən, J.Baydenin məcazları birləşdirici və ümidverici bir ton yaratmağa yönəlmişdir. Bu fərqliliklər, hər iki liderin siyasi strategiyalarını və kommunikasiya tərzlərini anlamağa kömək edir. “Tədqiqatçıların yekdil rəyinə görə, siyasi diskursda metaforlardan istifadə olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır və manipulyasiya etmək, ictimai fikrə təsir göstərmək, onları dilin bu mühüm üslubi vasitəsindən istifadə etməklə lazımi istiqamətə yönəltmək, inandırmaq məqsədini güdür. Siyasi diskursda metaforlardan istifadə etmək siyasətçiyə öz nitqini ifadəli, təsirli etməklə yanaşı, dilin üslubi imkanlarını işə salaraq öz niyyət və istəklərini həyata keçirmək vasitəsi hesab olunur” [9, s.35].

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin çıxışlarında biz məcazlardan, onların bir növü olan metaforalardan çox intünsiv şəkildə istifadənin şahidi oluruq. Məqalədə prezident İlham Əliyevin Moskvanın və Bütün Rusiyanın Patriarxı Kirillə və İran İslam Respublikasının prezidenti Məsud Rezekşianla keçirilən görüşdəki çıxışlarında, o cümlədən, Prezidenti İlham Əliyevin Vyetnam Sosialist Respublikasının “Vietnam News Agency” agentliyinə verdiyi müsahibəsində işlənən məcazlardan metaforlardan istifadə etmişik. Nümunələrə nəzər salaq.

“Qarşınızda yəqin ki, öz İlahi missiyası ilə əlaqədar bütün dünya ölkələrinə səfər etmək imkanına malik olan insan əyləşib”. Bu ifadədə “İlahi missiya” məcazi, Patriarxın dini vəzifəsini və məsuliyyətini vurğulamaq üçün istifadə olunur.

“Sizinklə bu məsələ ətrafında fikir mübadiləsi apardığımız kimi, Azərbaycanda konfessiyalararası və millətlərarası sülh və anlaşma, qarşılıqlı dəstək hökm sürür”. “Hökm sürür” ifadəsi burada sülh və anlaşmanın güclü və hökmran olduğunu ifadə etmək üçün məcaz olaraq işlədilir.

“Azərbaycan Sizin üçün yad ölkə deyil”. “Yad ölkə” ifadəsi burada Azərbaycanla Patriarx arasında yaxın və tanış bir əlaqənin olduğunu vurğulamaq üçün məcaz olaraq işlədilir.

“Sizin uzun illər ərzində Azərbaycan xalqının böyük dostu olduğunuzu bilirik”. “Böyük dost” ifadəsi burada Patriarxın Azərbaycan xalqı ilə olan yaxın və dostca münasibətini ifadə etmək üçün məcazdır. Bu məcazlar, çıxışlarda emosional təsir yaratmaq, münasibətlərin dərinliyini və əhəmiyyətini vurğulamaq məqsədini daşıyır [5]. **Məsələn, 2024-cü ildə Bakıda sizin əsgərlərin Vyetnam müharibəsində qəhrəmanlığına həsr edilmiş “Əfsanə yaradanlar” filminin nümayişi oldu.** Bu ifadə, Azərbaycanın Vyetnam müharibəsindəki əsgərlərinin qəhrəmanlığını tərənnüm edən bir sənət əsərinin adıdır. “Əfsanə yaradanlar” termini, həmin əsgərlərin göstərdikləri şücaətin və qəhrəmanlığın zamanla əfsanəyə çevriləcəyini vurğulayır.

Həmin il paytaxtımızda Vyetnam Lideri Ho Şi Minin Azərbaycana səfərinin 65 illiyi münasibətilə Vyetnam Günləri keçirildi . Bu tədbir, Vyetnamın Azərbaycanın paytaxtı Bakıda təşkil etdiyi mədəniyyət günlərini ifadə edir. “Günlər” sözü, müəyyən bir dövr ərzində baş verən hadisələri və ya fəaliyyətləri simvolizə edir.

İnanıram ki, cənab Lamın səfəri daha fəal əməkdaşlığa mühüm təkan olacaq, Azərbaycanla Vyetnam arasında münasibətlərin dostluq və qarşılıqlı hörmət ruhunda inkişafı üçün yeni üfüqlər açacaq. Bu ifadə, qarşıdakı səfərin Azərbaycanla Vyetnam arasındakı münasibətləri daha da inkişaf etdirəcəyini və yeni imkanlar yaradacağını bildirir. “Üfüqlər” leksik vahidi, gələcək perspektivləri və yeni başlanğıcları simvolizə edir.

“Qarşıdakı səfər siyasi və ideoloji zəmində qarşılıqlı fəaliyyətin yüksək səviyyəsinin əlavə təsdiqi olacaq”: Bu ifadə, iki ölkə arasındakı münasibətlərin daha da möhkəmləndiyini və qarşılıqlı hörmətin artdığını vurğulayır. “Yüksək səviyyə” birləşməsi termini, münasibətlərin keyfiyyətini və dərinliyini simvolizə edir [6].

“Azərbaycan-İran dostluq, qardaşlıq münasibətlərinin inkişafına öz dəyərli töhfəsini verəcək” – Bu ifadədə “dəyərli töhfə” metaforası istifadə edilmişdir. “Töhfə” sözü bir şeyə əlavə edilən dəyəri bildirir, burada isə iki ölkənin münasibətlərinə əlavə edilən müsbət təsir nəzərdə tutulur.

“Bu gün dövlətlərarası münasibətlərimiz bu möhkəm təməl üzərində inkişaf edir” – “Möhkəm təməl” ifadəsi, münasibətlərin güclü və dayanıqlı bir əsas üzərində qurulduğunu bildirir.

“Biz bütün məsələlərə səmimi şərait əsnasında öz fikirlərimizi bildirmişik” – “Səmimi şərait” ifadəsi, açıq və dürüst bir mühitdə fikir mübadiləsinin aparıldığını göstərir.

“Prezidentin səfərinə qədər çox fəal təmaslar həyata keçirilirdi” – “Fəal təmaslar” ifadəsi, intensiv və davamlı əlaqələrin qurulduğunu bildirir.

“Əminəm ki, qəbul edilmiş qərarlar bizim əlaqələrimizi uzun illər bundan sonra yüksələn xətlə aparacaq” – “Yüksələn xətt” metaforası, əlaqələrin davamlı olaraq yaxşılaşacağını və inkişaf edəcəyini ifadə edir.

Bu məcazlar mətndəki fikirlərin daha təsirli və obrazlı şəkildə ifadə olunmasına kömək edir. Məcazlar, İlham Əliyev kimi siyasi liderlərin çıxışlarında, siyasi fikirlərin və dövlət

siyasətinin xalq arasında daha aydın və təsirli bir şəkildə qəbul edilməsinə kömək edir. Bu metaforalar həm də siyasi ideologiyaların, gücün və milli həmrəyliyin gücləndirilməsi məqsədini daşıyır. Azərbaycanda siyasi diskursda metaforaların rolu böyükdür və onlar, xalqın düşüncələrini formalaşdırmaq və onlara siyasi məqsədləri izah etmək üçün vacib bir vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Babayeva, N. Siyasi diskursda koqnitiv-nitq strategiyaları və linqvistik şəxsiyyət məsələsi // Naxçıvan: Axtarışlar (ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq, dilçilik və sənətşünaslıq)–2024. – s.75-80
2. Charteris-Black, J. Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor (2nd ed.) . Palgrave Macmillan.–2011. –370 p.
3. Əfəndiyeva, T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı / –Bakı: Elm və təhsil, 2011.–351 s.
4. <https://president.az/az/articles/view/68684>
5. <https://president.az/az/articles/view/68706>
6. <https://president.az/az/articles/view/68726>
7. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By /University of Chicago Press. 1980.242 p.
8. Orucova D. Müasir ingilis dilində dini metaforaların linqvokulturoloji perspektivləri:/fil.ü. fəl. dok. diss. Avtoreferatı/ –Naxçıvan, 2024, –32 s.
9. Rəsulova, C. Siyasi diskursda metaforlar // Bakı Qızlar Universiteti Elmi əsərlər Cild 11 №1 2020(41).–s. 33-38.
10. Sadıqova G. Azərbaycan və Amerika prezidentlərinin çıxışlarında siyasi metaforaların əsas mənbə domenləri // QƏDİM DİYAR Beynəlxalq onlayn elmi jurnal. – 2023 / Cild: 5 Sayı: 11 / 45-51
11. Səfərova, A. Metaforlaşma hadisəsi diskursiv təhlil obyektinə kimi // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti. Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi - nəzəri jurnal, – 2019. №3(111), – s.50-53.
12. Steen Gerard J. Language and Metaphor: A Multidisciplinary Approach / – Cambridge University Press.–2021.–400 p.

РОЛЬ МЕТАФОР В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Тахмезова Гюнай Ягуб кызы

Резюме

В данной статье исследуется функция и значимость метафор в политическом дискурсе. Целью является показать, как метафоры используются не только как элемент художественного стиля, но и как идеологический инструмент. С помощью метафор политики устанавливают эмоциональную связь с аудиторией, упрощают сложные идеи и формируют общественное сознание. В статье опираются как на классическую теорию риторики, так и на современные методы анализа дискурса. Метафоры в политическом дискурсе играют важную роль как мощные средства выражения, упрощения сложных идей, формирования общественного мнения и создания эмоционального воздействия. Сравнительный анализ политических метафор на азербайджанском и английском языках показывает, как культурные и языковые структуры этих языков влияют на использование метафор. В обоих языках метафоры являются не только художественными средствами языка, но и идеологическими и стратегическими инструментами. Они используются политическими лидерами для передачи своих сообщений аудитории, направления общественного мнения и определения

политической повестки дня. Анализ метафор помогает понять глубокие структуры политического дискурса и динамику власти. В статье рассматриваются метафоры, которые являются самым распространённым видом образных выражений.

THE ROLE OF METAPHORS IN POLITICAL DISCOURSE IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES

Takhmezova Gunay Yagub

Summary

This article explores the function and significance of metaphors in political discourse. The aim is to demonstrate how metaphors are utilized not only as elements of artistic style but also as ideological tools. Through metaphors, politicians establish an emotional connection with the audience, simplify complex ideas, and shape public consciousness. The article draws upon both classical rhetoric theory and contemporary discourse analysis methods. In political discourse, metaphors serve as powerful means of expression, playing a crucial role in simplifying complex ideas, shaping public opinion, and creating emotional impact. A comparative analysis of political metaphors in Azerbaijani and English languages reveals how the cultural and linguistic structures of these languages influence the use of metaphors. In both languages, metaphors are not only artistic devices of language but also ideological and strategic tools. They are employed by political leaders to convey their messages to the audience, direct public opinion, and set the political agenda. Analyzing metaphors helps in understanding the deep structures of political discourse and the dynamics of power. The article discusses metaphors, which are the most commonly used type of figurative language.

Rəyçi: F.ü.f.d., dosent Nigar Babayeva

Bakı Slavyan Universitetinin 14 may 2025-ci iltarixli iclasın 06 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 23 may 2025-ci il

Çapa verildiyi tarix 30.05.2025
Çap vərəqi: 12,8 ç.v. Tiraj :300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88